III 3392

НСТАНТИНОВЪ

НОВА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

25 а

ОТЪ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ ДО НАШИ ДНИ

ЧАСТЬ ПЪРВА: ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

А кои не любятъ за свой родъ болгарски знати, но се обращаютъ на чужда политика и на чужди язикъ и не радатъ за свой язикъ болгарски и сраматъ се да се наречатъ болгаре, — о неразумне и юроде! Поради что се срамишъ да се наречешъ болгаринъ и не четишъ по свой язикъ и не думашъ?

Паисий Хилендарски

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д.

НА ВЕСА, МОЯТА СЪПРУГА И ПОМОЩНИЦА

Г. КОНСТАНТИНОВЪ

НОВА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

177

ОТЪ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ ДО НАШИ ДНИ

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д.

ПРОВЕРКА
1975 г.

№ 3392 4300/55

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • СОФИЯ • Библиотека

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ПРОВЕРКА
1969 г.

ПЕЧАТНИЦА ХЕМУСЪ — СОФИЯ — 1942 / 75

ВЪЗРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

ОБЩЪ ПОГЛЕДЪ

Сжщность на Възраждането. Когато говоримъ за Възраждане на българския народъ, ние мислимъ за онзи духовенъ, граждански и патриотиченъ подемъ, който отбелязва неговиятъ исторически животъ отъ половината на осемнадесетий вѣкъ насамъ, като последица на който дойде всестранното национално и нравствено осъзнаване и проявление на българина. До половината на осемнадесетий вѣкъ българскиятъ народъ и неговата малочислена интелигенция живѣятъ подтиснатъ, условенъ духовенъ животъ. Проблѣсъцитѣ на национално съзнание у тѣхъ сж слаби, изолирани. А отъ 1762 година, когато вдъхновениятъ хилендарски монахъ Паисий завърши своята история, това съзнание се събужда и постепенно завладѣва цѣлия български народъ отъ Дунавъ до Бѣло море и до Охридското езеро. Проявитѣ на българското национално съзнание отъ Паисия до учредяването на самостойната българска църква — съ героичното му упорство и съ блестящитѣ му успѣхи въ областьта на социалния животъ — наричаме Българско възраждане. То е всенародно движение за освобождаване на българския духъ, преди всичко, отъ жестоката власть на Цариградската патриаршия, която, следъ падането на Търново, и особено следъ влизането на Мохамеда II въ Цариградъ (май 1453), успѣ да осжществи единъ старъ византийски идеалъ: да унищожи самостойностьта на българската църква...

На 29 май Мохамедъ II влѣзълъ тържествено въ Цариградъ и се упжтилъ направо къмъ черквата Света София, най-величественията символъ на византийската духовна мощь, прочелъ тамъ молитвата си и заповѣдалъ да смъкнатъ кръста отъ купола ѝ. Два дни следъ това, откакъ войницитѣ му се наситили да грабятъ и унищо-

жаватъ красивия и богатъ градъ, султанътъ наредилъ да се избере новъ патриархъ. Останалитѣ живи византийски първенци и епископи избрали Георги Схолари, известенъ теологъ, който, подъ името Генадий II, застава на чело на Цариградската патриаршия, получила сега много по-широка и важна власть. Подържането и засилването на Патриаршията било държавна необходимость за турцитѣ. Чрезъ нея тѣ се стремятъ да успокоятъ християнитѣ и едновременно да ги държатъ въ строго подчинение. Патриархътъ става не само религиозенъ, но и граждански глава на всички християни. Съ специаленъ ферманъ е осигурена неговата безопасность и му е дадена върховна власть надъ православнитѣ въ империята. Едновременно, той, както и всички митрополити били освободени отъ всѣкакви данъци. Срещу това, тѣ се задължаватъ да бдятъ за покорството на православното християнско население, което минава подъ общото име „Румъ милетъ", безъ национално подраздѣляне. „За създаване на това завидно положение две важни държавнически съображения сж ржководили турския завоеватель: отъ една страна, по-лесно да управлява, насочва и държи въ повиновение и зависимость грамаднитѣ християнски маси въ империята чрезъ единъ институтъ, известенъ и близъкъ вече тѣмъ, и чрезъ едно върховно духовно лице, лесно достжпно за контролъ и затова безопасно за турската власть; отъ друга страна, чрезъ издигане на една силна и независима цариградска църква, да извика наново и възпламени непримиримата и традиционна църковна вражда между Истокъ и Западъ, и сжщевременно да привлѣче и спечели, ако не съюза, то поне неутралитета и привързаностьта на православнитѣ си поданици срещу западния католишки свѣтъ, който следъ турското завладѣване на Балканския полуостровъ и подчинението на балканскитѣ народи се явявалъ най-голѣмиятъ и опасенъ врагъ на турската империя".[1]

Още преди падането на Цариградъ, веднага следъ погромяването на България, Патриаршията изпратила въ

[1] Проф. П. Никовъ — „Възраждане на българския народъ. Църковнонационални борби и постижения". Издание на Страшимиръ Славчевъ. София, 1929 год., стр. 11—12. Вж. сжщо: Проф. М. Арнаудовъ — „Българското възраждане". Издава „Българска мисъль". София, 1941 год. — стр. 70—71.

Търново свой митрополитъ, който заема славната катедра на патриархъ Евтимия. (Страцимиръ самъ бѣше подчинилъ Видинското царство на Цариградския патриархъ). Охридската архиепископия, подъ властьта на която е Македония и Западна България, сѫществува самостойно до 1767 година, следъ което и тя става подвластна на Цариградската патриаршия. Макаръ и самостойна въ продължение на нѣколко вѣка, и тя по време на турското властвуване е почти погърчена. Тъй че, едновременно съ политическата и военна сатрапия на турцитѣ, надъ българското население тежи и една отдѣлна, духовна опека, която за българската нация се оказва понѣкога по-пагубна, по-опасна. Все пакъ, тая опека е била по-слаба надъ западнитѣ, подчинени на Охридската архиепископия, области. Архиепископитѣ, които заемали катедрата на Свети Климента, подържали култа къмъ Седмочисленицитѣ и се държали добре съ населението, което ги подкрепяло въ борбата имъ срещу домогванията на Патриаршията. Последниятъ охридски архиепископъ Арсений билъ българинъ. Неговото лукаво и насилствено отстраняване оставило дълбоки следи въ споменитѣ на охридчани. Единъ вѣкъ по-късно, когато Охридъ се борѣше срещу фанариотитѣ, Григоръ Пърличевъ възпѣ трогателната раздѣла на Арсения съ паството му.

Съ абсолютната власть, която имали надъ духовния животъ на българитѣ, органитѣ на Патриаршията постепенно измѣстватъ всички тѣхни национални стремежи, създадени прѣзъ Първото и Второто българско царство. Гърци по произходъ и по идеали, тѣ сѫ или безразлични къмъ нуждитѣ на българитѣ, или враждебни. Макаръ отначало, та дори до втората половина на XVIII и до началото на XIX вѣкъ, Патриаршията да не е имала предварително поставена денационализаторска политика, съ самия фактъ, че е назначавала за духовници само гърци, тя е била мощенъ проводникъ на гърцизма. „Особено откато вълната на гръцкото възраждане, надигнала се първомъ всрѣдъ гръцката емиграция въ Венеция и въ намиращитѣ се подъ венецианско владичество гръцки острови, почнала презъ XVII в. и XVIII в. да залива и гръцкия материкъ, и засегнала неусѣтно и българскитѣ земи, дето елинизацията почнала да пуща тихо корени все по-нашироко. Въ България тръгналъ единъ значителенъ процесъ

на елинизация, противъ който Паисий Хилендарски, родоначалникъ на Българското възраждане, още въ срѣдата на XVIII вѣкъ съ болка негодува. Този процесъ не е билъ обаче следствие отъ една преднамѣрена и планомѣрна гръцка политика на най-голѣмата гръцка организация, Цариградската патриаршия, а се е коренилъ въ реалнитѣ условия, въ наличностьта на една силно развита гръцка гражданственость, литература, култура, църква, търговия, въ сѫществуването на една обайна хилядолѣтна гръцка културна традиция. Въ тоя именно процесъ на елинизация, на постепенно затриване на българския езикъ и на българската народность участвували по силата на своя гръцки произходъ и психика и гръцкитѣ владици въ България. Така тѣ стоели и работили въ услуга на гръцкитѣ национални интереси и се явявали неволно врагове на българската народность и езикъ"[1]. А като знаемъ какъ Цариградската патриаршия отказваше, още отъ времето на Царь Бориса, да се съгласи за отдѣлно, независимо сѫществуване на българска църква, лесно ще разберемъ и волята, съ която сега, при благоприятнитѣ условия, които имъ създалъ султанътъ, цариградскитѣ патриарси пристѫпватъ къмъ закрепването на своята власть надъ българскитѣ земи.

Най-пагубно отражение върху сѫдбата на българитѣ, пъкъ и надъ всички християни, ималъ моралътъ на фанариотитѣ. Настанени въ квартала Фанаръ (Фенеръ), до Златния рогъ, поради което получаватъ и прозвището си фанариоти, ржководителитѣ на православната църква и първи помощници на турската власть отрано се раздѣлили на партии, които въ домогванията си къмъ патриаршеския престолъ започнали да си служатъ съ подкупи. Отначало изборътъ на патриархъ билъ свободенъ и зависѣлъ само отъ синода, но твърде скоро кандидатитѣ, за да спечелятъ благоволението на султана, започнали сами да предлагатъ откупъ за патриаршеския тронъ. Петиятъ по редъ Патриархъ, Симеонъ, преди да се избере, мобилизиралъ като агитатори влиятелни роднини-потурнаци и едновременно обещалъ да внесе 1000 дукати въ царската хазна. Следъ него вече плащането става задължително. И тъй се установява симонията — онова отвратително търгу-

[1] Проф. П. Никовъ, посоченото съчинение, стр. 14.

ване съ църковнитѣ служби, което убива всѣкакъвъ моралъ въ патриаршеската администрация и което извиква отвращение у всички близки и далечни наблюдатели на балканската действителность въ течение на петь вѣка. Постепенно, отъ 1000 дукати, патриаршеската такса — благодарение на наддаванията отъ страна на самитѣ кандидати — се увеличава стремително и въ началото на XVII в. достига до 100,000 жълтици. Тая такса става добъръ и сигуренъ доходъ за султанската хазна. Турцитѣ, които безъ туй обичатъ да практикуватъ системата на откупуванията, се възползуватъ отъ фанариотскитѣ домогвания и започватъ твърде често да смѣняватъ патриарситѣ. Ония, които не можели въ опредѣленъ срокъ да внесатъ обещаната сума, често пѫти бивали арестувани, а понѣкога и осѫждани на смъртъ. Така, за 388 години (отъ 1453 до 1848) били смѣнени 140 патриарси. Въ течението на XVIII вѣкъ на всѣки две години се пада по единъ новъ патриархъ.

То се знае, че всички тия пари, които заплащали патриарситѣ, после сѫ били събирани отъ народа. Патриархътъ иска отъ владицитѣ, владицитѣ — отъ свещеницитѣ, а последнитѣ — отъ вѣрващия озлочестенъ народъ. Всички длъжности, отъ патриаршеската до тая на последния служитель въ църквата, бивали продавани съ наддаване. Редица наши и чужди духовници и писатели рисуватъ поразяващи картини на патриаршеската и изобщо на църковната корупция и симония. Така, Стефанъ Герлахъ, докторъ по богословието, възпитаникъ на Тюбингенския университетъ, ни дава подробни данни за ролята на нѣкои влиятелни гърци при продажбата на свещеническитѣ служби. Това е по времето на най-блестящото турско могѫщество — срѣдата на шестнадесетия вѣкъ — когато великъ везиръ е прочутиятъ потурнакъ Мехмедъ Соколовичъ (1565—1579), а неговъ помощникъ Михаилъ Кантакузинъ — фактическиятъ господарь на църквата. За една митрополия той вземалъ 600 жълтици „бакшишъ“. Когато се опразвалъ патриаршеския престолъ, той свиквалъ синода на владицитѣ и предлагалъ свой кандидатъ. Избранията патриархъ плащалъ на султана всѣка година по 4,000 жълтици, а на Кантакузина — 2,000. Той намѣстилъ най-напредъ Иоасафа, после Митрофана — но когато последниятъ отказалъ да му даде една сума пари, нару-

галъ го на едно угощение и го наклеветилъ на султана, следъ което билъ заточенъ въ Света Гора (1571), а на негово мѣсто поставилъ Иеремия отъ Анхиало. Последниятъ толкова зависѣлъ отъ Кантакузина, че ходилъ при него всѣка недѣля да му отдава кралски почести. Сѫщото правѣли и останалитѣ служители при Патриаршията.[1] За патриаршеската корупция пъкъ отъ началото на XVIII вѣкъ дава указания описанието на руския свещеникъ Лукьяновъ, който отивалъ отъ Москва въ Иерусалимъ и, на пѫть, се отбилъ въ Цариградъ, та можалъ добре да опознае тамошното духовенство.

Като пристигналъ въ Цариградъ, Лукьяновъ взелъ единъ преводачъ и отишелъ да направи посещение на патриарха.

— Кой е този калугеръ, отгде и защо е дошълъ — попиталъ патриархътъ, а преводачътъ отговорилъ: Отъ Москва и отива въ Иерусалимъ. — Следъ това, продължава Лукьяновъ, азъ подадохъ на патриарха открития си листъ. Той го взе — но не можа да го прочете. Погледа само известно време печата му и ми го върна. После той пакъ попита преводача: а що иска негова милость отъ мене? Преводачътъ му каза. — Агио деспота! Той не иска нищо отъ тебе, моли само да му отстѫпите една келия, за да преживѣе нѣкой и другъ день, догде тръгне за Иерусалимъ. Чужденецъ е, не знае нашиятъ езикъ, не знае и где главата си да подслони, а пъкъ нали ти си тукъ глава на християнитѣ, освенъ тебе, кой ще се погрижи за него. — На това патриархътъ отговорилъ: — А дарове донесълъ ли е? Попитай го: ако има дарове, ще има и келия.“

Като разказва това, рускиятъ свещеникъ добавя: — „У насъ, въ Москва, и патриаршескитѣ вратари не биха си позволили такова унижение.“ Отъ патриарха Лукьяновъ отишълъ при игумена на Синайския монастиръ, но и тамъ не го приели. — „Ето, възкликва после той, колко сѫ милостиви гърцитѣ: не искатъ да пригледатъ единъ странникъ. А сами, когато дохождатъ въ Москва, по 300 души всѣка година да просятъ милостиня, тамъ се намиратъ

[1] Вж. Д-ръ Константинъ Иречекъ — „Стари пѫтешествия по България отъ 15—18 столѣтие“, въ „Периодическо списание“ кн. VI, 1883 год., стр. 33.

за тѣхъ и добри жилища и царска храна. Тѣ въ Москва се оплакватъ, че турцитѣ ги мѫчели, за да изкаратъ повече милостиня, а като се върнатъ въ Цариградъ съ пълни джобове и накупятъ отъ патриарха: кой митрополитство, кой епископство, после вече не искатъ да знаятъ човѣка. Така постѫпватъ всички. Напраздно се оплакватъ въ Москва отъ турчина. Ние съ очитѣ си видѣхме, че турцитѣ никакви насилия не имъ чинятъ — нито въ вѣрата, нито пъкъ въ други нѣща. Ако да бѣха ги мѫчили турцитѣ, тѣ нѣмаше да носятъ копринени расà... Гръцкиятъ патриархъ дава черквитѣ въ наемъ, като взема за всѣка по двеста или по сто и петдесеть талера въ годината. Всѣка година той обявява наддаване за черквитѣ и който даде най-много, макаръ и два талера повече отъ другиго, нему отстѫпва черквата. — Тамъ единъ митрополитъ сваля другъ — щомъ нѣкой заплати на патриарха за нѣкоя епархия повече, взема я. Затова тамъ се срѣщатъ много митрополити безъ мѣсто — и тѣ се престъргватъ по цариградскитѣ улици... Такива сѫ гърцитѣ. Тѣ постѫпватъ по-зле и отъ турцитѣ, като търгуватъ тъй съ Божитѣ храмове".

Лукьяновъ описва непристойното държане на гръцкитѣ митрополити и въ черквитѣ. — „Гледашъ го, като коза се върца, ту на една страна, ту на друга; гълчи въ черквата — нито своя чинъ пази, нито църковния. Нашитѣ селски попове се държатъ по-добре отъ гръцкитѣ митрополити..."

Когато патриархътъ се връща отъ черква „у него се събиратъ много митрополити, епископи и други началници. Насѣдатъ на килимитѣ, и най-напредъ имъ подаватъ чибуци: архидяконътъ напълни дългъ чибукъ и го поднася на патриарха, а протодяконътъ — на митрополититѣ и на епископитѣ." [1]

Практиката да се даватъ църковнитѣ служби на наддаване понижила извънредно интелектуалния и нравственъ престижъ на духовенството. Защото тия служби били давани не на най-достойнитѣ и призванитѣ, а на

[1] Цитирано отъ проф. М. Дриновъ въ „Исторически прегледъ на Българската църква отъ самото й начало и до днесъ", вж. томъ II отъ Съчинения на М. Дриновъ, подъ редакцията на В. Н. Златарски. София, 1911 год. стр. 125 и нат.

ония, които предлагали най-високъ откупъ. Въ какво състояние е изпаднала, при това положение, православната църква, можемъ да сждимъ и отъ разказа на Софроний Врачански за собственото му ржкополагане въ свещенически чинъ.

— „Въ третия день прииде архиерея, и помолиха му ся, и онъ тои часъ изволи да мя хиротоноса (ржкоположи) въ недѣлю. И подадоха му седмьдесять гроша. Ала бѣше у срѣда то исплатение; и азъ ся готвѣхъ за въ недѣля потрѣбная. Въ петокъ вечерь прииде икономо и принесе ми паритѣ и рече: — Да знаишъ, како не има да тя учини владика свящепникъ, почто другий подаде сто и пятдесять гроша; того хоче да хиротоноса.

— Ами какова ли скорбь и сожаление мя обзе, като ся исповѣдахъ на духовнику и узехъ мартория (свидетелство), изготвихъ си все потрѣбная. Ами кому да скажа тая скорбь мою?.. Потекохъ до ония человѣци, що ся бѣха молили и паритѣ дали; и они поидоха и дадоша йоще тридесять гроша, и рукоположи мя въ лѣто 1762 септемвр. 1.

— Ала като знаяхъ мало да чету, другии свещенници ненавидѣха ме, почто они вси на то време бѣха орачи. И отъ безумная младость мая не хочахъ да имъ ся покорявамъ, като бѣха тако прости и неучени. А они ма наваждаха на архиерея. И колико ме крати аргосва (забранявалъ му да служи) и ненавидѣше мя! И имаше архиерей протосингела грека, неученаго, некнижнаго; онъ мя много ненавидѣше, понеже то есть вещь природна: ученъ человѣкъ ученаго люби, а простъ — простаго, и пиянъ — пиянаго.[1]

За такситѣ и данъцитѣ, които налагали архиереитѣ на населението, имаме редица поразяващи документи и показания на съвременници. Така, напримѣръ, Д-ръ Ив. Селимински описва какъ всѣки новоназначенъ архиерей ималъ като първа своя грижа да обиколи епархията, за да я обложи съ данъкъ, наричанъ п о м о щ ь. Тия обиколки се повтаряли отначало презъ петь години, а сетне — въ течение на петь години бивали предприемани най-малко три обиколки.

---

[1] Вж. „Житие и страдание Грѣшнаго Софрония“ въ „Избрани съчинения на Софроний Врачански“, Библиотека „Българска книжнина“, издание на М-вото на нар. просвѣщение, София, 1925 год. стр. 13—14.

Освенъ тая обикновена „помощь“, тѣ облагали еснафитѣ, църквитѣ, монастиритѣ, метоситѣ, съ т. н. „великъ даръ“ или „благочестенъ“. Всѣко семейство по отдѣлно сѫщо плащало годишенъ данъкъ. При туй, вземали десетъкъ отъ плода на нивитѣ, лозята; отъ овцетѣ — агнета, вълна, масло, сирене. Черквитѣ били давани подъ наемъ на свещеницитѣ, „като дюгени за търговия“, по 1000 — 3000 гроша годишно. Метоситѣ и монастиритѣ били задължени да имъ даватъ въ опредѣлени дни на годината сирене, масло, медъ, агнета, прасета, яйца, жито, пари... Ония, които встѫпвали въ бракъ, плащали — споредъ случая — често пѫти надъ 1000 гроша. „Свързватъ и развързватъ браковетѣ не по църковнитѣ правила, а споредъ заплащането; умрѣлитѣ не се погрѣбватъ, докато архиереятъ не получи часть отъ имотитѣ оставени въ наследство отъ тѣхъ, което наричатъ душодѣлъ. Заповѣдватъ, щото въ всѣка черква да поднасятъ 3 подноси (дискоси): единъ за Цариградската патриаршия — „За голѣмата черква“, втори за ерусалимския патриархъ, — „За Божи гробъ“ и трети за игумена на Синайскитѣ монастири — „за монастира Св. Екатерина“...

— „Щомъ нѣкой бѫде назначенъ за архиерей въ българска епархия, веднага взема мѣрки да си образува тъй наречената „дружина отъ приближени“, съставени отъ свѣтски и духовни лица, мѫже и жени, всички негови роднини и съграждани — опросѣли въ родината си. Тѣ пристигатъ съ него, или приижданъ отпосле, прилепяйки се и придружавайки го съ готовность навсѣкѫде изъ България, за да се впиятъ и смучатъ дружно, като пиявици, кръвьта на злочестия народъ. Единъ отъ тѣхъ той нарича протосингелъ, другиго — архидияконъ, трети — архимандритъ на митрополията... И на църквата, и на гражданитѣ, и на свещеницитѣ въ епархията дѣлата зависятъ отъ тѣзи невежи и покварени сѫщества. Всѣки разбира, що може да върши такава една разбойническа шайка, подъ закрилата на архиерея — фанариотъ, — всички най-долни хора, безъ възпитание, довчера безъ насѫщний хлѣбъ и облѣкло... Следъ 5—6 години пребиваване въ България, тѣ се връщаха въ родината си съ голѣмо парично състояние. Никаквици — кокони, нѣкогашни слугини на владицитѣ, като се пренасятъ въ епархийскитѣ дворци, се препо-

ржчватъ за майки, сестри, внучки или снахи и въ женското гражданско общество, чрезъ влиянието на владиката, държатъ първенство. Често управляватъ и епархийскитѣ църковни дѣла. Чрезъ тѣхъ архиереитѣ вкусватъ изобилно и по изборъ отъ благата на прекрасния полъ. Подобна била прочутата Ефимия въ време на Хрисантъ, цариградски патриархъ. Тя повишавала, понижавала, ржкополагала или аргосвала, когото желаела... Отъ това всѣки може да си представи състоянието на „великата православна“ източна църква въ Турция.“[1]

Сѫщата картина ни рисува и Г. С. Раковски въ своитѣ статии за фанариотитѣ и за неволята на българския народъ отъ срѣдата на миналия вѣкъ. Той уподобява Цариградската патриаршия на „турское здание попечителства финанции, де ся продажътъ годишния даждия отъ десетини, митарства и д. т. н.“ Тамъ, който има близки влиятелни лица и който даде повече, може да откупи всѣки данъкъ безъ да се издирва кой е и що е. — „Истото сѫществува и въ фенерскѫ продавницѫ на епархии, коя днесъ безстидно наричѫтъ патриаршия вселенская! Днесъ чибукчия, сутре дяконъ, въ други день архидяконъ, протосингелъ, следъ мало епископъ, митрополитъ, и всевсятейший патриархъ новаго Рима, вселений! Днесъ банкрутиралъ безкнижникъ нѣкой си гръкъ и толики търговци унеправдалъ, патриаршия го задячва, запопва, само трѣба да се съгласи и да плати, ето ти го после владика!.. Какъвъ и да е талиплия, безкнижникъ, пиянецъ, безчестенъ, злонравенъ, имеящъ силнаго защитника, християнина православнаго, или иновѣрнаго отоманина или чифута, и могѫщъ да найде сребро отъ лихоимца, и да даде повечъ, абие (веднага) ся избира и ржкополага митрополитъ! Божията благодать слиза надъ оня, който е далъ повече! Срамотно кръчмарство!“[2]

---

[1] Д-ръ Ив. Селимински — „Българскиятъ църковенъ въпросъ“, книга X отъ „Библиотека д-ръ Ив. Селимински“, издава М-вото на нар. просвѣщение. София, 1929 год. стр. 78 и нат.

[2] Вж. бележкитѣ къмъ „Горскій пѫтникъ“, Нови Садъ, 1857 стр. 208 и нат. Сѫщо: „Съчинения на Г. С. Раковски“ подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ. Университетска библиотека, № 18 София, 1922 год. стр. 90 и нат.

Така оная институция, на която гърцитѣ възлагатъ отначало най-свѣтлитѣ си надежди за запазване на народностьта си и за възстановяване на византийската култура, постепенно се разлага отъ нравствена развала и невѣжественость. И въ началото на XIX вѣкъ, когато започнало националното възраждане на гръцкия народъ, мнозина сѫ и гръцкитѣ писатели, които изразяватъ недоволства и отвращение отъ фанариотитѣ. Така, напримѣръ, заслужилиятъ писатель Стефанъ Канелосъ († 1822) пише:... „Понѣкога синодътъ вижда между членоветѣ си хора, чието достоинство се заключава въ това, че сѫ имали прѣко или косвено сношение съ турскитѣ сановници; имали сме понѣкога най-невѣжествени патриарси; низшето духовенство е тъй необразовано, щото безъ преувеличение то може да се нарече убѣжище на тунеядството и невежеството. Много праздноскитащи, негодни за нищо, прибѣгватъ до това духовно съсловие, въ което намиратъ и почести отъ страна на народа и възнаграждение за тѣхната праздность и за нуждитѣ имъ... Безъ да гледамъ на великата си печалъ и на националната си гордость, азъ съмъ длъженъ да призная, че въ последно време нашитѣ архиереи не само не сѫ ни принесли никаква полза, но, наопъки, повредили сѫ ни твърде много. Докато цѣлиятъ народъ съ възторгъ и непоколебима ревность се зае за образованието си и прави успѣхи, достойни за удивление, духовенството съ всички сили, непосрѣдствено или посрѣдствено, му противодействува; лѫчътъ на философията направи за мнозина ясно беззаконието на тѣхнитѣ голѣми злоупотрѣби и на тѣхния животъ, диаметрално противоположенъ на духа на православната църква."[1]

Ако тази характеристика на фанариотитѣ, направена отъ гръкъ, е вѣрна, ако сами просвѣтителитѣ на гръцкия народъ заематъ тъй враждебно отношение къмъ духовенството, подчинено на цариградския патриархъ — то остава сами да направимъ заключението си за онова, което сѫщитѣ тия невежествени духовници сѫ вършели всрѣдъ българското население, което — надъ всичко — тѣ преследваха и заради националната му отлика отъ гърцитѣ.

---

[1] Цитирано отъ проф. М. Арнаудовъ, въ посоч. съчинение стр. 120—121

*

Отъ срѣдата на XVIII вѣкъ, следъ унищожаването на Охридската и Ипекската архиепископии, всички митрополити изъ българскитѣ земи сж фанариоти. Отъ тогава започва и съзнателното преследване на българския езикъ, на българската грамотность и на българското име. Патриарситѣ вече се стремятъ, чрезъ своята тъй широка, почти неограничена духовна власть, да съдействуватъ на гръцкото национално движение, на гръцката „велика идея“ за възстановяване на византийската империя. Насърдчавани отъ руситѣ, тѣ въ началото на XIX вѣкъ създаватъ и своя революционна организация, която си поставя за цель: „вържженъ съюзъ на всички християни въ турската империя за тържеството на кръста надъ полумесеца“. Всжщность, това е едно чисто гръцко движение. Едновременно съ неговото организиране въ Русия и Гърция, патриархътъ отъ Цариградъ вече издава нареждания до своитѣ подведомствени владици, съ които ги задължава да разпространяватъ най-старателно гръцката образованость между всички християни. Тъй, отъ началото на XIX вѣкъ Патриаршията става вече воинственъ, съзнателенъ врагъ на българската народность. Изпъкващи представители на българитѣ тогава все още не могатъ да схванатъ гръцкитѣ намѣрения и затова приематъ съ въодушевение идеитѣ на гръцкитѣ революционери. Когато на 1821 година избухва въстание въ стара Гърция, българи отъ всички краища се притичатъ на помощь и заставатъ на предно мѣсто въ борбата. Между най-прочутитѣ герои на това въстание сж Марко Бочаръ отъ Воденъ, хаджи Христо отъ Пловдивъ, хаджи Михаилъ отъ Копривщица, хаджи Петъръ отъ Сливенъ и др. Василъ Априловъ пъкъ въ продължение на 30 години дава щедра парична подкрепа на това революционно движение. На чело на революцията отъ 1821 година стои и цариградскиятъ патриархъ Григорий V, когото турцитѣ обесватъ на връхъ Великденъ сжщата година на портата на патриаршеската черква. А, споредъ Селимински, въ помощь на патриката се явили „цѣли военни отдѣления, съставени отъ българи и командувани пакъ отъ български воеводи, известни на всички българи и гърци“. Поради това участие на „много знаменити българи, убедени отъ единовѣрието и заслѣпени отъ елинизма“ (думи на Раковски),

турцитѣ подложили на жестокъ тероръ и цѣла България. — „Гръцкото въстание, пише Селимински, възбуди гнѣва на султанъ Махмуда и противъ българитѣ, та тѣ цѣли четири години бѣха подложени на най-жестоки преследвания. Всѣкаква клевета се вѣрваше като истина и наказанието веднага следваше“.[1]

Точно въ това време, когато българитѣ подпомагатъ гръцката революция, Патриаршията засилва преследването на българския езикъ и на българската народность изобщо. Чрезъ своитѣ органи изъ цѣлата империя тя систематично говори за духовно превъзходство на гръцката нация и за правото ѝ да господствува надъ цѣлия източно-православенъ свѣтъ. А следъ като сж си поставили веднъжъ задачата да служатъ, чрезъ църквата, на гръцката велика идея, тѣ не подбиратъ срѣдствата за осжществяване на тая задача. Дори и следъ въстанието отъ 1821 год., когато турцитѣ видѣха, може би, за пръвъ пжть истинскитѣ домогвания на Патриаршията, тя, все пакъ, запазва изключителнитѣ си права надъ всички християни. До срѣдата на XIX вѣкъ султанската власть не признава и не познава отдѣлни християнски народности — за нея всички, извънъ турцитѣ, сж румъ-милети. Отдѣлни гърци все още иматъ решително влияние надъ турската вжтрешна политика, особено въ финанситѣ и търговията на империята. Тия гърци, заедно съ цѣлата фанариотска клика, упражняватъ най-пагубния тероръ изъ българскитѣ земи. — Чрезъ лъжата тѣ приспиватъ властьта и я движатъ както и кждето си искатъ, а пъкъ заплашватъ народа съ те-

---

[1] Гръцкото въстание отъ 1821 година извика т. н. Петербургски протоколъ, отъ 4. IV 1826 г., сключенъ между Англия и Русия, по силата на който се създаде отъ Гърция една васална и трибунала държава. Но тъй като Турция отказа да приеме този протоколъ, Русия ѝ обяви война, въ която се прояви известниятъ руски полководецъ Дибичъ Забалкански. Тази война приключи съ Одринския миръ отъ 1829, следъ който Гърция получи свободата си. Ала и тая свобода е изкупена съ неописуеми страдания и жертви отъ страна на българитѣ. При оттеглянето на рускитѣ войски, за да се спасятъ отъ отмъщението на турцитѣ, забѣгватъ отвждъ Дунава десетки хиляди български семейства. — „Може да се каже съ положителность — пише Селимински, че половината българско население на Тракия, между Одринъ, Стара Загора, Балкана и морето, и това отъ Източна България, между Варна, Силистра, Исакча и морето, се изсели, поради което тѣзи области опустѣха“. Само отъ Сливенъ се изселили около 4000 семейства.

роръ и тъй никой не се осмѣлява да се повдигне срещу беззаконията на архиереитѣ. Съ подкупъ, интриги и обвинения на невинни граждани, съ глоби и черковно афоресване на честни християнски семейства, успѣватъ да упражняватъ абсолютенъ политически и религиозенъ деспотизъмъ върху всички. .. Фенерското духовенство преследва видни семейства, премахва родния езикъ отъ църкви и училища, като го замѣства съ гръцки; заставя свещеницитѣ да извършватъ и най-малкитѣ свещенодействия на непонятния гръцки езикъ — (Селимински). Сжщата характеристика на фанариотитѣ прави и Раковски въ бележкитѣ си къмъ „Горски пѫтникъ". — Първото имъ орждие е клеветата и лъжата. Тѣ всѣкога сж лъгали и заплашвали турското правителство, че ако се позволи на българитѣ да възстановятъ своята църковна иерархия, българитѣ ще въстанатъ. Не хване ли мѣсто тая клевета, тогава тѣ прибѣгватъ къмъ друго крепко и всесилно орждие: златото, което събиратъ пакъ отъ българитѣ. Патриаршията пропжжда родолюбивитѣ и просвѣтени българи — учени, търговци, като ги заплашва съ заточение и вѣчна тъмница. Като резултатъ на клевети отъ страна на пловдивския гръцки владика Гавраилъ дойде и жестокото потурчване на чепинскитѣ българи.[1]

Между другитѣ срѣдства за подтискане на българското национално съзнание, фанариотитѣ прибѣгватъ и до унищожаването на българската книжнина. Всички наши дейци и писатели отъ онова време даватъ изобилни указания за този жестокъ, варварски походъ на фанариотитѣ срещу българската книга.

— Въ лѣто 1764, разказва Раковски, на патриаршеския престолъ възлѣзе лукавъ и проклетъ единъ патриархъ родомъ отъ Фенеръ, на име Самуилъ, сродницитѣ на когото бѣха на турска служба. Този лукавъ фанариотъ не само умножи и угнѣзди фанариотската разбойническа чета около патриарха, но и дотолкова озлочести България, че много вѣкове не ще излѣкуватъ ранитѣ ѝ. До това време българитѣ имаха свой своероденъ архиепископъ въ Търново и въ Охридъ. Този проклетъ Самуилъ ги свали и ги замѣсти

[1] Вж. разказа на попъ Методий Драгиновъ въ книгата „Старобългарски разкази" на проф. Иорданъ Ивановъ. Университетско издание, 1935 година.

съ фанариоти, както и по много други български епархии, гдето бѣха останали български митрополити, се намѣстиха фанариоти. Следъ това заповѣда та изгориха всички български книги, и забрани строго не само въ черква български да не се служи и чете, но и цѣлиятъ народъ да учи гръцки. И за тая негова пъклена цель заповѣда та се съзидаха въ всѣки градъ и по всѣко голѣмо село метоси (калугерски обиталища), — гдето нареди да се изпровождатъ отъ Атонъ безкнижни гърци просяци, калугери — таксидиоти (което продължава и до днесъ), — отъ една страна да събличатъ бедния народъ, а, отъ друга, да учатъ българскитѣ свещеници и народа да четатъ гръцки, безъ да разбиратъ що четатъ. Тия черни калугери пазятъ, като пъклени духове, да не се разпространява българския езикъ и народното чувство. —

За сжщитѣ тия орждия на Патриаршията и на мракобѣсието пише съ най-дълбоко възмущение и Селимински въ „Исторически споменъ“ — Тия тжпи, суевѣрни и лениви люде сж първоначално монастирски слуги и, като усвоятъ нѣкои външни прояви на църковния редъ, биватъ ржкополагани за свещеници, следъ което ги изпращатъ изъ империята да привличатъ поклонници и да събиратъ помощи за монастиря си. Тѣ показвали на озлочестения народъ парчета отъ честния кръстъ, разни благоухайни мощи на мжченици, сълзи отъ чудотворни икони, косми отъ брадата на Исуса, камъчета отъ рѣка Йорданъ и др. — всичко това, разбира се, лъжливо, измислено само за да се обиратъ суевѣрнитѣ. „Срещу известенъ даръ въ пари или въ натура, вѣрващитѣ християни, особено детски благочестивитѣ българи, докосватъ или цѣлуватъ светото ковчедже и потеглятъ често пжти на тълпи, подъ ржководството на монаха, за Света гора“. За таксидиотитѣ Селимински съобщава, че имали право да изглаждатъ дори и семейни спорове. Тъй, чрезъ тия „духовни издебвачи“, архиереитѣ узнавали всички семейни тайни на гражданитѣ, което имъ служело въ борбата срещу тѣхъ.

Тия монаси-таксидиоти, споредъ Раковски, сж изгаряли непрестанно старитѣ български книги. Нѣкои отъ тѣхъ учели българитѣ да пишатъ съ гръцка азбука. Изобщо, тѣ сж разсадници на едно опасно гръкоманство всрѣдъ българското простолюдие. Сжщото вършели и

свещеницитѣ, които Патриаршията изпращала и утвърждавали на постоянно мѣстожителство изъ България. Тѣ изгаряли или разкѫсвали старитѣ български ржкописи, както и новопечатани книги. Въ Пловдивъ, следъ като събрали „по подълъ или по официаленъ начинъ, ограбени отъ притежателитѣ имъ български книги, били изгорени въ двора на митрополията; въ Стара-Загора сѫщо изгорили въ църковния домъ много книги и ржкописи, които се пазѣли отъ памти-вѣка въ църквата... Въ Цариградъ, въ самата Патриаршия, били складирани много български книги въ едно каменно здание, гдето, по заповѣдь на патриарха или неговия замѣстникъ, се пръскали съ вода за да изгниятъ. Тѣ се стѣснявали да ги изгорятъ, като жертвоприносъ на бога на тъмата, когото главно обожаваха, за да не стане примѣръ за порицание този начинъ на действие противъ българитѣ". (Селимински). И Неофитъ Бозвели въ „Мати Болгария", като окайва Родината си, пише: „Гръкобѣсовитѣ, прочее начнаха да горятъ по славѣноболгарский езикъ книгитѣ... Като обаяха султанското правителство, лукавоковарно доказваха, че славѣноболгарский езикъ билъ съвсемъ богомерзокъ и человѣкоумразенъ, и запрещавало божественото писание чрезъ него никакъ да се не служи християнско богослужение... И горятъ на огъня по матерния ни езикъ книгитѣ и повеляватъ во училищата да се учатъ милитѣ ни горки рожби на гречески и въ черквитѣ ни да се совершава богослужението на гръцки езикъ".

За изгаряне на български ржкописи, книги, икони имаме много свидетелства на съвременници, очевидци и на писатели наши и чужди. Раковски, П. Р. Славейковъ, Селимински, Ив. Славейковъ, М. Радивоевъ изнасятъ въ печата и едно широко разпространено народно предание за Патриаршеската българска библиотека въ Търново, която, запазена до 1822 година, била изгорена отъ митрополита Иларионъ Критски. Това предание е извънредно популярно и влияе неотразимо надъ чувствата на българитѣ по време на църковната борба. Известниятъ книжовникъ и народенъ будитель Василий Поповичъ (1832—1897) печата въ „Мѣсяцословътъ на блъгарскѫтѫ книжнинѫ за 1859 година" (Цариградъ, 1859) и единъ стихотворенъ „Монологъ на владиката Иларионъ, преди да изгори българскитѣ книги отъ книгохранилницата на Търновската митрополия", гдѣто четемъ:

Ахъ, кой може усѣти толкова радость,
колко усѣщамъ въ тая минута?
Сърдце ми тупа отъ радость,
като ги гледамъ тия списаня:
колко надежди на бѫдна слава!
Огънь, огънь съмъ намислилъ
той ще ги глътне една по една!
Ето ви, варвари, вашата бѫдность!
Гръцко нещете? Владици пѫдите?
. . . Отмъщение, отмъщение, варвари!
Да чезне българско служение! . . .

Обвиненията срещу Илариона мѫчно хармониратъ съ всичко онова, което знаемъ за благосклонното му съучастие при уреждане на Габровското училище и за отношенията му съ Неофита Рилски, Априлова и др. народни дейци — но тѣ сѫществуватъ въ нашата книжнина и сѫ въ несъмнена връзка съ редица реални деяния, ако не на Илариона, то на нѣкои негови колеги. Най-живо и съ изпъкващи подробности е даденъ този разказъ за Илариона отъ П. Р. Славейковъ въ неговия вестникъ „Гайда", (год. I. бр. 8)[1].

Патриаршията преследвала не само българитѣ въ Турция, но дори и ония, които следватъ или живѣятъ на чужбина. Навсѣкѫде тя имала свои дописници, чрезъ които събирала сведения за българи-ученици, за имената, рода, възрастьта и убежденията имъ и, когато тѣ се прибирали въ България, тя знаела какъ да ги отстрани веднага отъ пѫтя си.

Религиознитѣ книги, които се печататъ въ Русия и изпращатъ въ България, тя преследва като опасни за империята, а въ това време насърдчава четенето на найразвалени гръцки книги. — „По поводъ внесенитѣ въ България ликове на двама български царе, печатани въ Одеса, фенерското духовенство измисли противъ народа разни клевети, когато разни гръцки икони и ликове, печатани въ Гърция, забранени отъ самото положение на нѣщата и отъ здравия разумъ, красятъ стаитѣ му" (Селимински).

Нѣма по онова време български първенецъ, който

[1] Подробности по този въпросъ дава г. Юрданъ Трифоновъ въ своето обстойно аргументирано проучване, печатано въ книга XIV на „Списание на българската академия на наукитѣ", подъ надсловъ: „Преданието за изгорена старобългарска библиотека въ Търново".

да не е наклеветяванъ отъ фанариотитѣ като опасенъ за султана или за турската власть. Особено отъ петдесетитѣ години нататъкъ, когато се разгорещи църковната борба.

*

Всичко това дава извънредно лоши и опасни отражения въ душата, въ съзнанието на българина. Подтиснатъ политически, беденъ, лишенъ отъ свои просвѣтители, българскиятъ народъ забравя себе си, забравя историята си, започва да занемаря и езика си — особено въ градове, въ които е имало по-гжсти гръцки преселници и гдето бдителностьта на патриаршескитѣ агенти е била по-силна. По-заможнитѣ семейства, които имали допиръ съ гърци, изпадатъ най-напредъ и най-силно подъ фанариотското въздействие. Тѣ, за да изглеждатъ по-културни и модерни, подражаватъ на гръцкия домашенъ и общественъ редъ, измѣнятъ имената си, изоставятъ езика си. Добри става вече Агатонъ, Драганъ—Харисъ, Главчо—Кефалосъ, Кръстю—Ставросъ, Любенъ—Агапиосъ, Момчилъ—Романосъ, Рада—Ефросина, Люба —Ерато и т. н. А следъ като сж промѣнили имената си, лесно се отричатъ и отъ народностьта си. И това правятъ не само чорбаджии и просвѣтени люде, но и прости селяци. Доколко това отричане отъ името на народностьта е било широко и опасно, сждимъ отъ позивитѣ на Паисий, отъ хулитѣ на Раковски и Л. Каравеловъ, отъ подигравкитѣ на Славейковъ, отъ горчивитѣ изповѣди на първенци, осъзнали се патриоти, като Априловъ, Д-ръ Селимински, Димитъръ Миладиновъ. Дори и по времето, когато възродителското движение всрѣдъ българитѣ е най-силно, има люде като търновчанина Д-ръ Никола Пиколо, напримѣръ, които мислятъ, че борбата срещу гърцизма е излишна и че българитѣ трѣбвало да възприематъ гръцката култура. Авторитетенъ педагогъ като Райно Поповичъ съветва възпитаницитѣ си, сжщо тъй, да учатъ въ гръцки училища — не за да се погърчватъ, а да добиватъ по-висока просвѣта, каквато българскитѣ училища не можели да дадатъ. Надмощието на гръцката образованость стига до тамъ, че презъ срѣдата на четиридесетитѣ години Викторъ Григоровичъ, като посетилъ Охридъ, не можалъ да намѣри нито единъ българинъ, който да разбира Кирилското писмо. За сжщата епоха

пише и Григоръ Пърличевъ въ своята Автобиография: „Гърцизмътъ въ Охридъ отъ вѣкове бѣше се вкоренилъ и до сега все расълъ и расълъ; българинъ българина наричаше „шопъ"; българската азбука само на трима бѣше известна, а учени мѫже увѣряваха, че българитѣ нѣмали писменъ езикъ".

*

Но домогванията на фанариотитѣ срѣщатъ и противодействие. Българскиятъ народъ, който още презъ срѣдновѣковието бѣше създалъ своя национална църква и своя книжнина, не е можелъ да се примири никога съ присѫтствието на гръцкитѣ архиереи. Той винаги е усѣщалъ една висока преграда между себе си и фанариотитѣ — дори и тогава, когато е бивалъ съвсемъ омаломощаванъ отъ политическия, стопански и духовенъ гнетъ на поробителитѣ. Още презъ Първото и Второто българско царство всрѣдъ народната маса се създава непримиримо и неприязнено отношение къмъ гърцизма, като къмъ враждебна сила, домогваща се не веднъжъ до затриване на българското име. Това неприязнено отношение се засилва по време на турското владичество, когато всѣки българинъ е знаелъ по какъвъ коваренъ начинъ сѫ се настанили въ неговитѣ черкви пратеницитѣ на Патриаршията. Въ голѣмата си часть народътъ е напълно безучастенъ къмъ онова, което вършатъ фанариотитѣ — по простата причина, че не разбира езика имъ. Но когато тѣ започватъ да го товарятъ съ нови данъци, когато посѣгатъ на имота и на малката, условна свобода, която е ималъ всрѣдъ челядьта си, когато вижда развалата и безчовѣчието имъ, тогава той настръхва още по-силно. Колкото и да е билъ простъ, загрубѣлъ отъ бедность и отъ страдания, българинътъ никога не е губилъ живото си чувство къмъ справедливостьта и нравственостьта. И тъкмо това негово дейно, постоянно чувство го поставя въ трайна враждебность къмъ патриаршескитѣ агенти. Тогава, когато тия агенти сѫ били носители на християнски духъ, на идеята за християнска солидарность, българинътъ ги е подкрепялъ, приемалъ ги е като свои — защото въ онова мрачно време и не е ималъ по-близки приятели. Но щомъ тѣ започватъ да посѣгатъ на националнитѣ му светини, да се гаврятъ съ езика, съ нравитѣ, съ труда му — той, инстинктивно, застава срещу имъ. Тази ре-

шителна промѣна въ отношенията настжпва тъкмо отъ срѣдата на XVIII и началото на XIX вѣкъ, когато — като типична проява на гръцкото възраждане — фанариотитѣ поематъ задължението да претопяватъ негръцкитѣ християнски народи и тъй да ги привличатъ къмъ голѣмия планъ за възкресяване на византийската империя.

По силата на редица политически и морални условия, почти едновременно съ гръцкото, и дори въ зависимость отъ него, започва и българското възраждане. Неговата първа, основна отлика, е тъкмо стремежътъ за противодействие на гърцизма. Това е всжщность цѣлиятъ смисълъ на нашето възраждане — то е спонтанно, масово, всенародно движение за запазване на националния духъ отъ властьта на патриаршията. Първа мощна, героична проява на това ново духовно движение е Славенобългарската история на Паисия Хилендарски. По-нататъкъ то постепенно, най-напредъ твърде мудно, но после мощно, се засилва и увлича цѣлия народъ, обединявайки го отново — следъ нѣколковѣковно летаргично живѣене — съ живи, въодушевяващи идеали. Въ това движение се оформя новото обществено и национално съзнание на българина — то прави отъ българитѣ осъзнатъ, исторически деенъ народъ. Първата задача на това движение е: да възстанови свободата и престижа на българското слово, което значи: на българския духъ. А това възстановяване можеше да се осжществи като се освободи българското училище и българската църква отъ гръцката опека. За щастие, тия идеали не бѣха опасни за турската власть и тя не искаше да имъ противодействува съ излишна упоритость. Особено откакъ и тя разбра скрититѣ и явни великогръцки намѣрения на тая, създадена съ толкова официозни покровителства, фанариотска клика. Турската власть, която трѣбваше да се справя съ много сложни противоречия и допитвания, схвана, че е въ неинъ интересъ дори да подържа борбата между българи и гърци — и затова предпочете да остане спокоенъ зритель, съдействувайки тукъ или тамъ, съобразно съ своитѣ нужди.

*

И тъй: Българското възраждане нѣма нищо общо съ възраждането на западноевропейскитѣ народи отъ XIV до XVI вѣкъ, което е движение за ново осмисляне на

изкуствата и на философията. Това движение не можа да засегне нашия народъ, защото точно въ наченкитѣ му дойде турското нашествие.[1] Нашето възраждане е нѣщо обособено. То може да се поставя въ съотношение само съ възраждането на съседнитѣ народи — гърци, сърби, хървати и румъни, което дойде, до голѣма степень, като последица на Френската революция, макаръ че първитѣ решителни стѫпки на новобългарското национално осъзнаване — именно дѣлото на Паисия — сѫ направени двадесеть и седемь години преди избухването на революцията въ Франция. Все пакъ, истинското, масово движение за възраждане на българската народность започва по времето, когато идеитѣ на Френската революция за свобода на личностьта и равноправие на нациитѣ завладѣваха Европа. Точно по това време, и турската държава пристѫпва вече къмъ редица важни вѫтрешни реформи, които улесняватъ възродителното българско движение.

Обсегъ на Възраждането. Ако по въпроса за началото на Българското възраждане — особено следъ исторически важната статия на проф. М. Дринова — „Отецъ Паисий, неговото време, неговата история и ученицитѣ му“[2] — всички наши изследователи на тая епоха сѫ съгласни, не е тъй съ въпроса за неговия завършекъ. Така, напримѣръ, проф. Ив. Д. Шишмановъ, най-авторитетенъ историкъ на Възраждането, мисли, че — щомъ като главна цель на българския ренесансъ, е духовно-религиозната еманципация на българския народъ, той трѣбва да се смѣта за завършенъ „съ тържественото прогласяване на автономната българска църква въ Цариградъ, на 28 февруарий 1870. Искаме ли, обаче, да бѫдемъ още по-точни,

[1] Вж. Г. Константиновъ — „Стара българска литература“, Хемусъ, 1942 год., стр. 121 нат.

[2] Печатана въ браилското „Периодическо списание“, год. I, 1871, кн. 4. Преди тая статия преобладава мнението на Априлова и на Раковски, че Възраждането на българския народъ започва отъ 1826 година, когато Махмудъ II унищожи еничеритѣ и даде нови закони на империята и особено следъ възкачването на неговия замѣстникъ Абдулъ-Меджидъ, който издаде прочутия Хатишерифъ отъ 1839 година. — Вж. В. Априловъ — „Денница ново-болгарскаго образованія“, Одесса, 1841. и „Дополненіе къ книгѣ Денница...“ Санктпетербургъ 1842. (Съчинения на В. Априловъ, подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ. София, 1940) и Г. С. Раковски — въ „Дунавски лебедъ“, год. I (1860), бр. 2.

трѣбва да прогласимъ за горна граница на нашето духовно възраждане собствено оня паметенъ день, когато народътъ, събранъ въ своя храмъ въ Цариградъ, четири години следъ хатихумаюна (Великдень, 3 Априлий 1860) забрани на Илариона Макариополски да поменува въ молитвословието името на гръцкия патриархъ. Тоя смѣлъ актъ, последванъ, както е известно, въ цѣла България, реши по принципъ и разрива между българската и гръцката църква.“ [1] По-нататъкъ имаме вече единъ възроденъ и организиранъ народъ, който си поставя редица нови задачи за осѫществяване. Първата нова задача сега е: политическата свобода. „Ето защо, мотивира се по-нататъкъ проф. Шишмановъ, — както италиянцитѣ различаватъ rinascimento отъ risorgimento, тъй и ние ще трѣбва да различимъ въ своята нова история до Освобождението — епохата на духовното възраждане отъ епохата на политическото възраждане (на въстанията), която се начева съ усилията на Раковски да преобрази дотогавашнитѣ чети отъ хайдушки въ революционни...“ Въ тая епоха отъ едно пълно столѣтие (1762—1860), Шишмановъ различава четири отдѣлни периода: — първий, отъ Паисий до завѣрата (1821); вторий — до Одринския миръ (1829) — това е периодътъ на „Рибния буквaръ“ (1824); третий — отъ тая дата до 1844, когато излиза епохалния трудъ на Венелина „Древніе и нынешніе Болгаре“ (Москва, 1829) и се отваря Габровското училище (1835), и четвъртий — отъ 1844 до 1860 — това е най-важниятъ и най-плодовитъ периодъ, отбелязълъ вече една засилена книжовна дейность: начало на периодически печатъ въ България, първи научни граматики и други учебници, първи стихотворни, белетристични и диалогични творби.

Ученикътъ на проф. Шишманова, проф. М. Арнаудовъ, сѫщо тъй авторитетенъ познавачъ на епохата, предлага едно малко по-друго подраздѣление на Възраждането. Като изтъква, че — „точно погледнато, нито Паисий е единственъ родоначалникъ на цѣлото духовно движение, което намира пръвъ идеенъ изразъ въ неговия исторически трудъ, нито пъкъ щастливото приключване на многошумния църковенъ въпросъ и увѣнчаването на по-

[1] „Уводъ въ историята на българското възраждане“ въ сборникъ „България 1000 години“, 927—1927. стр. 281.

литическитѣ въстания чрезъ образуването на свободното княжество турятъ край на усилията за народностно обединение и културно въздигане, въ името на които е подѣета вѣковната борба“ — проф. Арнаудовъ предлага нова периодизация на нашето Възраждане: 1. Ранно възраждане — „първото отърсване на българския духъ отъ робската дрѣмка“, т. е. времето на Паисий, Софроний и Беронъ (1762 — 1829)[1] 2. Сѫщинско възраждане — „съ повисеното народностно съзнание и целесъобразно начертанитѣ културни задачи въ по-широкъ мащабъ, чрезъ усилията на апостоли като Венелина, Василъ Априлова, Неофита Рилски, Неофита Бозвели, Ивана Селимински и други представители на образованието и на черковната борба, отъ Одринския миръ до Кримската война (1829—1856)“. 3. Високо възраждане — епохата на Раковски, Славейковъ, Л. Каравеловъ, Хр. Ботѣовъ — „съ засиления ламтежъ за свобода и широко подѣетата просвѣтна, черковна и революционна борба... (1856—1878)“ и 4. Късно възраждане — „съ продължената революционна пропаганда въ заробенитѣ български земи и повисената културна дейность въ Свободното княжество“.[2]

Наистина: не е съвсемъ лесно да се установятъ точни, безусловни граници на едно идейно движение, което обхваща цѣлъ народъ и осмисля живота му въ течение на редица десетилѣтия. Веригата отъ външни прояви и исторически факти, които отбелязва това движение въ процеса на своето осѫществяване, е здраво скачена и не може да се разкѫсва — идеалитѣ, които го импулсиратъ, минаватъ, преобразяватъ се отъ единъ вѫзелъ въ другъ и тъй изпълватъ историческия животъ, давайки му единство и вѫтрешенъ стилъ.

Такова единство подчертано изпъква въ историческото развитие на нашия народъ отъ Паисия насамъ. Макаръ това развитие да посочва нѣколко голѣми събития, като: създаване на Екзархията, Освобождение, Съеди-

---

[1] За тази епоха, съ промѣнитѣ, които настѫпватъ въ бита на българина, съ оформяването на новия градски животъ, вж. книгата на Христо Гандевъ — „Ранно възраждане — 1700—1860“. Издание на Studia Historico-philologica serdicensia, Vol. III София, 1939 г.

[2] Проф. М. Арнаудовъ — „Българското възраждане“. стр. 6—7.

нение, войни и т. н. — които могатъ да се тълкуватъ като отдѣлни, различни по смисъла и целитѣ си прояви, като отдѣлни „епохи", всѫщность, имаме все едно и сѫщо основно домогване: — все по-пълно оформяване на народностьта, съ нейнитѣ духовни, материални, териториални сѫщности.

Щомъ смѣтаме, че Българското възраждане е предимно и изключително домогване на българската народность къмъ духовна свобода, устремъ за утвърждаване на едно ново самочувство и ново самосъзнание, ние ще трѣбва да се съгласимъ съ проф. Арнаудова и да приемемъ като горенъ предѣлъ на това възраждане събитията отъ наши дни, когато българската народность се смѣта вече за обединена и, следователно, да включимъ въ обсега на тая епоха всички въстания и войни на българския народъ въ продължение на сто и осемдесеть години (1762—1941). Но, въпрѣки това, ние разбираме, че всички исторически дѣла на българитѣ отъ 1870 година, когато бѣ издаденъ ферманътъ за учредяване на Екзархията, сѫ дѣла вече на единъ възроденъ, осъзнатъ и международно признатъ народъ. Тъй че, погледнато строго и логично, би трѣбвало да смѣтаме, че Българското възраждане е осѫществено откакъ българитѣ сѫ се сдобили съ свои училища и черкви, иматъ вече свой печатъ, своя литература, свое, публично и международно изявявано, обществено мнение и свои обединяващи идеали.

Наистина, Освободителната война и Берлинскиятъ договоръ откѫснаха значителни части отъ българската народность, обединена духовно по време на църковнитѣ борби и създала вече по цѣлата национална територия свои църкви, училища и читалища — и тия части останаха да живѣятъ въ изключителенъ режимъ, но, все пакъ, имаше въ тѣхъ буденъ народностенъ духъ, който ги приобщаваше, кога по-силно, кога по-слабо, къмъ общитѣ български идеали. А борбитѣ за овладяване на тия поробени части, за обединение на всички български земи, се водятъ вече отъ една свободна, възродена държава, отъ една просвѣтена народность.

Условия на Възраждането. За да могатъ българитѣ въ това опредѣлено време, отъ срѣдата на XVIII до срѣдата на XIX вѣкъ, да се съвзематъ и организиратъ за новъ духовенъ животъ, следъ като

въ продължение на четири столѣтия сж били, съ рѣдки изключения, омаломощени, разстроени и робски търпеливи, безспорно, е имало редица особени условия, които сж съдействували за това съвземане. На първо мѣсто между тия благоприятствуващи народностното съвземане на българския народъ условия стои упадъкътъ на турската държава. — Турция, която владѣеше всички български земи и, следователно, бѣ обединила подъ своята власть цѣлия ни народъ, не проявява старание за неговото асимилиране и унищожаване. Рѣдко тя посѣга върху вѣрскитѣ чувства на покоренитѣ народи. Освенъ това, тя даде и известни привилегии на нѣкои села (войнишки, дервенджийски, доганджийски), които благоприятствуватъ запазването на живо самочувство у българитѣ. При тия привилегии и при сравнително сносното управление въ началнитѣ два вѣка отъ турското господство, съ запазеното мѣстно самоуправление на общинитѣ, българитѣ живѣятъ по-спокойно, отдадени на черния трудъ и затворени въ битовитѣ си традиции. Но отъ втората половина на XVI вѣкъ насамъ положението се измѣня. Данъцитѣ, които налагатъ, особено кръвниятъ (дювшерме) за попълване на еничерския корпусъ, се засилватъ и съсипватъ християнското население. Администрацията се изражда, като всѣки чиновникъ гледа, съ всички срѣдства, да обира раята и да забогатява. Особено следъ смъртьта на Мехмедъ Соколовичъ (1565—1579) — „най-славниятъ отъ всички славянски потурнаци“, който въздига империята, но едновременно, съ сребролюбието си, което не знаело граници, подготвя нейния упадъкъ. „У него сж се продавали беглербеглици и санджаци, та се разбира, че който е влѣзналъ въ нѣкой чинъ, е билъ длъженъ да си спечелва благоразположението на везирина съ постоянни подаръци, коне, роби и пр.; за да не дойде други да го изтикне отъ тамъ. А за тия бакшиши е теглило горкото население. Споредъ Герлаха, санджакбеговетѣ били като сюнгери, отъ които везиринътъ е измъкналъ злато и сребро, колкото е щѣлъ. Отъ нѣмския посланикъ приемалъ всѣка година 3000 талера явно, 6000 тайно; венецианцитѣ и пр. при сключване на миръть му дали веднажъ 15,000 жълтици и, разбира се, че после му изпращали постоянно подаръци; отъ Влахия приемалъ 24,000 тале-

ра годишно — половината денемъ, половината нощемъ, тайно".[1] Тъй, съ тая търговия, отъ XVI вѣкъ насетне се занимаватъ всички везири, еничерски водачи и влиятелни чиновници въ империята. Покварата не е пощадила и правосѫдието: — сѫдийскитѣ мѣста, сѫщо тъй, били продавани — и, естествено, самитѣ сѫдии, при раздаване на правосѫдие, присѫждали въ полза на оногова, който плащалъ повече. Цѣлата тая система, съпоставена съ развалата и въ църковната администрация, показва какво е било състоянието въ империята и особено състоянието на българитѣ.

Продажбата на леннитѣ владения намалило контингентитѣ на конницата, а допускането въ състава на еничеритѣ чужди, невоенни елементи, които дирили въ еничерството само облаги, разслабило най-страшната военна сила на Турция. На 1638 год Мурадъ IV премахва т. н. „кръвенъ данъкъ", поради голѣмитѣ злоупотрѣби, които ставали при събирането на християнскитѣ момчета, както и поради редица други националистически и държавни турски съображения. Презъ XVI вѣкъ еничеритѣ вече имали право да се женятъ, да упражняватъ разни занаяти и да откупуватъ и наследяватъ привилегии. По едно време тѣ наброявали около 400,000 души и били истински господари въ столицата, защото фактически тѣ сваляли и качвали султанитѣ.

Премахването на „кръвния данъкъ", чрезъ който старитѣ султани постигаха две главни задачи: — създаваха една страхотна войска и едновременно омаломощаваха физически християнскитѣ населения — сега, отъ срѣдата на XVII вѣкъ, влияе най-благотворно за засилване тъкмо на тия населения. Тѣ могатъ вече да задържатъ при себе си най-жизненитѣ, най-силнитѣ и работливи младежи, и така да увеличаватъ стопанската си сила. По сѫщото това време започва да се забелязва едно значително увеличаване на християнитѣ, успоредно съ намаляването на турцитѣ. Въпрѣки неимовѣрно тежкитѣ условия за животъ, особено по време на войнитѣ и на кърджалийскитѣ вѫрлувания; въпрѣки честитѣ пре-

[1] Д-ръ К. Иречекъ — „Стари пѫтешествия по България отъ 15—18 столѣтие" въ Периодическо списание, кн. VI Срѣдецъ, 1883., стр. 29—30.

селения отвѫдъ Дунава и не по-малко честитѣ епидемии, които сѫ унищожавали най-чувствително раята, християнското население постепенно заема все по-голѣмо числено надмощие. „Основната причина на това общо органическо явление въ развитието на турското племе — споредъ проф. Н. Милевъ — е въ самия държавенъ и общественъ строй на Турция, въ свръзка съ характера на расата. Военна олигархия, турцитѣ се изтощиха въ непрекѫсната борба да запазятъ изключително за себе си благата на властьта, а пороцитѣ въ семейството попрѣчиха на подържането на расата".[1]

*

Ослабнала вѫтрешно, Турция започва да губи и международната си сила и не може вече да устоява срещу Австрия и Русия — дветѣ християнски държави, които бѣха най-живо заинтересувани отъ онова, което ставаше на Балканския полуостровъ и които се домогваха до надмощие въ тия земи. Карловацкия миръ отъ 1699 година слага предѣлъ въ развоя на Турция и санкционира вече „надмощието на християнска Европа и безвъзвратния упадъкъ на османската империя".[2] Единъ вѣкъ по-късно, съ договора въ Малка Кайнарджа (1774 Русия вече получи право на постоянно покровителство на източно-православнитѣ християни въ турската държава, тъй както по-рано Франция и Австрия бѣха получили правото да се грижатъ и застѫпватъ за католицитѣ. Задъ тия права, които тѣ (особено Русия) придобиваха следъ тежки войни, стоеха политическитѣ и стопанскитѣ имъ интереси.

По силата на договора въ Малка Кайнарджа дветѣ дунавски княжества Влашко и Молдова получиха своята автономия, подъ покровителството на Русия. Едновременно турцитѣ се задължаваха да дадатъ пълна амнистия на гърцитѣ по бѣломорскитѣ острови и да не допущатъ християнската вѣра да бѫде преследвана. Всичко това увеличава неимовѣрно много престижа на Русия всрѣдъ християнското население въ турската империя.

---

[1] Проф. Н. Милевъ — „Факторитѣ на българското възраждане" въ „Сборникъ въ честь на проф. Ив. Шишмановъ". София, 1920 год., стр. 140.

[2] Пакъ тамъ, стр. 141.

Отношенията между европейскитѣ държави тогава сж такива, че Русия се чувствува съ развързани ржце къмъ отоманската държава. Австрия, която е нейна съперница на полуострова, по това време е въ договорни съюзни отношения съ нея. Екатерина II, насърдчавана отъ успѣхитѣ, мечтае вече не за подѣлба на Турция (нѣщо на което Австрия се противопоставя), а за възстановяване на Византийската империя — единъ проектъ, който билъ възприетъ и отъ Йосифа II, но срещналъ решителната съпротива на Франция. Френскиятъ министъръ на външнитѣ работи казалъ на австрийския посланикъ: „Въ Европа има повече отъ една сила (значи не само Франция), които ще рискуватъ и последния си човѣкъ, и последната си пара, за да попрѣчатъ на падането на Отоманската империя".[1]

Тукъ трѣбва да обяснимъ, че стремежътъ на Екатерина II не е толкова да освободи християнитѣ, като имъ върне политическата и национална независимость. „Въ оная епоха думата „освобождение" нѣма още оня смисълъ, който тя добива презъ 19 вѣкъ. Трудно може да се допустне, че царицата е желаела да създаде отъ народитѣ, които населяватъ Балканитѣ, независими национални държави. На тая мисъль ни навеждатъ както традициитѣ на рускитѣ самодържавци, така и по-късната история на Русия. Въ епохата на Екатерина II не е могло да става дори дума за народности и за тѣхното самоопредѣление. Всички държави се стремѣли да увеличатъ своитѣ територии... Създаване на самостоятелни държави, възъ основа на националния принципъ, въ оная епоха е било непознато дори въ западнитѣ страни, а камо ли на Изтокъ. Най-малко е могло да се мисли за прилагането на това начало отъ самодържавна Русия и ултрамонархическа Австрия".[2] Независимо отъ интимнитѣ намѣрения на Русия и Австрия, обаче, успѣхитѣ, които иматъ тѣ въ войнитѣ съ Турция, повишаватъ самочувството на балканскитѣ народи и тѣ сами започватъ да живѣятъ съ очаквания да бждатъ освободени. Тия очак-

[1] Вж. проф. Г. П. Геновъ — „Източниятъ въпросъ (политическа и дипломатическа история)", часть I. Университетска библиотека № 44. София, 1925. стр. 116.

[2] Тамъ, стр. 119.

вания сѫ особено силно усрѣдени къмъ Русия, която влиза и въ прѣки споразумения съ революционнитѣ дейци всрѣдъ балканцитѣ — най-напредъ съ гърци и сърби, които, поради редица външни обстоятелства, пристѫпиха по-рано отъ българитѣ къмъ опити за освобождаване. Така, съ съдействието на Австрия и Русия, избухна сръбското въстание презъ 1804 година, а то, следъ дълги перипетии, доведе до създаването на малкото сръбско зависимо, но самоуправляващо се вѫтрешно кралство (Букурещки договоръ, май 1812). Съ този договоръ Русия получи косвено правото да се грижи и за защита на сърбитѣ. Всичко това става все по време на Френската революция и войнитѣ на Наполеона, който установи своя власть и на Балканския полуостровъ (въ Хърватско). Нѣма съмнение, че съ приближаването на Наполеона къмъ истокъ, идеитѣ на Френската революция сѫ долитали и до балканцитѣ. Русия използува създаденитѣ вече свободолюбиви настроения и насърдчава революционнитѣ движения. Гръцката хетерия се организира и развi въ руската държава и макаръ при избухване на въстанието (завѣра) отъ 1821 год. императоръ Александъръ I да осѫжда въстаницитѣ, все пакъ въ развилитѣ се по-нататъкъ дипломатически борби, които доведоха до създаване на гръцко кралство, Русия играе първостепенна роля. Окончателното дипломатическо затвърдяване на гръцкото кралство се постига едва следъ похода на Дибичъ Забалкански и Одринския миръ отъ септември 1829 год. Сѫщиятъ договоръ уреди положението и на Влашко, Молдова, Сърбия. И сега дори, следъ този не особено блѣскавъ руски успѣхъ на Балканитѣ, престижътъ на Русия тукъ нараства извънредно много.

Въ всички тия войни и въстания участвуватъ и българи. Тѣ подкрепятъ и сръбскитѣ и гръцки революционери, приемайки тѣхното освободително дѣло и като свое. Не така гледаха, обаче, сърби и гърци.

Въ годината на сръбското въстание (1804) двама българи — Атанасъ Николаевъ отъ Тетевенъ и Иванъ Атанасовъ Замбинъ отъ Враца отиватъ въ Петербургъ и, по силата на договора отъ Малка Кайнарджа, искатъ Русия да се застѫпи за подобрение участьта и на бъл-

БАН
Институт за литература

гаритѣ. Вмѣсто подобрение, обаче, войнитѣ на Русия и неуспѣхитѣ на Турция носѣха нови, страхотни изпитания за българския народъ. Следъ всѣко оттегляне на рускитѣ войски, българскитѣ земи, особено Тракия и Мизия, обезлюдяваха. И, въпрѣки това, надеждата за освобождение става все по-силна, защото става ясно, че Турция е безсилна да устои на руския напоръ. Когато следъ подписването на договора въ Одринъ, при Дибичъ Забалкански дошла българска делегация отъ Сливенъ, Котелъ и други окупирани отъ руски войски градове, да моли да се направи нѣщо и за българитѣ, православниятъ главнокомандуващъ отговорилъ: „За васъ ще видимъ другъ пѫть!..“ Хиляди български семейства напустнаха тогава земитѣ си и емигрираха, следвайки войскитѣ на Дибича — а тия, които останаха, не забравяха неговото обещание.

*

Освенъ отъ тия неуспѣшни войни, турската държава е разклатена по онова време почти смъртоносно и отъ кървави вѫтрешни размирици. Къмъ края на XVIII вѣкъ започватъ да свирепствуватъ многобройни турски хайдушки орди, известни подъ името „кърджалии“ (полски разбойници) и даалии — изникнали изъ останкитѣ на деморализиранитѣ войски. Тѣ обикаляли изъ полуострова и като скакалци опустошавали посевитѣ, обрѫщали цѣли селища въ пепелища, избивали, пленявали или прогонвали населението изъ горитѣ. Тъй цѣли области се превърнали въ ужасяваща пустиня. Централната власть била безсилна да се бори съ тѣхъ, защото фактически тя владѣела само Цариградъ и околностьта, а провинцията била почти неограничено въ рѫцетѣ на пашитѣ и агитѣ. Самъ султанъ Селимъ признава, че тия орди сѫ разклатили империята му „отъ коренъ“, че тѣ „като нѣкои паразити и влѣчуги сѫ наводнили и нахлули въ много села, паланки и градове и че населението, особено раята — кански е пропищѣло отъ тѣхнитѣ нечувани нападения и грабежи. Земедѣлскитѣ работи, поминъкътъ и вземане-даването сѫ окончателно спрѣли... животъ, имотъ и честь на раята сѫ оставени на произвола на сѫдбата и на божието великодушие“. Пакъ по признанията на султана, буйниятъ потокъ на тия дивашки

орди се разстилалъ отъ Одринско къмъ „всички градове, села и страни на Румелия“.[1] Водачи на тия орди били люде съ страхотна смѣлость и жестокость. Между тѣхъ особено се прочули българитѣ Индже войвода и Кара Кольо, възпѣти и отъ нашитѣ народни пѣвци.

Разлагането на държавата стига до тамъ, че нѣкои мѣстни управители, като Махмудъ паша отъ Шкодра, Али паша Янински, господарь на южна Албания, и Османъ Пазвантоглу, владѣтель на Дунавска България до Никополъ и Стара планина, както и на западъ земитѣ до Оршова — съ центъръ Видинъ — ставатъ независими и водятъ война съ царската войска. Особено голѣми успѣхи има видинскиятъ владѣтель Пазвантоглу, по произходъ босненецъ, който се обявилъ срещу реформитѣ на Селима III, застаналъ на чело на мусулманската партия, превзелъ Видинъ и съ помощьта на чужди инженери го укрепилъ. За да привлѣче турцитѣ на своя страна, Пазвантоглу обявилъ, че не е срещу султана, а само срещу неговитѣ лоши съветници — едновременно, обаче, той искалъ да се представи и за покровитель на християнитѣ. Изобщо, той е ловъкъ, хитъръ и смѣлъ владѣтель, който най-чувствително е разклатилъ империята и султанския престижъ. Заедно съ кърджалийскитѣ пълчища, той, въ честитѣ си борби съ султанскитѣ хора, е разорявалъ най-много българскитѣ плодородни земи. За размѣритѣ на злинитѣ и страданията, които е претърпѣлъ българскиятъ народъ тогава, повествува безхитростно, но ужасяващо, Софроний Врачански въ своето „Житие и страдания“. Изобщо, епохата на кърджалийството е най-мрачна въ историята на турското владичество на Балканитѣ. Но, при всичкитѣ си страхотии, за българитѣ тя има и едно положително значение: разкрила имъ е безсилието на държавата и е насърдчила у тѣхъ националната солидарность. Значителни части отъ българския народъ участвуватъ въ войската на Пазвантоглу, други сж заедно съ Инджето и Кара Кольо, а останалитѣ — изоставени отъ всѣка подкрепа отъ страна на властвуващитѣ, се организиратъ за самоотбрана. Така, косвено, се засиля у тѣхъ войнственъ и свободолюбивъ духъ. Г. С. Раков-

[1] Цитирано отъ проф. М. Арнаудовъ въ „Българското възраждане“, стр. 18 и 19.

ски разказва за героичната съпротива оказана на кърджалиитѣ отъ страна на котленци, — „Най-голѣмъ отпоръ противъ кърджалиитѣ, пише Раковски въ автобиографията си, сѫ дали българитѣ и кърджалийското разорение, може се каза, е нанесено отъ българитѣ. Въ ония кърджалийски времена народътъ, почти сичкиятъ, билъ въоржженъ и много градища и голѣми села били заградени съ зидове и съ окопи, да се пазятъ отъ кърджалийско нападение . . . Въ едно кърджалийско нападение, когато Кара-Феизъ и Индже войвода сѫ допрѣли до Жеруна, единъ часъ разстояние отъ Котелъ, съ седемъ тисящи кърджалии, разположили воинството си по ближнитѣ села Градецъ, Медвенъ и Вечеря, и отъ тамо заплашвали, че щѫтъ нападна веки решително да разорятъ и ограбятъ Котелъ, чичо ми Дачо, избравъ триста решителни юнака и съдруживъ ся съ двамина още храбри войводи, Аршинко Макавей, нападнали сѫ нощя на кърджалиитѣ въ Жеруна и избили сѫ множество отъ тѣхъ злодейци. Кара Феизъ и Индже войвода, видевши една такава неустрашима дързость отъ страна на котлянитѣ, оттеглила се посрамени! . . ."[1] Такова сѫщо свидетелство за български отпоръ срещу кърджалиитѣ дава и учительтъ Атанасъ Ивановъ: „Всѣка победа надъ непиятельтъ, всѣко отгонване на кърджалиитѣ бѣше работа повече на българитѣ, а не на турцитѣ. За нуждно смѣтамъ да похваля на любезния си читатель съгласието и решителностьта на тогавашнитѣ селяци българи. Всѣко село си имаше по една вѣрна неизмѣнчива дружина, която си отмѣстяваше най-повече за честьта на българина, за оскърбление на чистия му семеенъ животъ."[2] Тукъ трѣбва да добавимъ, че сами султанитѣ, съ нарочити фермани, давали разрешение и дори задължавали християнската рая „да се сгрупира като единъ човѣкъ заедно съ мусулманитѣ и да напада, улавя и унищожава разбойницитѣ". И не само това: султанътъ нарежда да се създаватъ особени, изключителни сѫдилища, съставе-

[1] Вж. Съчинения на Г. С. Раковски, подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ, стр. 9 нат.

[2] Цитирано у Боянъ Пеневъ — „История на новата българска литература", т. I, стр. 238.

ни отъ християни и мусулмани, които да сѫдятъ бунтовницитѣ и разбойницитѣ.[1]

Тъй, по време на упадъка на турската държава и нация, въ борба съ най-тежкитѣ страдания и изпитания, съ които сѫ се срѣщали въ историческото си сѫществуване, българитѣ започватъ да проявяватъ и войнишко юначество, учатъ се вече сами да бранятъ честьта и имота си. Тогава се засиля и хайдутството.

Опити за преустройство на турския държавенъ животъ. Извънредно голѣмо значение за Възраждането на българитѣ иматъ и опититѣ за преустройство на държавата, предприемани отъ султанитѣ и тѣхнитѣ първи помощници по времето и подъ влиянието на Френската революция. Идеята за преустройство се явява като естествена последица на нещастнитѣ войни и на изроденото вече еничерство. Султанъ Селимъ III (1761—1808), стѫпилъ на престола въ годината на Френската революция (1789) има славата на пръвъ реформаторъ на турската войска и държава. На мѣстото на еничеритѣ, които по онова време сѫ само привилегировани лихвари и занаятчии, но не и истински войници, той замисля да създаде — по европейски образецъ — една редовна и модерно обучена войска. Неговитѣ намѣрения, обаче, срѣщатъ решителната съпротива на еничеритѣ, пъкъ и на значителни части отъ ржководителитѣ на държавата и отъ народа, възпитанъ въ духъ на рутинерство и ревностенъ пазитель на традициитѣ въ войската. Обявенитѣ преобразования извикватъ цѣла революция, която разклаща държавата и струва трона и живота на султана. Опититѣ за модернизиране на турската войска се повтарятъ, но вече смѣло и решително, отъ Махмуда II (1785—1838). Той използува добре победитѣ на Наполеона надъ руситѣ, покорява въстаналитѣ гърци и сърби, а на 1826 год., въ едно тържествено заседание, накаралъ имперскитѣ първенци да подпишатъ манифестъ за въвеждане на редовна войска, осланяйки се на Корана, въ който пишело: „Войната е игра, която се печели отъ най-хитрия. Оборвай неприятеля съ собственото му оржжие!“ Когато на 28

[1] Вж. Д. А. Ихчиевъ — „Турски държавни документи за кърджалиитѣ“, въ СбНУК, кн. 22—23. и „Турски държавни документи за Османъ Пазвантоглу Видински“, пакъ тамъ, кн. 24.

май 1826 год. било оповестено това решение, еничеритѣ се опитали пакъ да вдигнатъ революция, наричайки Махмуда „гяуръ падишахъ“ и обединявайки срещу него привърженицитѣ на традицията. Но Махмудъ взелъ предварителни мѣрки и на 16 юни с. г. изклалъ на историческия хиподромъ (атъ-мегданъ) значителна часть отъ еничерския корпусъ, заедно съ други недоволни и революционни елементи. Едновременно, била издадена заповѣдь, която забранявала поменаването на името еничеринъ. Така — въ кървавъ залѣзъ, изчезва най-славната опора на старитѣ султани, славата на нѣкогашната страшна военна сила на османлиитѣ.

Махмудъ II, когото историцитѣ сравняватъ съ Петра Велики, предприема презъ 1837 година пѫтешествие изъ България. Посетилъ градоветѣ Шуменъ, Варна, Русе, Пловдивъ, Казанлъкъ и нѣкои села, придружаванъ отъ голѣма свита и отъ германския генералщабенъ офицеръ Хелмутъ фонъ Молтке, инструкторъ въ султанската войска. Султанътъ приемалъ драговолно посещения на български и други делегации и ги увѣрявалъ, че всички, еднакво съ турцитѣ, сѫ равни предъ законитѣ и ще бѫдатъ закриляни отъ неговата царска воля.

Следъ смъртьта на Махмуда, презъ 1839 г. на султанския тронъ се възкачва Абдулъ Меджидъ (1823—1861), който, улесняванъ отъ своя министъръ на външнитѣ работи Рашидъ паша, човѣкъ съ западноевропейска култура, продължава преустройственото дѣло на баща си. На 20 октомврий 1839 година, едва седемнадесеть-годишенъ, той въ най-тържествена обстановка съобщилъ своята заповѣдь за ново устройство на държавата (Танзиматъ — щастлива наредба), като прочелъ и бележития хатишерифъ, който осигурявалъ на всички поданници — безъ разлика на религията имъ — живота, честьта и имота и отстранявалъ несправедливитѣ данъци. Макаръ този тъй тържествено оповестенъ актъ да не билъ приложенъ — както, впрочемъ, става съ всички добри намѣрения къмъ раята — той е отъ историческо значение за вѫтрешния животъ въ отоманската империя. Турцитѣ го посрѣщатъ съ протести, но българитѣ помнятъ добре неговитѣ постановления и понѣкога най-решително настояватъ за прилагането имъ. Така, напримѣръ, Нишкото въстание отъ 1841 година, което бѣ потушено най-

жестоко и извика анкета отъ страна на Европа, избухва тъкмо поради неприлагането на хатишерифа отъ 1839 година. Въ едно изложение-жалба до руския консулъ въ Бѣлградъ и до други официални мѣста, самото население обяснява: „Ние посрещнахме тоя височайши хатишерифъ като нашъ спаситель и отправихме къмъ небето сърдечни молитви за милостивия Господарь, който го е издалъ. Ние разправихме това на нашитѣ деца, щото тѣ да благославятъ пѫтя, по който е тръгналъ нашиятъ Монархъ. Но какво може да помогне найдобрата, най-благата воля на великодушния Господарь, ако ония, които управляватъ страната въ негово име, и които би трѣбвало да закрилятъ раитѣ като залогъ, оставенъ подъ тѣхна охрана, напротивъ, гледатъ да ги тъпчатъ подъ краката си? . . . И като видѣхме, че подтисничествата и изтезанията нѣматъ край, че нашитѣ оплаквания не достигатъ до трона, ние се вдигнахме но не срещу Монарха и неговитѣ заповѣди, а срещу подтисницитѣ."[1]

По-нататъкъ, на 1844 год.. Абдулъ Меджидъ разширява реформата, като въвежда т. н. меджлиси, областни събрания, въ които влизатъ и представители на християнитѣ, а следъ Кримската война, на 18. II. 1856 година, издава вториятъ исторически проектъ, засѣгащъ положението на раята, известниятъ Хати-хумаюнъ, съ който отново се потвърждаватъ правата, обещани презъ 1839 година и, едновременно съ това се уреждатъ по-справедливо въпроситѣ за църковнитѣ свободи — (правото да се строятъ черкви), такси, привилегии, за владѣнето на недвижими имоти, религиозното неравенство и др. За насъ тукъ е важно да изтъкнемъ че Хати-хумаюнътъ дава право на всѣка национална и вѣрска община да открива свои публични училища за наука, изкуство и индустрия. Така въ Турция се осигуряватъ все по-голѣми възможности за културенъ и граждански напредъкъ на християнитѣ. Хати-хумаюнътъ бѣ издаденъ следъ парижката конференция (пролѣтьта на 1856 год.) и подъ давлението на европейскитѣ сили, които по-късно, възъ основа на този

[1] Д-ръ Ст. Романски — „Австрийски документъ по нишкото българско възстание отъ 1841" въ СБНУМ, кн. XXVI (1910—12). Вж. сѫщо: Ст. Чилингировъ — „Поморавия по сръбски документи", второ издание 1942 год. стр. 95 и нат.

актъ, често се намѣсватъ въ вѫтрешнитѣ работи на империята. „Наистина — подчертава проф. Г. П. Геновъ — тия вмѣсвания, благодарение на вѣчно царящото несъгласие между европейскитѣ кабинети, въ повечето случаи не даваха чувствителни резултати, но все пакъ подържаха надеждитѣ на християнитѣ за по-сносенъ животъ. Тѣ доведоха до по-късното освобождение на поробенитѣ християни. Въпрѣки всички недостатъци на този актъ, не може да се отрече, че съ него се откри нова ера въ живота на източнитѣ християни — турски раи.“ [1] Непосрѣдствено следъ прогласяването на Хати-хумаюна българското просвѣтно дѣло се разшири извънредно, а борбата за самостойна църква стана най-енергична и резултатна.

Стопанско възмогване на българитѣ. Едновременно съ военния упадъкъ на Турция и съ реформеното дѣло на султанитѣ, върви едно постепенно засилване на българското население въ градоветѣ и поголѣмитѣ паланки. Докато презъ XV, XVI и XVII вѣкове турското население въ градоветѣ е преобладаващо, отъ половината на XVIII вѣкъ насамъ, особено следъ злополучнитѣ войни съ Австрия и Русия, то започва да намалява. Въ българскитѣ земи това намаление е вървѣло успоредно съ нарастването на българитѣ. Войнитѣ и особено кърджалийскитѣ опустошения се отразяватъ найзле надъ живота въ градоветѣ. По-голѣмата часть отъ старото градско население е избито или разпръснато отвѫдъ Дунава, а въ замѣна на него тука се приютили голѣми селски маси, дирещи убѣжище отъ кърджалии, даалии и други разбойници. [2] Тия нови граждани ставатъ занаятчии, търговци, предприемачи, джелепи, бегликчии. Тѣ създаватъ стопанската сила на българската народность, която сила всѫщность е най-важната предпоставка и най-важниятъ двигатель на Възраждането. Безъ стопански независими люде не може да се изгражда никакво народно дѣло. Както ще видимъ по-нататъкъ, когато ще се спи-

[1] „Източниятъ въпросъ“, часть II. Унив. библиотека, № 44. София, 1926. стр. 125

[2] Вж. подробно у Христо Гандевъ — „Ранно възраждане“, стр. 77 нат. и Д-ръ Ив. Сакѫзовъ — „Развитието на градския животъ и на занаятчийството въ България презъ 18 и 19 вѣкове“. Сборникъ „България 1000 години“.

раме по-специално на първитѣ дейци по Българското възраждане и на неговитѣ завоевания, истинскитѣ български успѣхи въ църковната и въ политическата борба сѫ свързани най-непосрѣдствено съ материалното възмогване на занаятчиитѣ и на търговцитѣ българи.

Занаятчийството въ България има твърде стара история. То е познато още отъ Първото и Второто българско царство. Лала Шахинъ паша, прочутиятъ полководецъ на Мурада I, въ едно изложение отъ 1384 за състоянието на София, която той не успѣ да превземе, съобщава, че въ този градъ имало много индустриални и занаятчийски работилници, въ които се обработвали „тънки и дебели вълнени и памучни материи, съ които се обличатъ както войницитѣ, тъй и многобройното население".[1] Многобройни турски документи, както и описания на турски и други автори удостовѣряватъ, че такива и други занаятчийски работилници е имало по всички български градове.[2] Къмъ края на XVIII и особено въ началото на XIX вѣкъ, по време на реформитѣ, занаятчийството се разраства необикновено много и създава, особено въ прибалканскитѣ селища, завидно съ благосъстоянието и съ независимия си духъ българско население. Въ голѣмата империя, въ продължение на вѣкове недостѫпна за чужда конкуренция, еснафитѣ иматъ на разположение обширни пазари и многобройни консумативни населения. Онова, което сѫ изработвали българскитѣ занаятчии, се е изнасяло по далечнитѣ провинции на държавата и имъ е осигурявало една завидна устойчивость. Между най-застѫпенитѣ и доходоносни занаяти, упражнявани масово въ България, сѫ джелепчийството (отхранване на добитъкъ и приготвяне на консервирани храни и на мазнини), абаджийството (приготвяне на вълна и на вълнени платове) — една промишленость, въ която сѫ участвували цѣли семейства и родове. Тя се е разрастнала най-много следъ въвеждането на редовната войска, обличана само съ мѣстни шаеци. Доста застѫпени сѫ били сѫщо тъй и гайтанджийството, табачеството,

[1] Д. А. Ихчиевъ — Материали за историята ни подъ турско робство, въ „Известия на историч. дружество", кн. II. (1906 г.).
[2] Вж. Хр. Хинковъ — „Занаятчийството въ България" и Д. М. Пандовъ — „Занаятчийскиятъ кредитъ въ България". София, 1939 г.

обущарството, шивачеството, медникарството, ножарството, килимарството.

Още отъ срѣднитѣ вѣкове занаятчиитѣ иматъ своя организация и се ползуватъ съ редица граждански привилегии. Всѣки еснафъ билъ юридическа личность и ималъ пълна свобода въ вѫтрешно-организационния си животъ. Отъ особено значение била общата еснафска каса, чрезъ която се финансиралъ еснафа. Лонджитѣ, т. е. събранията на майсторитѣ, сѫ съдействували за създаване на професионална, гражданска и национална дисциплина. Тѣ сѫ имали право да упражняватъ общественъ контролъ надъ цѣлия стопански животъ, да сѫдятъ и да налагатъ стопански наказания.

Сумитѣ отъ еснафската каса служели за посрѣщане на редовни и извънредни разходи на еснафа. Често пѫти, обаче, съ тѣхъ се издържали българскитѣ черкви, училища и читалища. Тъй, еснафскитѣ организации възпитавали всрѣдъ членоветѣ си духъ на истинска взаимность и едновременно чувство на дългъ и отговорность къмъ общото национално дѣло. — „Отъ характера на тѣхната дейность — пише Д. М. Пандовъ — може да се каже, че тѣ сѫ и бойнитѣ каси на Българското възраждане и Освобождение. Тѣ бѣха не само срѣдство на занаятчиитѣ, за тѣхната икономическа самозащита, но сѫщо така и срѣдство за подържане и развитие на народната ни култура и финансиране политическото и духовно освобождение . . . Една отъ най-свѣтлитѣ страници изъ живота на еснафскитѣ каси е тѣхната общонародна дейность за подържане на църкви, училища, читалища, делегации по народния въпросъ и т. н. За тая дейность каситѣ сѫ харчили много срѣдства. Тѣ бѣха финансовитѣ резервоари на нашето Освобождение и Възраждане. Тая дейность е изразъ на дълбокото народностно единство въ недрата на занаятчийството и голѣмото вдъхновение въ борбата за духовно и политическо освобождение . . . Може безъ преувеличение да се каже, че българската църква и училище презъ епохата на нашето Възраждане живѣятъ и се развиватъ почти изключително отъ участието въ тѣхъ на еснафитѣ и тѣхнитѣ каси.“[1]

[1] „Занаятчийскиятъ кредитъ въ България“, стр. 37—50. Вж. сѫщо Ст. Чилингировъ — „Митхадъ паша и земедѣлскитѣ каси“ София, 1942.

Сжщата благотворна роля играятъ еснафитѣ и като крепители на българската книжнина. Изъ тѣхнитѣ срѣди излизатъ не само добри, трезви читатели, но и маса спомоществуватели.

Народнитѣ дейци, ржководители на борбата за самостойна българска църква и за свободни български училища, намираха най-деятелна и здрава подкрепа преди всичко отъ занаятчийството, особено въ Цариградъ. Тукъ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ е имало съ хиляди български абаджии, шивачи, хлѣбари, градинари. Нѣкои отъ тѣхъ, като, напримѣръ, шивачитѣ, се ползували съ завидни привилегии. Около хиляда души абаджии, които шиели отъ български шаекъ дрехи за султанската войска, били настанени въ грамадна държавна постройка, наречена Хамбаръ, носѣли специална, красива униформа и били посещавани понѣкога отъ самитѣ султани. Всрѣдъ тия волни султански служители е намиралъ прибѣжище буйниятъ патриотъ Неофитъ Бозвели, когато е бивалъ преследванъ отъ патриаршескитѣ агенти. За влиянието на тия еснафи въ Цариградъ можемъ да сждимъ и отъ факта, че на 4 мартъ 1848 година, като празднували еснафския си праздникъ въ гръцката черква, въ квартала Кумъ-капия, шивачитѣ издействували литургията да се отслужи на черковно-славянски езикъ. Това е първиятъ случай на българска черковна служба въ Цариградъ. . .[1]

Българското търговско съсловие сжщо тъй взема живо участие въ просвѣтния напредъкъ на народа. Западнали твърде чувствително въ началото на турското владичество, къмъ XVII и XVIII вѣкъ, прислонявайки се къмъ нѣкои дубровнишки фирми, започватъ да се проявяватъ като добри и известни търговци вече и българитѣ. Тѣ сж били винаги важенъ производственъ елементъ въ империята — особено въ областьта на земедѣлието и скотовъдството. И вжтрешната търговия съ продуктитѣ на земедѣлието и скотовъдството, сигурно, е била подържана въ значителна степень отъ тѣхъ. Отъ XVIII вѣкъ насамъ Турция влиза въ по-оживени търговски връзки съ европейскитѣ държави. Тогава се увеличава значително и българското търговско съсловие. „При

[1] Вж. Н. Начовъ — „Цариградъ като културенъ центъръ на българитѣ" въ СбБАН, кн. XIX, 1925 год. стр. 6.

новата обстановка, българскитѣ търговци се мѫчатъ непосрѣдствено да влѣзатъ въ връзка съ чуждитѣ износновносни фирми. Нѣщо повече: — тѣ сами да бѫдатъ износители на своитѣ стоки и вносители на чуждитѣ. Българскитѣ производители и търговци смѣло се упѫтватъ къмъ Анадола (Мала-Азия), Египетъ и островитѣ, къмъ влашкитѣ и молдавски малки градове и отъ тамъ, презъ Брашовъ, къмъ Буда-Пеща, Виена, Лайпцигъ или презъ Букурещъ къмъ Русия — Москва, и по-сетне градоветѣ на южна Русия, а сѫщо така и къмъ Франция и Англия.“ [1] За да могатъ да се ползуватъ съ привилегиитѣ, които имали гръцкитѣ търговци, мнозина отъ тѣзи българи се гърчеели. Но отъ края на XVIII вѣкъ тѣ вече не криятъ произхода си. Въ Брашовъ, Крайова, Букурещъ, Виена има установени богати търговци българи, които подържатъ търговията между Австрия и Русия. Въ Брашовъ имало цѣлъ кварталъ наричанъ „български.“ Въ срѣдата на тия богати, влиятелни и поевропейчени наши търговци изпъкватъ и нѣкои отъ най-авторитетнитѣ и заслужили будители на българската народна свѣсть. Тѣ сѫ първитѣ носители на западноевропейскитѣ културни идеали всрѣдъ българитѣ. Българското модерно училище и образование, българския периодиченъ печатъ, новитѣ учебници. . . се създаватъ отъ такива търговци или отъ тѣхни възпитаници (П.Беронъ, Ив. Селимински, Априловъ, Фотиновъ).

Още по-широка и народополезна е ролята на търговцитѣ българи вѫтре въ Турция. Между тѣхъ най-значителни съ силата, богатствата и патриотизма си сѫ джелепитѣ, търговци на добитъкъ. Тази търговия се развива все повече, откакъ въ Цариградъ се съсрѣдоточава новата войска и администрация. Въ началото на XIX вѣкъ вече търговията съ едъръ и дребенъ добитъкъ, както и съ продуктитѣ отъ него: — вълна, кожи, лой, сирене е най-развитата търговска дейность вѫтре въ Турция и е почти изцѣло въ рѫцетѣ на българи изъ Срѣдногорието, Балкана и Тракия — тамъ, гдето и природнитѣ условия сѫ помагали за добро и масово огояване на добитъкъ.

[1] Юрданъ Юрдановъ — „История на българската търговия до Освобождението.“ Издава Бълг. Търг. съюзъ. София, 1938 год. стр. 175.

Сѫщо тъй изпъкващо стопанско и културно значение иматъ и т. н. бегликчии — ония, които сѫ откупували правото да събиратъ беглика, т. е. данъка върху овцетѣ и козитѣ. „Закупуването на този данъкъ има голѣмо значение, сѫщо както и джелепството, за развитието на нашата търговия въ турско време. Като се прибави къмъ това и соватчилъка, т. е. огояването на едъръ рогатъ добитъкъ за пазара въ Цариградъ и въ Анадола или за правене на пастърма, суджуци и пр. то ще стане ясна картината, която е представлявала въ тѣзи времена скотовъдната търговия по обемъ и значение“.[1]

Джелепитѣ и бегликчиитѣ сѫ обикновено люде предприемчиви, юначни, съ чувство за човѣшко и национално достойнство. Мнозина отъ тѣхъ сѫ получавали и специални фермани за свободно търгуване. Никой турчинъ не е можелъ да прѣчи на работата имъ. Освенъ това, тѣ сѫ имали важната за онова време привилегия да яздатъ конь, да носятъ оржжие и дори да вървятъ съ въоржжена свита. Прочутиятъ копривщенски джелепинъ и бегликчия Голѣмиятъ Вълко, отъ рода Чалъковци, носѣлъ на главата си голѣмъ коженъ калпакъ съ султански знакъ. На рамото на скѫпия си кюркъималъ пришита сребърна рѫка, представяща рѫката на султана, която на младини била се допрѣла до това рамо при една специална аудиенция. Този Вълко, както и цѣлиятъ му родъ Чалъковли, отъ който произлиза и заслужениятъ народенъ деецъ Д-ръ Чомаковъ, е билъ извънредно щедъръ покровитель на просвѣтата въ българскитѣ земи. Той построява училища за безплатно учене въ Копривщица, Пловдивъ, Сопотъ, подпомага черкви, а е и настойникъ на Рилския и Бачковския монастири, гдето и днесъ стои, свежъ и внушителенъ, неговиятъ образъ.

Подобно на Чалъковци, почти всички останали джелепи и бегликчии, иматъ будно народностно съзнание и подпомагатъ българското църковно и просвѣтно дѣло. „Първата половина на XIX вѣкъ — пише Ю. Юрдановъ — може да се смѣта като време, презъ което нашата търговия се явява съ своя народностенъ характеръ и съ явно стремление да се свърже съ народностното сѫ-

[1] Тамъ, стр. 209

ществуване на българския народъ въ предѣлитѣ на турската империя."[1] А Д-ръ Селимински, като посочва значението на бегликчиитѣ, подчертава; „Тѣ образуваха едно влиятелно и полезно за народа съсловие. Бѣха силни не само предъ Високата порта и предъ провинциалнитѣ власти, но много ги уважаваше и цѣлиятъ ни народъ. Действително, бегликчиитѣ бѣха родолюбиви и истински патриоти. Щедро помагаха на народнитѣ нужди, доколкото обстоятелствата и постътъ имъ позволяваха. Това съсловие извърши голѣми благодеяния на нашия народъ. То бѣше неизчерпаемъ изворъ на блага и примѣръ на християнска добродетель"[2] Тъй, заедно съ занаятчийския, капиталътъ на джелепитѣ, по-слабо на бегликчиитѣ, се-слага въ услуга на националния напредъкъ, като подпомага строежа на черкви и училища и като съдействува за създаване на дейни, съзнателни и борчески патриоти.

Въ връзка съ търговията, се създаватъ и т. н. панаири, посещавани отъ занаятчии, търговци, индустриалци и селски народъ. Още отъ XVIII вѣкъ сѫ прочути панаиритѣ въ Узунджово, Сливенъ, Сѣръ, Енидже-Вардаръ, Пиротъ, Пловдивъ, Пазарджикъ, Ески-Джумая, Варна. Въ София, Враца, Плѣвенъ, Горна-Орѣховица и другаде изъ северна България били прочути т. н. „сѫръ—пазари", гдето се събирали предимно селски стопани, за да купуватъ и продаватъ едъръ добитъкъ. На нѣкои отъ тия панаири присѫтствували редовно и чужди търговци. При една такава среща нашиятъ българинъ е ималъ възможность да усѣти какъ живѣятъ сънародницитѣ му изъ цѣлата империя, да се приобщи къмъ тѣхния духъ, а, едновременно, да види и представители на чужди, по-културни и свободни народности. „Панаиритѣ, пише германскиятъ проф. Арно Меланъ, сѫ били за цѣлото население голѣмо събитие презъ годината. На него сѫ присѫтствували всички, дори и ония, за които това не е било необходимо. Това стечение на голѣми тълпи отъ посетители е представлявало за мѣстнитѣ поселници изворъ на печалба: тѣ сѫ приютявали новодошлитѣ, продавали сѫ имъ готова храна, а който е ималъ на разположение колà, пренасялъ стоки съ нея. Музиканти отъ далеко пристигали, слад-

[1] Тамъ, стр. 203
[2] Съчинения, кн. II, стр. 28

кари предлагали различни лакомства, а фокустницитѣ изнасяли своитѣ номера. . . Тия народни сбирки сѫ дали по-късно, когато идеята за свобода и независимость се е затвърдила срѣдъ народа, възможность на неговитѣ водачи за политически разговори съ българи и съ чужденци, преди всичко съ руси, което е карало турцитѣ да бѫдатъ особено внимателни. Пъкъ и самитѣ апостоли на свободата редовно сѫ присѫтствували на тия голѣми панаири, кѫдето жителитѣ на балканскитѣ държави сѫ се снабдявали съ оржжие".[1]

За успѣшно водене на търговията си, български търговци започватъ да се организиратъ и въ дружества. Първо такова дружество за вносъ и износъ е основано въ Цариградъ презъ 1845 година. Това търговско другарство отъ 50 души обръщало годишно по 10 милиона гроша. Презъ шестдесетитѣ години се явяватъ вече редица такива, както и мореплавателни сдружения, на които люде като Г. С. Раковски и други мѫдри водачи възлагатъ голѣма надежда за спасяване на народа ни отъ опеката на чуждитѣ капиталисти, които следъ Кримската война започнаха все по-решително и застрашително да нахлуватъ въ турската империя и да подбиватъ мѣстната промишленость и търговия.

Така, въ годинитѣ на преустройството на Турция и на Българското възраждане се създава и съсловието на чорбаджиитѣ, за което нашитѣ историографи иматъ все още противоречиви и неизяснени мнения. Че тия чорбаджии — особено нѣкои бегликчии като Чалъковци, както и търговци извънъ Турция като букурещкитѣ братя Георгиеви и братя Мустакови, московскиятъ Н. И. Денкоглу, одескитѣ Априловъ, Палаузовъ, Н. М. Тошковъ, брашовскиятъ Антонъ Иоановичъ и др. — сѫ били добри християни и ревностни, извънредно заслужили патриоти — това е повече отъ очевидно. Най-важнитѣ успѣхи на нашето Възраждане сѫ непосрѣдствено зависими отъ ролята и волята на чорбаджии. Но, вслушаме ли се въ гласа на всички български писатели и поети отъ Паисия, особено отъ Неофита Бозвели насамъ, ние ще трѣбва да приемъ като историческа и сѫщо тъй много важна и поучителна и друга една истина: истината за родотстѫпни-

[1] Цитирано въ посочената брошура на Ст. Чилингировъ, стр. 17.

чески и мракобѣсни прояви на редица български чорбаджии, които, увлѣчени въ ламтежъ за трупане и запазване на спечеленото (често пѫти по най-съмнителенъ пѫть), не марятъ ни родъ, ни езикъ, ни вѣра. Въ това отношение, общата характеристика на българскиятъ чорбаджия се чувствително отличава отъ характеристиката на чорбаджията-гръкъ, който, наистина, по онова време, пъкъ и по-късно дава блестящи, масови примѣри на истинска патриотична пожертвователность.

Както и да е, но ние, като се вглеждаме въ хода на Българското възраждане следъ Паисия, отбелязваме, че то се възмогва и проявява най-мощно едва откакъ се възмогнаха съсловията на занаятчиитѣ, на търговцитѣ и бегликчиитѣ. И затова смѣтаме, че цѣлото Възраждане е въ пълна зависимость отъ стопанското заздравяване и преуспѣване на народа, настѫпило по времето на реформитѣ въ Турция.

Чуждиѧ влияния. Нѣма съмнение, че едно идейно, едно духовно народно възраждане, не може да бѫде съвсемъ изолирано отъ духовния животъ на останалия свѣтъ, особено отъ живота въ близкитѣ народи. Историята ни учи, че всички подобни движения обикновено сѫ съ широка, международна обосновка, че всички идеи, привличащи и въодушевяващи отдѣлнитѣ народи, иматъ много по-широкъ обсегъ на влияние. Така е и съ Българското народностно възраждане. Него историцитѣ поставятъ въ прѣка зависимость отъ идеитѣ на Френската революция, дошли до нашитѣ земи било направо, било чрезъ посрѣдството на нѣкои съседи. Че идеитѣ за свобода, братство и равенство не сѫ били чужди дори на нѣкои турски интелигентски срѣди — за това имаме достатъчно документални указания, оставени отъ чужди посланици въ Цариградъ. [1]. Много турци носели подъ чалмитѣ си трицвѣтнитѣ значки на революцията, а непокорниятъ видински владѣтель Османъ Пазвантоглу билъ въ прѣки дипломатски връзки съ Наполеона. Извънредниятъ посланикъ на Франция при Селимъ III, Vernin, издавалъ въ Цариградъ презъ 1795 година бюлетини за походитѣ на Наполеона.

---

[1]) Вж. посоченитѣ вече статии на проф. Н. Милевъ и проф. Ив. Д. Шишмановъ.

Най-добри проводници на западноевропейскитѣ идеи всрѣдъ българитѣ, обаче, сѫ гръцкитѣ вестници и гръцкитѣ общественици и то не само тия отъ Виена, известни съ своитѣ възхищения отъ Франция и особено отъ Наполеона, но и гърцитѣ отъ островитѣ и отъ самата Гърция, които имаха възможность винаги да сѫ въ живо общуване съ Италия и съ Западна Европа. И ние, ако ще трѣбва да диримъ благотворнитѣ чужди влияния надъ Българското възраждане, най-напредъ и най-много ще трѣбва да се спремъ на влиянието, което иде отъ Гърция. Защото гърцитѣ и сега, както въ Срѣдновѣковието, бѣха най-културниятъ близъкъ до насъ народъ, съ който историята ни постави въ постояненъ допиръ.

Следъ покоряването на полуострова отъ турцитѣ, гърцитѣ успѣха да запазятъ интелигенцията си, и тогава, когато обезглавениятъ български народъ можеше въ просвѣтно отношение едва да мъждука, чрезъ килийнитѣ училища, тѣ отваряха свои висши учебни заведения. Презъ XVI вѣкъ Патриаршията основава своя велика школа, наречена Елинска академия. Презъ XVII вѣкъ, пакъ въ Цариградъ, при Фенеръ, се създава още едно, независимо отъ патриаршеското, висше училище. По сѫщото време и въ Одринъ има школа за висши духовни лица. На 1627 година въ Цариградъ има вече и гръцка печатница. Въ началото на XIX вѣкъ (1803) е основано знаменитото гръцко училище въ Куручешме, въ което покъсно получиха образование редица български първенци, между които и Г. С. Раковски, Гавр. Кръстевичъ, Ив. Богоровъ, Ив. Добровски. . .

Още отъ XVII вѣкъ сѫществуватъ бележити гръцки училища и въ Букурещъ, Яшъ, Одеса, Москва, Брашовъ, Пеща, Землинъ, Виена, Венеция. Изникватъ школи, съ значителни по влиянието си ржководители, и въ Епиръ, както и въ Солунъ, Янина, Атонъ, Хиосъ, Халки, Смирна, Кидония. Въ тия училища твърде рано започва да прониква духътъ на западноевропейския хуманизъмъ. Подъ влиянието главно на Италия, гръцкитѣ педагози и писатели започватъ да изоставятъ византийскитѣ и ориенталски традиции, за да приобщаватъ младежьта къмъ културнитѣ и граждански идеали на западния свѣтъ. Преподавателитѣ въ новитѣ гръцки училища сѫ „истин-

ски хуманисти, по образеца на италиянскитѣ, много отъ които бѣха получили по-високо образование по философия, по естествени науки, математнка или медицина, — въ Италия, въ Франция, или Германия. Нѣкои отъ тия хуманисти се ползуваха съ голѣма известность и въ България, било като учители, било като съставители на учебници и други съчинения, отъ които имаме и нѣколко български превода. Между тѣхъ особено трѣбва да бѫдатъ поменатъ Евг. Вулгарисъ, Теотокисъ, А. Кораисъ, Т. Каирисъ, Г. Генадиосъ, К. Асониосъ, К. Вардалахосъ, К. Кумасъ, Н. Дукасъ, Д. Дарваристъ и др.“[1]

При тия гръцки дейци отиваха да се учатъ и много българи. И това, сигурно, е било традиционно откакъ, съ гръцко съдействие, бѣха унищожени всички български школи, и е продължавало чакъ до първитѣ десетилѣтия на XIX вѣкъ, докато българитѣ не сѫ усѣтили новопоявилитѣ се стремежи за асимилиране на българската народность.[2] Тукъ трѣбва да подчертаемъ, че най-заслужилитѣ и деятелни български възродители сѫ се учили все въ тия гръцки училища: Селимински и Фотиновъ въ Кидония; братя Михайловски, Д-ръ Чомаковъ, Захарий Струмски — на островъ Андросъ, при знаменития Каирисъ; Симеонъ Преславски, Григорий Доростолочервенски, Марко Балабановъ — на о-въ Халки; Димитъръ Миладиновъ — въ Янина; Неофитъ Рилски, Христаки Павловичъ, Емануилъ Васкидовичъ — въ Мелникъ; Д-ръ Селимински, Д-ръ Чомаковъ, А. Робевъ, братя Мишайкови, Григоръ Пърличевъ и др. въ Атина и т. н.

Тамъ, въ гръцкитѣ училища, българитѣ учатъ не само наука, но учатъ и какъ да бранятъ народностьта си. Тъкмо новопоявилиятъ се безмѣренъ гръцки шовинизъмъ събужда патриотичнитѣ чувства въ българскитѣ ученици. Постепенно, онова елинофилство, което въ края на XVIII вѣкъ и въ началото на XIX-ий е присѫщо на мнозина българи, застѫпници на което се явяватъ и по-късно, дори въ лицето на дейци като Фотинова и Неофита Рилски, започва не само да гасне, но дори и да бѫде порицавано и преследвано. „Въ гръцкитѣ училища отъ срѣ-

[1] Проф. Ив. Д. Шишмановъ, посоч. съч., стр. 299.

[2] Вж. проф. Иорданъ Ивановъ, — „Гръцко-български отношения преди църковната борба“ въ Сборникъ Милетичъ, 1912 год.

дата на XVIII и началото на XIX вѣкъ се подклажда духъ на свободолюбие и народностенъ подемъ, който заразява и българскитѣ питомци тамъ, въпрѣки усилията на панелинизма да спечели славофонитѣ за дѣлото на византийското възстановяване. Имаме всички основания да мислимъ, че свещенниятъ гнѣвъ противъ присмѣха на сърби, руси и гърци и едва скриваната нравствена болка отъ турския политически гнетъ сж зародени у нашия Паисий отчасти подъ влиянието тъкмо на онѣзи вълнѝ, които идатъ отъ югъ, разведрявайки отмалко хоризонта и надъ България"[1] Най-силна е реакцията срещу панелинизма отъ тридесетитѣ години насамъ, откакъ люде като Селимински и Априловъ изоставиха преклоненията си предъ гръцката култура и съдействието на гръцкото дѣло, за да служатъ пламенно, всеотдайно на народа си. И тъкмо Селимински въ едно станало вече историческо съ значението и мждростьта си писмо отъ 15 юний 1841 година, писано въ Атина до Априлова, ни разкрива най-убедително и непосрѣдно онова, което сж преживявали и решавали българскитѣ младежи изъ висшитѣ гръцки училища. Той характеризира най-напредъ гърцитѣ, които познава отлично още отъ юношески години.

— „Тѣхниятъ ентусиазъмъ е неограниченъ", съобщава той на Априлова. — „Мало и голѣмо мислятъ само за разширение на граници, да погърчатъ другитѣ, да просвѣтятъ отечеството си, а щедритѣ имъ парични помощи отвсѣкжде прииждатъ. Тукъ виждаме какъ гърцитѣ се ползуватъ славно отъ своитѣ богатства. Всички се надпреварватъ да бждатъ въ народнитѣ благодеяния, ако не първи, то не и последни. Въ картитѣ на своето царство проектиратъ за граници на северъ рѣката Дунавъ, на изтокъ Черното море, на югъ африканското море, а на западъ Адриатическото". Но въ столицата на Гърция Селимински общува съ една група млади и културни българи, които обмислятъ вече срѣдствата и организацията за противодействие на тия великогръцки замисли. — „Тукъ заварихъ мнозина български младежи, надарени съ благородни чувства, пламенна ревность и истинско родолюбие. Тѣ, макаръ и да общуватъ съ гърци и да слушатъ разни мисли, се запазватъ невинни и преданни отъ все сърдце

[1] Проф. М. Арнаудовъ, посоч. съчинение, стр. 131.

и душа на родината си и народа си. . . Тѣ решиха като пчели да събератъ отъ градинитѣ на музитѣ и грациитѣ, колкото блага намѣрятъ, за да приготвятъ сладъкъ жизненъ сокъ за душитѣ на сънародната ни младежь, която невежи учители толкова вѣкове сѫ хранили съ ръждивитѣ сокове на робското учение".

Между тия млади българи сѫ изпъквали вече личноститѣ на Стоянъ Чомаковъ, бѫдещъ водачъ на църковната борба, който заявявалъ гласно и смѣло на опонентитѣ си гърци: „Отъ васъ се научихме, че трѣбва да се обича Отечеството!", на Иларионъ Михайловски (Макариополски), на братята Мишайкови отъ Битоля и др. Пакъ въ Атина, двадесеть години по-късно, охридчанинътъ Григоръ Пърличевъ, сѫщо той по неволя гръцки възпитаникъ, следъ като е получилъ на кралския конкурсъ лавровъ вѣнецъ и първа премия за най-хубава поема и следъ като е претърпѣлъ известни огорчения отъ озлобенъ съперникъ, който като нѣмало какво да отрече у него, нападналъ народния му произходъ, заяви велегласно и дръзко:

— „Говоришъ, че съмъ българинъ. Голѣмо чудо! Да, не се отказвамъ отъ своята народность. Азъ отъ никого нищо не съмъ просилъ и ако спечелихъ лавровъ вѣнецъ, спечелихъ го героически, безъ да тропамъ на ничия врата. . . Да българинъ съмъ, даже и варваринъ, ако искашъ. Но тоя варваринъ, току-що проявилъ се за първи пѫть на поетическия конкурсъ безъ трудъ бий тебе, стария поетъ. Сега перчи се колкото щешъ, че си отъ Смирна, т. е. съотечественикъ на Хомера, — кой ли те слуша? Кой ли пита дали съмъ българинъ. . . кой ли иска да знае, че си пилъ вода отъ Милетъ, когато единъ скитъ, любимецъ на музитѣ, те сгромоляса, както Аполонъ сгромоляса Марсия?"

Като имаме предвидъ примѣритѣ, които ни даватъ Селимински, Раковски, Априловъ, Чомаковъ, Мишайковци, Макариополски, Миладиновци, Пърличевъ. . . ние ще се съгласимъ съ мнението на Киприянъ Робертъ, че „България брои своитѣ най-добри патриоти между елинофилитѣ. Навредъ, гдето гръцкото влияние действува попрѣко, българинътъ има по-живо и по-точно чувство за своето достойнствоо."[1]

[1] Вж. Проф. Ив. Шишмановъ, посоч. съчин. стр 302.

Гърцитѣ влияха благотворно върху българскитѣ педагози и учители, които пристѫпиха къмъ обновяване на училищата изъ българскитѣ земи. Между прославенитѣ наши педагози — гръцки възпитаници сѫ Райно Поповичъ и Неофитъ Рилски. Първиятъ създаде прочута школа, въ която застѫпваше гръцкото образование — не поради гъркоманство, а породи убеждението, че гръцкото образование е по-добро и ще улесни българитѣ по-скоро да излѣзатъ изъ тъмнината на незнанието и безпрактичностьта. Неофитъ Рилски пъкъ въведе, по гръцки образецъ, модерната тогава взаимоучителна метода, която даде блестящи резултати.

Особено чувствително е гръцкото влияние надъ българския градски и семеенъ битъ, надъ литературата, езика, пѣсеньта. Българскитѣ книжовници и просвѣтители следятъ отблизо борбитѣ между архаисти и модернисти въ Гърция и прилагатъ много отъ идеитѣ имъ при уреждане и на чисто български въпроси. Така, напримѣръ, при обсѫждане на проблемата за сѫщината на книжовния езикъ, българскитѣ книжовници се възползуватъ отъ препирнитѣ, които водятъ прочутитѣ гръцки писатели и общественици: Адаманти Кораи, Теофилъ Каири, Неофитъ Дука и др.

Кораи (1748—1833) е парижки възпитаникъ и страстенъ родетель за обновяване на Гърция въ духа на западноевропейската култура, но върху старата класическа основа. Той проповѣдва да се пише на съвременния гръцки езикъ и да се пази свято възвишеното чувство къмъ народностьта, защото „който смѣта народа си или себе си за нищоженъ, той унижава или унищожава самата човѣшка личность". Тия модерни идеи, отгласъ на Френската революция, бѣха възприети най-пламенно отъ нашитѣ възродители, особено отъ Раковски и ученицитѣ му Каравеловъ, Левски, Ботйовъ.

Каири (1781—1853) не сподѣля филологическитѣ възгледи на Кораи. Той е повече мистикъ, съветва възпитаницитѣ си да пишатъ и говорятъ старогръцки и да се записватъ въ обществото на „теосевиститѣ", носители на една нова религия, изтъкана отъ философия и патриотична фантастика. (По-късно и нашиятъ Г. С. Раковски препорѫчваше българитѣ да усвоятъ една съвсемъ нова религиозна секта). Въ Кидония, и особено въ Андросъ,

Каири привлича множество младежи, между които и доста българи. Попаднали отначало подъ влияние на Каири, българскитѣ младежи, начело съ Ив. Добровски, скоро се опомнятъ и образуватъ, като противодействие на обществото на Каири, едно „славяно-българско ученолюбиво дружество", което възприема, по отношение на езика, възгледитѣ на Адаманти Кораи.—„Понеже Кораи, въ разрѣзъ съ Неофитъ Дука и др., които искаха да въведатъ старогръцкия езикъ, твърдѣше, че народътъ трѣбва да се учи на простия си матеренъ езикъ, за да може да преуспѣва въ учението, а не на елински езикъ, който на народа не бѣше понятенъ, затуй и азъ — пише Ив. Добровски — захванахъ да разсѫждавамъ, че тогава и нашиятъ народъ трѣбва да се учи на матерния си езикъ по сѫщитѣ причини, както Кораи казваше за гърцитѣ, именно за да преуспѣва въ учението, а не на гръцки. Ето така ние решихме и въ тайното си дружество, при всичко че между себе си говорѣхме все гръцки и си пишехме на гръцки протоколи и устави, че за напредъ ще работимъ за просвѣщението на народа си като българи и посрѣдствомъ матерния си езикъ".[1] Основаното на о-въ Андросъ дружество вписва въ програмата си борба срещу органитѣ на Патриаршията, които сѫ най-непримирими и жестоки гонители на българския езикъ. Почти едновременно съ него (1841) въ Атина се основава „Македонско дружество" вече съ революционна програма. Неговата цель е да вдигне изъ българскитѣ земи въстание, едновременно съ въстанието въ неосвободенитѣ гръцки земи Тесалия и Критъ. . .

*

Не е безъ значение за Възраждането на нашия народъ, специално за западнитѣ ни земи, и влиянието, което иде отъ страна на сръбски книжовници. Знайно е, че въ течение на два вѣка три български епархии — Скопска, Кюстендилска и Самоковска — сѫ подчинени на Ипекската патриаршия (1557-1766). Затова архиепископитѣ се титулуватъ като сръбски и български и полагатъ известни грижи за българската просвѣта.

Общо взето, сърбитѣ по време на турското владичество сѫ били въ положение много по-благоприятно за

[1] Вж. Проф. Ив. Д. Шишмановъ, посоч. съчин. стр. 303.

духовно и политическо развитие, отколкото българитѣ. Преди всичко, тѣ не сж тъй близу до Цариградъ и Одринъ, и следъ това — иматъ за съседка една силна християнска държава враждебна на Турция. Особено откакъ патриархъ Арсений Черноевичъ пресели къмъ края на XVII вѣкъ около половинъ милионъ сърби отвждъ Дунава, въ австрийскитѣ земи, всрѣдъ сърбитѣ проникватъ много по-лесно културни влияние отъ Западна Европа. По това време много български търговци отъ западнитѣ български земи и отъ Македония, особено отъ Разлогъ, подържатъ редовни връзки съ Бѣлградъ и Виена. И понеже тогава сърбитѣ не бѣха обхванати отъ шовинистични и асимилаторски страсти тия българи живѣеха съ тѣхъ братски и дори правѣха жертви за сръбската просвѣта. Така, напримѣръ, Марко Тодоровъ отъ Разлогъ дава срѣдствата за отпечатване презъ 1792 година на единъ черковно-славянски букваръ, а пакрацкиятъ епископъ Кирилъ Живковичъ — „рожденъ въ Пиротѣ въ предѣлѣ Болгарий 1730 лѣто“ издава презъ 1794 година въ Виена жития на сръбскитѣ просвѣтители Симеона и Сава. Изобщо, между българитѣ отъ западнитѣ краища и отъ Македония, които търгуваха съ Пеща и Виена презъ Бѣлградъ, сжществуватъ до първитѣ десетилѣтия на XIX вѣкъ най-дружески и братски отношения. Милошъ Великий дори нареди да се напечататъ презъ 1835 година безплатно въ княжеската печатница въ Крагуевацъ нѣкои учебници на Неофита Бозвели и Неофита Рилски. Най-близки и полезни дипломатически и финансови съветници на Милоша бѣха българи отъ Разлогъ. Още по-рано, въ срѣдата на XVIII вѣкъ, българинътъ отъ Дойранъ Христоforъ Жефаровичъ, авторътъ на прочутата „Стематография“,[1] работѣше усърдно и едновременно за просвѣтата на българи и сърби. И, сигурно, съвсемъ не е случайно, гдето Българското възраждане започна тъкмо изъ тия западни и македонски краища, гдето вѣкове наредъ славянската богослужебна и писменна традиция бѣ здраво пазена и гдето, редомъ съ това, неизмѣнно живѣе и се проявява и националното българско съзнание. Тукъ трѣбва да подчертаемъ, че и редица сръбски писатели иматъ при-

[1] Вж. „Стара българска литература“ стр. 183—4.

сърдце българската нерадостна участь, пишатъ истории и елегии за България и влиятъ на българитѣ. Между тия писатели, на първо мѣсто ще поменемъ голѣмитѣ сръбски възродители Доситей Обрадовичъ и Йованъ Раичъ. Последниятъ упражни известно влияние надъ нашия пръвъ историографъ Паисий. Самъ той — по произходъ откъмъ бащина линия видинецъ — написа и отпечата въ Виена презъ 1795 година една „История разныхъ славенскихъ народовъ най-паче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ", въ която искрено оплаква страданията на българския народъ и възхвалява неговата сила. По настояването на българскитѣ търговци тая история — вече като „История Славено-Болгарскогъ народа" бѣ преработена специално за българитѣ отъ Атанасъ Несковичъ и въ разстояние на десеть години (1801-1811) претърпѣ три издания.

Доситей Обрадовичъ, голѣмиятъ сръбски просвѣтитель, познавалъ сжщо тъй много добре българската история и проявявалъ живи съчувствия къмъ българския народъ. Въ Виена той билъ и учитель на младъ българинъ, вѣроятно синъ на нѣкого отъ разложкитѣ търговци. Книгитѣ и идеитѣ на Обрадовича сж доста известни изъ българскитѣ земи по време на Възраждането. Нѣкои наши възродители, на първо мѣсто Софроний Врачански, пишатъ подъ негово влияние [1] — „Но какво е личното влияние на Доситея върху нѣкои българи въ сравнение съ общия духъ, който той — заразенъ отъ просвѣтителскитѣ идеи на XVIII в. — подобно на гръцкитѣ будители отъ оная епоха, внесе въ сръбската и българската литература, па и въ живота, чрезъ своя рационализъмъ, чрезъ своя култъ на здравия разумъ, чрезъ своята омраза противъ религиозния фанатизъмъ и калугерския паразитизъмъ, чрезъ своята вѣра въ всемогжеството на просвѣтата и науката, чрезъ своитѣ грижи за женското образование и т. н. Защото не бѣха ли това основнитѣ идеи въ мирогледа и на нашитѣ просвѣтители отъ типа на Неофита Рилски, Неофита Бозвели, Фотиновъ и др.?" [2]

Сжщо така, мощно влияние надъ нашитѣ възроди-

---

[1] Боянъ Пеневъ — „Доситей Обрадовичъ у насъ", въ Списание на БАН, кн. III, 1912.

[2] Проф. Ив. Д. Шишмановъ — посоч. сѫчин. стр. 305

тели оказа и Вукъ Караджичъ съ своето преклонение предъ народното творчество и народния езикъ. Караджичъ, освенъ това, има за българитѣ една изключителна заслуга: той, съ своя „Додатакъ къ Санктпетербургскимъ речницима“ отъ 1822 година запозна за първи пѫть учения свѣтъ съ граматичнитѣ особености на българския езикъ, като си послужи съ примѣри отъ северно-македонскитѣ говори.

Тъй че, отношенията мнжду българи и сърби до къмъ срѣдата на миналия вѣкъ, откогато сръбски управници и сръбската шовинистична интелигенция започнаха да мечтаятъ за велика Сърбия и за асимилиране на балканскитѣ славяни, сѫ най-благоприятни за създаване на истинско, равноправно братство. Сами сръбскитѣ учени и писатели подчертаваха българския характеръ на Македония и Тракия, а нѣкои, като Константина Огняновича, напримѣръ, подканяха българитѣ къмъ по-жива патриотична дейность. Всичко това, обаче, се коренно промѣнни следъ като Българското възраждане се оформи въ цѣлата си мощь и следъ като обедини и насочи къмъ общи идеали всички българи отъ Дунавъ до Бѣло море и отъ Черно море до Албанскитѣ планини.

*

Особено мощно, трайно и резултатно въ българското възродително движение е влиянието, което иде отъ Русия. Още презъ XVI вѣкъ се създаватъ връзки между наши духовници и руски. Монаси отъ Рилския монастиръ и отъ други български краища ходятъ въ Русия за помощи и за книги. Следъ миротъ въ Малка Кайнарджа (1774), се създаватъ и редовни търговски връзки между българи и руси. Въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ вече изъ България, особено по монастиритѣ, се намиратъ много руски богослужебни книги. Неофитъ Рилски поржчвалъ въ Русия понѣкога за по 1000 рубли книги. Тѣзи връзки и изобщо естественията интересъ къмъ Русия и къмъ руската култура се засиля неимовѣрно много следъ като карпаторусинътъ Юрий Ивановичъ Венелинъ отпечата на 1829 година своята бележита книга „Древніе и нынешніе болгаре“, която даде необикновенъ тласъкъ на възродителното движение, като подхрани романтичнитѣ възгледи за миналото и надеждитѣ за

новъ разцвѣтъ на българската култура. Излѣзла въ годината на Одринския миръ, тая книга упражнява ролята на революционенъ чинитель въ българския животъ, като, отричайки предимствата на елинизма, посочи на българитѣ тѣхната собствена история и собствения имъ битъ. „Чрезъ историята си и чрезъ писмата си до Априловъ Венелинъ откриваше най-свѣтли изгледи за Българското възраждане. Намѣрилъ единъ съвсемъ неочакванъ съюзникъ въ домашнитѣ ни поетически и езикови паметници, този руски ученъ стана сѫщински вдъхновитель на българската интелигенция и теоритикъ на домогванията ѝ за една просвѣта, сложена на български основи. Неговитѣ мисли намѣриха благодаренъ отгласъ — отгласъ, който усилва и пръска по-широко урока на учителя — главно у Василия Априловъ, представитель тогава на гръкофилството. Априловъ имà достатъчна нравствена доблесть да се отърси отъ заблудата си, да признае съ гордость скромното си българско потекло и да заработи съ младежки ентусиазъмъ за духовното издигане на останалитѣ си съ-народници“.[1] За Априлова и за почти всички български интелигентни люде отъ онова време, Венелинъ е спаситель-гений, който призовава за новъ животъ българската народность. Тѣ не познаватъ все още Паисия и въ лицето на карпаторускиятъ романтикъ виждатъ онова, което всѫщность е извършено вече отъ Хилендареца. (Дѣлото на Паисия стана напълно известно и разбрано едва отъ седемдесетитѣ години насамъ, следъ като проф. Маринъ Дриновъ напечата бележитата си монография „Отецъ Паисий, неговото време, неговата история и ученицитѣ му“ въ „Периодическо списание“, год. I, кн. 4 — Браила 1871 г.).

Василъ Априловъ, ученикъ и почитатель на Венелина, сложи начало на руското влияние надъ българската интелигенция. Въ писмата си до българскитѣ учители и книжовници той подчертава, че „само възпитанитѣ въ Русия могатъ да станатъ полезни на народа си“, или че „българитѣ ще иматъ добри учебни заведения и народна литература само като изучватъ своя собственъ езикъ съ помощьта на руски и славянски книги“. И тъй като Априловъ имаше необикновенъ авторитетъ, пъкъ и възмож-

[1] Проф. М. Арнаудовъ, пос. съч. стр. 64.

ность да въздействува на мнозина, неговитѣ разбирания получиха широка известность. Той пръвъ издействува държавни руски стипендии за българчета. Въ началото на четиридесетитѣ години вече одескитѣ учебни заведения сѫ пълни съ български стипендиянти, а едно десетилѣтие по-късно и въ московскитѣ висши училища следватъ десетки отличени съ способность млади българи[1]. Когато се завръщаха въ Родината си, тѣ ставаха народни учители и съзнателни проводници на руско влияние. „Това сѫ първитѣ учители на Иоак. Груева, Данова, Каравелова, Неша Бончова, Дринова, Ботйова, Вазова и почти на всички наши видни обществени дейци отъ 70-тѣ години. Тия хора сѫ вече въ всѣко отношение европейски културтрегери. Тѣхнитѣ понятия и за педагогически похвати, и за наука, и за хигиена и пр. сѫ по-други отъ тия на старитѣ поколѣния. Поради липса на български учебници, тѣ бѣха принудени или да превеждатъ отъ руски или да преподаватъ по руски учебници. Тъй възникна една значителна преводна педагогическа литература отъ руски, а въ много училища, особено въ Габровската гимназия, се преподаваше направо по руски учебници".[2]

Най-силно и трайно е руското влияние въ зараждащата се българска литература. Руски възпитаници станаха истински обновители на българската поезия, проза и драма. Както ще видимъ по-нататъкъ, когато ще разглеждаме развоя на литературата, нѣма въ нея почти нито единъ по-значителенъ случай, който да не посочва нѣкаква зависимость отъ руската литература. Дори западноевропейскитѣ писатели у насъ проникватъ предимно чрезъ рускитѣ преводи. И нѣма две мнения, че по време на Възраждането това тъй широко и дълбоко въздействие отъ страна на руската култура надъ българското училище и надъ българската книжнина е отъ неимовѣрно голѣма полза за насъ, защото чрезъ Русия ние се приобщавахме къмъ Европа и къмъ цивилизования свѣтъ. Руското влияние надъ нашата общественость и надъ литературата ни става опасно по-късно, когато застрашава да

[1] Вж. проф. Ив. Д. Шишмановъ: Наченки отъ руско влияние въ българската книжнина, въ сп. „Български прегледъ" год. VI. (1899).

[2] Проф. Ив. Д. Шишмановъ — „Уводъ въ историята на българското възраждане", стр. 311.

стѣсни хоризонтитѣ на българина, да го отчужди отъ възможноститѣ за обективно гледане на европейската дѣйствителность и на своитѣ собствени интереси.

*

Освенъ за влияние въ хода на Българското възраждане отъ Гърция, Русия, Сърбия и Франция (идеитѣ на революцията), би могло да се говори и за въздействие отъ страна на Америка и Англия — предимно на протестантскитѣ мисионери. Съ срѣдства на англійското библейско общество бѣ издаденъ презъ 1840 година въ Смирна преводътъ на Новия заветъ, направенъ отъ Неофита Рилски. Константинъ Фотиновъ пъкъ, при уредбата на своето „Любословие", се влияе отъ едно гръцко протестантско издание. Протестантитѣ откриватъ свои училища, печататъ и нравоучителни книги, съ които влияятъ благотворно надъ мнозина българи.[1]

Все по време на Възраждането се явяватъ и първитѣ българи, нѣмски възпитаници. Авторътъ на „Рибния буквaръ" — П. Беронъ, една изключителна личность, се оформя въ нѣмскитѣ университети. Въ Германия д-ръ Богоровъ издаде първия български вестникъ. Първитѣ преводни и побългарени разкази на новобългарски езикъ сж най-често изъ нѣмската сантиментална литература.

Би могло да се посочатъ нѣкои, макаръ и изолирани, но все пакъ важни случаи на унгарско и полско влияние надъ българитѣ отъ края на четиридесетитѣ години и по-късно. Това влияние е най-ярко отразено въ наченкитѣ на българския театъръ въ Шуменъ и въ въздействията, които е упражнявалъ надъ нѣкои български дейци видниятъ полякъ Чайковски (Садъкъ паша), който организира турскитѣ казашки полкове и който, заедно съ други поляци, съдействува на католическата пропаганда въ България.

ОСЖЩЕСТВЯВАНЕ НА ВЪЗРОДИТЕЛСКИТѢ ИДЕАЛИ

Основниятъ идеалъ на българскитѣ възродители бѣ събуждането и организирането на нацията, за да заживѣе тя, чрезъ своя собственъ духъ, наравно съ другитѣ ду-

[1] Ив. Д. Шишмановъ, — Ролята на Америка въ българското образование, сп. „Български прегледъ" год. IV (1897).

ховно свободни европейски нации. Осѫществяването на този идеалъ върви по нѣколко посоки. Първата институция, която се заема решително съ осѫществяването на българската духовна, нравствена свобода е у ч и л и щ е т о. То, макаръ и твърде слабо, дори и презъ вѣковетѣ на най-тежкото робство, приютено при монастири и черкви подържа традицията на българската черковна грамотность, пази и споменитѣ за нѣкогашното славно минало на българския народъ. Въ тия училища, наричани килийни, се учеха децата на народа и тогава когато чорбаджийскитѣ градски синове отиваха при гръцки учители, за да получатъ по-високо гражданско образование. Но въ началото на XIX вѣкъ, когато се възмогнаха еснафитѣ и когато се оформиха първитѣ кадри на българската народна интелигенция, започнаха да се създаватъ нови, граждански училища и за широкитѣ народни кръгове. Нѣкои отъ възпитаницитѣ на гръцкитѣ училища, водени отъ най-възвишени патриотични намѣрения, започнаха да отварятъ „елино-български“ и „елино-славянски“ училища за българскитѣ деца. Такова е било училището на Райно Поповичъ въ Котелъ, после въ Карлово и на Емануила Васкидовича въ Свищовъ. Въ училището на Поповича, между другитѣ, получи първото си образование Г. С. Раковски, а въ това на Васкидовича учи П. Р. Славейковъ. Най-ревностенъ и авторитетенъ застѫпникъ на тая смѣсена българо-гръцка школа е Райно Поповичъ, който — изхождайки отъ тогавашното господство на гръцкия езикъ въ търговията, въ литературата и училището — смѣта, че и на българитѣ, ако искатъ да напредватъ, ще е необходимо да знаятъ — заедно съ родния си езикъ и гръцкия книжовенъ, писменъ езикъ. Въ своята „Христоития“, противопоставяйки се на Априлова, той пише: „Ако задолжимъ и принудимъ децата да са учатъ само на славенски и российски, безъ сладость са учатъ и не е возможно да се породи въ тѣхнитѣ сердца нѣкоя истинна теплота и душевно склоненіе; защо нѣма Болгария никакво причастие съ Росия, нѣма кому да пишатъ и отъ кого ответъ да приематъ, нѣма съ кого да се разговоратъ и пр. На греческиятъ са радватъ младитѣ много и го обичатъ много, защото. . . греци на всѣкъ день по Болгария за различни причини и работи и търговщини — и болгаритѣ на всѣкъ день въ Греция и съ грецитѣ не-

разлучно спребиваютъ. Самитѣ наши овчари между греци живѣятъ". . . Естествено, тия разбирания на Райно Поповича не можеха да станатъ популярни, защото интелигенцията и народътъ вече сѫ схванали, че тѣхна първа задача е да се отърватъ тъкмо отъ тая фатална, опасна близость съ гърцитѣ. Все пакъ, елино-българскитѣ училища, като етапъ между килийнитѣ и модернитѣ, упражниха положително въздействие надъ много българи, като ги подготвиха да бѫдатъ добри търговци и обществени дейци.

Изключително мѣсто въ историята на българското училище, предимно въ историята на училищната теория, заема „Рибниятъ буквaръ" (1824) на Д-ръ Берона. Това е една истински възродителска книга, поставила си за цель да обнови образованието на българскитѣ деца, да го направи народно и модерно. Идеитѣ на Берона намѣриха пълно осѫществяване едно десетилѣтие следъ излизането на Буквaря, при отварянето на Габровското училище (1835). Отъ него нататъкъ почва осѫществяването на Паисиевитѣ идеали. По примѣра на Габрово, отварятъ се нови, народни училища въ Копривщица, Казанлъкъ, Свищовъ, Трѣвна, Елена, Сопотъ, Панагюрище, Търново, Котелъ, Калоферъ, Карлово, Ст. Загора, Севлиево, Русе, София. . . Постепенно, за едно десетилѣтие, стремежътъ къмъ ново, българско образование става общонароденъ. „Въ борбитѣ за училището народътъ израстналъ духовно и национално, добилъ по-голѣма вѣра въ себе си и въ своето, почувствувалъ силата на колективната си воля. Къмъ срѣдата на XIX в. училището у насъ е било най-здравата народна твърдина, нѣщо, което не се отбелязва дори въ много отъ европейскитѣ народи. Гърцитѣ сѫ долавяли, че това масово увлѣчение за народна просвѣта води къмъ народно пробуждане и народно освобождение. Тамъ, гдето сѫ могли, прѣчили сѫ съ всички срѣдства. Въ ония центрове, като Пловдивъ, напр. гдето гърцитѣ сѫ били силни, дълго време българитѣ сѫ се борили, докато отворятъ свое училище. Рѣдко е имало училище, заради което да не сѫ гонени и затваряни учители, свещеници и граждани. Но народниятъ отпоръ е билъ вече достатъчно силенъ и преодолявалъ всички затруднения."[1]

[1] Хр. Негенцовъ — „Народното възраждане и училището," въ Сборникъ „България 1000 години", стр. 555.

На 1840 година Анастасия Димитрова открива въ Плѣвенъ първото девическо училище, следъ което никнатъ подобни училища и въ Панагюрище, Стара-Загора, Сливенъ, Свищовъ, Враца, Търново, София, Велесъ, Прилепъ, Битоля, Охридъ, Солунъ. И тукъ би трѣбвало да отбележимъ, че въпросътъ за нравствената и умствена просвѣта на жената, както и за нейното достойно мѣсто въ обществения и семейния животъ, е между най-често разискванитѣ въ българския печатъ по време на Възраждането.

На 1846 година Найденъ Геровъ отваря въ Копривщица първото срѣдно (главно) училище, въ което се изучавали следнитѣ дисциплини: свещена история, български езикъ, аритметика, начална геометрия, физика, антропология, всеобща история, българска история, търговски познания, турски езикъ, пѣене, краснописание и др. Презъ 1847 год. подобно училище било открито въ Пазарджикъ, презъ 1848 — въ Калоферъ и Елена; презъ 1850 — въ Пловдивъ, Сливенъ, Търново и т. н. Преподавателитѣ въ тия училища сѫ все руски възпитаници: Найденъ Геровъ, Н. п. Константиновъ (Пазарджикъ), Ботйо Петковъ (Калоферъ, Карлово), Н. Михайловски (Елена). . . Презъ шестдесетитѣ и седемдесетитѣ години, следъ разрешаването на църковния въпросъ, вече нѣма по-голѣмо село безъ свое училище. Тогава, — по време на Възраждането — училището е единственото поприще, което привлича българската интелигенция и затова ние виждаме да служатъ въ него първитѣ водачи на народа, писателитѣ, обществениците, ученитѣ. Училището даде духътъ и закрепи идеалитѣ на новосъбудената българска народность.

*

Заедно съ борбата за създаване на модерно и народно училище, изключително важна въ хода на Възраждането ни е борбата за самостойна българска църква. Би могло дори да се смѣта, че тя е гръбнакътъ, сѫщностьта на Възраждането, защото въ нея се събра народната енергия и се изявиха народнитѣ идеали. Училището съдействуваше въ тая борба, която се водѣше за тържество на народния езикъ и духъ. Началото ѝ сложи Паисий, който пръвъ посочи пораженията, които е нанесло на българския духъ гръцкото духовенство и

гръцкото училище. Неговиятъ ученикъ Софроний Врачански приложи на дѣло препоржкитѣ му, като започна да служи и проповѣдва на простонароденъ български езикъ. Сжщото вършатъ и македонскитѣ книжовници Иоакимъ Кърчовски и Кирилъ Пейчиновичъ.

Презъ второто десетилѣтие на XIX вѣкъ вече започватъ народни протести и бунтове срещу гръцкитѣ владици въ Враца и Търново, а Скопие презъ 1825 година решително настоява на мѣстото на престжпния Ананий да се израти български владика. Борбата тукъ е ржководена отъ влиятелниятъ чорбаджия х. Трайко. Непосрѣдствено следъ Скопие се вдигатъ срещу гърцкитѣ владици и Самоковъ, Стара-Загора, Казанлъкъ. . . Българскитѣ дружества на о-въ Андросъ и въ Атина, на чело съ Добровски и Селимински, чертаятъ вече програма за прогонването на гръцкитѣ владици изъ българскитѣ земи. Тѣ сж подкрепяни отъ емигрантитѣ въ Русия, гдето Захарий Княжески, Александъръ Екзархъ и Натаилъ Зографски сж успѣли вече да извикатъ съчувствието на славянофилскитѣ срѣди.

Най-важнитѣ и драматични моменти на църковната борба настжпватъ откакъ неинъ вдъхновитель става Неофитъ Бозвели — единъ отъ най-героичнитѣ и неукротими водачи на българския народъ. Той насърдчава търновци въ упорството имъ срещу Панарета — бившъ пехливанинъ въ Мала Азия, малокултуренъ и зълъ, изпратенъ за търновски митрополитъ презъ 1838 година, следъ смъртьта на Илариона Критски. За да води по-успѣшно борбата срещу Панарета, Неофитъ Бозвели заминалъ на 1839 година въ Цариградъ. Тукъ дошла и нарочита делегация отъ Търново, която, съ съдействието на видни българи, успѣла да издействува застжпничеството на Високата Порта и Патриаршията била заставена да уволни Панерета. На негово мѣсто тя трѣбвало да назначи Неофита Бозвели, но като знаела умразата му срещу всичко гръцко — съ подкупи и лъжи осуетила отиването му въ историческата Търновска епархия. Намѣсто Неофита Бозвели, Патриаршията назначила Неофита Византийски, патриаршески протосингелъ. Бозвели билъ назначенъ протосингелъ на митрополита, съ обещание въ най-скоро време да получи Ловчанската епархия. Но той скоро напустналъ протосингелството, за да може сво-

бодно да се бори срещу своя едноименикъ и срещу всички гръцки духовници. Врагътъ му, обаче, е все още силенъ: — една нощь неочаквано въ Лѣсковския монастиръ нахлули заптии, арестували Бозвели и го закарали въ Света Гора, гдето стоялъ като заточеникъ до 1844 година.

Въ това време вече редица български градове сж изпратили и писменни протести срещу гръцкитѣ владици. Цариградскитѣ българи, които Бозвели още презъ 1839 година е спечелилъ за борбата, и сега не стоятъ мирни. Тукъ вече е пристигналъ Иларионъ Михайловски, бждещиятъ владика Макариополски, който отъ сега нататъкъ е най-авторитетниятъ и ловъкъ ржководитель на българското движение. При него се озовалъ презъ 1844 година и Бозвели, който избѣгалъ отъ Света Гора и съ помощьта на Чайковски успѣлъ да се осигури отъ ново гръцко посегателство. Двамата — Неофитъ Бозвели и Иларионъ Макариополски — се разбрали и единодушно подели агитацията и организираната борба срещу Патриаршията. Тѣ получили мандатъ да представляватъ цариградската българска колония и цѣлия български народъ предъ Високата Порта и предъ Патриаршията. На 1845 подали изложения за дѣлата на гръцкитѣ владици въ България, настоявайки тѣ да бждатъ навсѣкжде замѣнени съ българи. Подъ влияние на полскитѣ емигранти, Високата Порта поискала Патриаршията да удовлетвори българскитѣ искания, но Патриаршията, като посочила на руския представитель интимнитѣ общувания на двамата водачи съ поляцитѣ, успѣла — съ руска помощь — да заточи Неофита и Илариона въ Света Гора. Тамъ на 1848 година Неофитъ издъхналъ. Иларионъ билъ освободенъ на следната година, следъ като руският представитель е успокоенъ относно неговитѣ връзки съ поляцитѣ и изобщо по борбата, която водилъ.

Докато трае заточението на Илариона, въ Цариградъ на чело на движението изпъкватъ нови водачи. Александъръ Екзархъ, който отъ 1847 година билъ въ турската столица, сега е пълномощникъ на българитѣ въ домогванията имъ за изграждане на отдѣлна българска черква въ Цариградъ. Намѣсва се въ борбата и князъ Стефанъ Богориди, българинъ отъ Котелъ, влиятеленъ турски сановникъ. Той подарилъ мѣсто за черк-

вата, която била осветена презъ 1849 година като „Свети Стефанъ“ — на името на богатия ктиторъ. Избраното черковно настоятелство веднага започва своята организационна работа. Свети Стефанъ става обединителенъ центъръ на българската цариградска община, а после и на всички българи. На 1858 година е избранъ за епископъ предстоятель на черквата Иларионъ Макариополски.

Презъ първото десетилѣтие отъ сѫществуването на цариградската българска черква, издигната въ квартала Фенеръ, подъ носа на Патриаршията, изъ българскитѣ земи ставатъ важни промѣни. Борбата срещу гръцкитѣ владици е почти повсемѣстна. Когато на 1846 година султанъ Абдулъ Меджидъ предприема обиколка изъ България, навсѣкѫде трѣбвало да приема специални депутации, които сѫ му връчвали оплаквания отъ гръцитѣ владици и искания да бѫдатъ замѣнени тѣ съ българи. А презъ пролѣтьта на 1856 година, следъ приключване на Кримската война, когато заседава въ Парижъ конференцията за миръ, българитѣ въ Цариградъ подали една молба, отъ името на 6,400,000 свои сънародници изъ империята, съ настояване да се признае единното сѫществуване на българския народъ и да му се даде отдѣлна, независима Патриаршия. Правителството отговаря уклончиво. На другата година въ столицата пристигатъ нарочити народни избранници изъ разни български краища, които подаватъ 60 отдѣлни молби. Тъй, въ епохата на Хатихумаюна вече българското движение е напълно оформено, обединило е цѣлия народъ, посочило е и десетки свои първенци-водачи. То, обаче, срѣща много спънки не само отъ правителството, което искало да протака борбитѣ между българи и гърци до безкрай, но и отъ европейскитѣ дипломати — особено отъ рускитѣ, които се застѫпвали за нѣкакво единство на православния свѣтъ, съ скрито намѣрение единъ день да станатъ тѣ неговитѣ водачи. Отъ друга страна пъкъ, западноевропейскитѣ представители се страхуватъ, че отдѣлянето на българитѣ ще бѫде отъ полза само за Русия и тъй се заплита една сложна мрежа отъ интереси, която българскитѣ първенци е трѣбвало да разплитатъ съ изключителна съобразителность.

На 1859 година, въодушевени отъ Димитра Миладиновъ, кукушани искатъ да бѫде смѣненъ тѣхниятъ

епископъ съ българина Партений Зографски. Анкета установява безобразията на лукавия гръкъ и той наистина бива уволненъ (за да бѫде изпратенъ после въ Охридъ, гдето жестоко си отмъсти и на Миладиновъ и на ученика му Пърличевъ). Но на негово мѣсто въ Кукушъ Патриаршията изпраща новъ гръкъ, а не Партения. Това възмущава героичнитѣ кукушани и тѣ решаватъ да скѫсатъ съ Патриаршията. Посрѣдствомъ френския консулъ въ Солунъ влизатъ въ връзка съ Папата, който имъ обещалъ българинъ владика. Това стрѣска и Патриаршията и българскитѣ водачи отъ Цариградъ,[1] които изпращатъ Илариона Макариополски да предотврати унията. Иларионъ успѣлъ да върне кукушани въ православието, но само следъ като Патриаршията се съгласила да имъ изпрати Партения Зографски. Въ сѫщото време изъ цѣла Македония — особено въ Охридъ, Струга, Прилепъ, Велесъ, Щипъ, Скопие, Джумая, Неврокопъ — населението е въ постоянна, неуморна борба срещу гръцкитѣ владици.

Подъ напора на тия борби Патриаршията е принудена да свика презъ 1858 година църковенъ съборъ. Но между 45-тѣ души членове на събора тя допуска само четирима българи. Тая скромна българска делегация предявява искание епархиитѣ сами да избиратъ владицитѣ си, които да разбиратъ съвършено езика на мѣстното население и да получаватъ опредѣлени заплати. Когато и това искане било отхвърлено, цѣла България възнегодувала. До Високата Порта започнали да пристигатъ една следъ друга десетки протестни телеграми и изложения. Н. Х. Минчоглу, търновски представитель въ събора, заявилъ, че нѣма да подпише протоколитѣ, докато Патриаршията не възстанови Търновската патриаршия и Охридската архиепископия. Къмъ него се присъединили и останалитѣ трима български делегати. „Безъ да удовлетвори елементарнитѣ български искания, съборътъ се закрилъ на 16 февруарий 1860, при бурнитѣ протести на българитѣ. Тоя съборъ, който трая цѣли две години, оказа най-силно влияние върху развоя на българското църковно-национално движение. Той изложи явно на показъ разположенията и намѣренията на Цариградската патриаршия къмъ българитѣ: че тя нѣма желание да имъ даде нито дори българи

владици — искане, поставено отъ тѣхъ преди 30 години. За българитѣ значи оставаше само единъ пѫть: на решителнитѣ самоволни действия. Тая мисъль е изказана вече въ едно изложение, съставено отъ известния народенъ деецъ Гаврилъ Кръстевичъ, печатано тогава и завършващо съ следнитѣ пророчески думи: „Изгубили отъ една страна довѣрие въ гръцкото духовенство и съзнали отъ друга своята народна честь и достолепие, българитѣ ще бѫдатъ принудени да се отрекатъ съвършено отъ упражняваната върху тѣхъ духовна власть, за да образуватъ своя независима духовна иерархия.“ Действително, само месецъ следъ това българитѣ се отдѣлили въ отдѣлна църква . . .“ [1]

Презъ мартъ на 1860 година цариградската българска община предала отъ името на всички българи молба до Високата Порта, да позволи тя създаването на една отдѣлна и самостойна българска църква. Едновременно, водачитѣ решаватъ да скѫсатъ съ Патриаршията. Въ връзка съ това, Тодоръ Бурмовъ напечаталъ брошура — „Българитѣ и високото гръцко духовенство“ — съ която обяснявалъ мотивирано защо трѣбва изъ българскитѣ земи да има само български иерарси. Най-важната, историческа по значението си, демонстрация на цариградскитѣ българи станала на 3 априлъ, Великденъ, 1860 година, когато Иларионъ Макариополски въ тържествената служба, по настояване на многобройния народъ, не поменалъ името на патриарха. Отъ този моментъ почва формалното, пъкъ и фактическото скѫсване на връзкитѣ между българския народъ и Патриаршията. Напраздни останали този пѫть исканията за заточаване на Илариона. Българската църква въ Цариградъ започва да живѣе самостойно. Къмъ нея се присъединили и владицитѣ Авксентий Велешки, софийскиятъ митрополитъ Гедеонъ и пловдивскиятъ Паисий — последнитѣ двама по произходъ гърци.

Отъ 3 априлъ 1860 година започва истинската революционна борба на организирания народъ. Въ продължение на още 10 години неговитѣ водачи трѣбва да се съобразяватъ съ капризитѣ на турската власть, съ же-

[1] Проф. П. Никовъ — „Възраждане чрезъ църквата“, въ сборникъ „България 1000 години“, стр. 341.

стоката и лукава тактика на Патриаршията, съ кръстосанитѣ интереси на чуждитѣ сили. Умѣло лавирайки, следъ като събрали въ столицата цѣлъ парламентъ отъ провинциални представители, тѣ постепенно, особено откакъ и Русия смѣня тактиката си и чрезъ многозаслужилия за българското дѣло руски представитель графъ Игнатиевъ подпомага българската борба, успѣватъ най-после на 28 февруарий 1870 година да получатъ специаленъ ферманъ за учредяване на самостойна българска църква. Това е първата значителна победа на възроденатa българска народность. Споредъ фермана, се учредяваше подъ име „Българска екзархия“ една църковна область, обемаща митрополитѣ Русенска, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловчанска, Видинска, Нишка, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велешка, Варненска, Сливенска, Пловдивска (последнитѣ три съ нѣкои ограничения). За останалитѣ епархии въ Македония и Тракия се предвиждаше допитване до народа: ако две трети отъ християнското православно население поискаше, епархията трѣбваше да мине къмъ Екзархията. Това условие бѣ поставено, за да се продължи българо-гръцката борба, отъ която турското правителство извличаше голѣма полза въ дипломатическитѣ си игри. Въпрѣки тая непълнота и неправда, ферманътъ извикалъ навсѣкѫде изъ България бурни манифестации и поздравителни адреси до султана. Веднага били избрани десеть души първенци, на чело съ Гавраилъ Кръстевичъ, д-ръ Чомаковъ, Ив. х. Пенчовичъ, които, заедно съ петимата български владици, образували първиятъ временъ съветъ за управление на Екзархията. На 24 септемврий билъ изработенъ окончателно екзархийскиятъ проектоуставъ. Въ сѫщия день Високата Порта разрешава на Екзархията да издава и завѣрява пѫтни тескерета и официални документи. Тъй следъ почти петвѣковно робуване, започва отново да работи една висша, народна българска власть.

Презъ януарий 1871 година се събира въ Цариградъ български църковенъ съборъ, въ който участвуватъ осемь души изъ македонскитѣ и тракийски епархии. Следъ дълги разисквания Съборътъ приелъ Устава за управление на Българската църква и посочилъ трима души като кандидати за екзаршеския престолъ, отъ които В. Порта

е трѣбвало да назначи единъ. Сега започватъ нови борби съ Патриаршията, съ хитростьта на правителството и съ чуждитѣ дипломати. Едва презъ мартъ 1872 година Високата Порта утвърждава екзархийския уставъ, като нѣколко дни по-рано назначава Антима Видински за екзархъ на Българската църква. Малко по-късно бѣха дадени берати на Натанаила Охридски и Доротея Скопски, а презъ 1874 година се правятъ вече избори и въ останалитѣ епархии. Тия избори бѣха нова, мощна проява на българския духъ изъ Македония и Тракия и нова манифестация на единната народна воля за постигане на свободата . . . Само следъ две години избухнаха Априлското и Беровско въстания, които сѫ прелюдия на борбитѣ за политическо Освобождение. Безъ борбитѣ за самостойна църква, обаче, тѣ бѣха немислими и невъзможни. Чрезъ Екзархията „българитѣ се еманципираха окончателно като народъ и официално се признаваха като такъвъ; защото въ турската империя църквата и църковниятъ началникъ представяха и олицетворяваха нацията. Тукъ бѣ, следователно, и кулминацията на Българското национално възраждане. Българската свободна църква олицетвори сега възроденатa и еманципирана българска нация. Тя обгърна и обедини пакъ следъ петъ вѣка всички краища на българската земя — и Мизия, и Тракия, и Македония — и ги свърза и спои здраво външно и вѫтрешно въ една мощна национална организация, даде имъ сѫщевременно, една вѫтрешна автономия, въ рамкитѣ на която народътъ можеше вече свободно да развива своитѣ духовни национални сили и да се издига и крепне“.[1]

*

Едновременно съ училищата и черквитѣ, българскитѣ възродителски прояви и идеали намиратъ ярко отражение и въ читалищата, които започватъ да никнатъ изъ градове и села непосрѣдствено следъ издаването на Хати-хумаюна отъ 1856 година. Презъ сѫщата година се уреждатъ дейни читалищни организации въ Ломъ, Шуменъ и Свищовъ. Това сѫ градоветѣ — особено Ломъ и Шуменъ — въ които нѣколко години по-рано бѣха отсѣдали унгарски и полски емигранти, отъ които българитѣ въз-

[1] Проф. П. Никовъ, посоч. съчинение, стр. 381.

приеха много нови, непознати тѣмъ до тогава културни придобивки. Така тукъ първомъ се явиха не само читалищата, но и театъра и оркестровата музика. Въ Македония читалищата изникватъ подъ влияние на гръцкитѣ силогоси. На 1866 година се създаде въ Цариградъ и едно централно българско читалище, което упражнява най-благотворно и широко влияние при оформяне на българското обществено мнение и на българскитѣ културни идеали. Цариградското читалище става живъ, обединяващъ центъръ — то получава по една трета отъ общитѣ приходи на всички читалища и разпредѣля тая сума между по-беднитѣ и поставенитѣ при неблагоприятни условия читалища. Отъ октомврий 1870 година въ Цариградъ започва да излиза, като органъ на читалищата, списание „Читалище", което е между най-значителнитѣ и заслужили периодични български издания. Съ какви чувства е било посрещнато отъ младата народническа интелигенция първата книжка на това списание, можемъ да сѫдимъ отъ възторзитѣ на известниятъ учитель и поетъ Хараланъ Ангеловъ, изразени въ следнитѣ стихове:

Сѣтихъ сладка радость
Радость искрена, възторгъ най-чистъ,
Катъ приехъ при крайна благодарность
На списанието ти първий листъ.

Азъ желая отъ душа, отъ сърдце
Ти да имашъ и успѣхъ, и плодъ,
И твоето чело като слънце
Да блести предъ български народъ . . .

Какво представя отъ себе си нашето читалище по време на Възраждането? — Една „потулена стая въ частна кѫща или въ обществена българска сграда, шкафъ съ натрупани и неподвързани книги, вестници и списания, нѣколко стола, пейки покрай стенитѣ и непокрита маса въ срѣдата на стаята. До масата седи учительтъ — обикновено основатель и стълпъ на читалището. Той чете току що полученъ вестникъ и тълкува не само всѣка фраза, но и всѣка дума, всѣко загатване. Присѫтствуващитѣ съ скръстени по турски върху пейката нозе слушатъ и отвреме-навреме правятъ запитвания или допълватъ по-своему тълкуванията на четеца. Лицата на всички свѣтятъ отъ радость, че съ общи усилия сѫ могли

да проникнатъ между редоветѣ на прочетеното и между себе си да добиятъ вѣра и надежда въ по-добро бѫдеще."[1] Постепенно, тая идилична обстановка на българското читалище се промѣня. Въ него започватъ да членуватъ най-буднитѣ люде отъ селото или града, които се събиратъ да обмислятъ, често пѫти най-бурно, всички поважни въпроси изъ живота на нацията. Тукъ намиратъ условия да се проявятъ и да влияятъ надъ съграждани и съселяни знаещитѣ, даровититѣ, смѣлитѣ и предприемчивитѣ. Отъ тукъ, чрезъ взаимната връзка която установяватъ помежду си читалищнитѣ дейци, се чертаятъ програми за национална просвѣта, като — на първо мѣсто — се полагатъ системни и трогващи грижи за чистотата на езика, нравитѣ и гражданскитѣ отношения. Тукъ се създаватъ и първитѣ допистници до вестници и списания, чрезъ които се изразяватъ общественитѣ радости и недоволства. Читалищнитѣ дейци сѫ най-важнитѣ разпространители, а често пѫти и издатели на българската книга. Шуменското читалище „Архангелъ Михаилъ" сключва съглашение съ учителя Хараланъ Ангеловъ, по силата на което последниятъ билъ длъженъ всѣка седмица да съчинява по едно стихотворение, да му намѣри и мелодия и самъ следъ отпускъ черква да го изпѣе предъ ученицитѣ и гражданството. Други читалища издържатъ бедни ученици и цѣли училища, като получаватъ правото да контролиратъ учителитѣ и дори да съставятъ програмитѣ имъ. Еснафитѣ, които по онова време сѫ най-будния и практиченъ елементъ, налагатъ и тукъ своя утилитаристиченъ свѣтогледъ. По тѣхно внушение, читалището, както и училището, поема задължението да съдействува за създаване на трезви, практични, знаещи занаятъ, търговия и други сръчности люде, които да бѫдатъ отъ полза за близкитѣ си и за народа въ борбитѣ му срещу гърцитѣ — духовни и стопански притѣснители на българитѣ. Ив. Богоровъ — единъ отъ най-умнитѣ и трезви народни водачи презъ онова време — полага усилия да основе при Цариградското читалище едно българско параходно дружество, което да вземе въ свои ръце цѣлата търговия въ Империята. Читалището

[1] Ст Чилингировъ — „Възраждане чрезъ читалищата" въ Сборникъ „България 1000 години", стр. 669, както и въ книгата „Българскитѣ читалища преди Освобождението". София, 1931.

въ Тулча успѣло да създаде едно търговско дружество. Сѫщитѣ и подобни почини сѫ характерни и за редица други читалища. По поржка на Цариградското читалище една комисия, въ съставъ Георги Груевъ, Х. Мина Пашевъ и Д-ръ Хр. Стамболски, изработва етнографска, историческа и статистическа карта на българскитѣ земи, чрезъ която читалището иска да изобличи невѣрнитѣ сведения на нѣкои чужденци. Велешани възлагатъ на читалището си задачата да разпространява просвѣщението особено между ония, които „по злополучие още сѫ угнетени отъ гърцизма и фанатизма“ и да работи за „скреплението на съгласието въобще между всичкитѣ граждане безъ изключение, за съединението на дветѣ общини въ градътъ ни въ едничка.“ Битолското читалище смѣта, че ще постигне своитѣ просвѣтни и патриотични цели, като урежда „еженедѣлни публични заседания, дето да се прочитатъ на български езикъ сказки, лекции и разни вестници.“ [1]

Читалищата, чрезъ своитѣ дейци и при своитѣ скромни помѣщения, съдействуваха за закрепването и осмислянето на българския театъръ.

Тъй, заедно съ църквата и съ училището, читалището изпъква като едно отъ най-важнитѣ постижения на Българското национално възраждане. То е орждие на една събудена нация и на една трезва, здрава съ морала и идеалитѣ си гражданственость.

*

Българското възраждане отбелязва между най-важнитѣ свои прояви и домогването за домашни, б ъ л г а р с к и п е ч а т н и ц и. Следъ като нѣколко десетилѣтия по редъ българскитѣ книги бѣха печатани въ съседски печатници — главно въ Будапеща (Будимъ), Брашовъ, Римникъ (Румъния), Букурещъ, Крагуевацъ и Бѣлградъ — презъ тридесетитѣ години на миналия вѣкъ, почти едновременно съ отварянето на Габровското училище, се правятъ и първитѣ опити за уреждане на българска печатница. Априловъ и Палаузовъ — създателитѣ на модерното Габровско училище — полагатъ известни усилия, за да уредятъ пакъ въ Габрово и една печатница, която

[1] Подробности вж. въ книгата на С т. Ч и л и н г и р о в ъ.

да печата учебници, книги и речници, но тия тѣхни усилия не се увѣнчаватъ съ успѣхъ.

Неофитъ Рилски и Райно Поповичъ — най-авторитетнитѣ тогавашни педагози — сѫщо така живо се интересуватъ отъ всѣка възможность да се устрои и въ българскитѣ земи една печатница. Неофитъ кореспондира съ самоковския книжарь Никола Карастояновъ, който още на 1828 година билъ пренесълъ тайно една малка ржчна печатница и я криелъ въ зимника на кѫщата си. На нея отпечатвалъ разни черковни картини. Презъ 1835 година Карастояновъ купилъ отъ Будапеща 150 оки метални букви, въ връзка съ които ималъ много неприятности. Дори и десеть години по-късно, книгитѣ които той издавалъ, били печатани въ Сърбия. Едва на 1847 г. Карастояновъ успѣлъ да получи официално разрешение отъ самоковския митрополитъ Матея „да типосва самъ църковни книги и други полезни, сиречь, вехтитѣ да ги подновява безъ никоя грѣшка". Една година по-рано той отпечаталъ тайно „Кратко описание на светитѣ двадесять монастири заради поклонницитѣ що идатъ на Света Гора", а следъ 1847 г., откакъ получилъ официално разрешение, издалъ редица църковни книги: — „Часословъ" (1847), „Чудеса на пресветая Богородица" (1851), „Страдание светаго славнаго великомученика Димитрия" (1852), „Календаръ сочиненъ отъ знаменитаго астронома Казамия за лѣто 1854", „Служба съ житие и страдание на светаго великомученика Георгия новаго, страдавшаго въ Сардиний градъ болгарскомъ иже нине нарицается София" (1855) и т. н. Нѣкои отъ тия издания, като напримѣръ Житието на Св. Георгия нови, сѫ извънредно красиви — съ хубавъ печатъ и илюстрации. Особено полезенъ въ работата на Никола Карастояновъ билъ неговиятъ синъ Атанасъ, отличенъ майсторъ-рѣзбарь и художникъ, станалъ по-късно придворенъ фотографъ въ Бѣлградъ.

*

Въ годинитѣ, когато Никола Карастояновъ се е мѫчелъ какъ да прикрива своята скромна ржчна преса и да отбива лоши подозрения въ връзка съ закупенитѣ отъ Будапеща букви, въ Солунъ вече е работѣла свободно, официално призната първата българска печатница, уредена отъ хаджи Теодосий Синаитски. Първата българска

печатница се открива, значи, въ родното мѣсто на Свети-тѣ Солунски братя — и това ново велико завоевание на българската култура прославява пакъ името на класическата наша македонска земя . . .

Хаджи Теодосий Синаитски е роденъ къмъ края на XVIII вѣкъ въ градъ Дойранъ, родно мѣсто и на Христофора Жефаровичъ. Стематографията на Жефаровича, въ която е прославено доста силно българското минало, била разпространена изъ нашитѣ земи. Логично е да предположимъ, че тя е била особено популярна въ родното му мѣсто, гдето работѣлъ като свещеникъ и братътъ на Жефаровича, Проданъ. Изглежда, че въ този южненъ нашъ градъ презъ първитѣ десетилѣтия на миналия вѣкъ е имало запазена дейна културна традиция, въ въздуха на която израства и Теодосий, кръстенъ най-напрѣдъ — преди да стане монахъ — съ име Теохаръ. Като поотрастналъ, баща му го изпратилъ да се учи въ Цариградъ. Отъ тамъ той се върналъ въ родното си мѣсто, оженилъ се и станалъ свещеникъ. Следъ смъртьта на жена си, предприелъ дълго пѫтуване изъ западна и северна Македония, съ намѣрение да постѫпи въ нѣкой монастиръ. Тогава, може би, той се е срещналъ съ Кирила Пейчиновичъ, игуменъ на монастира при Лешокъ и сетнешенъ близъкъ приятель на Теодосия.

На 1827 г. той се озовава въ Синайския монастиръ гдето приема монашество съ име Теодосий и скоро бива възведенъ въ чинъ архимандритъ. Тукъ той служелъ и на славянски, превеждалъ разни молитви и въ продължение на четири години изпъкналъ като даровитъ и мѫдръ свещеникъ. Къмъ 1831 година епитропитѣ на солунската черква „Св. Мина", находяща се въ българската махала, поискали — по внушение отъ дойранския владика — Синайскиятъ монастиръ да имъ изпрати Теодосия за енорийски свещеникъ, тъй като знаелъ да служи и на славянски. Така, като свещеникъ въ „Св. Мина" и като таксидиотъ на монастира, Теодосий се установилъ въ Солунъ, а отъ тукъ предприемалъ чести пѫтувания изъ Македония. Общуването му съ буднитѣ български еснафлии и търговци въ Солунъ, както и съ интелигентнитѣ българи изъ македонскитѣ градове и села, го е навело на мисъльта да отвори българска печатница. Будниятъ свещеникъ, който още отъ Цариградъ знаелъ за

напредъка на гръцкото образование, смѣталъ да помогне на българскитѣ училища и черкви, като създаде въ Солунъ една печатница, въ която да типосва учебници и книги.

Преданието подържа, че Теодосий взелъ решение да създаде българска печатница подъ влияние на енергичния и заслужилъ даскалъ Камче, роденъ въ Тиквешкото село Курешница, учителствувалъ въ голѣмото село Ватоша, пакъ Тиквешко. Теодосий и ученолюбивия богаташъ Йовко Марковъ отъ Кавадарци дали пари на даскалъ Камче и го изпратили въ Бѣлградъ да купи „типъ за типосване на книги". Този типъ билъ настаненъ най-напредъ въ кѫщата на даскалъ Камче въ с. Ватоша и тамъ съ него работили около една година, като печатали щампи на светци. Предполага се, че въ Ватоша е отпечатана една взаимноучителна таблица, форматъ 44 на 32 см., съставена отъ Иорданъ х. Константиновъ Джинотъ. Като научилъ за тая печатница, гръцкиятъ владика забранилъ на даскалъ Камче да учителствува въ селото. Тогава Теодосий Синаитски, който билъ въ приятелски отношения съ гръцкитѣ духовни власти въ Солунъ, поискалъ официално разрешение да отвори една българска печатница въ града. Явилъ се и нѣкакъвъ евреинъ, който доставилъ славянски букви за 5,000 гроша. Отъ 1838 година печатницата на хаджи Теодосия започва да работи свободно.

И тъй, най-напредъ се отваря българска печатница въ Солунъ, въ Македония. „Това не трѣбва да очудва никого — пише проф. М. Дриновъ — защото, изобщо, може да се каже, че македонскитѣ българе сѫ захванале да се събуждатъ по-рано отъ източнитѣ. Доста е да си наумимъ, че македонци сѫ и Паисий, отъ когото се захваща историята на Българското възраждане, и Кирилъ Тетовецъ Пейчиновичъ, автора на една отъ първитѣ печатни български книги, и Неофитъ Рилски, патриархътъ на българскитѣ учители . . . и много други отъ първитѣ дейци по Възраждането на български народъ"[1].

*

Около една година следъ уреждането ѝ, печатницата на хаджи Теодосий изгорѣла (1839 год.), при нѣка-

[1] Вж. Съчинения на проф. Маринъ Дриновъ, т. II, стр. 426—7.

къвъ голѣмъ пожаръ, който обхваналъ цѣлата солунска чаршия. Скоро, обаче, печатницата била възстановена съ щедрата помощь на Кирила Пейчиновичъ. — „Ако не бѣше той, не би била оправена типографията наша“ — признава самъ Хаджи Теодосий въ предговора къмъ „Утешение грѣшнимъ“. На следната — 1841 — година, или може би и малко по-късно, печатницата е унищожена отъ новъ пожаръ. Този пѫть солунскитѣ българи знаятъ, че пожарътъ е дѣло на фанариоти. Познатата отъ историята на българското просвѣтно дѣло учителка Недѣля Петкова пише на вѫтрешната страна на корицата на единъ екземпляръ отъ „Служение еврейское и все злотворение нихно“, отпечатано въ солунската печатница презъ 1839 година, следната бележка:

— „Въ 1839 лѣто е сѫществувала българска печатница въ Солунъ, но скоро изгорѣла отъ нашитѣ стари неприятели гърцитѣ. Ето що ми каза Велю Негревъ, отъ Дебърски Галичникъ, който билъ като ученикъ при дѣдо Теодосия. Въ онова време дошелъ отъ Геритъ единъ гръцки калугеръ, на име Хрисанта, и като видѣлъ печатницата, рекълъ на гръцкия попъ Атанаса: — що я държите тая змия тука бре, нѣма ли огънь; и презъ нощьта изгорѣла българската печатница, която била въ църквата „Св. Мина“, на Вардарската улица въ Солунъ“ [1]...

Следъ второто опожаряване на печатницата, Хаджи Теодосий се отчаялъ, напустналъ Солунъ и се прибралъ, отрупанъ съ задължения, въ родния си градъ Дойранъ. Синоветѣ му имали воденица и той живѣлъ въ нея нѣколко години. Презъ една люта зима падналъ много снѣгъ и съборилъ часть отъ воденицата. Хаджи Теодосий, както спѣлъ, билъ затрупанъ отъ съборенитѣ стени. Скоро следъ това издъхналъ (може би презъ 1843 година). Така жално завършилъ земния си животъ този многозаслужилъ народенъ будитель, който въ града на Кирила и Методия откри първата българска печатница, на която възлагали толкова много патриотични надежди той и книжовници като Кирила Пейчиновичъ.

Макаръ и да е работила твърде малко време, типографията на Хаджи Теодосия оставя здрави следи въ

---

[1] Вж. Ст. Кутинчевъ — „Печатарството въ България до Освобождението“, София, 1920, стр. 33.

духовния животъ на българитѣ. Първата книга, която отпечаталъ Хаджи Теодосий е: „Началное учение съ молитви утренния славянобългарский и греческия", 1838 година. Тая книга бѣ намѣрена въ Дойранъ отъ многозаслужилия нашъ ученъ проф. Йорданъ Ивановъ. Следъ нея Теодосий печата „Краткое описание двадесять монастирей, обретающяся во Святой гору Атонской", 1839 година. Книгата служела за пѫтеводитель на поклонницитѣ въ Света гора. Твърде скоро тя била изчерпана, та Хаджи Теодосий я издалъ втори пѫть. На 1846 година Никола Карастояновъ отпечата сѫщата книга въ своята печатница въ Самоковъ.

Пакъ презъ 1839 година Хаджи Теодосий отпечаталъ и „Служение еврейское и все злотворение нихно со показание отъ Свещенно и Божественно писание ветхо и новое", съставена отъ монаха Неофитъ, братъ отъ Молдавския монастиръ Нѣмцу и преведена на български отъ Натанаилъ Стояновичъ, сетнешниятъ Охридски и Пловдивски митрополитъ и отъ прилепския учитель Георги Самуркашъ. Това съчинение изобличава еврейската религия, и, изглежда, е било твърде полезно на българитѣ въ Солунъ, гдето е имало много евреи, съ които, може би, сѫ водѣли религиозни и граждански препирни.

На 1841 година Теодосий отпечаталъ „Книга за научение трихъ язиковъ: славяноболгарски и греческия и караманлицкой." Това е рѫководство по гръцки и турски езици, съставено за полза на занаятчии и търговци.

Най-важната книга отпечатана въ солунската българска печатница, презъ 1840 година, е трудътъ на Кирила Пейчиновичъ „Утешение грѣшнимъ." Важна е тя не само поради това, че е дѣло на единъ отъ първитѣ български книжовници следъ Паисия, но и поради предговора къмъ нея, написанъ отъ издателя и печатаря Хаджи Теодосий. Този предговоръ показва високия патриотизъмъ на Хаджи Теодосия и здравитѣ му културни разбирания като пръвъ български печатарь. Въ него той възхвалява Кирила Пейчиновичъ, който му помогналъ да възстанови печатницата си и който проявявалъ непрестанна ревность за правене добро на ближнитѣ си. Теодосий пише за суетата на ония голѣмци и „благородни мѫже", които искатъ да се прославятъ и да си изградятъ паметници, а не знаятъ, че всичко което тѣ правятъ, е

тлѣнно и суетно, защото не е направено за душевното имъ спасение, а за прослава. Истински паметникъ и истинска прослава ще получатъ люде като Пейчиновича, които работятъ за народа си, които съставятъ четива на „простъ язикъ болгарский долния Миссии — скопски и тетовски.“ Хаджи Теодосий се обръща къмъ българския народъ и го учи да уважава такива проповѣдници и книжовници, които говорятъ и които пишатъ на простъ, народенъ езикъ. Този езикъ, споредъ Теодосия, не е мекъ като среброто и златото и не се вие, а е твърдъ като желѣзо и чиликъ, той е ключъ, който отваря широко сърдцето на човѣка и на народа.

Съ тия именно мисли и препоржки неспокойниятъ и не особено щастливъ въ живота дойранченинъ Теодосий се нарежда между първитѣ и най-заслужили български народни будители. Него трѣбва да ценимъ и тачимъ като пръвъ българинъ, който засиля българския възродителенъ устремъ чрезъ най-мощното срѣдство на модерната култура: печата. Въ своята скромна печатница, настанена въ града на нашитѣ първоучители, той отпечата само петь книги, но и петтѣ сж работени съ рѣдка любовь къмъ народа и съ похвално чувство на отговорность предъ неговитѣ нравствени и национални нужди.

КНИЖОВНИЦИ — НАРОДНИ БУДИТЕЛИ

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Българското възраждане, както видѣхме, представя постепенно засилващъ се устремъ къмъ народностно осъзнаване и организиране на българитѣ, мощно движение, което извиква на новъ исторически животъ цѣлъ единъ народъ, преживѣлъ нѣколко вѣка въ почти пълно безпаметство, въ безизходна бедность, безъ културни традиции, безъ водачи, безъ изявявани идеали.

Тритѣ български провинции — Мизия — съ Добруджа, Тракия и Македония — съ западнитѣ покрайнини участвуватъ еднакво мощно въ тая борба за народностно и политическо обособяване на народа и даватъ десетки първенци, водачи, нравствената сила на които остана като най-свято притежание на българската нова история.

Пръвъ между тѣхъ е Паисий Хилендарски

Всички идеи, които движатъ новата българска история; мечтитѣ, тревогитѣ, надделяващия патосъ въ жи-

вота на българитѣ отъ сто и осемдесеть години насамъ изникнаха най-напредъ въ Хилендарския и Зографски монастири, въ които е бодърствувалъ тревожниятъ духъ на първия български будитель. Той, съ прозренията и вдъхновението на пророкъ, за първи пѫть изрази събуждащата се самоувѣреность на българина. Неговата вдъхновена книга сложи най-яркия предѣлъ въ живота на българитѣ презъ вѣковетѣ, като даде подтици и начерта перспективи на цѣла епоха въ историческото имъ развитие.

Щомъ приемемъ, че основниятъ идеенъ смисълъ не само на онова, което наричаме Българско възраждане, но и на цѣлия новъ периодъ въ живота на българския народъ, е стремежътъ къмъ национално възмогване и утвърждаване, ние, при ясно и задълбочено вглеждане, ще разберемъ, че всички български устреми сѫ само подълбоко отсѣняване на онова, което затрептява първомъ въ темпераментното и пророческо слово на Паисия. Той е първиятъ и непресъхващъ животворенъ изворъ на българската идейность. Неговата тревожность, болезнените му амбиции и трагичнитѣ му усѣти за потъпкана правда намиратъ най-живи отзвуци въ българската душа, тѣ оставатъ интимно и неизмѣнно свързани съ българското битие.

Българската общественость, откакто се създаде, чрезъ организиране на занаятчиитѣ, чрезъ църковнитѣ борби, печата и художествената литература, има като свой висшъ двигатель националната амбиция, стремежътъ да се изправи народътъ ни предъ свѣта съ всички свои добродетели и права. Отъ момента, въ който българинътъ доби национално самосъзнание, откакъ насочи всички свои предпочитания надъ роденъ битъ, езикъ и надъ идеалитѣ на собствения си народъ, та до наши дни, той се движи все въ кржга на онова, което Паисий постави като обща и трайна задача за всички българи: национално самочувство и национално право. Българската политика, при всички свои отклонения, е служила на този идеалъ. Често пѫти той е присѫтствувалъ въ политическитѣ кржгове несъзнатъ, като нагонъ, като скрита сила, която отдалечъ следи слабитѣ или съмнителни прояви на народностенъ моралъ и дългъ. Нѣма значителна стѫпка въ политическитѣ прояви на народа ни отъ църковнитѣ борби и въстанията насамъ, която да не е съобразявана съ

Паисиевитѣ идеали. Тази вѣрность къмъ заветитѣ на първия народенъ водачъ е особено характерна за съзерцателната дейность на българина — за литературата, философията и изкуствата. И тя иде не по силата на външни внушения, не е резултатъ на наложенъ планъ — а е чиста, съкровена проява, извира нѣкакъ безвъпросно отъ българската съвѣсть. Литературата и всички изкуства на българина и да искаха не биха могли да се движатъ извънъ кржга на идеитѣ, на духовната дейность, която се внушава отъ историческия моментъ, отъ условията на живота. Единъ народъ, взетъ въ неговата духовна сжщность, може да се изявява идейно, чрезъ съзерцания и прозрения, следъ като постави въ трайна хармония своята основна мощь, а тая мощь е въ неговата национална установеность и организираность. Тя е първиятъ идеалъ на всѣки народъ и само чрезъ нея той може да живѣе.

*

Отъ падането на Второто българско царство до явяването на Паисиевата история българскиятъ народъ предприема редица въстания за възстановяване на свободата си и, все пакъ, ние приемаме не тѣхъ, а книгата на Паисия, като първо сериозно противопоставяне на робството. Тя е върховенъ и силенъ атестатъ за жилавостьта на българина, първо решително изявление на българския свободолюбивъ духъ и на българската нравствена идейность. Нейниятъ патосъ и вѣрата, която лъха изъ страницитѣ ѝ, опровергаватъ схващанията на ония, които приематъ, че презъ цѣли вѣкове до Паисия българинътъ е билъ безмълвенъ, несвѣсенъ робъ. Може да се приеме като вѣрно само, че той не е могълъ свободно да изявява идеалитѣ си и да се организира чрезъ тѣхъ, но не че не е ималъ идеали. Тѣ сж били потаявани, мъждѣели сж, кжде по-слабо, кжде по-силно, подхранвани отъ смжтнитѣ спомени за нѣкогашна слава и отъ вроденитѣ инстинкти за свобода. Затворенъ въ своя здравъ моралъ, българинътъ е гледалъ да запази достоинствата си чрезъ пасивна съпротива или чрезъ духовно приобщаване къмъ останалитѣ сънародници. Въ вѣковетѣ на робството той създава у себе си чувството на национална принадлежность, тогава — въ страдания и неволи — съзнанието привиква, може би, по-дейно съ мисълта за

общность между всички българи, изработва по-живо представитѣ за народностно родство, отколкото по-рано, презъ времето на свободната българска държава, която отъ войни и неуредици не е можела да установи точно и трайно национално българско съзнание. То се роди като здравъ щитъ срещу страшното робство подъ турци и гърци. Паисий има тая заслуга, че пръвъ изрази това съзнание. Историята му, макаръ и да е плодъ на лични чувства, избликъ на индивидуални стремежи и идеали, е въ жива зависимость отъ нуждитѣ на народа. Въ този смисълъ тя е първата народна българска проява.

Ние не бихме могли да си обяснимъ правилно явяването на „Славѣноболгарская история", ако се спираме само на строго личнитѣ качества на Паисия и на условията, при които е живѣлъ въ Хилендарския или Зографския монастири, съ прочутитѣ препирни между гръцки, сръбски, руски и български монаси. Едно тъй велико, тъй пламенно идейно дѣло никога не иде случайно, по капризитѣ на едно лице. То е зовъ на живота, продиктувано е по неведоми пѫтища отъ нуждитѣ и мечтитѣ на голѣма човѣшка общность, която създава духовната армосфера на отдѣлнитѣ личности. Ако вѣрата, мѫкитѣ и ядоветѣ на Паисия бѣха само негови, никой не би челъ, а още по-малко би преписвалъ съ страхопочитание книгата му. Лично негово предимство е само повишената степень на национално честолюбие, неудържимата му воля на агитаторъ, както и писателски талантъ. Последнитѣ му качества сѫ, може би, най-ценни. Тѣ разкриватъ неговия гений. Паисий пише първата българска книга, вълнуванъ е отъ идеи, които сѫ, или които ставатъ общобългарски. Той пръвъ въ българската история намѣри теми и езикъ, които го поставиха въ интимна връзка съ народа. Никой преди него — не непосрѣдствено отъ XVII или XVI вѣкъ, а отъ началото на българската писменность, като вземемъ предвидъ дори Черноризеца Храбъръ и Презвитеръ Козма, не е тъй общонароденъ, тъй живъ като Паисия. Той е писатель въ модерния смисълъ на думата. Отъ него води началото си новата българска литѣратура. Съ него тя може да се гордѣе, защото той ѝ завеща не само примѣръ на общуване съ нуждитѣ на живота, но и идеи и патосъ, завидни съ своята нравствена широта и съ възвишеностьта си.

*

Нѣма по-подходящъ материалъ за въздействие върху националното съзнание на единъ народъ отъ примѣритѣ изъ историческото минало. Тѣ сж удобно възпитателно срѣдство не само за моменти като онзи, въ който е трѣбвало да работи Паисий, когато българитѣ сж нѣмали нищо друго освенъ минало, но и за всѣко време, защото задоволяватъ една естествена, постоянна човѣшка склонность къмъ идеализация, къмъ романтично украсено дирене на факти и легенди изъ живота на народитѣ или на отдѣлни героични личности. Историята, която нѣкои препоржчватъ като обективна наука, е най-податлива за тълкувания съобразно гледището и интереситѣ на опредѣлено лице или на цѣли общества и народи. Перото на единъ талантливъ и вдъхновенъ човѣкъ може да я направи мощно срѣдство за масово въздействие. Чрезъ нея се възпитаватъ всички културни народи, а особено тия, които сж изживѣли нѣкаква катастрофа и на които предстои ново опомняне и организиране.

И Паисий прибѣгва къмъ историята не само защото тъкмо нея сж засѣгали неговитѣ противници, гърци и сърби, въ Хилендаръ, но и защото не е можелъ да намѣри по-убедителни и по-многобройни факти за въздействие надъ българското съзнание отъ фактитѣ на историята.

Народътъ, обединенъ въ страданията и нищетата си, точно по времето на Паисия изживява най-чернитѣ дни на робството. Отъ началото на осемнадесетий вѣкъ, следъ клането последвали всички въстания до Чипровското (1688 г.), българинътъ външно, исторически е „мъртавъ“, по израза на Маринъ Дриновъ. „Изгубилъ е тукуречи съвсемъ своята национална свѣсть и надеждитѣ му за по-свѣтла бжднина погаснали.“ Това е давало поводъ на Паисиевитѣ другари гърци, руси и сърби въ Света гора да се надсмиватъ надъ народа ни. Но самъ Паисий, като признава предимствата на противницитѣ си и като ги обяснява, изтъква съ аргументи, които и днесъ се вематъ предвидъ отъ историцитѣ, защо българитѣ сж останали назадъ:

„Болгария на среде турчиномъ, близо Цариградъ; за то су весма озлоблени и попрани болгари отъ турковъ, якоже видитъ се; за то не могутъ никаква хитрость или муд-

рость книжною възприети. Руси и москови имеютъ царство и свобода църковная за много време, поставили школи, и тако по мало отъ гръци и отъ латини и отъ прочи язици възприели мудрость писмена, понеже възможно имъ есть, и щампаютъ словенские книги. . . Тако и србие, кои су подъ турчина даници, горе су прости и нищетни отъ болгари; а кои су подъ Немечка държава, они мало по-искусни читати и писати, защо имеютъ свобода црковна. . . Некои отъ русияни и отъ србие немачки поносятъ и ругаютъ се болгаромъ, защо су прости и некнижни въ писане; но они руси и србие да благодаратъ Бога, де ги е покрилъ отъ попрание агаранское и отъ гръческая власть архиерейская: що болгари страдаютъ, да су они то мало искусили, то би весма болгаромъ благодарили, защо за толико страдание и насилие държатъ свою вѣру непременно."

Чрезъ вѣрата, българинътъ е запазилъ себе си, нравственитѣ особености на своя духъ, които сж живѣли подтиснати въ подсъзнанието му, намирайки отгласъ само въ пѣснитѣ, легендитѣ и обредитѣ. Тия потаени нравствени сили иска да събуди Паисий, да възвърне самочувствието на българина и чрезъ него да се бори срещу пристжпитѣ на гърцитѣ.

Паисий подема борба и съ единъ опасенъ националенъ порокъ: подаване на чужда образованость и на чужди идеали — единъ порокъ, който дори следъ възванията на Паисия, на Априлова и на всички първи люде отъ епохата на Възраждането, остана като постоянна проява на българската общественость. Най-силенъ патосъ и най-ядовита жлъчь излива неспокойниятъ Хилендарецъ именно срещу тази опасна българска слабость.

„А кои не любатъ за свой родъ болгарски знати, но се обращаютъ на чужда политика и на чужди язикъ, и не радатъ за свой язикъ болгарски, но се учатъ четати и думати по грчки и сраматъ се да се наречатъ болгаре, — о, неразумне и юроде!..."

Цельта на „История Славѣноболгарска" е да тури край на българскитѣ неразумность и юродство. Тя има своя възвишена мисия, писана е „на ползу роду болгарскому". Затова е тъй пламенна. — Ето, казва Паисий на българина — има по света народи много „по-политични", по-мждри и славни отъ гърцитѣ, но вижъ дали

има нѣкой грѣкъ да оставя „свой яикъ, учение и родъ, како ти, безумне, що оставляшъ и немашъ никой придобитокъ отъ гръчка мудрость и политика".

Всѣки народъ е създаденъ, за да дири съвършенството по свои пѫтища, чрезъ своя езикъ. А то не е въ външния блѣсъкъ, въ хитростьта и богатството — но въ добродушието и въ нравствената чистота, които нашиятъ народъ винаги е ималъ въ изобилие. — „Отъ Адама до Давида и праведнáго Иоакима, Йосифа обручника колико биха праведни и свети пророци, патриарси, нарекоха се велики на земли и предъ Бога: не бѣше отъ нихъ никой трговецъ или прехитръ и грделивъ како сегашни хитрци, що ги ти имашъ за почесть и чудишъ се у нихъ и влачишъ се на нихенъ язикъ и обичаи; но они правѣдни праотци сви са били землоделатели и овчаре, и били прости и незлобиви. И самъ Христосъ у домъ простаго и нищетнаго Йосифа слѣзе и поживе. Виждъ, како повече Богъ милуе прости и незлобиви ораче и овчаре, и найпрво нихъ възлубилъ на земли и прославилъ, а ти се срамишъ, защо са болгари прости и не хитри овчаре и ораче, и оставляшъ свой родъ и язикъ, и хвалишъ чужди язикъ, и влачишъ се на нихенъ обичай!" — Възхвалата на простия трудъ, на земедѣлския битъ не е случайно срѣдство на Паисия въ препирнитѣ му съ гърцитѣ — тя иде изъ дълбочинитѣ на неговата чиста християнска вѣра и на здравото му национално съзнание. Той е искренъ поклонникъ на нравственитѣ човѣшки дѣла, на правдата и простотата. Неговата религия и неговитѣ стремежи отричатъ материалнитѣ богатства и външния обществен блѣсъкъ. Отричатъ ги, може би, затова, че никѫде изъ българскитѣ домове тѣ не сѫ сѫществували... Сиромахътъ може да остане поне съ утехата, че е нравствено чистъ и че Богъ го предпочита предъ всички ония, които сѫ обсебили материалнитѣ удобства и облаги. Такава една препоржка, като срѣдство за засиляне на националното самочувствие въ първитѣ моменти на народното събуждане е сполучливо употрѣбена — тя, обаче, не би могла да остане като постояненъ елементъ на националното съзнание. До тогава, до когато българскиятъ народъ бѣ само отъ орачи и овчари, той не можеше да прояви нищо, освенъ една пасивна съпротива, освенъ религиозно примирение и търпение. Истинското му възраждане настѫпи едва

60—70 години следъ Паисия, когато се явиха еснафитѣ и чорбаджиитѣ — съперници на гърцитѣ.

Паисий завеща възвишенъ моралъ на българския писатель. Едновременно съ препоржкитѣ за национална гордость, той дава и примѣри за трезво отношение къмъ проблемитѣ на живота, на историческата сждба. Той полемизира съ гърци, сърби и руси, защото не може да ги гледа въ некрасивото състояние на самохвалци, горделивци и незнаещи люде. Паисий не мрази никого, нито учи народа си да мрази други народи. Поученията и патетическитѣ възгласи на Историята му засѣгатъ най-чувствително българитѣ, които сж изпаднали въ унижения и леность. Той дори не пристжпва къмъ конкретизиране на българскитѣ национални идеали — може би е оставялъ всѣки самъ да ги подразбира и разкрие, като сжди по онова, което сж били българитѣ нѣкога при Симеона, Калояна и Иванъ Асена II. Огънътъ на Паисиевиятъ пламененъ патриотизъмъ изгаря въ усилия да се даде свѣсть и самочувство на българина — да научи той, че е потомъкъ на славни и културни предшественици. Патосътъ му е просвѣтителски, нравственъ, чуждъ на войнствуващитѣ и самохвалски навици. Българинътъ е длъженъ да знае своята история — едно, за да не позволява на други народи да го претопяватъ или унижаватъ и, второ, за да стане по-мждръ, да знае, че животътъ не заслужава нищо друго, освенъ презрение — не презрението на самоубиеца и безпжтника, а презрението на просвѣтения, на мжжествено мждрия човѣкъ:

„Хощеши ли видѣти, аки на позорище игру мира сего променение и погубу великихъ царствъ и царей и непостоянное благополучие ихъ, како господъствующихъ и гордещихъ се о народѣхъ языкъ, силни и непреодолѣнни по бранѣхъ славни и честнии у всѣхъ, внезапу изнемогоша, смириша се, падоша, погибоша, изчезоша, чети историю и отъ нея познавъ суету мира сего, обучай ся презирати его". Това напжтствие, съчетано съ болезнено напрегнатитѣ стремежи за събуждане на българската национална свѣсть, разкрива дълбочината на Паисиевата нравственость, която съвсемъ не е безразлична къмъ пороцитѣ и насилията въ живота.

Паисий е учитель, книгата му е възпитателска, съ ясно опредѣлени задачи. Цельта ѝ не е толкова да дава

знания, колкото да буди ревность, да влияе върху националното и гражданско съзнание на българина. Отъ тукъ иде и постоянната идеализация на всичко, което е българско. Единъ опияненъ и трескаво неспокоенъ духъ дири всички възможни срѣдства на езика си, за да раздвижи инертната народна психика, да събуди отдавна уталоженитѣ и замрѣли чувства. Патосътъ на словото му, благородството на идеала му заразяватъ преписвачитѣ. Книгата става свещенна, по нея се пишатъ заклинания и молитви. Лошото е само, че по българскитѣ земи тогава е имало много малко интелигентни българи, които да подематъ Паисиевитѣ стремежи. Неговата книга се чете и преписва най-напредъ съ пасивно очарование, въ първитѣ моменти тя буди изненади и само далечна, тъмна готовность за работа. Идеитѣ ѝ въ личното и обществено битие на българина играятъ значителна роля половинъ вѣкъ по-късно. Разпространена въ десетки, а може би и въ стотици преписи (до сега сж известни около 40), тя е запалвала и подържала отдѣлни пламъчета изъ всички български земи, докато въ 1844 г. една нейна преработка бива напечатана отъ Христаки Павловичъ — дупничанинъ и става двигатель въ живота на цѣлия народъ.

За влиянието, което е упражнявала, може да получимъ представа отъ една изповѣдь на Петко Р. Славейковъ, който билъ отклоненъ отъ намѣрение да се покалугери и отъ склонность да мисли за спасение само на душата си, следъ като прочелъ Историята на Паисий: „Азъ мислѣхъ едностранчиво, само какъ да спася душата си, а следъ прочитането на тая История азъ си зададохъ цель какъ да спася народа си, т. е. какъ да му вдъхна патриотизъмъ. Прочитането и преписването на тая История даде друго направление на моитѣ желания и на моята деятелность.“ Изповѣдьта на Петко Славейковъ се отнася за времето отъ 1842 г., а тя показва, че и тогава, 80 години следъ написването на Славѣноболгарская история, все още е имало насжщна нужда отъ „вдъхване на патриотизъмъ“ въ българина. Тая нужда диктува и тогава най-патетичнитѣ и загрижени препоржки на българскитѣ писатели. Дори и сърбинътъ Константинъ Огняновичъ, въ предговора къмъ „Житие Светаго Алексея, человѣка Божия“ (Будимъ 1833 г.) се обръща къмъ българитѣ съвсемъ въ духа и съ речника на Паисия: „А ви

що сте, о болгари! Еда и ви несте потомци тогоже истаго народа, коего су русси, серби и прочи? И не е ли срамота да се стидите славнѣйшаго имене? Най-паче трѣба да се хвалите и поносите какъ сте сродни съ прочи народи словенскаго потомства, кои су днесъ въ цѣла Европа и съ слово и съ дѣла славни, кроме васъ болгаровъ, които сте со все назадъ останали. За то и питамъ и съ високий гласъ викамъ: О, народе, ще ли и въ Болгарія да возсія нѣкога благодатна луча премудрости? Обаче азъ изнемогвамъ духомъ и слези ми низъ лице течатъ, защо видимъ на всекаде противность." Подобни горчиви тиради срѣщаме често изъ българскитѣ книги, чакъ до Освобождението. Затова именно нашата интелигенция, и особено писателитѣ ни, трѣбваше да съсрѣдоточаватъ всичкитѣ си усилия за просвѣтляването и националното организиране на народа. Затова книжнината ни е поучителна, целитѣ ѝ: възхвала на родната история и родния битъ. И дори тогава, когато въ културнитѣ и свободолюбиви съревнувания изпъкнаха социални различия и социални борби, идеалътъ на националното просвѣтление и самочувство на българина стои на първо мѣсто. За освѣтляване и постигане на този идеалъ и новитѣ писатели си служатъ съ сжщитѣ срѣдства, съ които си служи и Паисий: сравнения съ качествата на съседитѣ, полемика съ тѣхъ, въ която участвува една безкрайна идеализация на миналото и на бита на народа ни.

Сжщитѣ прояви се наблюдаватъ и въ живота на нашитѣ съседи, особено всрѣдъ сръбската патриотична интелигенция. Характеренъ е случая съ Стефанъ Сремацъ (1855-1906 г.), историкъ и виденъ сръбски белетристъ-хумористъ, който и въ началото на нашия вѣкъ проявява болезнена чувствителность къмъ всичко, което засѣга сръбската история. Той е заклетъ врагъ на ония историци, които, по подражение на Илариона Руварацъ, искатъ да бждатъ обективни, научно точни. Тѣмъ Сремацъ противопоставя съвременника на нашия Паисий — Иованъ Раичъ, „който е работилъ само съ намѣрение да прослави народа си, а не като днешнитѣ историци, които, движени отъ лична суета, ужасно се надпреварятъ — надъ светитѣ интереси на народа, да прославятъ себе си." Взелъ Сремацъ веднъжъ Сръбска история отъ Л.

Ковачевичъ и Йовановичъ, гдето Душановия законникъ е нареченъ „Сборъ отъ събрани решения за разнитѣ клонове на държавния животъ, но въ никой случай не законникъ", подчерталъ думитѣ „въ никой случай", показалъ ги на колегитѣ си учители и рекълъ: — „Защо хората не държатъ смѣтка за тежестьта на отдѣлнитѣ думи! Нима това не можеше да се каже по другъ начинъ, а непремѣнно тъй джамбаски! Каточели ще пропадне сръбството ако нѣкой ученикъ помисли нѣщо похубаво за тая работа! Тъй се пише само върху стъкленици съ отрова!" Веднъжъ сѫщиятъ Сремацъ плесналъ здраво по бузата едно младо сръбче, което предъ витрината на нѣкаква бѣлградска книжарница доказвало на другарчето си, че Лазаръ Хребеляновичъ, косовскиятъ герой, не билъ царь, а князъ.

У насъ такива писатели, които да препоржчватъ Паисиевиятъ методъ на българскитѣ историографи, нѣма. Нашата литература и нашитѣ хуманитарни науки сѫ чужди на всѣки традиционализъмъ. Въ последнитѣ дори владѣе досаденъ формализъмъ и една склонность къмъ педантични, дребнави анализи, които навѣватъ досада и отблъскватъ отъ всичко българско.

На досадни анализи е подлаганъ и Паисий, за да се открива доколко книгата му е съобразна съ историческитѣ факти — трудъ излишенъ, пъкъ дори и пакостенъ, защото може да попари всѣко свежо чувство къмъ една епохална българска книга. Паисий е ималъ много по-възвишени стремежи отъ тия да изрежда точни факти. Неговъ идеалъ е да събуди единъ народъ, да му вдъхне душа, да начертае перспективи за вѫтрешния му взоръ.

Книга съ такъвъ копнежъ, съ толкова енергични възмущения и съ тъй искренъ патриотизъмъ, предназначена за полза на цѣлъ народъ, естествено, трѣбва да бѫде написана на достѫпенъ и живъ езикъ. И въ това отношение тя прави рѣзко пречупване на традицията. Нейниятъ езикъ се освежава отъ бликналата искреность на Паисия. Макаръ въ основата си да е черковно-славянски, съ доста примѣси отъ народнитѣ западни говори, съ русизми и сърбизми, паисиевиятъ езикъ е тъй раздвиженъ и вдъхновенъ, че самъ по себе си, съ звуковата си мѫжественость, влияе на българския слухъ. Дори когато

се чете негласно, книгата внушава своя проповѣднически патосъ — каточе слушаме нейнитѣ укорни думи. Въ нея сѫ отразени енергичнитѣ жестове на Паисия и една титаническа воля за утвърждаване на велики идеали.

Паисий не изпъква съ нѣкаква особена ученость. Самъ признава, че не е училъ „граматика ни политика никако". — Простъ българинъ съмъ, казва, и затова съ прости слова написахъ. Нѣмахъ желание да редя думи съобразно съ граматиката. Ревность и жалость по моя български родъ ме накараха да изразя славнитѣ деяния на нашия народъ, на нашитѣ светии и царе! — „Азъ излиха поревновахъ по рода и по отечество болгарское и много трудъ сътворихъ събирати отъ различни книги и истории . . . ради ваша полза и похвала вамъ написахъ, кои любите свой родъ и отечество болгарское и любите знати за свой родъ и язикъ! Преписуйте историицу сию и платите нека вамъ препишатъ кои умеютъ писати и имейте ю да се не погуби!" Простотата, искренностьта на Паисиевото слово — звучно, образно, често дори ритмично отмѣрено — и днесъ заразява читателя, гали слуха, раздвижва душата. Честитѣ обръщения къмъ читатели и слушатели, възгласитѣ и укоритѣ, действуватъ направо на съзнанието и на чувствата. Читательтъ е непрекѫснато съ впечатление каточе води непосрѣдственъ разговоръ съ автора, чувствува интонацията, вижда гримаситѣ му. Повелята за дългъ къмъ народа и вѣрата въ неговото бѫдеще държатъ въ напрежение, движатъ съвѣстьта и волята. . .

Това постига Паисиевото слово, респ. Паисиевия духъ — защото словото, когато е живо, искрено, е жестъ на душата, на нравствената човѣшка сѫщность. Паисий е искрено, до самозабрава увлѣченъ въ своитѣ идеали, въ проповѣдьта си. За себе си поменава дотолкова, доколкото е нуждно да се знае първоизточникътъ на чувствата, които го вълнуватъ — не може една пламенна книга да бѫде безлична. Личностьта, обаче, тукъ е потънала въ своитѣ висши задължения, тя е станала ехо и съвѣсть на народа си, изявява се само съ волята за подвигъ и съ пламенната искреность на своитѣ прозрения. Само тукъ-таме Паисий поменава лично за себе си — за главоболието си, за крамолитѣ въ монастира — и това го прави по-милъ, подчертава детската наивность на ду-

шата му. Биографията си не съобщава. Ималъ е основания да не я пише — или по-точно: не е чувствувалъ потрѣба да занимавава свѣта подробно съ себе си. Читателитѣ трѣбва да знаятъ само, че той е тѣхенъ буденъ братъ, да помнятъ, ако искатъ, званието и мѫкитѣ му. Искреностьта на чувствата му е достатъчна, за да се легитимира предъ народа си. Повече указания за собствената личность ще го направятъ дребнавъ, ще намалятъ крсотата на мислитѣ му. . .

*

И тръгва Паисий изъ българскитѣ земи да носи своята книга. Чете я и чака други да я преписватъ. Какви разочарования е търпѣлъ — днесъ това никой не знае. Той се изгубва нѣкѫде изъ беднитѣ български селища, носенъ отъ устреми, които до тогава не сѫ били познати изъ тия земи. Та и днесъ Паисий, не само на фона на историческата действителность, но и изобщо, като духовенъ фактъ, е мѫчно обяснимъ. Той е едно отъ чудесата на българската духовна сила. . .

Единъ монахъ, само четиридесетгодишенъ, изоставилъ всички лични идеали, пише съ трепереща ржка откровения за народа си, разнася ги и изчезва като сѣнка изъ ширинето на родната земя. Десетки години по-късно тия откровения ставатъ стихийни двигатели на българското съзнание.

*

Едновременно съ Паисия, неизвестенъ светогорски монахъ българинъ сѫщо така пише „История вкратцѣ о Болгарословенскомъ народѣ“, известна въ нашата литература като „Зографска история“, запазена въ единъ ржкописенъ сборникъ, съхраняванъ въ библиотеката на Зографския монастиръ.[1] Авторитетниятъ изследователь на тази история, Юрданъ Трифоновъ, предполага, че тя ще да е завършена въ втората половина на 1761 година, т. е. преди „Славѣноболгарската история“ на Паисий.

Тридесеть години следъ труда на Паисий, на 1792 година, въ монастира Нямцу, близо до Яшъ, йеросхи-

[1] Вж. Проф. Йорданъ Ивановъ — „Български старини изъ Македония“, второ издание на Бълг. Акад. Наукитѣ 1931 год., стр. 628—642.

монахъ Спиридонъ (роденъ въ Габрово и ученикъ на Паисия) сѫщо така пише „История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ“.[1] Тримата тия първи български историци и народни будители израстватъ духовно въ Света Гора, въ Зографския монастиръ. Тѣ сигурно сѫ се познавали и сѫ си услужвали въ историографската си работа. — „Между едновременно работещитѣ върху нивата на народната ни история родолюбиви и скромни монаси е сѫществувало тѣсно другарство. Въ центъра на тия другари историци е стоялъ съставителътъ на Зографската история, който, изглежда да е билъ повъзрастенъ отъ другитѣ двама. По тази причина той трѣбва да се счита не за предходникъ, а за съвременникъ и съдеецъ на от. Паисия. Съ това може да се обясни, защо нито Спиридонъ, който точно посочва изворитѣ си и който е заелъ 23 кѫса отъ Зографската история, нито Паисий, който е направилъ малки допълнения по нея, не споменуватъ нищо за последната. Тримата монаси сѫ гледали на своята работа като на обща, сътрудническа; а скромниятъ съставитъль на Зографската история, строгъ монахъ, дори не е счелъ за умѣстно да отбележи името си върху своя трудъ. Както изглежда, той е услужилъ на Паисия съ посочване на нѣкои Зографски извори за историята на Второто българско царство, а самъ, било поради строго монашескитѣ си възгледи, било по други причини, не е усвоилъ неговия противогръцки духъ, макаръ да е сподѣлялъ недовѣрието му къмъ гръцкитѣ извори. Затова неговата история справедливо е била засѣнчена отъ Паисиевата и е останала само между монаситѣ.“[2]

Между тритѣ първи истории на българския народъ, създадени отъ тая, да я наречемъ Зографска школа, най-суха, безтемпераментна и близка на старитѣ хроники е Зографската. Малко по-одухотворена, съ присѫтствие на патриотична ревность, е историята на Спиридона, който още въ началото на труда си подчертава, че „Болгарский народъ есть единъ первейший и старший во хри-

[1] Вж. В. Н. Златарски — „История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ словенскомъ“ . . . София, 1900 г.

[2] Ю. Трифоновъ — „Зографска българска история“ въ Списание на Българската Академия на Наукитѣ и Изкуствата, книга LX., 1940 год.

стианстве же и царстве, глава и предводитель всему роду славенскому...“ Ала единствена историята на Паисий, поради живия си темпераментенъ езикъ и идейната, чувствена сила на своитѣ призиви, стана вдъхновителка и ржководителка на народа, влѣзе въ неговия духовенъ миръ, изпълни една възвишена историческа задача. Останалитѣ две, съпжтствуващи „История славѣноболгарская“ книги, иматъ ограничено книжно значение. Тѣхъ ние ценимъ като указатели за единъ буденъ интересъ къмъ миналото на българския народъ. Паисий единственъ успѣ да насочи този интересъ и къмъ бждещето, да го направи дейна сила за събуждане и организиране на българската нация.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

На 1765 година Паисий стигналъ въ Котелъ, гдето попъ Стойко Владиславовъ, сетнешенъ врачански епископъ Софроний, преписалъ неговата история. Нѣма съмнение, че между двамата се е създала непосрѣдствена, жива връзка и че Паисий е упражнилъ силно влияние надъ помладия котленски свещеникъ. По-късно той се проявява като учитель, проповѣдникъ и писатель, който разширява и задълбочава идеитѣ на Хилендареца. Така се установява и една културна традиция отъ изключително значение за духовния животъ на българския народъ.

Роденъ къмъ 1739 година въ Котелъ, до годината на Паисиевата история — 1762 — Софроний живѣе като обикновенъ, събуденъ и неособено щастливъ гражданинъ, а отъ тая година започва неговия новъ, отдаденъ изцѣло въ служба на народа животъ. Първата историческа проява на този новъ животъ е двукратното преписване на Паисиевата история (презъ 1765 и 1781 година). Къмъ преписа отъ 1765 той прибавя отъ себе си бележка: „Сии историю принеси

а Паисиа йеромонахъ отъ Света гора Атонскаа и преписахми я у село Котилъ...“ Оставяйки преписа въ мѣстната черква, попъ Стойко смѣтналъ за необходимо да напише и една заплаха: — „Който усвои или открадне историята, да бѫде афоресанъ и проклетъ отъ Господа Бога Саваота и отъ 12-тѣхъ апостоли, и отъ 4-тѣхъ евангелисти, и градъ, и желѣзо, и камъкъ да падне върху него, и да се стопи той за винаги!“ Вторият преписъ, отъ 1781 година, попъ Стойко направилъ вече за своя лична употрѣба.[1]

Отличенъ краснописецъ и дори живописецъ, попъ Стойко преписалъ и украсилъ и други сборници. Едновременно съ това, той се занималъ и съ подвързване на книги. Общо взето, попъ Стойко е личность съ подчертани духовни предимства, а, следъ срещата съ Паисия, и съ осъзната воля за служене на народа. Тия му качества и тая воля го изпрѣчватъ предъ много изпитания, разказани най-подробно и най-картинно отъ самия него въ Автобиографията му.

Най-напредъ той страдалъ отъ злобата на другаритѣ си, гръцки свещеници, които не можели да понасятъ грамотността и ученолюбието му и го клеветѣли предъ архиерея. По време на руско-турската война отъ 1769 до 1774 г. презъ Котелъ минавали султанскитѣ войски, които опустошавали християнскитѣ селища. — „Що имъ на умъ не прииде, това не сториха. Колико человѣци избиша! А наше село като е на четире путя и домъ мой бѣше весма далечъ отъ церкви, а по обичаю нашему потрѣбно бѣше да се найда у церкви и на вечерня и на утреня на всякий день, колико ли улици обикаляхъ, докле поида у церква и да си прииду паки у домъ! Колико мя крати фатиха и биха мя, и глава ми пробиша, и хочеша да ме убиятъ... Ала Богъ мя сохрани...“ Изпитанията, които е преминалъ Софроний и цѣлиятъ Котленски край сѫ описани въ Автобиографията съ поразяваща простота и картинность. Това сѫ първитѣ живи, художествени страници въ нашата литература, въ които

[1] Този преписъ той занесълъ после въ Румъния, гдето презъ 1914 година го намѣри проф. Романски и го отпечата презъ 1938 год. въ редицата книги „Български старини“ (кн. IX), издавани отъ Българската Академия на Наукитѣ.

е отразенъ действителния социаленъ и националенъ животъ на българитѣ.

Все въ тия ранни години на църковната си и просвѣтителска дейность Софроний отива (може би къмъ 1770 година) до Света гора, гдето престоялъ шесть месеца. Това негово ходене до мѣстото, отъ което изгрѣха първитѣ лжчи на духовното българско просвѣтление, посочва на установено общуване между Котелъ и Зографъ. То, може би, е дало възможность на Софрония да се види съ стария си познайникъ и учитель Паисий. Като се върналъ, училъ „децата на книжное учение". Въ своята скромна школа той постепенно въвежда българския езикъ и измѣства гръцкото учение.

Не малко претеглилъ Софроний и въ Османъ-пазаръ, гдето отишълъ като застжпникъ на Котелъ по разпредѣляне на налозитѣ. Агитѣ тукъ били въ люта междуособица, отъ която страдали християнитѣ. Самъ Софроний билъ затворенъ и въ „затворката" претеглилъ непоносими страдания. — „Имамъ, пише той въ Автобиографията си — недугъ почечуиний, сиречь маясилъ — тогива отъ противное ястие бѣше ме хваналъ. Хочемъ да излѣземъ повонь, а они ме не пущатъ; псуваха мя... та отъ страхъ и отъ недужная тѣснота упадоша вси власи глави моей!"

Следъ това се редятъ нови страдания отъ нервно разстройство, което ходилъ да лѣкува дори въ Цариградъ; отъ преследване на кредитори и отъ попска злоба... Гръцкиятъ архиерей го лишилъ отъ право да изпълнява службата си цѣли шесть години и той трѣбвало да живѣе отъ подаяния. — „Ами що потеглихъ отъ поповетѣ! Колико мя поношаваха и укоряваха ме и не даваха ми достойная часть и коги ми даеше, думаха ми: „Ето, като нѣкой слѣпецъ те храниме" — що бѣха мои ученици... Още по-жестоко се отплащатъ на Софрония селскитѣ първенци... — „Толкова послужихъ азъ на все селскии работи: колико крати излазихъ на везирския диванъ зарадъ селская помощь, двадесять години учихъ децата имъ книжное учение, и на всякая недѣля, и на всякий праздникъ сказвахъ поучение, и толкова трудъ що подяхъ, и толкова добро, що имъ сторихъ и тѣлесно и душевно — а най-после мя предадоха на бостанджи-баши да мя убий! Спроти това и мене дотегна... И едно

отъ това, друго отъ попское укорение, да мя не хранятъ като слѣпецъ — отъ тая тегота востанахъ и поидохъ на Ахиалская епархиа".

Анхиалскиятъ владика и християнского население въ карнобатско, гдето свещеничествувалъ, посрещнали Софрония съ радость, но бостанджи-башиятъ Сербезъ-оглу го преследвалъ и измжчвалъ и тукъ. Едва успѣлъ да се спаси отъ него, налетѣлъ на султана въ село Шихлари — Ахмедъ Геряй — който щѣлъ да го обеси, защото вѣнчалъ нѣкаква българка. — „Имаше — разказва Софроний — своя жена, ханская дъщеря. Той султанъ возлюбилъ една християнская девойка, да я уземе за вторая жена, отъ тое село, на едного Юванъ чорбаджи, що са презоваваше Кованджи улу. А оная ханская дъщеря не дава му позволение да уземе вторая жена. И тако держаше оная бедная девойка четири-пять години, нито я узема, нито ѝ подава позволение да са ожени. И единъ день мя позоваша на Карнобатъ, да вѣнчая една сватба. И попитахъ: „Отъ де есть тая девойка?" И они ми сказаха, како е тая девойка, що хочеше султану да я уземе за вторая жена, ала ѝ подаде позволение сеги да са омужи; и тако я приведохме тука. И азъ повѣрвахъ и вѣнчахъ ихъ.

„Следъ три дни разбрахъ, како гонилъ султанъ отца ея, да го убий, а онъ побѣгналъ; и уфатилъ брата ея и билъ го много и углобилъ го. И азъ тогива убояхъ се и приидохъ въ усумнение голѣмое..."

Не минало много и попъ Стойко ималъ нещастието да се срещне съ страшния султанъ.

— Ти ли си на тия села попъ? — запиталъ той нашия страдаленъ герой.

А той отговорилъ: „Азъ есмь рабъ вашъ".

— Ти ли вѣнча Куванджиювая дъщеря на Карнобатъ?

Отговорихъ: „Азъ есмь человѣкъ чуждинецъ, наскоро приидохъ и не зная коя есть Куванджиюва дъщеря" — а онъ той часъ вдигна пушка своя и удари мя сасъ тепеджику два пути по плещима мои, после извади пищолъ на мене. А азъ, като бѣхъ близу до него, фатихъ му пищолу, а онъ привика на человѣка своего:

— Скоро дай вжже да убеся того пезевенка!

И той поиде и узе отъ моя конь юларя, що бѣше два ката и фарли го на шия моя. И имаше тамо една верба древо, и той часъ възлѣзе онъ на вербата и по-

тегляше ма сасъ юларя нагоре. Ала руце мои, като не бѣха сверзани, държахъ юларю и тегляхъ го надолу; и моляхъ ся на султану да мя пощади. А онъ седѣше на коня своего; викна на Милоша (съпжтникъ на Софрония) сасъ голѣмъ гнѣвъ и рече:

— Приди и вдигни того пезевенка бре!

И Милошъ начена да му ся моли зарадъ мене. Ала като го удари сасъ пушечний тепеджикъ по лицето, разкжса му чолеста. Тогива султано са обърна камто вербата лице свое и вдигна пушката на человѣка своего и викна му:

— Защо не теглишъ вжжето, бре? Сега тя свалямъ отъ вербата!

— Онъ теглѣше нагоре, ала и азъ теглѣхъ надолу, почто руце мои не биша сверзани. И като вдигна султану очи свои нагоре, Милошъ, другарь мой, побѣгна и не имаше кой да мя вдигне. Тогива султано рече на человѣка своего:

— Слѣзи долу да поидемъ на село и тамо да го убесимъ, да го видятъ вси человѣци!

И пододоха ми въ руце мои коня моего да го водя за юздата. И оня ме повлѣче сасъ вжжето на шията ми... А султану идѣше следъ мене и псуваше мя и думаше ми: „Коги азъ тебе не убия, ами кого да убия? Да вѣнчеишъ ти моята жена сасъ гявурина!...“

Изтезанията надъ злощастния попъ Стойка продължаватъ, докато далъ обещание да раздѣли оная невѣста отъ мжжа ѝ. Щомъ се почувствувалъ свободенъ, възседналъ коня и за четвърть часъ стигналъ въ село Сигменъ. — „И тамо наскоро изпихъ три-четири чаши люта ракия. И като седнахъ, тогива мя совзе страхъ и наченахъ да трепера като отъ тресавица...“

Такива „смертни страхове“ минали презъ главата на попъ Стойка въ Карнобатско. Следъ година време той се прехвърлилъ въ Кара-бунаръ и тамъ преживѣлъ мирно още една година. Следъ това, изпроводенъ съ сълзи и молби отъ християнитѣ, той заминалъ за Арбанаси, да види челядьта си. Тукъ, на 1794 година, той бива ржкоположенъ за врачански епископъ. Земитѣ, които е трѣбвало да управлява, били въ огъня на размирицитѣ и затова, когато епископъ Софроний, отивайки за срѣдището на епископията си, стигналъ посрѣдъ зима въ Плѣвенъ, всички християни останали очудени. Отъ тука, въпрѣки

студа и голѣмитѣ опасности, които го дебнатъ, Софроний заминава за Враца.

„И приидохъ на епископиа моя. Ала и тая не е по-долу отъ затворка... Нека буде! И приеха ме християнитѣ радостно и ходѣхъ по църквитѣ въ недѣли, въ праздници и полагахъ поучению по нашему болгарскому язику. А они християни, като не чули отъ другий архиерея таковое по нашему язику поучение, имаха мя като едного философа...“

Епархията на Софрония била страхотно обеднѣла (затова и гърцитѣ сѫ я предложили нему), а надъ всичко, борбитѣ между Пазвантоглу и султанскитѣ войски обръщали въ пепелища християнскитѣ селища. — „Въ 1796 нападнаха пазванскитѣ хайдути и изполниха вси села и касаби. Вече не можихъ да изляза нигде. Проваждахъ поповетѣ да собиратъ мириата, ала нужно половината не можаха да узематъ. На тая са година повдигна Урумъ ели валиси Мустафа паша сосъ 40 хиляди войска верхъ Пазвантъ-улу. И държаха Видинъ много време на мансаре (обсада). И не можиха да му сторятъ нищо. И като си поиде Мустафа паша, пазванскитѣ хайдути пакъ изполниха епархията моя все. Въ лѣто 1797 смѣсиха са карджалиитѣ сасъ пазванскитѣ человѣци и приидоша верхъ Враца. И държаха я мансаре осемь дни и бияха са. Ала не можиха да влязутъ внутре“.

Въ това размирно, страхотно време Софроний бѣга прѣко Рахово и Влашко въ Арбанаси, отгдето презъ есеньта пакъ се връща въ Враца. Но на следната година отново се вдига грамадна царска войска срещу Пазвантоглу. Около сто хиляди войници държали Видинъ обсаденъ въ продължение на шесть месеца и пакъ не можали да го превзематъ. — „Кѫде не бѣгахъ азъ тогива! — възклицава Софроний. — На една офчарская кошара седѣхъ на януара месеца двадесять дни, докле премине первая войска. Като са мало поослаби путя, нощемъ поидохъ на Тетювенъ — презъ гората вершинитѣ очитѣ ми хочеха да извадятъ! И тамо седѣхъ два месеца. И като поиде войската первая камто Видинъ близу, востанахъ отъ Тетевенъ да поида на Враца за Воскресение Христово. И на путь хочеха нѣкои турци въ мале да мя убиятъ, заради една чуждая причина. Тогива силихтарь Хюсеинъ паша, като отхождаше на Видинъ, изгори Габрово. И Арбанаси раз-

грабиша кърджалиитѣ, що ги имаше сасъ себе. И нашия домъ все разграбиша, и не остана ни лажица, на паница. А децата побѣгнали на Котелъ, а отъ тамо на Свищовъ пошле. А азъ, като не би възможно мене отъ войска да ходя по епархията моя, ами поидѣхъ сасъ терновскиа протосингелъ да собираме терновская епархиа. И после поидохъ на Свищовъ. Найдохъ децата голи седятъ на рогозина. И азъ пари не имахъ да имъ купя дрехи... Скорбь голѣмъ!"

При всички опити да се върне въ епархията си Софроний преживява тежки и безбройни изпитания: бѣга по селата, живѣе въ пещери, крие се дори въ единъ харемъ, гладува, боледува, бѣга въ Влашко. Отъ тамъ, хитро подманенъ отъ видинския незаконенъ митрополитъ Калиникъ, — „опорливъ грькъ" — Софроний се озовава въ столицата на Пазвантоглу, гдето престоява принудително три години. — „Седѣхъ при Калиника калугера като нѣкой последний слуга. Не хочеше да мя знай никакъ за человѣка, — а остави за архиерея! Бѣше сасъ турцитѣ, сасъ Пазванскитѣ хайдути ведно, и не смѣяхъ да продумамъ нѣщо хорати . . . Каковъ ли страхъ потеглихъ и колика ли скрьбь и грижа имахъ! . . . "

Затворенъ въ видинската крепость, боленъ и униженъ, Софроний намиралъ утеха въ книжовенъ трудъ — пишелъ разни поучителни слова и превеждалъ разкази и разсѫждения, въ духа на дамаскинската традиция.

Като видѣлъ, че поради кърджалийскитѣ вилнения не ще може да се върне въ епархията си, Софроний избѣгалъ прѣко Крайова въ Букурещъ (1803 год.), гдето внуцитѣ му Стефанъ и Атанасъ Богориди се учели въ т. н. Бейска академия, подържана отъ влашки фанариоти. Тукъ Софроний билъ приетъ много любезно отъ угровлахийския митрополитъ Доситей и заживѣлъ спокойно, безъ страхове и материални нужди. Тежало само на съвѣстьму бѣгството отъ народа, на който трѣбваше да бѫде духовенъ ржководитель. — „Бою ся отъ Бога да мя не суди Богъ, като узехъ азъ оное паство на рамена моя и оставихъ го. Но паки надеюся на Бога всемилостиваго, како го не оставихъ зарадъ почивание мое, но отъ голѣмая нужда и отъ тешкий долгъ, що мя натовариха и що не вѣруватъ, како са е разсипалъ свѣто, а най-много оная

страна, що е близу до Видинъ, що е живелище варварское и хайдутское".

За успокоение на съвѣстьта си и за да бжде пакъ въ услуга на своя народъ, той пише книги — „по нашему болгарскому язику, та ако не би возможно мене да сказувамъ имъ сасъ уста моя, да чуятъ отъ мене грѣшнаго нѣкое полезное поучение, а тие да прочетутъ писание мое и да уползуетъ ся и за мене недостойнаго Бога да молятъ, невежество мое изправити . . . "

Въ Букурещъ Софроний участвува въ живота на румънската църква, а по времето на Наполеоновитѣ походи, при избухване на руско-турската война (1806—1812) той представя своя народъ предъ рускитѣ военни власти и — може би — пише ходатайства до императора за освобождението на България. Самъ Софроний, споредъ Г. С. Раковски,[1] миналъ съ рускитѣ войски Дунава, стигналъ въ тържествена колесница до Разградъ, и отправилъ до българския народъ едно печатно възвание да посрещне съ радость „кръстоносното воинство" на Александра Павловича, дошло да освободи българитѣ отъ „турецкое варварское мучителство". Това възвание показва, че Софроний, като пръвъ български архиерей, има съзнание за ржководната роля, която му принадлежи по право. Той е пълномощникъ и водачъ на своя народъ и като такъвъ отправя своитѣ съвети: „Ваше страдание по вся Европа известно бистъ, и у всехъ газетахъ помянуто и написано есть мучение ваше. Ами по тая причина хоче ли паки да се обарне сердце ваше да притечете до ония враги ваши и люти мучители? Бѣгайте отъ нихъ, любезнии християни, каквото отъ лютаго и ядовитаго змия, и притеците и сообщите ся сасъ това христолюбивое воинство российское. И имейте ихъ каквото единороднии братия ваши: вѣрно и любезно послужите имъ и приимите ихъ въ доми ваши, и угостите и почетите ихъ; и камо хочутъ да поидутъ, праведно на путь наставляйте ихъ нелестно. Ала най-вече да се пазите отъ юдиное предателство каквото отъ огня гиенскаго . . . "

Последнитѣ данни за живота и дейностьта на страдалния врачански епископъ Софроний се губятъ къмъ 1813 година. Кога точно е починалъ и где е погребанъ

[1] „Дунавски лебедъ", год. II, бр. 62 (1861 год.).

— още не се знае. Все пакъ, трѣбва да предполагаме, че като видна личность и като близъкъ на влашкитѣ управници, той ще е погребанъ на нѣкое почетно мѣсто и може да се надѣваме нѣкой день и гроба му да бѫде намѣренъ. Запазени сѫ рисувани портрети на Софрония, за единъ отъ които се предполага да е негово собствено дѣло (автопортретъ). Така че той се явява като първа личность въ нашата нова история. съ своя биография, съ свой портретъ, съ здраво съзнание за значението си, за нравствената си сила и за влиянието, което е имала надъ своя народъ.

*

Най-ярко отражение на това самосъзнание на Софрония намираме въ неговата автобиография. Макаръ и да представя, преди всичко, описание на нескончаемъ низъ отъ мѫки и страдания, тая автобиография носи внушенията и на една героична воля, на едно повисено лично самочувство. И тъкмо тази нова духовна проява е най-характерна въ дѣлото на Софроний Врачански. За разлика отъ Паисия, той вече не крие себе си, а проявява ревностно старание да се посочи, да изтъкне заслугитѣ си.

Автобиографията на Софрония, или както той самъ я е нарекълъ — „Житие и страдания грѣшнаго Софрония“ — е писана въ Букурещъ. Тя е най-значителното литературно дѣло на този пръвъ Паисиевъ ученикъ и последователь.[1] Нейната изключителна стойность се крие въ това, че е живъ отзвукъ на живота, че разкрива не само крайно интересната и значителна отъ обществено и

---

[1] Пръвъ отпечатва и дава вести за „Житието“ Г. С. Раковски, въ „Дунавски Лебедъ“, бр. 55—61 (1861 год.). Отъ тукъ го препечатватъ В. Стояновъ въ „Периодическо списание“, год. I, кн, V—VI, Браила 1872 год. и А. Теодоровъ Балъ́анъ въ книгата си „Софрони Врачански — за стогодишнината на новата българска печатна книга“. Издава българското книжовно дружество въ София, 1906 год. И тритѣ тия издания сѫ неточни. Едва на 1914 година Д-ръ П. Н. Орѣшковъ отпечата „Житието“ споредъ Софрониевия оригиналъ, запазенъ въ ржкописа на „Изповѣданіе православной вѣры Софронія Епископа Врачанского“, въ императорската публична библиотека въ Петербургъ. По това точно и критично издание на Орѣшкова се направиха нови нѣколко издания. Проф. Боянъ Пеневъ въ статия „Автобиографията на Софроний Врачански“ пръвъ направи обстоенъ и хубавъ разборъ на „Житието“, като посочи изчерпателно неговитѣ литературни качества. (Вж. „Сборникъ въ честь и въ паметь на Луи Леже“. София, 1925 год. стр. 145).

национално гледище сждба на Софрония, но и сждбата на самия народъ. Тя е несравнимъ документъ за състоянието на българитѣ отъ края на осемнадесетия вѣкъ, огледало на една мрачна и пълна съ драматизъмъ епоха. И най-важното е, че е написана съ завидна сржчность, на единъ извънредно картиненъ и лекъ езикъ и съ детски наивна, подкупваща искреность. Това е първата реалистична творба въ българската литература — творба, въ която е представенъ бита на народа, неговитѣ отношения съ духовната и политическата власть, както и отраженията, които иматъ надъ битието му войнитѣ и кървавитѣ междуособици. Надъ всичко, тая творба излжчва свѣтогледа и моралната сила на единъ народенъ деецъ, проявилъ тая своя сила въ борба съ безчисленни изпитания и устоялъ до край на единъ възвишенъ, националенъ и вѣрски дългъ.

Подобно на вдъхновения си учитель, Софроний, откакъ се отдава на народното дѣло, откакъ заживява съ идеалитѣ на просвѣщението и събуждането на българския народъ, нито въ единъ мигъ не подтиска у себе си чувството на отговорность предъ Бога и предъ сънародницитѣ си. Това чувство намира изразъ въ постояннитѣ самообвинения на Софрония, то подържа и неотклонното му упорство въ борбата срещу всевъзможнитѣ външни и вжтрешни прѣчки. Съ сжщото старание, съ което Паисий, преодолявайки физическитѣ страдания и външнитѣ затруднения въ работата си, обикаля полуострова найнапредъ за да събира данни за историята си, а после, за да я разнася, Софроний обикаля села и градове, за да поучава на разбранъ български езикъ и да продължи подетото отъ Хилендареца дѣло съ нови усилия и нови срѣдства.

Въ автобиографията си Софроний изпъква и като даровитъ разказвачъ — едно качество, изключителностьта на което ще разберемъ още по-основно като имаме предвидъ, че преди Софрония на български езикъ не сжществува нищо, отъ което той да се е училъ или влиялъ. Както изтъкна и проф. Боянъ Пеневъ „Житие и страдания на Грѣшния Софроний“ е „първата напълно оригинална новобългарска книга не само по съдържание, но и по замисълъ и изпълнение.“ Преди всичко съ чувствената и образна сила на своя наивенъ езикъ. Софроний веднага

успѣва да ни увлѣче и да ни внуши своитѣ вълнения. Нѣкѫде, предъ пластичностьта на изложението му, ние чувствуваме и естетично удоволствие. Съ радость следимъ и разговорната му речь, особено живитѣ и убедителни съ своята обективность диалози между него и нѣкои отъ останалитѣ „герои“ на повестьта.

Съ простотата и достѫпностьта на езака си, съ съдържанието и външния си обликъ житието на Софрония напомня твърде много прочутото житие на протопопа Авакума (1621—1682), посочвано като пръвъ опитъ за автобиография въ руската литература. И Софроний, подобно на бележития, загиналъ на кладата руски духовникъ, пазитель на старата руска обредность, за първи пѫть се одързостява да пише съчинение, на което героятъ е самъ той — нѣщо, което старата книжовна практика не познава и не допуска. Безъ да е толкова упоритъ и самонадѣянъ борецъ, колкото е протопопъ Авакумъ, който посочва себе си като „рабъ и посланикъ на Исуса Христа“, нашиятъ писатель и проповѣдникъ сѫщо тъй има повисено чувство за себе си и старателно разказва за всички свои изпитания, подвизи и страдания. Двамата си приличатъ и съ съзнателното предпочитане на говоримия езикъ, както и съ реалистичния и простъ похватъ въ изложението на своя разказъ.[1] Като съпоставимъ и нѣкои отдѣлни моменти въ дветѣ автобиографии — които инакъ, по общия си смисълъ и стилъ се доста различаватъ — все би могло да приемемъ предположението, че Софроний ще е знаелъ за житието на Авакума. Може би следъ като го е прочелъ и е намѣрилъ прилики между своя и неговия животъ — еднакво пълни съ страдания и еднакво отдадени въ служба на правата вѣра — Софроний се е решилъ да пише за себе си. А може тая прилика да е и случайна, да се дължи на еднакви външни условия и на еднаквото имъ духовно призвание и школуване.

Нѣкои предполагатъ ,че, за да пише своя автобиография, Софроний е взелъ примѣръ и поводъ отъ „Животъ и приключения Доситея Обрадовича“ (1788 год.).[2] Но и тукъ

[1]) Вж. „Житие протопопа Аввакума им самим написанное и другие его сочинения — редакция, вступительная статья и комментарий Н. К. Гудзия.“ Изд. Academia, Москва, 1934 год.

[2] Вж. Боянъ Пеневъ — „История на новата българска литература“ т. III, стр. 331 и „Доситей Обрадовичъ у насъ“, въ Списание на Бълг. Акад. на Наукитѣ, кн. III, 1912 год.

предположенията не могатъ да бѫдатъ подкрепени съ убедителни успоредни съпоставяния. Изобщо, Софроний е авторъ извънредно оригиналенъ, отдаденъ само на собствения си опитъ и на непосрѣдственитѣ си преживѣлици. Дори и да е ималъ предвидъ чужди образци, той, като писатель, запазва пълна самостойность. Това прави книгата му жива, интересна и днесъ, сто и тридесеть години следъ написването ѝ. Нея може и трѣбва да я четатъ не само историци и литератори, но и всѣки българинъ, който иска да има непосрѣдствена представа за живота на народа ни въ края на XVIII вѣкъ и за достоинствата на българската литература въ зоритѣ на Възраждането.

*

Другитѣ книжовни трудове на Софрония сѫ преднмно църковно-поучителни: 1. Единъ сборникъ озаглавенъ „Поучения и словосказания на праздниковъ господнихъ“, отъ 1802 година. 2. Сборникъ отъ разкази и разсѫждения, сѫщо отъ 1802 година. 3. Съчинение върху православната, еврейската и мохамеданската вѣра, отъ 1805 година. 4. Театрѡнъ политикѡнъ, сиречь Гражданское позорище, отъ 1809 година и 5. Кириакодромионъ, сиречь Недѣлникъ, 1806 година.

Първитѣ два сборника сѫ писани въ Видинъ и по съдържание сѫ подобни на т. н. дамаскини или сборници съ смѣсено съдържание. „Поучения и словосказания на праздниковъ господнихъ“ съдържа 79 слова за различни праздници, поучителни разкази и Златоустови проповѣди. Между другото, тукъ влиза и материалъ отъ старата българска книжнина — слова на Презвитеръ Козма и части отъ Поучителното евангелие на Константина Преславски. Тѣхъ Софроний превелъ на „болгарский простий и краткий язикъ“, за да бѫдатъ разбрани отъ „свещеници, монаси и прости четци наши“ и да послужатъ за просвѣтление и спасение на душата имъ. Подобно на Паисия, Софроний, ржководенъ отъ християнска скромность и авторско чистосърдечие, заявява: „Не бихъ исперво ученъ и искусенъ въ граматикахъ и въ правописании, но просто написахъ.“ Той, сигурно, не съзнава, че тъкмо това просто, безискуствено писане е неговата най-ценна, неговата исторически важна добродетель.

Вториятъ Софрониевъ сборникъ отъ 1802 година е предимно белетристиченъ. Между другото тукъ влиза източната повесть за Синтипа философа — единъ низъ отъ поучителни иносказания, извънредно разпространени всрѣдъ християнския свѣтъ. Нея Софроний превелъ „отъ греческаго пространнаго язика на болгарский краткий и простий язикъ къ разумению болгарскому простому народу и къ внешному ползу прочитающимъ ю.“ Все въ сѫщия сборникъ влизатъ 114 Езопови басни и „философския мудрости“ — статии извлѣчени отъ гръцкия преводъ на Стратемановия Theatrum historikum — 1680 (на гръцки „Театрὸнъ Политикὸнъ“). По-късно, въ Букурещъ, Софроний превежда цѣлото съчинение подъ заглавие „Гражданское позорище.“ Въ отклоненията, които прави, Софроний съветва българитѣ да се отдадатъ по-ревностно на просвѣтата, да творятъ свѣтски училища и да не разнасятъ имането си по монастиритѣ, гдето лениво и престѫпно живѣятъ пияни калугери:

„Оле неразсудность болгарская и голѣмая глупавина, потемнѣли и померкнѣли отъ пиянство и не хочутъ да са мукаетъ и да са потрудятъ да приведутъ едного мудраго даскала и учителя да научатъ чадата своя на мудрое книжное учение, да са вразумятъ и да са просвѣтятъ . . . Затова отворете очитѣ и умъ вашъ, о болгаре, чада моя любезная, и разумейте и разсматрите разумно и помислете сасъ умъ вашъ и виждъ що чините. Така ли чинатъ другитѣ народи, що са християни, учени и мудри философи; я смотрите и питайте, що чинатъ они; я вижте камо разносятъ они своята стока — не я ли разносятъ по школи и по академии и по учение граматическое и философское. . .“ Тукъ усѣщаме патоса на Паисия, насоченъ вече къмъ една по-точна и опредѣлена цель: — създаване на българска просвѣта, на новъ модеренъ български гражданинъ. Така Софроний изпъква като пръвъ нашъ просвѣтитель-хуманистъ. Следъ него, следвайки примѣра му, тръгватъ Беронъ, Априловъ, Неофитъ Рилски. Софроний има предимството, че пръвъ посочва като примѣръ за подражание западноевропейския гражданинъ, „европеянитѣ“, които чрезъ науката, чрезъ знанието, станаха господари на свѣта. Тия мисли и препоржки сѫ съвсемъ нови за българската книжнина и за българския животъ и отбелязватъ нова степень въ тѣхния подѣмъ

На 1809 година Софроний превежда пълния текстъ на Стратемановия трудъ: „Гражданское позорище.“ Това е една книга отразяваща идеи на западноевропейското възраждане, неговата любовь къмъ свободата и неговото човѣколюбие. Основната тема тукъ е: какви трѣбва да бждатъ отношенията на господаритѣ къмъ тѣхнитѣ подчинени и изобщо: какъ трѣбва да се държи властьта къмъ народа. Авторътъ е преданъ и деятеленъ християнинъ, който иска да преустрои обществения редъ върху идеитѣ на протестантизма. Чудно е, все пакъ, че единъ книжовникъ като Софроний е смѣтналъ за необходимо въ онова тъмно, безпросвѣтно кърджалийско време да превежда една книга съ толкова напредничавъ, западноевропейски духъ. Явно е, че и нему, както и на нѣкои гръцки и сръбски книжовници, е допаднало мждрото човѣколюбие на Стратемана, та е поискалъ да го препоржча на сънародницитѣ си, които и по-рано е съветвалъ да се вглеждатъ въ живота на западноевропейскитѣ народи. — „Азъ, казва Софроний въ предговора къмъ своя преводъ, смирений въ ревности роду моему потрудихся и преписахъ отъ греческаго езика на болгарский простий езикъ, понеже тая книга много полезна и потрѣбна есть на человѣцитѣ. Ала не токмо на господаритѣ, що са нахождатъ на власть, що ги поучава кротко, праведно и сосъ благочестие да управляватъ господарство и поданници свои, но и на всякаго человѣка потрѣбна и полезна есть.“ Тая книга, ако бѣше отпечатана, щѣше да влияе най-благотворно надъ българския читатель, защото щѣше да му посочва неизразимата разлика между препоржчвания отъ автора идеалъ и онова, което е представляла българската действителность. Но, макаръ и ненапечатанъ, преводътъ на Софрония е вече едно внушително указание за напредналитѣ духовни и граждански интереси и идеали на българина отъ началото на XIX вѣкъ.

*

Въ Букурещъ Софроний съставя и единъ сборникъ съ недѣлни и празднични поучения, който отпечатва въ Римникъ презъ 1806 година и който е първата новобългарска печатна книга: „Кириакодромионъ, сиречь Недѣлникъ. Поученіе на всѣхъ недѣляхъ въ православнихъ церквахъ прочитаемая еван-

гелияхъ въ всего лѣта съ толкованиемъ и съ нравоучение, и на великихъ господскихъ праздницехъ, и на святихъ празднуемихъ сказание душеполезное. Преписанний отъ словенскаго и отъ греческаго глубочайшаго языка на болгарский простий языкъ отъ смиреннаго Вратчанскаго епископа Софрония, къ разумению простому народу. Позволениемъ Доситея митрополита угровлахийскаго, помощию же епископовъ и благочестивихъ христианъ нине издаде ся въ типографии у Римнической епископии, при епископе Нектарий. Въ лѣто 1806. Напечата ся и право описа ся отъ Димитриа Михаило Поповича и отъ Георгия синъ его." (530 страници).

Духовническитѣ, литературни и патриотични задачи, които си е поставилъ при съставянето на тая книга, получила масово разпространение и наричана по името на автора ѝ „Софроние", той посочва още въ предварителния позивъ, съ който моли живѣещитѣ въ Влашко богати българи да му помогнатъ, за да отпечата труда си. — Съставихъ тия поучения, казва Софроний, на простъ български езикъ (това той подчертава при всичкитѣ си трудове), та „да разумяватъ и прости и неучени человѣци и деца законъ Божий; понеже нашея книга по славенский старии языкъ написана есть, а неразумяватъ прости человѣци законъ Божии, много и священици неразумяватъ. Того ради потрудихсе азъ грѣшний и преписахъ тая книга душеполезная на простий болгарский языкъ, каквото хоратиме ний." Като виждалъ, че такива общодостѫпни книги имали „грецитѣ, и сербитѣ, и власитѣ, и руситѣ, и други вѣри", а само българитѣ нѣмали „такъвъ даръ и затова сѫ потемнѣли сосъ незнание" Софроний решилъ да се потруди да сложи начало на такава народна книжнина, като се надѣвалъ, следъ него „много таковий простий книги да се изпишатъ." И, както ще видимъ по-нататъкъ, надеждата на Софроний не излѣзе праздна — непосрѣдствено следъ „Недѣлника" се отпечатаха книги на македонски просвѣтители все съ сѫщитѣ задачи и на сѫщия простонароденъ езикъ.

„Софронието" съдържа, освенъ предговора, 94 поучения и слова, чрезъ които — вземайки поводъ отъ библейски нѣкой разказъ или отъ евангелски текстъ — Софроний иска да въведе българитѣ въ истинския смисълъ на християнството и да имъ даде полезни напѫтствия

за семейния и гражданския имъ животъ. При съставяне на своитѣ слова той е ималъ на ржка гръцки и славянски образци, преди всичко Кириакодромиона на известния гръцки проповѣдникъ Ник. Теотоки, отпечатанъ презъ 1796 година и разпространенъ извънредно много по полуострова. Но Софроний не превежда буквално, а авторизира, като изхожда отъ прѣки случаи въ всѣкидневния животъ на народа.

Преди „Недѣлника“ нашата литература притежава две печатни книги: едно Евангелие, печатано въ Търговище презъ 1512 година и Абагаръ на Филипъ Станиславовъ (1651 година). Въ годината на „Недѣлника“ е отпечатана и книгата „Молитвений кринъ“ (Будинъ), — и все пакъ, ние приемаме като първа новобългарска печатна творба „Недѣлника“ — защото е написанъ на говоримъ и прочувственъ, изразенъ езикъ и защото е ималъ извънредно широко влияние надъ българския народъ (за сто години — осемь издания, — нѣщо необикновено за нашитѣ условия).

Общо взето, най-изпъкващата отлика на Софрония като книжовникъ е неговата упорита преданность на народния езикъ и на идеалитѣ на християнската и гражданската просвѣта. Книжовното си дѣло той посвещава на нуждитѣ на своя народъ, подчертавайки винаги изключителното значение на просвѣтата и на християнската нравственость. Надъ всичко, Софроний притежава безспоренъ писателски даръ, проявенъ най-ярко въ „Житие и страдания“, притежава и не малката способность да си служи съ словото — което значи, че има живъ, наблюдателенъ и мждъръ духъ и творческата способность да дава свой, оригиналенъ изразъ на вижданията и на мждростьта си.

Както видѣхме, Софроний е авторъ на първата българска автобиография и на първата новобългарска книга. Тукъ ще трѣбва да добавимъ, че изключителнитѣ достоинства и дарби на неговата личность сж били оценени отъ народа и отъ всички, съ които Софроний е ималъ допиръ въ работата си. Затова той е и първиятъ българинъ следъ светитѣ солунски братя, следъ Климента и Евтимия, на когото съвременници и ученици сж съставили похвални слова. Димиеръ Попски, който посочва Софрония за свой благодетель, пише една ода,

въ която свързва личността на учителя си съ мечтитѣ за освобождаване на България:

> Долго да будемъ твоимъ ученіемъ наставляеми;
> гонители же църкви нашей да будутъ искореняеми!
> По желанію, да узришъ на Болгарію луча освѣщающа,
> да ся отгонитъ мъгла далече, надъ нея пребивающа...
> При животе твоемъ да възкръснитъ разярений нашъ левъ,
> кой бистримъ стремлениемъ да изреветъ страшенъ ревъ!...

Всичко това: Автобиографията, Недѣлника, позива за присъединяване къмъ рускитѣ войски, писани отъ Софрония, както и одата на Попски, посочватъ изключителното мѣсто на този книжовникъ въ историята на нашата литература и въ историята на народа ни.

*

Непосрѣдствено следъ Софрония, като продължители на неговитѣ почини за създаване на народна, общодостѫпна литература, вървятъ двамина книжовници отъ Македония — Хаджи Иоакимъ Кърчовски и Кирилъ Пейчиновичъ. Зовътъ на котленеца за просвѣта и за вѣрность на българския народенъ езикъ, се подема стремително отъ противоположнитѣ краища на българската земя, при Албанскитѣ планини. Тъй, още въ първитѣ прояви на новия си животъ, българскиятъ народъ показва обединяваща устременость къмъ едни и сѫщи идеали.

ХАДЖИ ИОАКИМЪ КЪРЧОВСКИ

Роденъ е въ кърчовското (Кичевско) село Осломеви и е единъ отъ най-раннитѣ дейци за възраждане на българския народъ. Явява се непосрѣдствено следъ Отца Паисия и работи въ времето на Софрония Врачански. Подобно на Софроний и на старитѣ наши книжовници, Хаджи Иоакимъ е едновременно проповѣдникъ, писатель и учитель.

За живота му знаемъ твърде малко. Не е установено съвсемъ положително и родното му мѣсто. Нѣкои предполагатъ, че е роденъ въ самия градъ Кичево, а други дирятъ произхода му изъ кратовскитѣ села. Учителствувалъ е въ Кратово, въ монастира Св. Иванъ Бигоръ, въ Самоковъ и въ Крива Паланка. Въ последния градецъ се е установилъ и на постоянно мѣстожителство. Ималъ трима синове, които, сѫщо като баща си,

не се застоявали на едно мѣсто, а ходѣли по различни черкви и параклиси между Щипъ и Кюстендилъ, та изповѣдвали и поучавали народа. Самъ Хаджи Иоакимъ, споредъ едно предание, починалъ на пѫть. Погребанъ билъ въ Крива Паланка.

За свещеникъ е ржкоположенъ презъ 1787 год. отъ скопския митрополитъ Захария. Книгитѣ, които ни остави, писалъ повечето въ Кратово, гдетоималъ и смѣсено — мѫжко и девическо — училище. Отпечаталъ е: 1. Повесть ради страшнаго и втораго пришествия Христова. Въ Будине граде, Писменій Кралев. Всеучилища Унгарскаго, 1814 година. 2. Слово изказаное заради умирание. Въ сѫщата печатница, пакъ отъ 1814 година. 3. Митарства. Въ сѫщата печатница, 1817 година. 4. Чудеса пресвятия Богородици. Сѫщо, пакъ 1817 година. 5. Различна поучителна наставления, пакъ въ Будине граде, 1819 година.

Особено важно е, че още въ заглавието на нѣкои отъ книгитѣ си (Повесть ради страшнаго и втораго пришествия) Хаджи Иоакимъ подчертава, че сѫ писани на „простейший язикъ болгарски", или че сѫ издадени „иждивениемъ православнихъ христианъ щипскихъ и прочихъ градовъ болгарскихъ."

Тѣзи подчертани указания на кичевския и паланечки книжовникъ посочватъ ясно какво е било народностното съзнание на християнското население въ Северна и Северозападна Македония въ началото на XIX вѣкъ, когато възродителното движение всрѣдъ българитѣ бѣше въ зачатъкъ и когато не би могло да се предположи сѫществуването на никаква българска пропаганда. А не бива да забравяме, че и първиятъ нашъ възродитель — Отецъ Паисий — произхожда сѫщо отъ сверните македонски земи.

Макаръ и да се явява следъ Паисия, Хаджи Иоакимъ не носи патоса, борчеството и идеитѣ на Хилендареца. Той, като книжовникъ, се родѣе съ дамскинаритѣ и съ Софрония Врачански. Най-голѣмата му книга „Различни поучителни наставления." (318 страници) прилича на Софрониевия „Недѣлникъ" — съдържа поучителни слова и тълкувания на новозаветни и старозаветни текстове, които той е говорилъ като проповѣди въ черква. И тѣ сѫ написани на простъ, достѫпенъ на народа езикъ. Въ

повечето случаи тия проповѣди сѫ превеждани отъ гръцки. Хаджи Иоакимъ, обаче, се е старалъ да ги доближи до интереса и опита на българскитѣ слушатели.

Като дамаскинаритѣ, и Хаджи Иоакимъ дава наставления на женитѣ, особено на ония, които не схващатъ правилно християнството. Той, напримѣръ, негодува срещу ония баби, които обичатъ да казватъ: „Така му е било писано!“ Тази философия и религия на премирението, на фатализма, не се харесва на нашия проповѣдникъ. Който казва: „така ми е писано“, той нѣма вѣра, нито пъкъ мисли, че трѣбва да се стреми къмъ доброто и да се бори за установяване на правдата: — „Нѣма похвала, ни укорение, ни срамъ, нѣма законъ, нѣма судища да ни судатъ защо едни сѫ сиромаси, а други богати. Охъ, голѣмо зло, брате, на тия, що вѣруватъ тия проклети думи и кажатъ: какво ми е писано, така ще бѫде. Не, не е така. Има Богъ, и судъ и вѣра. . .“

Хаджи Иоакимъ, сѫщо като всички наши стари книжовници и като дамаскинаритѣ, е привърженикъ на дейното, на социалното християнство. Подчертани сѫ у него обичьта къмъ сиромаситѣ и негодуването къмъ ония, които не имъ съчувствуватъ. Тия, които, като влѣзатъ въ нѣкой сиромашки домъ, взематъ подаръци, той нарича харамджии, фарисеи и харамии — „тѣ не чуятъ окаянитѣ, устата Христова: който не работи, да не яде!“

Истински просвѣтитель на народа и християнинъ, Хаджи Иоакимъ призовава българитѣ къмъ жива дейность въ името на доброто. На такава дейность ще ги научи четенето на книги — „Затова ви се молимъ, мои братия християни, сѣкогашъ да се поучавате сосъ книги, защо отъ читане и слушане слово Божие, голѣма сила и спасение бива на душата. . .“

Хаджи Иоакимъ билъ извънредно почитанъ и популяренъ всрѣдъ народа. Книгитѣ му се четѣли много. Нѣкои отъ тѣхъ, като „Чудеса на пресветая Богородица“, и „Митарства“, напримѣръ, претърпѣли по нѣколко издания. И въпрѣки това, тия книги сега сѫ голѣма рѣдкость, защото народътъ ги е носилъ съ себе като талисмани. Проф. Селищевъ съобщава, че една бабичка, майка на нѣкогашния кюстендилски учитель Вл. Мигевъ, като бѣгала, за да се спаси, отъ Кратово въ Кюстен-

дилъ, взела въ пазвата си като скѫпоценень талисманъ книгата на Хаджи Иоакима „Чудеса на св. Богородица...“ Това е най-убедително и непосрѣдствено указание за привързаностьта на македонския българинъ къмъ проститѣ, но вдъхновени слова на Хаджи Иоакима и къмъ неговата личность, почти изключителна за онова все още безпросвѣтно и безкнижно време.

КИРИЛЪ ПЕЙЧИНОВИЧЪ

И той, подобно на учителя си Иоакима Кърчовски, е роденъ на село, чакъ въ западнитѣ краища на Македония. Теарце, родното му мѣсто, отстои два часа пѫть северно отъ Тетово. Все тамъ наблизу е и с. Лешокъ, гдето Кирилъ Пейчиновичъ отрасълъ и училъ. Споредъ преданието, той училъ известно време и въ Дебърския монастиръ Св. Иоанъ (при Иоакима Кърчовски), който монастиръ по онова време, както и кичевския Пречиста, се славилъ съ своята стара, традиционна славянска школа. Оттукъ излизали свещеници и учители за тия отдалечени, но будни български краища. Въ една дописка до вестникъ „Македония“, бр. 39 отъ 1867 година, се казва, че „и сега още, който иска да приеме свещенство, трѣбе да иде тамо да поучи книга и редъ църковный.“

Бащата на Кирила, Пейчинъ, продалъ каквото ималъ въ Теарце и заедно съ брата си и сина си заминали за Света гора, въ Хилендарския монастиръ. Тукъ и тримата приели монашество, следъ което Кирилъ се върналъ и престоялъ известно време, вече като иеромонахъ, въ кичевския монастиръ Пречиста.

Въ 1801—1802 година той е вече игуменъ на Марковия монастиръ свети Димитрий, разположенъ въ глуха котловина, 3—4 часа пѫть южно отъ Скопие, на единъ склонъ, който се спуска къмъ Маркова рѣка. Монастиръть билъ доста занемаренъ и запустѣлъ, та Пейчиновичъ, който стоялъ тукъ до 1818 година, положилъ голѣми грижи, за да го съживи и да привлѣче околното население къмъ него. Успѣхитѣ му въ тая посока едва ли ще сѫ били особено насърдчителни, тъй като монастиръть често е бивалъ ограбванъ. Не е билъ благосклоненъ къмъ Кирила и скопскиятъ гръцки владика. Преданието дори подържа, че този владика искалъ да

убие българския монахъ и ревностенъ проповѣдникъ на истинско християнство.

На 1818 година Пейчиновичъ ходилъ до Хилендаръ при баща си и, следъ като получилъ благословията му, върналъ се въ село Лешокъ, за да обнови тамошния монастиръ Св. Атанасъ, който сѫщо билъ изоставенъ. Макаръ християнитѣ отъ тоя виляетъ, споредъ както пише самъ Пейчиновичъ, да били „мощно голи, отъ голотата башка, студени отъ кѫде ревность доми Божия", все пакъ намирали се „пръви люде по селата, що хощеа и радеа да обнови тамошния монастиръ." Съ помощьта на тия усърдни люде, Пейчиновичъ възобновилъ монастира, който въ скоро време станалъ срѣдище на околнитѣ българи. Тукъ Пейчиновичъ се проявява като даровитъ проповѣдникъ на християнството и като книжовникъ. Особено старание полага той да събира стари ржкописни и печатни книги, съ които обогатява съкровищата на монастира. Колко много е билъ отдаденъ на тая чисто възродителска страсть къмъ книгата, личи и отъ това, че по едно време мислѣлъ да уреди и печатница при своя монастиръ, а — като не успѣлъ — обърналъ се къмъ Хаджи Теодосия, когото подпомогналъ, за да възстановятъ горѣлата вече печатница въ Солунъ.

Съ своята преданость къмъ църквата и къмъ нравствената просвѣта на народа, когото поучавалъ, сѫщо като Софрония и Кърчовски, на достѫпенъ „простъ" езикъ, Пейчиновичъ билъ обичанъ и уважаванъ отъ околното население и отъ ученицитѣ си. До края на живота си — 1845 година — той живѣе тукъ, като още на 1835 г. самъ приготвилъ надгробната си плоча съ следния надписъ, който е между първитѣ новобългарски стихотворни опити:

Теарце му негово рождение,
Пречиста и Хилендаръ пострижение,
Лешокъ му е негоо воспитание,
Подъ плочава негоо почивание —
О негово свое отшествие
До Христово второ пришествие,
Молитъ васъ бракя негови любимия,
Хотящи прочитати сия,
Да речете Богъ да го простилъ
Зере у гробъ цръвитѣ гостилъ.
Овде лежи Кирилово тѣло
У монастира у Лешокъ село,
Да Богъ за доброе дѣло.

Страстьта на Пейчиновича къмъ писане по стари книги и ржкописи, по черковни стени и плочи, както и духътъ на епитафията му, ни подсѣщатъ за Бача Кира отъ Бѣла Черква, който сжщо така остави изъ редица стари тефтери прозаични и стихотворни приписки за себе си.

Кирилъ Пейчиновичъ е авторъ на много творби, ала значение за българската културна история иматъ две отъ тѣхъ:

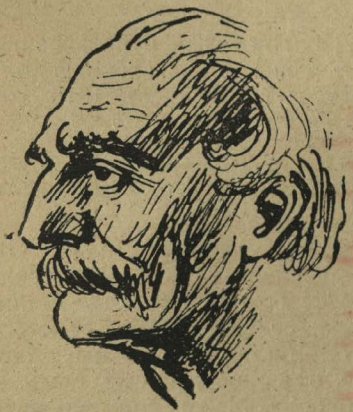
1. Огледало, писано „ради потрѣби и ползования препостейшимъ и не книжнимъ язикомъ болгарскимъ долния Миссий", печатано въ Будине граде презъ 1816 година и

2. Утешение грѣшнимъ, печатана въ солунската българска печатница на хаджи Теодосия, презъ 1840 година.

И двете тия книги сж черковно-поучителни. Съ тѣхъ Пейчиновичъ е искалъ да влияе надъ своитѣ селски слушатели и читатели да се освободятъ отъ нѣкои езически и битови навици и да се приобщатъ съвсемъ къмъ духа на християнството. При поученията и изобличенията си, той взема поводъ отъ онова, което самъ е наблюдавалъ въ живота на народа. Между другото, като описва народния животъ и като дава своитѣ съвети, той иска да насочи дейностьта и волята на пасомитѣ и на читателитѣ си къмъ духовно по-възвишенъ и материално по-сносенъ животъ, за да не бждатъ „отъ други вѣри мучени" и да не слизатъ „по-долу и отъ калдъръма."

Общо взето, Кирилъ Пейчиновичъ е предимно и изключително духовенъ, църковенъ писатель. Неговото книжовно дѣло е по духъ и тенденции дамаскинарско. Въ словата и писанията на Йосифа Брадати отъ Рилския монастиръ срѣщаме живи, дейни отгласи отъ битовия и националенъ животъ, а въ книгитѣ на Пейчиновича, понѣкога, откриваме и трепетъ отъ дълбоко потаявани болки и страдания за сждбата на сънародницитѣ му. И тъкмо съ тия живи национални елементи, както и съ залѣгането си да пише и говори на простонароденъ български езикъ, Пейчиновичъ се нарежда между първитѣ възродители на българския народъ.

Д-ръ Петъръ Беронъ се е родилъ въ Котелъ по времето, когато Софроний е напустналъ родното си мѣсто и е приелъ вече епископското звание. И той, подобно на бележитя си предходникъ, произхожда отъ заможно семейство, разорено по време на руско-турската война (1812 година). Отъ срѣдата на занаятчийскитѣ и търговскитѣ фамилии излѣзоха повечето отъ будителитѣ на българската свѣсть.

Беронъ, за разлика отъ Софрония и отъ всички предхождащи го книжовници, не става монахъ и не се увлича въ църковно-проповѣдническа дейность. И това е неговата основна отлика, която дава съвсемъ нови отражения и въ книжовното му дѣло. Той става изпъкващъ граждански деецъ. Книгата, която увѣковѣчава името му въ историята е първата българска гражданска литературна творба. Позивътъ, който Софроний отправя къмъ българскитѣ младежи: да взематъ поука отъ Западна Европа, сякашъ е чутъ най-ясно и е приетъ съ най-дейно съучастие отъ младия му съгражданинъ. Преодолявайки редица несгоди и прѣчки, Беронъ успѣ — съ своето пословично трудолюбие и съ удивителната си любознателность — да се издигне отъ обикновенъ абаджийски синъ до най-високото стѫпало на европейска интелигентность. Той завършва медицина въ Хайделбергъ и Мюнхенъ, като представя дисертация на латински езикъ; живѣе въ Германия, Франция и Англия, владѣе осемь езика и пише научни и философски монографии направо на френски, нѣмски, гръцки или латински. Така Беронъ изпъква на фона на нашата история като пръвъ европееецъ-хуманистъ, пръвъ философъ и пръвъ модеренъ педагогъ.

Заслугитѣ му за българската книжнина и за бъл-

гарската гражданска просвѣта сѫ свързани предимно, пъкъ дори и изключително, съ излѣзлия на 1824 година въ Брашовъ „Рибенъ буквaръ“, или: „Буквaръ съ различни поучения, собрани отъ Петра х. Беровича за болгарскитѣ училища. Напечата ся сасъ помощьта г. Антоньова Иоанновича, въ годѣ 1824.“ — Това не е буквaръ въ днешния смисълъ на думата, а единъ разностраненъ учебникъ, една малка енциклопедия, предназначена да разшири духовния взоръ на българитѣ и да въведе нови, модерни похвати при обучението. Самъ миналъ презъ килийното училище въ Котелъ и после презъ съвременни граждански школи въ Букурещъ и Брашовъ, Беронъ като учитель въ семейството на своя благодетель Антонъ Ивановъ можалъ да направи сравнение между онова, което е оставилъ въ Родината си и това, което представяло образованието въ Европа. Тогава той решилъ да състави своята напѫтствена книга. Подбудитѣ, които насочватъ Берона къмъ писане на учебникъ, сѫ сродни съ подбудитѣ, които направиха писатели Паисия и Софрония: болезнено съзнание за изостаналость на собствения народъ и дейно чувство за дългъ. Единиятъ страдаше отъ българското незнание и чуждоугодничество, другиятъ не можеше да понася невѣжественитѣ попове, а ето че Беронъ, продължавайки създадената вече традиция за подхранване духовнитѣ нужди на народа, замисля вече какъ най-решително да превъзмогне навицитѣ, които спѣватъ българския напредъкъ. Той, който е видѣлъ какво постига Европа чрезъ просвѣтата, е непоколебимо убеденъ, че и собствения му народъ ще се отърси отъ страданията и робството по сѫщия пѫть, чрезъ сѫщитѣ срѣдства. Затова и пише своята книга, чиято цель е да посочи на българитѣ нови, здрави срѣдства за духовно възмогване и нови идеали. — „Когато изперво видѣхъ по другитѣ страни — пише Беронъ въ предисловието на своя буквaръ — че децата начеватъ да четатъ книги, писани по тѣхния езикъ, познахъ колко зле струватъ (постѫпватъ) по насъ учителитѣ и колко напраздни мѫки теглятъ горкитѣ деца, защото като преминатъ младостьта си въ школото съ толкози страхъ и треперене, излазятъ и не знаятъ баремъ името си да пишатъ, нито да си смѣтатъ, щото вематъ и даватъ, ами по дукенитѣ, ако имъ се случи, понаучаватъ се малко нѣщо. Почудихъ се, какъ

презъ толкова вѣкове не се намѣри ни единъ да познай това окаяно състояние и да покаже единъ правъ пѫть къмъ учението. Надѣехъ се баремъ сега да се обади нѣкой, но отколкото познахъ, че се трудятъ за народни ползи, ни единъ не се намѣри да смисли нещастнитѣ деца и да съчини за тѣхъ нѣкоя книжка. Това дѣло възприехъ азъ. . . Всѣки, който види тази книжка, надѣя се да се зарадва, а най-много учителитѣ, защото тѣ, ми се струва, отколе щѣха да оставятъ псалтиритѣ и часословитѣ, отъ които децата не разбиратъ нищо, ако имахме нѣкоя книга по нашиятъ езикъ напечатана за тѣхъ".

Беронъ се заема да напише такава книга, за да услужи на българскитѣ деца и да зарадва учителитѣ — „като имъ изяви накѫсо съ какавъ чинъ единъ учитель можи да учи лесно стотина деца". И най-голѣмата заслуга на Берона е, че прави опити за скѫсване съ отживѣлата килийна школа и за въвеждане на новъ учебенъ похватъ, на нови методи — известни подъ името взаимноучителна и звукова.

Взаимноучителната метода, наричанъ още и Белъ-Ланкастерска, по името на двамата англичани Andrew Bell (1753—1832) и Joseph Lancaster (1771—1838), които я установили едновременно и независимо единъ отъ другъ — първиятъ въ Калкута, а вториятъ въ Англия — допуска и препоръчва преподаване и отъ страна на понапредналитѣ ученици, които ставатъ помощници на учителя. Такава метода е особено подходяща за селища и общества, които нѣматъ възможность да разполагатъ съ достатъченъ брой учебни деятели. Така че, излишно е да подчертаваме несравнимата услуга, която прави Беронъ на народа си, като му посочва тази метода. Втора голѣма заслуга има Беронъ и съ чисто нравственитѣ напѫтствия, които дава на учителитѣ:

— Да речемъ, че азъ ще стана учитель на сто деца, обръща се Беронъ къмъ читателитѣ си и преди да изясни какъ ще устрои работата си съ тия сто деца, предупреждава: „Изперво мисъльта ми не ще е да спечеля пари, нито да проболярѣя отъ святото това дѣло, ами да управя и да наставя колкото мога камто добродетельта и ученито младитѣ деца, които придаватъ на моитѣ ръце родителитѣ тѣхни. Ще ся трудя да съмъ и отъ вѫтре и отъ вънъ добъръ, смиренъ, кротъкъ, цѣломудъръ и благо-

честивъ, щото моитѣ работи да ставатъ примѣр наи моитѣ ученици: защото ако ги развратя ще имъ сторя по-голѣмо зло отъ умразниятъ онзи учитель, който придади на римскиятъ военачалникъ своитѣ ученииии". . .

Подобно на великитѣ западно-европейски педагози, начело съ Русо и Песталоци, Беронъ изтъква като първо начало на доброто обучение и възпитание личния примѣръ на възпитателя и учителя. Учителската професия, по неговитѣ разбирания, трѣбва да се носи отъ призвани и високо добродетелни люде, а не отъ занаятчии и чиновници. Трѣбва да добавимъ, че това Бероново разбиране стана разбиране и на всички български учители, които отъ Възраждането насамъ даватъ най-много и най-насърдчителни примѣри на народнически и професионаленъ идеализъмъ. Българското училище, за разлика отъ други нѣкои висши институти у насъ, не допусна никога противоречия между препоржкитѣ и дѣлата си, българскиятъ учитель, следвайки заветитѣ на Климента, Наума... Берона, остана неизмѣнно преданъ на идеалътъ на просвѣтата, хуманностьта и народното единство.

Следъ като изтъква такъвъ трѣбва да бжде учителътъ, Беронъ описва подробно какъ ще нареди учебната стая съ стотѣхъ ученици: — „Ще раздѣля ученицитѣ си на десеть чина, по десеть на всѣки чинъ. По-голѣмитѣ ще гудя на първиятъ чинъ, по-малкитѣ на вториятъ а най-малкитѣ на последниятъ чинъ. . ." Предъ всѣки чинъ ще има дъска за дребенъ пѣсъкъ и „една паникида (таблица) провесена, дето ще да е написано А, Б, В съ голѣми, срѣдни и малки слова." Първиятъ день ще преподава учителътъ, а следъ това всѣки чинъ ще бжде ржководенъ отъ най-силния ученикъ. Учителътъ остава да работи главно съсъ и чрезъ тия чиноначалници.

Втората важна педагогическа препоржка на Берона се отнася до начина на произнасянето на буквитѣ. Застжпникъ на въведената въ Германия и другаде звукова метода, той се противопоставя на т. н. букуване (азъ, буки, веди, глаголи. . .), противопоставя се и на въведеното отъ Петербургската академия произнасяне А, Бе, Ве, Ге. . . а препоржчва „да назовавами А, Бъ, Въ, Гъ, Дъ, Е и пр."

И дветѣ тия съвмсемъ нови за българската училищна практика препоржки се възприеха по-късно. Взаимноучителната метода бѣ въведена единадесеть години следъ излизането на „Рибния буквaръ“ отъ Неофита Рилски, а звуковата — едва следъ 1860 година. [1].

*

Материалътъ въ „Рибния буквaръ“ е подраздѣленъ на осемь дѣла. Най-напредъ сѫ посочени буквитѣ (42 на брой), следъ това сѫ дадени срички и отдѣлни думи (сѫществителни, прилагателчи, членни форми, мѣстоимения, глаголи,] предлози, наречия. . .). Беронъ избѣгва да дава дефиниции — задоволява се само съ примѣри.

Въ втория дѣлъ сѫ помѣстени молитви, като е посочено коя молитва кога да се произнася. Той не поставя никакви четива, засѣгащи стария или новия заветъ, защото смѣта, че тѣ не подхождатъ за децата. Още въ предисловието на своя буквaръ, предполагайки че ще бѫде осѫденъ отъ мнозина, загдето не е „гудилъ поучения за православната наша вѣра“, Беронъ обяснява, че е „безпѫтно на малкитѣ деца, които още не знаятъ да сричатъ нити да прочитатъ, да даде человѣкъ таквизи поучения, които едвамъ ний можимъ да разбирами. . .“ Съ тия свои схващания Беронъ изпъква като изпреварилъ времето си реформаторъ и революционеръ. За времето, презъ което сѫ изказани — време на затѫпяващъ формализъмъ и срѣдновѣковна сухота—тия схващания звучатъ едвали не като ересь, като предизвикателенъ позивъ.

Третиятъ дѣлъ на букваря съдържа „Добри съвети“ (пословици, мѫдри изречения), като следнитѣ: „Подобре приятель вѣренъ, а не камень безцененъ“, „Другому не ся присмивай, ами тебе си обгледвай“, „Художество (занаятъ) да ся научавашъ, защо тогази никога не угладнявашъ“, „Кога нѣщо ще наченишъ, силата си перво да притеглишъ“, „Който много хортува, я много

[1]. Вж. Г. Дочевъ — „Педагогическата мисъль и училищното дѣло въ Европа преди 100 години — въ свръзка съ дѣлото на Д-ръ Петъръ Беронъ“ въ „Сборникъ Д-ръ Петъръ Беронъ, по случай сто годишнината на Рибния буквaръ — 1824—1924.“ Подъ редакцията на Д-ръ Хр. Негенцовъ и Н. Т. Балабановъ. София, 1926 год. стр 115 и нат.

лъже, я много бълнува", „При лукави человѣци и добриятъ става лукавъ. . ." Тия съвети иматъ за цель да насърдчатъ трудолюбието, приличието, справедливостьта — изобщо здравиятъ, практичниятъ еснафски и християнски моралъ.

Въ четвъртия дѣлъ сѫ помѣстени „Умни ответи" — това сѫ шестдесеть и четири отговори на различни въпроси, дадени споредъ старогръцкитѣ философи Талесъ, Антистипъ, Диогенъ, Зенонъ, Сократъ, Платонъ, Аристотель, Демостенъ, Езопъ, Епиктетъ. И тия отговори — сбити, мѫдри, красиво и убедително казани — иматъ сѫщата задача: да укрепятъ нравственитѣ добродетели на българина и да обогатятъ опита му съ изпитана, вѣковна мѫдрость.

Петиятъ и шестиятъ дѣлове — „Басни" и „Различни истории", иматъ сѫщитѣ задачи, като предходнитѣ, самоче тукъ поукитѣ се извличатъ отъ по-пространни четива. Два примѣра:

„Що е человѣкъ: Никокреонъ Капруски мучитель улови философа Аназарха своего противника и повелѣ да го водятъ въ една каменна чутора и да го биятъ. А философътъ терпѣше яко и думаше: Бий, мучителю, кожата Аназархова биешъ, а не Аназарха."

„Естествена икона: Припираха ся единъ пѫть Зевскъ и Парасъ, кой е по-изкусенъ зографъ. Тогази Зевскъ исписа единъ гроздъ толкози добре щото дохождаха птичетата наоколо да го кълватъ. А Парасъ принеси една икона завита съ едно тенко було толкози докарано, щото сякаше человѣкъ чи е истенско. Тогази Зевскъ, като ся голѣмѣеше още чи излъга птичетата съ иконата си, пристѫпи при Параса и му рече да издигни булото да види иконата му. Парасъ го погледна и се позасмѣ, а Зевскъ позна, чи ся прелъсти и начена да ся червѣй отъ срамъ и рече: азъ вчера излъгахъ птичетата, а ти днесъ излъга мене зографа. Сетне пакъ Зевскъ изписа едно дете да держи кохче съ гроздие, и като видѣ че птичетата дохождаха да кълватъ гроздието разгнѣви ся и рече: по-добре исписахъ гроздието а не детето, защо трѣбаше да ся уплашатъ отъ него птичетата."

Седма глава съдържа „Физически сказания" — описания и сведения за сольта, кафето, захарьта, тютюна, памука, лена, маймуната, слона, носорога, елена, бобра,

крокодила, кита, пчелата, мравкитѣ, делфина, човѣка и за „въздушнитѣ явления“. Тукъ сѫ дадени — за първи пѫть въ българската литература — положителни, научни сведения за мъртвата и жива природа.

Беронъ, като добъръ педагогъ и психологъ, се е постаралъ да направи разказа си колкото може по-занимливъ, простъ и поучителенъ. Примѣри: — „Никой другий добитакъ не прилича толкози на человѣка, колкото маймунътъ; неговото лице, носътъ, веждитѣ, клепкитѣ, цицитѣ на гърдитѣ и ручнитѣ нохти са каквото и человѣческитѣ. . . Могатъ да ходятъ на два крака и да вършатъ много человѣчески работи. Комахай всѣко щото видятъ, ищатъ да го сторятъ. Нѣкой си маймунъ видѣлъ господаря си, чи ся бръсни, и подиръ малко время отишалъ та извадилъ бръсничитѣ да ся убръсни и той, и тъй ся заклалъ. А другий видѣлъ бръснарь, чи когато бръсналъ господаря неговъ, прислалъ го (каквото е обичай) а чи сетне го сапунисалъ та го убрасналъ; подиръ това излѣзли. А той улавя тогази една котка, и зема една пачавра та я застила и за да не мърда вързалъ я о кракътъ на единъ столъ, сетне за сапунъ намѣрилъ малко черна мась, щото съ нея си мазали ботушитѣ, та я наливосалъ, а за брасничъ намѣрилъ едни ножици и тъй начева да убръсни брадата на котката. Тая начева да мечи и да врящи, а той си гледа работата, ту я бръсни, ту я боде, ту стриже, изприрѣзва я навредъ. Най-насетне чуха отъ вънъ и дойдоха да видѣха тойзи смѣшенъ и милостивенъ случай. . .“

— „Рѣчниятъ конь е грозенъ добитакъ и голѣмъ колкото носорогътъ; намира ся въ рѣката Нилъ и поприличва на свиня и на волъ и тъй бучи. . .“ За пчелитѣ: — „Тъй тѣзи като млади момци и млади моми ходятъ по ливадитѣ, а по-старитѣ, на които веки не держатъ краката и крилата, работятъ въ кѫщи, всѣка на каквато работа е опредѣлена. Перво три или четири седатъ на портата, да помагатъ да стоварятъ товаритѣ, които дохождатъ отъ вънъ; други ги дигатъ тогази та ги занасятъ дето правятъ пититѣ; тамъ едни валятъ съ устата и съ краката свои вощината (отъ която ние правимъ свѣщи, та ги принасями Богу въ церковата), а други я поематъ отъ тѣхъ та правятъ ония шесторогати делвички, толкози уредно и искусно, щото каже человѣкъ чи са пра-

вени съ пергелъ, други принасятъ тогази сладкиятъ онзи медъ та го наливатъ въ тѣхъ. . .“ Съ сѫщия белетристиченъ и образенъ похватъ Беронъ дава сведения за мравкитѣ и за другитѣ животни. Животътъ на животнитѣ, особено на тия отъ тѣхъ, които иматъ социални инстинкти и се подчиняватъ на нѣкакъвъ редъ, е разказанъ съ огледъ битовия опитъ на българина, приближенъ е до неговитѣ интереси и нужди. Така, едновременно съ новитѣ познания за околния свѣтъ, читателътъ получава и внушения за засилване на социалната дисциплина.

Най-после буквариятъ съдържа и отдѣлъ „Аритметика“, въ който сѫ дадени необходими и прости примѣри отъ аритметическитѣ действия — безъ дефиниции и теоритични обяснения. Накрай сѫ дадени картини за нѣкои отъ описанитѣ животни. На заднята корица на буквара е отпечатанъ образъ на делфинъ, поради който и народътъ назовалъ буквара р и б е н ъ.

Въ послеслова Беронъ възхвалява ония българи, които радѣятъ за народното просвѣщаване и подпомагатъ писането и печатането на полезни книги. — „Трѣбова, подчертава Беронъ, да ся силимъ колко е возможно да ся щампосатъ доста книги на нашиятъ язикъ за научението нашаго народа, защо стига какъ ся намира отъ толкози время въ темнота безъ наука. Да даде Богъ да ся разпростре усърдието и ревностьта на сичкитѣ наши едноименници и да ся умножи науката въ нашето отечество. Много полезно е когато учимъ первомъ нашиятъ язикъ съ граматически правила, чи после други язикъ.“

Така книгата на Берона изпъква като първа възхвала на положителното знание, на науката — тя е позивъ за служене на народа чрезъ създаване на полезна книжнина и установяване на българския книженъ езикъ.

Макаръ и отпечатанъ съ стария черковеиъ буквенъ стилъ, езикътъ на Рибния буквар е живиятъ народенъ източно-български говоръ. Историята на нашиятъ книженъ езикъ посочва Берона като писатель, който реши въпроса за сѫщностьта на книжовния ни езикъ въ полза на източното наречие. — „И ако смѣтаме, че източно-българското наречие, което е днесъ книжовно, крие въ себе си нѣкакво предимство за нашата книжнина, ще трѣбва

да изтъкнемъ като особена заслуга на Берона, че той първи даде тласъкъ на това наречие съ прочутия си Рибенъ букваръ. Защото ако Рибниятъ букваръ се бѣ забавилъ още десетина години, кой знае, не щѣше ли да земе върхъ западното наречие, на което пишеха вече мнозина български писатели. И наистина, отъ 11 книги, излѣзли преди Рибния букваръ, 9 сж на западно наречие! Та и самъ Софроний, макаръ че е родомъ пакъ отъ Котелъ, клони и той повече къмъ западното наречие. Следъ Рибния букваръ обаче книгитѣ на западно наречие сѐ повече намаляватъ, докато не изчезнатъ съвършенно подъ мощното влияние на пишещитѣ по източно-български наречие.“ [1].

И днесъ, като изреждаме голѣмитѣ заслуги на Берона къмъ българската култура, въ връзка сàмо съ неговия букваръ, ние заедно съ нововъведенията въ учебната метода и въ духа на образованието у насъ, отбелязваме и изключителното влияние, което оказва той за възтържествуване на народния езикъ въ литературата ни.

Посрещнатъ най-напредъ съ изненада, а отъ нѣкои срѣди и враждебно, букварътъ на Берона постепенно се утвърждава като една истински народна книга. Следъ него излизатъ десетки подобни учебници, но нито единъ нѣма нито достоинствата, нито популярностьта на Рибния букваръ. Въ следващитѣ нѣколко десетилѣтия той претърпява още петь издания — и това е най-ясно указание за чувствата, съ които е билъ възприетъ отъ създаваната тогава млада интелигенция. — „Българитѣ не можаха да се нарадватъ и начудятъ на туй, че имаме вече и българска книга, та я разграбиха до една“, пише въ своитѣ спомени старозагорскиятъ учитель и поетъ Атанасъ Ивановъ. [2]. Проф. С. Бобчевъ въ статия писана по поводъ стогодишнината на букваря, възкликва: „Този букваръ извиква у мене спомени отъ детството ми преди повече отъ 60 години! . . Подшитъ въ кожени меки корици, — съ тритѣ риби въ края, ме интересуваше не само за картинкитѣ, но за всичко — което се чете и разбира! . . Скжпи спомени! Сега азъ разгледвамъ този

[1] Проф. Беню Цоневъ — „Д-ръ Хаджи Беровичъ — Беронъ“ — въ посочения вече „Сборникъ Д-ръ П. Беронъ“, стр. 24-25.

[2] „Черти изъ живота и записки на Ат. Ивановъ.“ Сливенъ, 1885.

букваръ, прелиствамъ го, взирамъ се въ всѣка страница, прочитамъ по нѣщо и на всѣка именно страница азъ му се любувамъ, нѣщо повече, азъ се удивявамъ . . . Поставямъ се въ условията, въ които е живѣлъ Беронъ преди 100 години, доколкото ми е възможно да направя това. Неговиятъ Рибенъ букваръ за онова време е не само едно велико дѣло: азъ бихъ го нарекълъ едно истинско откровение.“ [1] А Юрий Венелинъ въ „Древнитѣ и днешнитѣ българи“ пише за книгата на Берона: — „Несъмъ виждалъ нито единъ руски букваръ, който да може да се сравни съ достоинствата на тая доста поучителна книжка. Изложението на нейнитѣ статии е ясно, слогътъ — приятенъ, показващъ, че е пригоденъ за всѣкакви обрати.“[2] Като цитира тия думи на Венелина проф. Попруженко добавя: — „Отзивътъ е справедливъ, щомъ вземемъ въ внимание, че, напримѣръ, буквари за рускитѣ училища, излѣзли значително по-късно, сж по-бедни откъмъ съдържание отъ буквара на Берона.“[3].

*

Освенъ букваря, Петъръ Беронъ е написалъ и отпечаталъ на нѣмски, френски и латински езикъ повече отъ двадесеть научни съчинения, мнозинството отъ които обематъ отъ по 300 до 500 страници. Най-напредъ отпечаталъ презъ 1846 година въ Парижъ „Система на атмосферологията“ (Système d'atmosphérologie) 301 стр. съ приложение на седемь таблици, — а на следната година, пакъ въ Парижъ, като продължение на първата книга: — „Система на геологията (Système de Geologie et origine des Comètes ou très-court résumé du deuxièmes volumes de L'Atmosphérologie). Десеть години по-късно отпечаталъ: „Потопътъ, неговата причина, неговитѣ действия и последици“ (Le déluge, sa cause, ses actions et ses effets. . .“). Все въ връзка съ тая тема той печата презъ 1858 година още единъ трудъ. Презъ 1858 година Беронъ печата трудъ за „Произхода на физическитѣ, естественитѣ, метафизическитѣ и нравствени науки“ и

[1] „Рибниятъ букваръ“, въ посочения сборникъ, стр. 135-137.

[2] Вж. Юрий Венелинъ — „Избрани страници“, подъ редакцията на П. Динековъ. Второ издание, Хемусъ 1942 стр. 41.

[3] Цитирано отъ проф. Б. Пеневъ — „История на новата българска литература“ т. III, стр. 432.

„Текстъ къмъ космобиографичния атласъ." Самиятъ атласъ е отпечатанъ презъ 1859 година, а презъ 1860 — пакъ въ Парижъ „Метеорологически атласъ", въ четири дѣла, 11 таблици и една картина, рисувани отъ Николай Павловичъ. Отъ 1861 година започва да печата, пакъ въ Парижъ и на френски езикъ, седемтомното си основнонаучно съчинение Panépistème („Всепознание"). Въ предговора къмъ първия томъ той посочва основнитѣ задачи на своя огроменъ трудъ: — „Съчинението, що захващамъ да печатамъ, се занимава съ една наука, наречена Panépistème и обгръща всичко, що става въ свѣта и всичко що произлиза отъ човѣшкия умъ. Аристотель твърдѣше, че всичко, що е въ нашия умъ и разумъ, се заражда най-напредъ у нашитѣ сѣтива. А и физицитѣ въ наше време установиха, че сѫществува една първична материя, единъ флуидъ, който заражда всичко, що става въ свѣта. Азъ съединявамъ умътъ съ свѣта, като приемамъ, че на всѣко едно наше сѣтиво отговаря и единъ свойственъ нему свѣтовенъ флуидъ: свѣтлината отговаря на очитѣ, ехогенния флуидъ — на ушитѣ, отрицателното електричество — на носа (обонянието), положителното — на езика (вкуса), топлината — на кожата, а барогения флуидъ — на мишцитѣ. . ." [1].

На 1855 година въ Прага Беронъ издалъ на нѣмски езикъ свое основно-научно съчинение — „Славянска философия", идеитѣ на което развива по-подробно въ Панеписте́ма. Тукъ Беронъ се старае да проникне въ изначалното единство на свѣта. „Славянската философия — казва той — борави сѫ факти и предмети, строго установени като космически, но пръснати кое въ наукитѣ физически и природословни, кое въ наукитѣ метафизически и морални. Ценностьта на тая нова философия състои само въ инаква съпоставка на фактитѣ съ цель да се изтъкне дейностьта, силата, що ги е произвела, съобразно съ известни и добре опредѣлени физически закони, както сѫ тѣ приложени, напр. при потопа, вследствие на които произлизатъ последици добре познати, но до сега още не подредени тъй, че да се види явно оная дейность

[1]. Подробенъ описъ на Бероновитѣ научни творби дава проф. Б. Цоневъ: — „Д-ръ П. Хаджи Беровичъ — Беронъ, книжовно-просвѣтна и научна дейность" — въ посочения вече „Сборникъ П. Беронъ."

и сила, що ги е произвела съгласно съ естественитѣ закони.“ Беронъ иска да докаже, че всѣка наука, както и всичко сѫществуващо, произлиза отъ два разноименни електри, оживѣни чрезъ оргазъмъ, чрезъ вѫтрешната сила на праелементитѣ. Неговото учение е наречено „Славянска философия“, защото то отразява единъ новъ мирогледъ — мирогледътъ на славянската раса. — „Едни народи, пише Беронъ, стигатъ само до онази епоха, когато живитѣ сѫщества захващатъ да се размножаватъ чрезъ р а ж д а н е, затова наричатъ естеството н а т у р а; други народи стигатъ онуй време, когато живи организми захващатъ да се размножаватъ чрезъ п ѫ п к и — оттамъ ф и з и с ъ; трети народи отиватъ по-далеко, та смѣтатъ за изходище оня моментъ, когато в и с ш а с и л а създава свѣтъ — чрезъ д и н а м и с ъ. Други пъкъ народи, намиращи се въ по-благоприятно положение, проникватъ още по-дълбоко въ своето схващане, проникватъ до оная правѣчность, когато вселенната била изпълнена само съ е л е к т р и (най-малки, безтегловни атоми), оживени съ о р г а з ъ м ъ (праенергия), безъ начало и безъ край — оттамъ е с т е с т в о.“ Славянитѣ сѫ именно народитѣ, които проникватъ въ правѣчностьта и тѣхната философия се стреми да изясни нашиятъ смѣлъ и самоувѣренъ писатель. Въ Panépistème той разглежда на нѣколко пѫти въпроси около призванието на славянската раса и изявява една едва скрита враждебность къмъ западноевропейскитѣ учени: — „Първитѣ археолози на Западна Европа не познаваха славянски езикъ, а пъкъ славянскитѣ археолози напросто следваха грѣшкитѣ на своитѣ предходници. Тепърва следъ появата на това мое дѣло захваща научната литература, свойствена на славянското племе, което до сега само подражаваше и то лошо подражаваше западнитѣ учени“

Въ всички тия творби Беронъ изпъква като типиченъ енциклопедистъ и морализаторъ — като човѣкъ, който знае постиженията на всички положителни науки, които иска да подведе подъ нови норми, да ги насочи къмъ една върховна цель. Каква е научната цена на неговитѣ трудове — това ще ни кажатъ нѣкога наши специалисти, но че тѣ излѫчватъ типично българска възродителска любознателность и първична самоувѣреность, както и славянска склонность къмъ мистицизъмъ и мо-

рализаторство — въ това можемъ да се убедимъ и отъ малкото цитати, които ни е далъ проф. Беню Цоневъ въ своята монография. Нея той завършва съ следнитѣ правдиви думи: „Прегледвайки книгитѣ на Берона, книги пълни съ висока наука, обшарени съ формули и рисунки, книги, за които не стигатъ години само да ги прочетешъ и проумѣешъ, изпълваме се съ почитъ къмъ тоя нашъ тъй даровитъ съотечественикъ, чийто свѣтълъ умъ се движи въ блѣскави хоризонти презъ време, когато у насъ научниятъ небосклонъ е още въ тъмни зори; изпълваме се съ гордость, че това го е мислилъ, кроилъ и писалъ нашъ българинъ. . . Нищо и никакво абаджийче отъ Котелъ възжеднява за наука, зарѣзва игла и въдица, хвърля се да учи, учи и усвоява купъ езици и науки, прекарва презъ мозъка си цѣлото човѣшко знание, всички философски системи и се заема да си изработи нова сестема, която, макаръ и съ недостатъци, показва все пакъ, че авторътъ ѝ е всеобеменъ умъ, какъвто у другитѣ балкански народи на онуй време, та дори и днесъ още нѣма.“ Съ сжщия възторгъ за дѣлото на Берона е говорилъ Д-ръ Селимински предъ възпитаницитѣ на болградското централно училище презъ 1865 година: — „Той доказа, че свещенната природа е еднакво надѣлила всѣкого человѣка съ Божитѣ дарове и го е направила възприемателенъ на всякаква наука. И тъй нашиятъ едноплеменникъ Г-нъ Д-ръ Петъръ Хаджи Беронъ, отъ овчарско домочадие, както и мнозина други подобни нему съотечественици, съ срѣдства нищожни, но съ воля силна, съ търпепие юнашко и съ решение неизмѣняемо устременъ всѣкоги къмъ главната цел[illegible]на въ Русия и въ употрѣби бѣлилото на повърхностното [illegible]ола името на бъл-титѣ свѣтовни, достигна напослѣдъкъ да [illegible] мждрости.“ [1].

*

Нѣкога, когато начеваше Възраждането на западноевопейскитѣ народи, търновчанинътъ Григорий Цамблакъ, като киевски митрополитъ, ходи, начело на многобройна делегация, на Констанцския съборъ и държа блестяща речь за примирение на църквитѣ. Сега, въ зоритѣ на Българското възраждане, котленецътъ Петъръ Беронъ,

[1] Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, кн. IV, стр. 84-85.

пръвъ модеренъ учитель и граждански писатель на своя народъ, занимава сжщия западенъ свѣтъ пакъ съ идеи за морално осмисляне на живота, за обединение на всички знания подъ знамето на предвѣчнитѣ, единни духовни сили. Едва прогледналъ, българинътъ показва най-напредъ своята нравствена воля за преосмисляне на живота. Нѣщо повече: той поставя необходимостьта отъ тая воля като първа задача на човѣшката познавателна и социална дейность.

Тукъ, въ тия висши негови прояви и идеали, откриваме величието на Берона. Първиятъ нашъ педагогъ е и пръвъ мостъ между нашата нация и Европа. Въ началнитѣ години на своето пробуждане, чрезъ Берона, ние надрастнахме себе си и станахме дейни чинители и въ европейската мисловность. Проф. Д-ръ Каснеръ въ статия „Съчиненията на Петъръ Беронъ по метеорология", като подчертава „изумителната многостранчивость" на Берона и като разглежда само съчиненията му по метеорология, заключава: „Голѣма смѣлость е, възъ основа на тогавашнитѣ познания за природата и начинитѣ, по които действува електричеството, да се създава една велика система по метеорология и ако това най-после не се е удало, все пакъ, трѣбва да се признаятъ голѣмитѣ заслуги на Берона, че той, въоржженъ съ обширни познания по физика, метеорология и близкитѣ до тѣхъ науки, не е скжпилъ времето си, за да подпомогне науката." [1].

Този реформаторъ на българското училище и на българската книжнина, този „патриархъ на мждростьта", [illegible] ския. А ето че [illegible]ълъ Селимински, е билъ и деятеленъ [illegible]неистини и да[illegible]тель на българското учебно дѣло. Той по[illegible]ни училища въ България, завещалъ цѣлия си не малъкъ имотъ и за други просвѣтни цели. Българската гимназия въ Одринъ носѣше Бероновото име, защото се създаде и се издържаше съ завещани отъ него суми. И въ тая посока на дейностьта си Беронъ проявява широтата и благородството на своя духъ. Въ едно писмо до котленци той пише: „Азъ, както всѣки еднородецъ, не считамъ за мое отечество само Котелъ, но и цѣла България. . . . Обичалъ бихъ да намѣря нѣ-

[1] Посочения „Сборникъ П. Беронъ", стр. 79.

кого, комуто да платя каквото иска, за да обходи България и да види, има ли въ всѣки градъ училище или не, какъвъ е учительтъ. . . да забележи още числото на кжщята въ по-голѣмитѣ градове, да укаже още колко ученици се нуждаятъ отъ книги или какви книги употрѣбява всѣки единъ. . .“ Онзи, който искаше да обхване въ своя умъ цѣлата вселена, който употрѣби толкова много усилия, за да служи на чистото знание и на човѣчеството, разбра и показа, че тая служба може да се осжществи най-резултатно чрезъ служене на собствения народъ. Така авторътъ на Рибния букваръ изпъква като най-многостраненъ, най-ярко проявенъ духовенъ български деятель, изпъква като началенъ двигатель на онова идейно движение, което по-нататъкъ се доосмисли отъ хора като Априлова, Селимински и Г. С. Раковски.

ЮРИЙ ИВАНОВИЧЪ ВЕНЕЛИНЪ

Въ десетилѣтието на Рибния букваръ европейцитѣ, въ това число и руситѣ, нѣматъ ясна представа за етническия характеръ на нашия народъ. По въпроситѣ за българския езикъ и българската история тѣ получиха малко или много точни и подробни освѣтления едва отъ тридесетитѣ години насамъ, откакъ се явиха трудоветѣ на бележития карпаторусинъ Юрий Иванович Венелинъ. До Венелина въ Русия и въ Западна Европа името на българския народъ е почти непознато. Нѣкои историци споменаватъ само за старитѣ българи, безъ да иматъ ясна представа за тѣхнитѣ потомци. За старитѣ българи пишатъ Шльоцеръ въ Nordische Geschichte (1771), Тунманъ въ Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäiscken Völker (1774), Енгелъ въ Geschi-

chte von Bulgaren (1796),[1] Раичъ въ „История разныхъ славенскихъ народовъ“ (1794). Волтеръ въ своя бележитъ романъ „Кандитъ или оптимизмътъ“, отпечатанъ три години преди Паисий да довърши Славѣноболгарската история, пише за приключенията на своя герой всрѣдъ българитѣ. Всѫщность, съ името българи той е нарекълъ прусацитѣ, а релефно описаниятъ „български царь“ е Фридрихъ II, личенъ неговъ приятель и покровитель. Можемъ да предполагаме, че Волтеръ е знаелъ нѣщо за военната сила на българитѣ въ Срѣдновѣковието и че съзнателно си служи съ тѣхното име въ своя алегориченъ и изобличителенъ романъ. Неговата приятелка Екатерина Велика, възцарена въ годината на Паисиевата история, обаче, не знае за сѫществуването на отдѣленъ български народъ. Тя крои планове за възстановяване на Византия. Руската интелигенция, която участвува въ войнитѣ срещу Русия въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, все още не е разбрала, че отвѫдъ Дунава живѣе сроденъ, еднокръвенъ народъ. Тя е подъ влиянието на Карамзина, историкъ и писатель, който въ своята „История государства российского“ посочва българитѣ като татари. Едва следъ 1822 година, когато сръбскиятъ поетъ и ученъ народоведецъ Вукъ Караджичъ отпечата своя „Додатак к сан-петербургским сравнителним рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика“, въпросътъ за сѫщината на нашия езикъ и косвено за отдѣлното сѫществуване на българския народъ получава правилно освѣтление. Йосифъ Добровски, единъ отъ първитѣ славяноведи, посочва презъ 1814 година българския езикъ като наречие отъ сръбския. А ето че сърбинътъ Караджичъ иде да разсѣе тия неистини и да допълни създаденитѣ по нареждане на Екатерина II „Сравнителни речници“, като изтъкне особеноститѣ на единъ новъ, непознатъ на науката славянски езикъ. Караджичъ посочва като главна особеность на българския езикъ задпоставената членна форма и изчезването на повечето отъ падежитѣ. Заедно съ своитѣ граматически обяснения, той печата и 27 български на-

[1] Съ тия автори полемизира Венелинъ въ своята книга „Старитѣ и днешнитѣ българи“. Вж. „Избрани страници отъ Ю. И. Венелинъ“, подъ редакцията на П. Динековъ. Издание на Хемусъ, 1942 г. стр. 42 — 50.

родни пѣсни отъ Македония, за да илюстрира по-добре отликитѣ между сръбския и българския езикъ. Ала истински преломъ въ отношенията на славянския свѣтъ, и специално въ тия на руситѣ, къмъ българитѣ настжпва следъ отпечатването на „Древніе и нынѣшніе болгаре“ въ Москва презъ 1829 година.

*

Авторътъ на тая бележита въ българската история книга, Юрий Ивановичъ Венелинъ, е карпатски русинъ. Роденъ е на 22 априлъ 1802 година въ село Велика Тибава, гдето баща му билъ свещеникъ. Останалъ сиракъ, той отрано трѣбвало да се бори съ нѣмотията и да дири чужда помощь, за да може да се учи въ Сарматския лицей и после въ Лвовъ и Сегединъ. Презъ 1823 година отишълъ въ Кишиневъ, гдето генералъ-губернаторътъ Инзовъ го посрещналъ приятелски и го настанилъ като учитель въ семинарията. По това време въ Кишиневъ и изобщо въ Бесарабия има доста емигрирали следъ рускотурскитѣ войни българи. Венелинъ, който проявявалъ силна склонность къмъ старата славянска история, се запозналъ съ нѣкои отъ тия българи и можалъ за пръвъ пжть да научи доста особености на езика и нравитѣ имъ. Още тука той започналъ да прави свои справки по българската история и да събира материали, засѣгащи българитѣ.

По това време (1820—1824) тукъ билъ и Пушкинъ, за когото се грижелъ сжщиятъ генералъ Инзовъ. И Пушкинъ, обикаляйки Бесарабия, е наблюдавалъ живота на българитѣ тамъ. Трогнатъ отъ сждбата и отъ трудолюбието имъ, той по-късно (1828) пише една поразяваща съ точностьта си характеристика на тѣхния битъ:

При бедномъ устье ручейка
Стоитъ безвестное селенье.
Семействами болгары тутъ
Въ убогой дикости живутъ,
Храня родительскіе нравы,
Питаясь рукъ своихъ трудовъ...

Презъ 1825 година Венелинъ отива въ Москва, гдето се записалъ да следва медицина, безъ да изоставя интереситѣ си къмъ историята. Тукъ той попада въ срѣдата на славянофилитѣ, съ които сподѣля впечатленията

и мислитѣ си за българитѣ. Проф. М. П. Погодинъ, голѣмъ славистъ и редакторъ на „Московскій вѣстникъ“ насърдчава Венелина да отпечата материалитѣ по българска история. Книгата „Древніе и нынѣшніе болгаре“ е отпечатана презъ 1829 година съ срѣдства на Погодина. Презъ сѫщата година, на 21 мартъ, въ дома на Погодина се събиратъ С. Аксаковъ, Хомяковъ, Пушкинъ и Венелинъ и, нѣма съмнение, говорятъ и за сѫдбата на българитѣ.[1]

Преди да издаде книгата си, Венелинъ печата въ „Московскій вѣстникъ“ рецензия за книгата на Игн. Яковенко „Нынѣшнее состояніе турецкихъ княжествъ Молдовіи, Валахіи и Россійской Бессарабской области“, гдето за първи пѫть прави укоръ на славянитѣ, особено на руситѣ, за това, че сѫ забравили българския народъ, отъ рѫцетѣ на който сѫ получили кръщението, който ги е научилъ да четатъ и пишатъ ... — „На тѣхния езикъ се извършва днесъ нашето богослужение, на този езикъ ние сме писали почти до времето на Ломоносова — люлката на българина е нераздѣлно свързана съ люлката на руския народъ ... О, сѫдба! Самитѣ тия волжане, руски освободители, сѫ приковани сега съ огромни вериги въ балканскитѣ, румелийскитѣ и македонски скали ... Минуватъ вече петь вѣка, откакъ сѫ въ неволя. Где да дирятъ помощь, отъ где да чакатъ спасение? Единъ глухъ стонъ само се раздава изъ мрачната имъ скалиста тъмница.“

Съ сѫщия лирично-призивенъ и полемиченъ тонъ е написана и книгата „Древніе и нынѣшніе болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религиозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ.“ Тукъ Венелинъ самъ обяснява „недостатъцитѣ“ на своето изложение: — „Що се отнася до външнитѣ достоинства, т. е. до слога, длъженъ съмъ да помоля извинение отъ своитѣ читатели: той има много недостатъци. Признавамъ, повече обръщахъ внимание на съдържанието, което съставя главната часть на подобни историко-критични съчинения, които не бива да се сравняватъ съ произведенията на

[1] Вж. Проф. М. Г. Попруженко — „Страници изъ историята на българското възраждане“, сп. Просвѣта, год. III (1937—8), стр. 909.

изящната словесность. Нѣкои мѣста сѫ малко рѣзки, но това произхожда, струва ми се, отъ естеството на самото съчинение, което по необходимость трѣбваше да бѫде полемично." Венелинъ полемизира съ европейскитѣ и руски учени, писатели и публицисти, които „докато охкаха надъ сѫдбата на гърцитѣ, докато разсѫждаваха дали трѣбва или не трѣбва да се възроди византийскиятъ орелъ — не споменаваха българитѣ; дори нито единъ славянинъ не е ридалъ надъ тѣлото на убития лъвъ. Защо е тъй? Неговото огромно тѣло е захвърлено въ балканскитѣ, македонски и румелийски гори. Тамъ се храни съ него двурого чудовище, излѣзло изъ пустинитѣ на Арабия; а перата на орела сѫ разнесени отъ вѣтъра по бѣлия свѣтъ." По-нататъкъ Венелинъ негодува срещу Йосифа Добровски, срещу Карамзина и срещу всички руси, които и следъ нѣколкото войни съ Турция все още не сѫ можали да разбератъ, че българитѣ сѫ славяни и че тѣхниятъ езикъ е езикъ и на руското богослужение и на руската литература до Ломоносова. Като дава сведения за историята и за географската площь на българитѣ, Венелинъ говори за българскитѣ преселения изъ Мала Азия и Европа и подчертава: „по брой българитѣ въ Европа надминаватъ турцитѣ, още повече гърцитѣ, тъй че поради превъзходството имъ можемъ да ги признаемъ за господствуващъ народъ въ Европейска Турция. Тукъ ще отбележимъ причината, поради която, при такава численость на българския народъ, името на България е ограничено само за предѣлитѣ на страната, известна и сега подъ това име. То е, защото предимно въ тая страна българитѣ сѫ били самостойни. Румелия (или Тракия) и Македония, които почти всѣкога сѫ принадлежали на империята (т. е. на Византия), ако и да сѫ били населени съ българи, не сѫ могли да бѫдатъ наречени съ такова име, което не е принадлежало на тая държава. Изобщо, и българитѣ отъ империята, и самитѣ гърци сѫ се наричали римляни (ромеи)." Венелинъ не знае за Паисия, Йоакима Кърчовски и Кирила Пейчиновичъ, които първи въ новата история на българитѣ посочватъ родното си име и кръвната си свързаность съ българитѣ отъ Тракия и Мизия. Но той, все пакъ, посочва грѣшкитѣ на нѣкои, които мислятъ, че българи живѣятъ само въ Мизия, а накрай заключава: „Българитѣ и сега сѫ по-

многочислени отъ сърби, хървати, поляци и дори чехи, съ изключение на руситѣ. Ако тоя народъ не бѣ претърпѣлъ значителни загуби отъ дългогодишното желѣзно иго, отъ убийствената политика на Портата и отъ чумата; ако той останѣше и до сега да господствува въ всички земи, обитавани отъ него, то сигурно може да се предположи, че сега би могълъ да бѫде тъй многоброенъ, тъй колосаленъ, колкото е рускиятъ."

Спирайки се въ уводната часть на своя трудъ предимно надъ съвременното състояние на българския народъ, Венелинъ дава указания за неговия расовъ характеръ, за селищата му, за численостьта му, за политическитѣ и географски условия, при които се развива (тукъ прави сравнение съ условията на сръбския народъ), за името, църковната организация, просвѣтата, литературата и нравитѣ му.

— Българитѣ живѣятъ предимно въ селата — но има и градове населени само съ българи. Езикътъ имъ се „различава отъ всички други сродни езици и съставя съвсемъ отдѣленъ славянски езикъ." Държавата имъ е „сѫществувала отъ най-стари времена и се губи въ хаоса на така наречения скитски свѣтъ." — Когато българската държава е била самостоятелна, българската църква се е намирала подъ управлението на собственъ патриархъ . . . Бидейки роби, българитѣ тънатъ въ невежество — „общо не само за тѣхъ но и за тѣхнитѣ господари. Може би на това зло би попрѣчила една добре устроена църква, щомъ като на българитѣ не е позволено да иматъ собствени висши съсловия — но и църквата, за жалость, е въ плачевно положение . . ." Българската литература още не се е възродила (Венелинъ знае само Бероновия Буквaръ, за който се отзовава — както видѣхме — извънредно ласкаво). Българскиятъ народъ е нещастенъ и поради това, че нѣма не само своя държава, но нѣма и история, защото „до сега никой не я е обработилъ по надлежния начинъ." А, за да се възвърне историческото достоинство на този народъ — „трѣбва да се взремъ въ живата картина на неговия миналъ животъ."

Сѫщото разбиране имаше и Паисий, който шестдесеть и седемь години по-рано написа първата българска история — сѫщо така полемична и благородна въ своитѣ цели, както и историята на Венелина. Паисий въз-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

действува надъ собствения си народъ вѫтре въ Родината, а Венелинъ — надъ руси и надъ български колонисти въ Русия, Влашко, Молдавско и др. Дветѣ книги отбелязватъ два важни етапа въ живота на българското самосъзнание и въ хода на Възраждането. И дветѣ не издържатъ научна критика, но постигатъ резултати, на които може да завиждатъ и най-бележититѣ автори. Венелинъ убеждава, че и старитѣ българи, т. н. първобългари, сѫ отъ славянски произходъ, а не отъ татарски, както подържали Тунманъ, Енгелъ, Карамзинъ. Тѣ сѫ дошли откъмъ Волга и името имъ произлиза отъ името на великата рѣка. Като минали Дунава, тѣ приели името хуни и т. н. „велико преселение на народитѣ“ не е нищо друго, освенъ движение за разширяване на българитѣ...

На 1841 година, следъ смъртьта на Венелина, излиза и втори томъ отъ сѫщото съчинение. Въ предговора тукъ проф. Погодинъ пише: „Въ тая втора часть, повече отколкото въ първата, има много нѣща безотговорни, едностранчиви, прибързани, но сѫщо тъй има и много остроумни изводи, блестящи мисли, догадки и оригинални хипотези. Сѫдбата, може би, искаше да ни даде въ лицето на Венелина великъ историкъ и филологъ, но се стекоха нещастни обстоятелства и той почина, безъ да успѣе да се приготви по надлежния начинъ за своето високо предназначение.“

Ще трѣбва да подчертаемъ, че първата своя книга, която оказа тъй широко въздействие надъ много българи и руси, Венелинъ е отпечаталъ когато е билъ само двадесеть и седемь годишенъ. Нейниятъ слогъ, нейнитѣ смѣли мисли и идеи недвусмислено посочватъ единъ изключителенъ духъ. Задъ пресиленитѣ хипотези и неточнитѣ данни стои една жива, една болезнено разтревожена съвѣсть и една благородна воля. Съ тия си качества книгата на Венелина, подобно оная на Паисия, стана двигатель на историята и вѣченъ паметникъ на своя авторъ.

Откакъ я отпечаталъ, Венелинъ ималъ само едно желание: да посети, колкото може по-скоро, българскитѣ земи. Съ помощьта на Погодина, той, наистина, получилъ срѣдства отъ руската академия и презъ пролѣтьта на 1830 година заминалъ за България. Какви чувства сѫ вълнували благородната му душа, личи отъ едно писмо,

което праща до свой приятель: „Други день заминавамъ и азъ за класическата страна, класическа за Русь, Литва и Маджарско — за България, отечеството на Боянъ, славянския Осиянъ[1], отечеството на свещения нашъ езикъ“...

Презъ лѣтото на 1830 година Венелинъ стигналъ въ Варна, но можалъ да посети само Южна Добруджа, тъй като рускитѣ войски вече се връщали, а българското население бѣгало къмъ Бесарабия и Русия. Повечето българи се отнасяли съ недовѣрие къмъ Венелина или искали много пари за паметницитѣ, които той желаелъ да вземе. Тъй, несполучилъ и разочарованъ, той миналъ въ Влашко, гдето емигранти българи му услужили да препише доста ценни влахо-български грамоти, които презъ 1833 година праща на руската академия, за да излѣзатъ и тѣ на бѣлъ свѣтъ чакъ на 1840, следъ смъртьта на Венелина: „Влахо-Болгарскія или Дако-Славянскія грамоты, собранныя и объясненныя на иждивеніи Императорской Россійской Академии, Юриемъ Венелинымъ“.

Следъ това Венелинъ усилено работилъ надъ една граматика на съвременния български езикъ, ржкописътъ на която (387 голѣми страници) предалъ презъ 1835 година на Академията. Този трудъ на Венелина не е отпечатанъ, защото голѣмиятъ езиковедъ А. Хр. Востоковъ се произнесълъ неблагоприятно за него[2]. Все пакъ, за насъ той е доста важенъ, като пръвъ опитъ за съставяне научна граматика на българския езикъ.

На 1835 година Венелинъ отпечаталъ „За характера на народнитѣ пѣсни у славянитѣ отвждъ Дунава“, гдето, възъ основа предимно на сръбски пѣсни, иска да посочи характера и нравитѣ на балканскитѣ славяни. Споредъ Венелина — „единъ отъ най-добритѣ извори, необходими за изучаване на народа, представя народната пѣсень“. Следъ това общо въведение, и следъ като се спира подробно на обичая да се грабятъ моми и на навикътъ да се странствува, проявяванъ твърде често отъ българитѣ,

[1] Става дума за Боянъ магесникътъ, споменатъ въ прочутата поема „Слово за полкътъ Игоревъ“, за когото нѣкои предполагатъ да е синъ на Симеона. Осиянъ е мнимо име на старъ шотландски народенъ пѣвецъ, популяризиранъ отъ Джеймсъ Макверсъна.

Подробности за Боянъ Магесникътъ вж. въ книгата на В. Пундевъ — „Боянъ Магесникътъ“, София, 1923 г.

[2] Подробности вж. у Ив. Д. Шишмановъ — „Венелиновитѣ книжа въ Москва“, въ сп. Български прегледъ, год. IV (1897) кн. 8—10.

Венелинъ пише: „Безродни млади хора скитатъ на цѣли групи отъ единия до другия край на турскитѣ владения. Ако не му се живѣе въ едно село или градъ, той отива въ други; ако не му се стои въ една область, отива въ друга. Ако му е омръзнало да живѣе въ работилницата въ Габрово, Търново или Калоферъ, отива въ Цариградъ да се цени у богати турци или да стане прислужникъ въ кръчма или овощарско дюкянче. Много отъ тѣхъ, като пребродятъ цѣла Сирия и Мала-Азия, връщатъ се дома съ спечелени жълтици, като англичанитѣ отъ Индия и нѣмцитѣ отъ Америка. Колко приключения отъ тоя родъ съмъ чувалъ! И ни едно отъ тѣхъ не бѣ посрѣдствено и банално". Пѣсенъта на балканскитѣ славяни е „красноречива и дълга като опашката на мантия на нѣкаква древна олимпийска богиня. Но тая величествена мантия е изпъстрена съ пурпурни петна". Общо взето, българската народна поезия, споредъ Венелина, се отличава „съ внезапность на обратитѣ, подобна на внезапната поява на нови картини между планинитѣ и клисуритѣ. Въ тая поезия нѣма скуката и унинието, свойствени на поезията на равнитѣ, еднообразни страни. Планинската природа твърде хармонира съ душата на планинеца, тя разнообразява доста неговитѣ развлѣчения. Въ планинитѣ най-дълбоко можешъ да се замислишъ, но да скучаешъ — никога..."

Това е първиятъ сериозенъ опитъ за вникване въ постояннитѣ склонности и възможности на народната душа, чрезъ изучване на народната пѣсень. И трѣбва да признаемъ, че на много мѣста вниквания на Венелина сж поразително вѣрни и дълбоки. Като сравнява склонности на българи и сърби, Венелинъ иска да се противостави на нѣкои прекалено засилени хвалебствия отъ страна на западноевропейски люде, между които е и Гьоте, на сръбския епосъ. — „Българитѣ, пише Венелинъ, обичатъ пѣснитѣ повече отъ сърбитѣ. За приключенията на Крали Марко тѣ знаятъ много нѣща, които не знаятъ и сърбитѣ, още повече, че Крали Марко се е родилъ въ тѣхната страна, въ гр. Прилепъ, и е скиталъ повече изъ България. Неговитѣ дѣла съставятъ единна, огромна героична епопея — това е Одисеята на балканскитѣ славяни".

Като описва своитѣ впечатления отъ българитѣ въ

Силистра, гдето презъ 1830 година лежалъ боленъ, Венелинъ подчертава особената привичка на българина да посещава съседа и приятеля си: „Когато нѣма работа, той непремѣнно ще отиде да поседи у съседа си, само за да се наприказва... Русинътъ, въпрѣки своята общителность, твърде рѣдко ще се отбие при съседа си само за да задоволи нуждата, която наричаме разговоръ... Каква разлика, въ това отношение, между Силистра и Москва! Въ продължение на десеть години почти нито едно отъ всички посещения, съ които съмъ билъ почетенъ, не е било отъ рода на българскитѣ. Всички тѣ сѫбивали или по работа, или, за да се спази етикетътъ. Привеждамъ това, за да покажа, че вѫтрешното влѣчение на човѣка къмъ човѣка е по-силно у балканскитѣ славяни, отколкото, изобщо, въ севернитѣ народи".

Презъ 1837 година Венелинъ отпечаталъ въ сп. „Московскій Наблюдатель" статия „О зародышѣ новой болгарской литературы", която излѣзла и като отдѣлна книжка презъ 1838. Въ нея той пакъ говори за необходимостьта да се изучи подробно историята на българския народъ, да се напише българска граматика и български речникъ. После описва състоянието на българския народъ, откакъ е попадналъ подъ двойно робство и заключава, че нова българска литература ще може да се създаде само всрѣдъ емигрантитѣ въ Румъния, Русия и Унгария. Той иска да внуши на самитѣ българи да се грижатъ повече за своята просвѣта, като си позволява да имъ даде и съвети за устройството на книжовния езикъ. Тука Венелинъ изказва своитѣ смѣли възгледи за членнитѣ форми въ българския езикъ, по които ставатъ оживѣни разисквания въ срѣдата на нашитѣ тогавашни книжовници. Употрѣбата на членове, споредъ Венелина, е „нещастенъ навикъ на простия народъ... и единствена причина българскиятъ езикъ да започне да загубва правилнитѣ форми на своитѣ падежи". Той дори предрича и заплашва, че „българитѣ не ще бѫдатъ въ състояние да пишатъ римувани стихове, ако всички сѫществителни, въ всички падежи, иматъ само три окончания а т ъ, т а, т о". Безъ да опредѣля точно какъвъ трѣбва да е книжовниятъ езикъ на българитѣ, Венелинъ предупреждава нашитѣ книжовници „да бѫдатъ много внимателни" и да не натрапватъ своя жаргонъ. Неговитѣ архаични възгледи не

се възприеха въ България, въпрѣки голѣмия авторитетъ на името му, защото Паисий, Софроний, Беронъ... бѣха установили вече традицията да се дири колкото може по-тѣсно сближаване на книжовния езикъ съ народния. Само нѣколцина, между които най-авторитетни сж Христаки Павловичъ-Дупничанинъ, Константинъ Фотиновъ и Г. С. Раковски, се опитаха да вървятъ срещу това течение.

Между другитѣ трудове на Венелина, отъ значение за Българското възраждане е книгата „Критическія изслѣдованія объ исторіи Болгаръ, съ прихода Болгаръ на Ѳракійскій полуостровъ до 968 года, или покоренія Болгаріи Великимъ Княземъ Русскимъ, Святославомъ. Изданныя на иждивеніи Болгарина И. Н. Денкоглу, Москва, 1849.“ И съ тая книга Венелинъ се стреми да докаже своитѣ теории за произхода на първобългаритѣ. На 1853 тя излиза въ български преводъ, направенъ отъ Ботю Петковъ, баща на Христо Ботйова.[1]

Влиянието на Венелиновитѣ книги надъ руси и българи е необикновено широко и силно. Въ Русия славянофилскитѣ кржгове сподѣлятъ благороднитѣ му чувства и намѣрения по отношение на българитѣ, а самитѣ българи — особено емигрантитѣ въ Русия и Румъния, по внушения отъ Венелина, се отдаватъ на патриотична и просвѣтителска дейность. Известниятъ нашъ книжовникъ Атанасъ Кипиловски пише до московския книжарь А. С. Ширяевъ съ дата 30. VI. 1831 година:

„Преди нѣколко дни имахъ щастието да взема въ ржце съчинената отъ г. Ю. Венелинъ книга подъ заглавие „Старитѣ и сегашни българи“, която вече шесть пжти ненаситно препрочитамъ. . . Азъ не знамъ поради какво, но трѣбва да призная, че въ душата ми е пламналъ сжщо такъвъ възторгъ, че дори, мога смѣло да кажа, той е равенъ на възторга на почитаемия авторъ“. Сжщиятъ Кипиловски въ едно известие, съ което съобщава, че ще печати свой преводъ на Историята на Кайданова, пише за Венелина: „Тойзи младий мужъ по право може да се назове възобновитель на българската история. Не-

[1] Подробности за преведенитѣ Венелинови книги вж. въ книжката на П. Динековъ — „Избрани страници отъ Ю. И. Венелинъ“. Всички цитати въ нашето изложение сж взети отъ тамъ.

говиятъ ентусиазъмъ къмъ тая работа е толкова голѣмъ, щото за голѣма наша срамота ни единъ отъ насъ не сме достойни, ако не да последваме неговото предприятие, то по крайней мѣрѣ да попитаме за него". . . Съ сѫщитѣ възторжени думи преценява дѣлото на Венелина и Неофитъ Рилски, а Георги Томичъ Пешаковъ пише на 1837 година „Ода на Юрия Ив. Венелина", а на 19 юний 1839 година, при смъртьта на бележития българофилъ, „Ридание на смертьта Ю. И. Венелина".[1] Ала найдобре можемъ да сѫдимъ за онова, което е билъ Венелинъ за тогавашнитѣ българи, отъ признанията на Априлова, който преди да прочете Венелиновитѣ книги е билъ страстенъ приятель на гърцитѣ и на тѣхната култура. — „Следъ като се завърнахъ отъ Цариградъ въ началото на 1831 година — пише Априловъ, — случайно намѣрихъ първия томъ отъ съчиненията на покойния Юрий Ивановичъ Венелинъ „Болгаре". . . Тази книга, която възбуди общъ ентусиазъмъ въ славянитѣ, първа ме поощри за работа."[2]

Дълго време Априловъ дирилъ Венелина, докато презъ пролѣтьта на 1836 година научилъ адреса му и му изпратилъ ласкаво писмо. Венелинъ билъ подтиснатъ отъ апатията на нѣколцината българи, на които писалъ по-рано и ги молилъ да му изпратятъ материали за историята и бита на българитѣ. Като не получилъ отговоръ отъ тѣхъ, Венелинъ се отчаялъ та не отговорилъ и на Априлова. Но последниятъ му пише повторно, като му изпраща и одата на Пешакова. Сега Венелинъ се трогналъ и написалъ две писма до Априлова, едното отъ които, писано на 27. IX. 1837 година, е извънредно ценно, защото блика съ типичната Венелиновска възторженость и защото упражнява силно влияние надъ Априлова и надъ други тогавашни наши дейци, до които Априловъ, трогнатъ отъ „безкрайното и неподражаемо" българолюбие на Венелина, изпратилъ преписи.

Най-напредъ Венелинъ пише за своето пѫтуване до България, което нарича пѫтуване „съ вързани очи", тъй

---

[1] Вж. Проф. М. Арнаудовъ — „Георги Пешаковъ и Юрий Венелинъ" въ сп. „Родна речь" год. XVI, кн. I (1942).

[2] Вж. Събрани съчинения на В. Априловъ, подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ, стр. 100—101.

като нѣмалъ никакво ржководство, никакво посочване кѫде, какъ и какво да дири. Географски той, все пакъ, опозналь България, ала що се отнася до етнографията, не можалъ да успѣе. „Трѣбва да бѫдатъ проучени, пише Венелинъ, народнитѣ пѣсни, носиитѣ, обредитѣ, свързани съ различнитѣ праздници, или съ разнитѣ възрасти на човѣшкия животъ, напримѣръ: раждане, кръщение, бракосъчетание, описание на сватбитѣ съ тѣхнитѣ вѣрвания, описание на погребение, задушница... Сѫщо тъй и разни суевѣрия, т. е. вѣрата въ вампири и вещици, въ магьосници, въ необикновената сила на нѣкои растения или камъни и талисмани. . .“ Но поради кѫсото си пребиване въ България, той можалъ да получи по всички тия въпроси само откѫслечни сведения. . . Всѣки пѫть, когато молѣхъ господа българитѣ да ми продиктуватъ нѣкоя пѣсень, тѣ се очудваха, не разбираха кому е потрѣбно това, и накрая заключаваха, че тукъ се крие нѣщо тайно, и просто отказваха! Точно по сѫщия начинъ ми вървѣше и съ българскитѣ исторически паметници. Въ Бабадагъ срещнахъ бившия логотетъ, българинъ, на русенския епископъ. Казаха ми, че той има единъ старъ български ржкописъ на пергаментъ, наречень Цароставникъ (Царственикъ, както е наричана Паисиевата история, б. м.). Сѫдейки по думитѣ му за съдържанието на ржкописа, ясно разбрахъ, че това е неоценима находка за историята на българитѣ. . . Почти цѣла нощь не можахъ да спя отъ радость, надѣвайки се да намѣря това съкровище, колкото и да поискатъ за него. Но уви. . . Логотетътъ се скри безъ весть. . . Почти съ сълзи на очи отпѫтувахъ за Гюргево. . . Вижда те, уважаеми господине, че следъ такива несполуки и най-силното българолюбие може да изстине. За да бѫда съ васъ съвсемъ откровенъ, трѣбва да ви кажа, че това охлаждане, предизвикано отъ самитѣ българи, бѣ причина да забавя отговора си на вашето писмо отъ 22 май миналата 1836 година.“ Тази немара на българитѣ, споредъ Венелина, е главна причина за изолирането имъ отъ външния свѣтъ. — „Гърцитѣ и сърбитѣ, — продължава Венелинъ — не сѫ забравени отъ просвѣтенитѣ европейски народи, защото тѣ самитѣ, търгувайки и служейки изъ Европа, пишеха, говорѣха и крещѣха съ етнографски сведения за себе си. Така, напримѣръ, сърбитѣ вече из-

дадоха четири тома свои народни пѣсни. Сега, както чувамъ, издаватъ още четири. Тия пѣсни сѫ преведени на френски, нѣмски и английски езикъ и, ако и тия преводи да сѫ слаби, все пакъ образованитѣ народи не могатъ да се налюбуватъ на омировския характеръ на пѣснитѣ имъ. . . За гърцитѣ и тѣхното робство писаха първитѣ поети на Франция, Англия, Германия (Казимиръ Делавинъ, Викторъ Юго, Лордъ Байронъ, Гьоте и много други). Гьоте и др. писаха сѫщо за сърбитѣ, съ чиито пѣсни тѣ съ удоволствие се запознаха. Сега вече никой нѣма да забрави сърбитѣ. . . Ще попитате — по какъвъ ничинъ сѫ заслужили това. Ето какъ: Щомъ узнали, че Вукъ Стефановичъ Караджичъ въ Виена събира сръбски пѣсни, за да ги издаде на свѣтъ, отъ всички мѣста, както самъ Караджичъ признава, почнали да му изпращатъ множество пѣсни — и то въ по-голѣмата си часть такива лица, които той нито познавалъ, нито билъ молилъ. Хвала на сърбитѣ! Тѣ създадоха въ Европа добро мнение за себе си, което, както мисля, ще имъ бѫде по-полезно отъ златото и среброто.

„Но каква разлика между сърбитѣ и българитѣ! Азъ се блъскахъ година и половина, просихъ, молихъ и какво? Едни подстрекаваха другитѣ да не ми даватъ пѣсни, а други гледаха въ джеба ми. . .“

Спирамъ се подробно на това историческо писмо, което посочва още въ зоритѣ на Възраждането на народа ни единъ лошъ български недостатъкъ: — неспособностьта да правимъ пропаганда всрѣдъ чуждия свѣтъ — поради което сме бивали толкова често и подценявани и онеправдавани.

Въ сѫщото писмо Венелинъ говори за неправилното мнение на Карамзина по произхода на българитѣ и обяснява причинитѣ за руското незнание на българската история. — „Азъ най-сетне се стараехъ да разсѣя това недоразумение, а българитѣ правѣха противното. Истински турски фатализъмъ! Кой е виновенъ най-вече въ тая българска работа: — самитѣ българи. . .“

За да се сложи край на тия недоразумения, необходимо е самитѣ български родолюбци да изпращатъ осведомителни материали на чужденцитѣ. Самъ Венелинъ иска отъ Априлова и отъ Неофита Рилски да му изпращатъ народни пѣсни и всѣкакви етнографски и истори-

чески документи. — „Понеже, както сърбитѣ пазятъ въ пѣснитѣ си предания дори за своитѣ жупани отъ XIV в., и българитѣ ще иматъ такива, то покорно ви моля да дадете наставления на отца Неофита да събира всички народни пѣсни за българскитѣ царе и князе. Въ тия пѣсни се криятъ прекрасни исторически събития. . . Относно грамотитѣ, нека отецъ Неофитъ се старае да търси и преписва, нека не се лени да върши самъ пѫтувания за тая цель (хрисовулитѣ нѣма да дойдатъ сами при него), а награда за това ще му бѫде благодарностьта на историята и на българското потомство, защото възнамѣрявамъ да спомена печатно за неговитѣ услуги, както и за вашитѣ.“ [1]

Това писмо става програма за дейностьта на Априлова и на приближенитѣ до него Неофитъ Рилски, Райно Поповичъ, Кипиловски, Пешаковъ и др. Всички се заематъ усърдно да събиратъ фолклорни, археологически и исторически материали и да ги пращатъ чрезъ Априлова на Венелина. За голѣма скрѫбь на нашитѣ просвѣтители, Венелинъ скоро починалъ (26. III. 1839) и тѣ загубили неговата подкрепа. Но сега вече, следъ като сѫ научили отъ него несравнимото значение на народоучнитѣ и исторически материали, тѣ сами започватъ да ги събиратъ и тълкуватъ. Така въ устрема на Българското възраждане се вливатъ нови струи. Процесътъ на самопознаване се засилва чрезъ масово увличане въ хубоститѣ на народното творчество и чрезъ систематично издирване и проучване на останалитѣ исторически материали.

Априловъ, който е духовно създание на Венелина, продължава дѣлото на учителя си. Между другото, той съставя и единъ обемистъ сборникъ отъ български народни пѣсни, останалъ, за жалость, неотпечатанъ. . . Това е първиятъ опитъ за събиране и издаване на българско народно творчество.[2] По неговия пѫть тръгва Неофитъ Рилски и почти всички тогавашни наши книжовници. Работата съ народното творчество, съ езика, съ историческитѣ паметници стана традиционна, а следъ Раковски и

[1] Цѣлото писмо е отпечатано въ „Избрани страници“ на Венелина, редактирани отъ П. Динековъ. Хемусъ, 1942.

[2] Вж. Проф. М. Арнаудовъ — „Очерки по българския фолклоръ“, Издава Министерството на нар. просвѣта, 1934 год. стр. 80 и нат.

Братя Миладинови тя се разрастна и осмисли като най-значителна проява въ културния животъ на народа ни.

Всичко това: безкористенъ и възторженъ интересъ къмъ сѫдбата на българитѣ; вдъхновени, съ силни внушения трудове; влияние надъ домашнитѣ книжовници — посочва Венелина като изключителенъ двигатель въ развоя на Възраждането. Отъ него насамъ започва новъ етапъ въ българския исторически животъ.

На 1841 година одескитѣ българи издигнаха хубавъ паметникъ на Венелина въ Москва, надъ гроба му, който е близу до гроба на Гоголя. На паметника стои надписъ: „На Юрий Ив. Венелинъ — одескитѣ българи, 1841. Роденъ въ 1802 г. починалъ въ 1839 г. Напомни на свѣта за забравения, но нѣкога славенъ и могѫщъ български народъ и пламенно желаеше да види неговото възраждане. Всемогѫщий Боже, чуй молитвата на твоя рабъ!“ Презъ сѫщата година въ книгата си „Българскитѣ книжници“ Априловъ пише: „Съвременницитѣ се мѫчиха да заглушатъ гласътъ на истината, която говори съ Венелиновитѣ уста, но истината ще восторжествува. . . Когато заедно съ человѣцитѣ угаснатъ и страститѣ, които ги волноваха, потомството ще почете паметьта му, като на изискательтъ, който направи нова епоха съ трудоветѣ си. — А българитѣ що щатъ направи? — Българитѣ ще му въздигнатъ сѣкѫде паметници.“

ВАСИЛЪ ЕВСТАТИЕВЪ АПРИЛОВЪ

Видниятъ славистъ Измаилъ Ивановичъ Срезневски предлага на Априлова, съ писмо отъ 11. юлий 1846 год., да напише биографията му, но поканата била учтиво отклонена отъ нашия книжовникъ и патриотъ, който не се смѣталъ достоенъ за такова внимание, а, отъ друга страна, не желаелъ да дразни сънародницитѣ си въ Одеса. И безъ това тѣ били пуснали достатъчно хули и клевети по неговъ адресъ.

Срезневски, който е описалъ живота и значението на великия Вукъ Караджичъ, спира вниманието си върху Априлова, чието дѣло, сигурно, е искалъ да сравни съ това на Караджича, що прослави сърбитѣ изъ цѣла Европа, а нашитѣ българи, емигранти въ Русия, сѫ се държали

съ създателя на Габровското училище, авторъ на нѣколко авторитетни книги, тъй, че той е гледалъ колкото е възможно по-рѣдко да се мѣрка предъ очитѣ имъ. Единственъ Н. Палаузовъ — простосърдеченъ нѣкогашенъ чобанъ, издигналъ се до положение на богатъ одески търговецъ, е разбиралъ и обичалъ Априлова. Другитѣ, особено по-младитѣ, дошли отъ България да се учатъ въ Русия съ подкрепата и на великия габровецъ, не само не знаятъ неговитѣ добродетели, но проявяватъ къмъ него неразположение и дори омраза. Между тия млади и враждебни на Априлова българи, първо мѣсто заема сетнешниятъ книжовникъ и общественикъ Найденъ Геровъ.

Нѣколцина видни чужденци, обаче, сж оценили вече значението на Априлова. Освенъ благородниятъ и пламененъ българолюбецъ Венелинъ, освенъ Срезневски и Григоровичъ, съ Априлова кореспондиратъ Ханка и Шафарикъ, на които той изпраща материали за българското минало. Бѣлински въ една своя статия се спира на Априловата „Денница“ и изказва сърадването си за просвѣтителскитѣ прояви на българитѣ. Едновременно съ своя учитель и вдъхновитель Венелинъ, Априловъ привлича вниманието и симпатиитѣ на чужденци, учени люде, върху българската сждба. А следъ смъртьта на Венелина Априловъ остава въ продължение на едно десетилѣтие пръвъ силенъ и упоритъ двигатель на българската просвѣта и защитникъ на нѣкои исторически истини, които сж гордость на народа ни, но които чужденци искатъ да затулятъ и изкористятъ.

Една година следъ смъртьта на Априлова въ „Санктпетербургскія Вѣдомости“ (№ 221 до № 224, отъ октомврий 1848 г.) ученикътъ на Венелина Н. В. Савельевъ — Ростиславичъ описва живота на нашия благодетель, подчертава най-важнитѣ му заслуги, като между другото дава и нѣкои указания за неговия външенъ образъ: „По слабости тѣлосложения онъ велъ жизнь умѣренную, уединенную. Отвергая пышность и шумный блескъ свѣта, онъ хотѣлъ быть лучше благотворителемъ юношей ищущихъ образованія и могущихъ потомъ содѣйствовать развитію просвѣщенія въ Болгаріи.“

Априловъ има щастието да работи за своя народъ въ едно време, когато въ Русия се засиляше интересътъ къмъ славянитѣ, когато наука, поезия и граждански мечтания тамъ се слагатъ въ услуга на единъ великъ планъ...

Отъ 26. VI. 1835 (годината, презъ която се откри Габровското училище) съ специаленъ „Уставъ“ се уредиха при рускитѣ университети катедри по история и литература на славянитѣ и се даде новъ, благотворенъ тласъкъ на славяноведението. Естествено, всичко това идѣше да помогне на Априлова и на всички дейци за българска просвѣта. Редица слависти посещаваха България или дирѣха услугитѣ на малцината тогавашни наши книжовници, като засиляха интереситѣ имъ къмъ собствената родна история, къмъ родния езикъ и литература. Тия чужди учени — Прайсъ, Востоковъ, Срезневски, Ханка, Шафарикъ — получаваха нѣкои по-точни данни за български езикъ, преди всичко, отъ Априлова. Неговитѣ книги сж засѣгали най-важнитѣ задачи на българската просвѣта: училище, църква и литература.

Но тая заслуга на Априлова — да осведомява чужди учени, да насърдчава и подкрепя дори материално нѣкои отъ тѣхъ, като Венелина и Ростиславича, напримѣръ — не е най-важна въ неговата дейность. Рускитѣ слависти бѣха сложили вече здрава научна традиция по българскитѣ въпроси и можеха сами да налучкватъ и откриватъ истини, които българската интелигенция, доколкото я е имало тогава, дори не знае. Априловъ е именно човѣкътъ, който пръвъ приобщава зараждащата се българска културна мисъль съ домогванията и откритията на рускитѣ учени. И тъкмо тукъ се крие една отъ неговитѣ голѣми заслуги.

*

Вжтре, въ България, бѣха настжпили условия, които благоприятствуваха за осжществяване на Априловитѣ подтици. Унищожението на еничерскитѣ корпуси отъ султанъ Махмудъ II (1826 год.) и последвалитѣ следъ 10 години реформи на Абдулъ Меджида, които предписваха вѣрско и народностно равноправие на всички поданици, позволяваха вече на българското еснафство да вдигне малко глава и да заживѣе въ атмосфера по-свободна за културни и стопански начинания.

Априловъ до това време е завършилъ научната си подготовка въ Москва, Брашовъ и Виена. Той учи пет години (до 1807) въ нѣмската брашовска гимназия и има възможность да наблюдава живота на една духовно изостанала срѣда. Научилъ е нѣмски, румънски и гръцки езици и чрезъ тѣхъ се е приобщилъ къмъ хуманитарнитѣ идеи, носени отъ европейската интелигенция следъ Френската революция. Две години стои и въ Виена, гдето учи медицина. Не завършва университетъ поради разклатено здраве и неуспѣхи въ търговията на братята му, които го викатъ въ Москва.

Следъ 1810 година ние виждаме вече Априловци деятелни търговци въ Одеса, гдето слагатъ начало на българската колония, която по-късно играе голѣма роля въ нашето Възраждане.

Търговията не може да даде удовлетворение на бодрия и любознателенъ духъ на Василя Априловъ. Той живѣе и съ културнитѣ нужди на одесянитѣ — предимно на одескитѣ гърци. До 1831 година помага на гръцкитѣ революционери и на одеското гръцко училищно настоятелство. Едва следъ прочитане на Венелиновата книга „Древные и нынешніе болгаре“ и следъ кжсо пребиваване всрѣдъ българскитѣ еснафи въ Цариградъ, въ живота и интереситѣ на Априлова настжпва оня обратъ, на който се дължи създаването на Габровското училище и цѣлата книжовна и обществсна дейность, която прослави името на Априлова въ българската история.

Получилъ вече добра материална обезпеченость, схваналъ нуждитѣ на собствения си народъ, който въ книгата на Венелина е посоченъ като „най-благороденъ между всички славяни“, а Родината му като „класическа страна за славянитѣ“, Априловъ въ продължение на се-

демнадесеть години — до края на живота си — работи съ жаръ и упорито постоянство за просвѣтата на българитѣ. Той склонява съгражданина си Н. Палаузовъ да даде значителни суми за построяване на училище въ Габрово и по 2,000 гроша годишно за издържането му. Години наредъ води преписка въ Турция и Букурещъ, докато стигне до историческия моментъ 2. януарий 1835 година, когато Неофитъ Рилски започва преподаванията въ новото училище. Кондиката за първи помощи по създаване на училището носи дата 20. юний 1832 год., а основниятъ камъкъ е положенъ на 21. мартъ 1833 год. Освенъ Палаузова, Априловъ е склонилъ къмъ благодеяние други богати търговци: Т. Йовчовъ, И. Килифаровъ, Братя Мустакови, Бакалооглу. Докато се изгради училището, Неофитъ Рилски е изпратенъ на тѣхна смѣтка въ Букурещъ да се запознае съ взаимноучителната метода и да приготви учебнитѣ помагала.

Кое подтиква Априлова тъй изведнъжъ къмъ дейность, за която до четиридесетата си година не е показвалъ никаква явна склоность? — Това е единъ въпросъ, колкото личенъ за Априлова, толкова и общъ, съ културна и историческа важность за всички българи. Не само защото съ него е свързано нашето модерно училище, но и защото въ примѣра съ Априлова има нѣщо типично за онова време. Не бѣха единъ и двама богатитѣ и духовно издигнатитѣ българи, които забравяха своя родъ и се гърчееха, или, запазвайки народностното си съзнание, предпочитаха гръцката грамотность. Нѣкои отъ тѣхъ, като Априлова и Селимински, съ време се опомниха и дадоха отпоръ на гърцизма.

Специално за промѣната у Априлова отъ значение е, преди всичко, неговиятъ напрегнатъ и благороденъ духъ, възпитанъ съ идеитѣ за национална свобода и гражданска образованость. Макаръ и напустналъ твърде малъкъ родното си село — въ едно тъмно време, време на кърджалийски и даалийски вилнения — той помни много добре добродетелитѣ на своя народъ и никога не се отказва отъ желанието да види пакъ родното си мѣсто. Общуването му съ други събудени габровци поддържа у него живо самочувство и не позволява да се изтрие въ съзнанието му моралната разлика между българи и чужденци. Това особено мжчно може да стане

усилено, за да се подготвятъ да служатъ на народа си. Нѣкои отъ тѣхъ мислѣха да отидатъ за учители въ най-отдалеченитѣ села и градове въ Македония и тамъ, покрай просвѣта, да будятъ заспалитѣ български маси и да се борятъ съ народнитѣ врагове. Въстанието и освободителната война побъркаха на тия планове и кроежи. При все това, Габровската Априловска гимназия даде, преди Освобождението, десетки възпитаници, които извършиха добра служба на България, като поборници и опълченци, войници и офицери, църковни дейци и духовници, учители и писатели, чиновници и държавници, търговци и промишленици. Нѣкои отъ тѣхъ и досега, ако и въ напреднала възрасть, продължаватъ да работятъ, доколкото силитѣ имъ позволяватъ при настоящитѣ тежки условия на нашия обществен животъ".[1]

Габровското училище дава не само интересни и полезни знания, то е школа за формиране на характери и граждани. Училището е разсадникъ на добродетели, то учи — преди всичко — какъ да се изпълни дълга къмъ Родина и народъ. Желанието на неговия създатель е: Габрово да стане пръвъ и най-важенъ чинитель въ борбата срещу домогванията на гърцизма.

Следъ като училището е отворено, неговиятъ създатель води обстойна преписка съ видни българи изъ разнитѣ градове на империята или съ емигранти, и ги зове на организирана борба срещу фанариотитѣ. Той често изобличава, ругае чорбаджиитѣ, заради скжперничеството имъ и заради връзкитѣ, които подържатъ съ гръцкитѣ владици. Последнитѣ донасятъ на българскитѣ голѣмци подаръци отъ Цариградъ или Иерусалимъ, за да могатъ после да владѣятъ и обиратъ народа. По поводъ предателството на нѣкои чорбаджии предъ Патриаршията, вследствие на което се осуетява назначаването на Неофита Бозвели за търновски владика, Априловъ пише: „Онѣзи болгаре, дето своята полза предпочитатъ предъ общата, дето се подкупватъ отъ користолюбие и утѣсняватъ братята си — сж изчадие дяволско, Уудово колѣно, тѣ иматъ вѣчното проклятие отъ рода си, и иматъ да предстанатъ предъ непритворниятъ страшний сждъ Всевишняго, да дадатъ ответъ за постидното предателство и да получатъ праведно възмездие, вѣчный адъ и геену".

[1] Вж. Тома Васильовъ — „Спомени за лица и събития", 1934 г.

Просвѣта и религия трѣбва да се разпространяватъ само чрезъ родния езикъ. И затова Априловъ гледа да се използуватъ всестранно нововъведенията на Абдулъ Меджида. Априловъ, подобно на Неофита Рилски, възхвалява този султанъ, като смѣта дейностьта му крайно благоприятна за Българското възраждане. Той е врагъ на революционеритѣ и осжжда Браилския заговоръ отъ 1842 г. на Раковски. Надеждата му за съвземане на българитѣ е въ турскитѣ реформи и въ просвѣтата. И затова кореспондира най-често съ Неофита Рилски и Райно Поповича — двамата най-прочути и авторитетни учители и книжовници по онова време. Макаръ и далечъ отъ България, одескиятъ патриотъ си позволява да имъ дава нѣкои ценни наставления и дори. да полемизира съ тѣхъ — особено съ Райно Поповичъ. Априловъ възразява енергично на видния тогавашенъ педагогъ и му сочи за примѣръ европейската култура, която се създаде не чрезъ гръцкия или латински езикъ, а чрезъ говоримитѣ народни езици. Той се обръща съ писмо къмъ Вълка Чалъковъ, въ Пловдивъ, като му предлага да изхвърлятъ отъ черквитѣ гръцкото богослужение и да учатъ децата си на български езикъ. Гръкоманията е „срамна и пагубна за българския народъ“, тя се подържа отъ нѣкои „слаби по умъ и по любовь къмъ отечеството си“ българи. „Народонаселението на Отоманската европейска империя счита се осемь българи и единъ гръкъ. Сега нека помисли всѣки здравомислящъ човѣкъ, бива ли единъ пришелецъ духовний да управлява много хиляди българи?“ Априловъ, който е училъ въ руски и нѣмски училища, който е търгувалъ въ чужбина и живѣе всрѣдъ чужденци, знае колко е голѣмо значението на чуждитѣ езици и специално на гръцкия, на който се е водила търговията въ Отоманската империя. Но той иска чуждитѣ езици да се учатъ следъ здрава подготовка на родния езикъ. „Нека обявимъ, пише Априловъ на Р. Поповичъ, бащиния си езикъ за основенъ и нека учимъ децата си най-напредъ на езика имъ, заедно съ географията, историята, аритметикака и старобългарския езикъ — при това, нека после, чрезъ езика си, т. е. сегашния български, учимъ и другитѣ езици...“ На Н. Рилски, който по този въпросъ има сжщото схващане, Априловъ препоржчва нѣкои промѣни въ правописа, за да се избѣгне църковно-славянскиятъ отенъкъ на езика ни. Той е челъ

Востокова и знае, че старобългарскиятъ езикъ е нѣщо различно отъ славянския.

*

Книжовнитѣ трудове на Априловъ сѫ посветени все на задачитѣ и препирнитѣ, които възникватъ около българското училище. Въ едни отъ тѣхъ („Денница новоболгарскаго образованія", Одесса, 1841; „Дополненіе къ Денница"... 1842, „Болгарскіе грамоты", 1845) Априловъ описва хода на образованието и литературата въ България, като отдѣля особено мѣсто за Габровското училище; говори за българското минало и дава нови указания за славянския произходъ на българитѣ. Другитѣ му трудове сѫ полемични.

Въ статия „Болгарскіе книжники, или какому славянскому племени собственно принадлежитъ Кириловская азбука", напечатана най-напредъ въ „Одесски вестникъ" отъ 24 априлъ 1841 г. Априловъ отговаря на сръбския книжовникъ Димитрий Тиролъ, който въ сѫщия вестникъ двадесеть дни по-рано е посочилъ Св. Кирила като сърбинъ. Отговорътъ на нашия писатель и общественикъ е сдържанъ, обстойно и научно аргументиранъ. Съ него той се явява и пръвъ борецъ срещу посегателствата върху единъ отъ най-важнитѣ факти въ нашата културна и народностна история. Косвено Априловъ отговаря и на гърцитѣ, които подържатъ, че Светитѣ Братя сѫ тѣхни сънародници. Той пита: може ли гръкъ да учи славяски езикъ и да го овладѣе до тамъ, че да създаде и азбука? — Кирилъ и Методий сѫ писали на родния си говоримъ езикъ и ние, по съвета на Априлова, не бива да позволяваме тая истина да бѫде изкориствана, та други племена да присвояватъ това, което не е тѣхно.

Презъ 1846 год. въ Фотиновото „Любословие" Априловъ печата дълга статия: „Мысли за сегашното българско учение" (излѣзла после и като отдѣлна брошура — Одесса, 1847), въ която разглежда и осѫжда разногласията между българскитѣ книжовници по правописния въпросъ и изобщо по езика на българската книжнина. Той препоржчва Граматиката на Богорова и възстава срещу Хр. Павловича и Фотинова, които не употрѣбяватъ членоветѣ и пишатъ на черковнославянско наречие. Макаръ и неосведоменъ по нѣкои въпроси за живитѣ говори и за отношението имъ къмъ старобългарския езикъ

Априловъ, все пакъ, застава на най-правилно и най-напредничаво гледище за правописа. Той иска да се пише, както се говори, като се държи смѣтка за правописната традиция до толкозъ, доколкото тя не ще прѣчи на народа да учи лесно книжовния езикъ. „Правописанието е нѣщо свещено, казва Априловъ, и не може всѣки да го върти като играчка, както си пожелае". Бодрото народностно чувство на този нашъ писатель и благодетель не е можело да се примири съ пакостния езиковъ сепаратизъмъ на тогавашнитѣ книжовници и затова той имъ подчертава: „Сѣки българинъ принадлежи на цѣла България, не само на едно село или градъ. И за да стигнемъ общото учение, трѣбва да избѣгваме общи и частни неудоволствия и капризи, които могатъ да подпалятъ недоброжелателитѣ ни".

Априловъ залѣга усърдно за приемане на българчета като стипендианти въ рускитѣ училища, отгдето после да занесатъ новъ духъ въ Родината си. Чрезъ графъ Воронцова той издействува стипендии за нѣкои българи, които после откриха нова ера въ културното и политическо развитие на народа ни. Цѣлата оная вълна отъ руски възпитаници, която отъ четиридесетитѣ години насамъ залива България и всрѣдъ която блѣстятъ имена като тия на Чинтулова и Герова, получава своя пръвъ тласъкъ съ усилията на великия габровски патриотъ.

Подтикванъ първоначално отъ Венелина и отъ други слависти, Априловъ постоянно иска отъ Неофита Рилски, отъ Р. Поповичъ и други учители да събиратъ исторически документи, монети, народни творения и да записватъ разнитѣ предания изъ българскитѣ земи, съ които ще услужатъ на ученитѣ въ чужбина. Тъй той насажда за първи пѫть навици за пазене и ценене на старинитѣ и народнитѣ творби. Въ архивата му сѫ намѣрени доста материали, събирани малко безразборно, но съ обичь и преданность. Проф. Арнаудовъ, който проучи Априловия сборникъ отъ народни пѣсни, смѣта, че и днесъ дори не би било излишно тѣ да бѫдатъ публикувани.

Тъй, покрай ударитѣ срещу елинофилство, сепаратизъмъ и скѫперничество, което е заклеймено като найлошъ порокъ, нашиятъ писатель показва на събуденитѣ българи кои сѫ тѣхнитѣ първи задължения; да обичатъ народа си, неговия езикъ, миналото и бѫдещето му, да

положатъ всички усилия за неговото нравствено издигане. И съветитѣ му сѫ били изпълнявани, защото той самъ дава несравнимъ примѣръ за обичь къмъ народа и за самопожертвователность.

Въ едно възвание отъ 1845 год. Априловъ съ съзнанието, което има като издигнатъ и заслужилъ деятель за народното добро, съветва младитѣ българи:

„Имайте за свята длъжность да обичате отечеството си, както ще видите, че обичатъ своето всички европейци, и помагайте му сякакво, и като свършите учението си (въ чужбина) върнете се да слугувате на потрѣбитѣ и нуждитѣ му, както правятъ и другитѣ народи. Не оставайте тази мисъль, защото инакъ не ще да се наричате благодетели, а предатели народни. Народното проклятие ще ви дири, дето и да сте. Народниятъ гласъ е гласъ Божий; съвѣстьта ви ще ви мѫчи, ще търпите голѣми нужди, и доведени до нищета, ще изпратите духътъ си забравени, презрени и оставени отъ всички. Вѣчно проклятие ще лежи на душата ви и вѣчний срамъ ще наследятъ роднинитѣ ви въ отечеството".

Каква искрена загриженость, какво благородно старание лъха отъ тия вдъхновени думи. Въ тѣхъ се отразява цѣлата нравствена природа на оня, който, въпрѣки мѫкитѣ отъ тежка туберкулоза, въпрѣки страшна апатия и низка враждебность, посвещава всичкитѣ си духовни и материални сили за доброто на народа. Народътъ се явява за Априлова върховна етична сила, която поглъща симпатиитѣ и грижитѣ му. Когато строи училище или когато пише книги и писма, той изхожда само отъ интереситѣ и нуждитѣ на бедния, на простия братъ. Затова иска литературата да бѫде общодостѫпна, писана на живия народенъ езикъ, затова и въ училището, по негово категорично нареждане, се приематъ безплатно деца отъ всички съсловия. Тия схващания на Априлова станаха традиция въ българския животъ. Днесъ ние лесно говоримъ за демократизация на образованието, и, може би, въ препоржкитѣ на Априлова не бихме открили нищо оригинално — но да не забравяме, че той пръвъ наложи тия схващания, които сега сѫ най-естествена заложба въ нашето съзнание, но които по онова време идѣха като откровение. На тѣхъ се дължи Българското възраждане, което, всѫщность, започва като траенъ и засиленъ про-

цесъ едва следъ Априлова и е немислимо безъ неговото дѣло. Онова, което Паисий, Софроний и Беронъ подхванаха, при Априлова, благодарение на особенитѣ политически и стопански условия и на неговата лична тактичность, се разрастна и даде обиленъ плодъ. Той, заедно съ Берона и Неофита Рилски, начерта идеалитѣ на нашата млада култура. „Намѣрението ми е, пише Априловъ въ своя заветъ, да помогна, по силата си, за да се образоватъ съотечественицитѣ ми, българитѣ, които толкова далечъ останаха отъ другитѣ си събратя, на които да внуша усърдие къмъ наукитѣ. Азъ ще счета себе си за най-щастливъ между човѣцитѣ, ако стана причина за благосъстоянието на съотечественицитѣ си въ бѫдещето".

НЕОФИТЪ РИЛСКИ

Роденъ е, вѣроятно, презъ 1793 година въ с. Баня, Банско. Свѣтското му име е Никола Петровъ. Майка му е отъ заможния и буденъ родъ, отъ който сж заслужилитѣ дипломати на Милоша Велики — Михаилъ Германъ и Марко Георгиевъ, братовчеди на Неофита. Баща му билъ свещеникъ и искалъ да го изучи за иконописецъ. Презъ 1808 год. той е въ Рилския монастиръ като послушникъ при игумена Йеротея. На 1811 година се покалугерилъ и тогава измѣнилъ името си отъ Никола на Неофитъ. Около 1818 г. ходилъ въ София и Пиротъ, за да бѫде посветенъ въ духовенъ санъ. Въ София се срещналъ съ нѣкакъвъ просвѣтенъ гръкъ, когото

завелъ въ монастира и при когото училъ гръцки езикъ. На 1821 год., при избухване на Завѣрата, гъркътъ избѣгалъ, а Неофитъ отишълъ да продължи учението си въ Мелникъ, при даскалъ Адамъ, прочутъ въ цѣла Македония. Тази „Мелнишка школа“ сж завършили и Емануилъ Васкидовичъ и Христаки Павловичъ. Тукъ Неофитъ училъ четири години. Отъ 1827 до 1831 година учителствувалъ въ Самоковъ, гдето го поканилъ епископъ Игнатий. Следъ убийството на Игнатия (1829) стоенето му въ Самоковъ било свързано съ неприятности, та той се прибралъ въ монастира. Убийството на Игнатия го подтикнало да напише „Стихи надгробни съ красноречиемъ обясняющимъ имя и епархию убиеннаго архиерея“. На 1833 г. изгорѣлъ монастира и Неофитъ заминалъ за Казанлъкъ да събира помощи за възобновяването му. Въ този градъ монастирътъ ималъ метохъ и вън его Неофитъ билъ пратенъ за духовникъ. Казанлъкъ тогава е църковно подвластенъ на търновския митрополитъ Иларионъ, та Неофитъ трѣбвало да му се представи. Тъй се запознали двамата и тъй дошла препоржката на Илариона до букурещкитѣ български първенци, които търсѣли подходящо лице, за да го подготвятъ — съгласно исканията на Априлова — за учитель въ новото габровско училище. Деветь месеца отъ 1834 година Неофитъ прекаралъ въ Букурещъ, гдето приготвилъ необходимитѣ училищни „таблици“. Къмъ края на 1834 г. той се прибралъ въ Габрово. На следната година излизатъ отпечатани въ Крагуевацъ неговитѣ учебници:

1. „Взаимноучителнытѣ таблици“ (66). Издадени на иждивение на Габровското училище.

2. „Букваръ извлѣченъ отъ взаимноучителнытѣ таблицы“.

3. „Священый кратки катихизисъ“.

4. „Краткое и ясное изложение за раздѣлението. начертанието, именованието и произношението на писмената и правила за срицанието, просодията и слогътъ, и за правото чтение на греческа езикъ“. Бѣлиградъ, въ Княжеско-сербской типографии, 1835.

5. „Болгарска граматика — сега перво сочинена отъ Неофита П. П. сущаго изъ священния обители Рилския,

за употрѣбление на Славено-болгарскитѣ училища, а на свѣтъ издана отъ любородитѣ предстоятели на болгарското просвѣщение Г. братия Мустакови, жители букурещкия, съ иждивението на общото новосъставлено въ Габрово училище" — Въ Крагуевцѣ, у Княжеско-сербской типография, 1835.

*

Габровското училище било открито на 2. I. 1835 година. Славата на Неофита се разнесла бързо и при него се стекли младежи отъ цѣла България. Но нѣкои габровски чорбаджии не можели да разбератъ ролята на Неофита и постоянно прѣчели на работата му. На 1837 г. той бива принуденъ да напустне Габрово. Две години, 1837—1839, той учителствува въ Копривщица, гдето сжщо въвежда новата взаимноучителна метода. Тукъ при него учили, между другитѣ, Найденъ Геровъ, Йоакимъ Груевъ, Василъ Чолаковъ. Следъ това — до 1846 г. Неофитъ билъ учитель въ школата при Рилския монастиръ, а следъ 1846 г. той е въ Стара-Загора и после на о-въ Халки, гдето преподавалъ славянски езикъ въ гръцкото богословско училище. На 1852 г. се връща въ монастира. Отъ 1860 до 1864 г. той е игуменъ, като подържа връзка съ мнозина отъ ученицитѣ си и съ други книжовници въ България.

„Жива лѣтопись на българското възраждане" — както го нарича Иречекъ — Неофитъ Рилски доживѣ да види Освобождението. Той почина на 4. I. 1881 г. Погребанъ е въ монастира, до черквата.

Къмъ книжовнитѣ му трудове трѣбва да посочимъ още: 1. „Новый Заветъ Господа Нашего Іисуса Христа сега новопреведенный отъ Славенскаго на Болгарскій языкъ", Смирна, 1840 г. (всичко петь издания) и 2. „Христоматия Славянскаго языка", Цариградъ, 1852 г.

*

Неофитъ, макаръ и монахъ, човѣкъ на църквата и на монастиря, е свързанъ предимно съ живота на българското училище. Тогава, когато не само свещеници, но учители, еснафи и всичко по-будно съсрѣдоточава уси-

лията си въ борбата за самостойна църква, Неофитъ е погълнатъ всецѣло отъ въпроситѣ на родното училище и родния книженъ езикъ. Увлѣченъ въ своитѣ учебници, въ граматиката и въ историческия „Словаръ на български и гръцки езикъ", Неофитъ сякашъ не знае за епохалната борба на Бозвели, на Илариона и на цѣло Българско, за самостойна църква. Въ това има нѣщо много характерно, нѣщо, което изпъква надъ всички други особености на Неофитовата дейность. Този човѣкъ: „кротъкъ, смиренъ, благоговѣйнъ и всякими благими нравами и дарованиями украшенъ", както е писано за него въ препоржчителното писмо до казанлъшкитѣ първенци, е билъ чуждъ на гражданското борчество на българитѣ отъ онова време; неговиятъ темпераментъ го сближава съ ония двигатели въ българския животъ, които работятъ тихо и съсрѣдоточено въ училището, по монастиритѣ, чрезъ книгата...

Точно въ днитѣ, когато Неофитъ се връща отъ Букурещъ, гдето е ходилъ по поржка на габровци да изучава новата взаимоучителна метода, и започва своята просвѣтна дейность, въ империята пламва и постепенно се разгорещява лютата борба срещу гърцизма. То е борба за независима национална църква и за културно равноправие на българския езикъ. Две живи струи обединяватъ българитѣ срещу врага, който чрезъ църквата и училищата иска да елинизира полуострова и да унищожи българската народность.

Неофитъ Рилски е увлѣченъ нѣкакъ несъзнателно, безъ предварителенъ планъ и безъ борчески патосъ, отъ оная вълна, която отъ 1835 г. насамъ залива Мизия, Тракия и Македония съ български училища и български книги. Той е първиятъ български учитель, „патриархъ на българскитѣ писатели и педагози", както го нарече Иречекъ. Съ него започва гражданското българско образование. Беронъ, наистина, десеть години преди Неофитовитѣ взаимоучителни таблици бѣ издалъ своя прочутъ буквaръ, който съ повече нравствена мощь и авторитетъ можеше да преобрази нашитѣ училища — но животътъ се развиваше тъй, че трѣбваше тъкмо единъ съгражданинъ на Паисия, самоукъ монахъ, да открие въ Габрово първото новобългарско училище.

Тамъ се стекоха десетки младежи отъ близки и далечни краища на България, за да се приобщаватъ къмъ новото знание и да се отдаватъ следъ това въ служба на народа. Отъ своя учитель тѣ знаятъ, че най-мощното срѣдство за напредъкъ и свобода е просвѣтата. Неофитъ не се двоуми никакъ, когато имъ казва, че на българитѣ сѫ необходими повече училища, отколкото черкви. „Богомолството може, въ нужда, и на поляната, и въ пустинята, и въ кѫщата, и на всѣко друго мѣсто да се соверши, но ученето не може да се учи на поляната, нито въ гора, нито въ пустиня, но токмо въ училището".

Цель на училището е да даде знания и да научи на добродетели. Неговото значение е високо хуманно и утилитарно. Училището не бива да е „мѫчилище, да мучи малолѣтний и мякий возрасть детский, но да имъ подаде руководство ко истинното просвѣщение, за да познаятъ и себе си, и Бога, и християнскитѣ и человѣческитѣ должности". Отъ 1824 и отъ 1835 г. до днесъ нашето училище има все тия благородни задачи, които целятъ нравственото усъвършенствуване на гражданина. Ученето не е цель сама за себе си — то, заедно съ възпитанието, трѣбва да облагородява човѣка. Тия разбирания на западни просвѣтители, дошли малко късно до насъ, лежатъ и днесъ въ основата на всѣка здрава, смислена училищна програма. Тѣхъ Неофитъ проповѣдвалъ не само на ученицитѣ, но и на гражданството. Иоакимъ Груевъ разказва въ своитѣ спомени, че въ Копривщица Неофитъ е държалъ нравствено-религиозни беседи за гражданитѣ всѣка срѣда следъ обѣдъ. Това той е правилъ навсѣкѫде, гдето се застоявалъ по-дълго като учитель. Постоянното общуване съ народъ и водачи му е дало възможность да схване добритѣ и лошитѣ качества у сънародницитѣ си. Човѣкъ съ зоркъ погледъ и съ живо родолюбиво чувство, Неофитъ знае, че българинътъ има нужда, повече отъ всичко друго, отъ гражданска просвѣта, отъ сцепление и разбирателство. Затова, въ едно писмо до бившия си талантливъ ученикъ Цвѣтко Недевъ Неофитъ дава следнитѣ препоржки: „За благоденствието на единъ новосъбуденъ народъ нищо друго не е потрѣбно отъ просвѣщението и отъ съгласието, но за жалость въ нашия народъ рѣдко се намѣрватъ тия дветѣ добрини съвокуплени въ душитѣ на простия народъ,

та да си познаятъ и самички недостатъка и да си потърсятъ ползата. Тази е най-голѣмата учителска длъжность, а не само да учатъ на четене и писане"...

Като Христаки Павловичъ, Райно Поповичъ и Емануилъ Васкидовичъ, Неофитъ е билъ привърженикъ на гръцката образованость. Самъ отлично запознатъ съ гръцкия езикъ и съ гръцката литература, той е смѣталъ, че българитѣ биха могли най-лесно да се приобщатъ по онова време къмъ европейския свѣтъ, чрезъ гръцкия езикъ. Неофитъ остави една гръцка граматика, една христоматия съ славянски четива за ученицитѣ въ Халки, съ славяногръцки речникъ и единъ грамаденъ недовършенъ българо-гръцки словаръ. Всичкото това е свидетелство за постоянната му любовь къмъ гръцката образованость. Но тя никакъ не влияе на неговото родолюбие. Въ училището той преподава преди всичко родния български езикъ. Всѣки българинъ, споредъ Неофита, трѣбва да знае „перво своятъ природний языкъ", а следъ това да учи чужди езици, „които тогава лесно се научаватъ, когато разпознае нѣкой перво на своя языкъ правилата, сир. онова художество, съ което се лесно и основателно учи сѣкой языкъ".

Не веднъжъ този скроменъ, затворенъ въ себе си и суровъ монахъ е трѣбвало да учи сънародницитѣ си да обичатъ, преди всичко, отечеството и народа. „За благоденствието на народа, всѣки истински синъ на отечеството е длъженъ да жертвува всичко що има най-честно, най-драго. . . и последната си капка кръвь". Такова е съзнанието на будителя и книжовника отъ онова време. Оттамъ иде и това ненамаляващо величие, съ свѣтлината на което ние и днесъ гледаме да озаримъ потъмняващитѣ понѣкога хоризонти на своя животъ. За себе си Неофитъ казва: „дордето гледатъ очитѣ ми, азъ не ще престана да се грижа за народната полза!" И който знае живота на този монахъ, той чувствува, че казаното не е гола фраза, а изповѣдь, изразяваща жизнена правда.

Покойниятъ професоръ Ив. Д. Шишмановъ намѣри въ книжата на Неофита Рилски два ржкописни листа, може би остатъци отъ нѣкаква речь, които той нарече „възторженъ, трогателенъ и прочувственъ химнъ на Отечеството" и препоржчваше да се препечататъ въ съвре-

меннитѣ христоматии. Тамъ, наистина, доста патетично, съ доза отъ лиризъмъ е казано, че „нѣма нищо по-мило отъ отечеството“, че човѣкъ не може да се ограничи въ своя личенъ животъ, защото е часть отъ едно „велико тѣло — отъ народа“. Отечеството за Неофита Рилски се представя преди всичко чрезъ народа, после чрезъ земята, която обитава. Въ онова време, когато всѣка дума на учителя е тълкувана, когато и турци и гърци еднакво сѫ бдѣли надъ всѣка българска проява, Неофитъ, който по темпераментъ е билъ кротъкъ и примиреленъ, не е можелъ да говори и пише повече и по-опредѣлено. Той е знаелъ, обаче, че просвѣтата, която дава и любовьта къмъ отечеството, къмъ родния езикъ, която всажда въ душата на ученици и читатели, ще бѫде най-несъкрушимото орѫдие за пълно духовно и материално освобождение на българския народъ.

Съ познанията, които е ималъ и съ живото чувство за езикъ, което го отличава, Неофитъ не е можалъ да остане чуждъ на оживенитѣ разисквания около установяване на българския книженъ езикъ. Изхождайки отъ дългогодишната си учителска практика, той знае, че литературниятъ езикъ трѣбва, преди всичко, да е достѫпенъ на народа. И затова въстава, понѣкога доста остро и жлъчно, срещу Венелина, Априлова, Огняновича, които препорѫчватъ да се изхвърлятъ членнитѣ форми и да се пише на черковно-славянски. Въ тия борби, които доста напомнятъ тогавашнитѣ гръцки препирни за гръцкия книженъ езикъ, Неофитъ застава, по подобие на Кораи, на едно срѣдно становище: книжовниятъ езикъ да не е простонародния, говоримъ езикъ, а едно ново, особенс наречие, което да обединява общитѣ форми на всички български наречия. Нашиятъ езиковедъ схваща пръвъ между всички домашни книжовници, че литературниятъ езикъ е най-здравото срѣдство за обединение на народа и затова препорѫчва да се изучава отъ всички българи, като нѣщо особено, общонационално. „Още тогава, пише проф. Милетичъ, когато препирнитѣ по въпроса, какъвъ да бѫде книжовниятъ ни езикъ, сѫ били въ най-голѣмия разгаръ, Неофитъ е ималъ най-правиленъ възгледъ, какъвто дори и день днешенъ у мнозина наши книжовници липсува, а именно, че книжовниятъ ни езикъ, веднъжъ установенъ възъ основа на „природния“, сир. простонародния бъл-

гарски езикъ, представя самъ по себе си самостойно живо наречие съ свои подробности, които не допускатъ постоянно да се смѣсва то съ другитѣ български наречия".

Неофитъ остави доста свои оригинални и преводни съчинения, между тѣхъ най-важни сж тия, които сж плодъ на филологическитѣ му занимания. Ценна, като пръвъ опитъ, е неговата „Българска граматика" и „Словаръ за български езикъ — изтълкуватъ на гръцки и славянски", отъ който Неофитъ можа да напечата само нѣколко кѫли. Надъ него той е работилъ десетки години. Както пише проф. Шишмановъ, този словаръ е билъ „жизненото дѣло на Неофита, кошмарътъ на неговитѣ дни и нощи". Значителенъ дѣлъ отъ Неофитовата преписка е посветенъ на този речникъ, чиито материали стоятъ днесъ затворени въ Народната библиотека.

Този упоритъ български книжовникъ е ималъ рѣдката за онова време склонность къмъ тихъ, съсрѣдоточенъ и системенъ трудъ — нѣщо, което обикновено се наблюдава всрѣдъ народи съ улегнала култура и съ нормаленъ животъ. И тукъ именно откриваме нѣщо изключително въ личностьта и дѣлото на Неофита. Той има богата библиотека отъ гръцки, сръбски, руски и български книги — повечето лексикони, граматики, философски, богословски и географски проучвания. Той гради при черквицата на св. Лука въ Рила специална сграда, за да може да се уедини тамъ и да работи, да чете и да пише спокойно. Въ всичко това се проявява една удивителна любовь къмъ науката, къмъ човѣшкото знание. И съ това Неофитъ е най-популярната личность на своето време. Нѣколко града се надпреварватъ да го молятъ да имъ стане учитель. Гръцки владици и учители го канятъ въ своето училище въ Халки, предлагатъ му владишки постове, а сръбскиятъ князъ Милошъ Обреновичъ го кани да стане Шабацки епископъ. На всички тия високи покани Неофитъ отговаря отрицателно. Той е истински монахъ, бѣга отъ суетата и облагитѣ на живота и се отдава на уединенъ, строгъ трудъ. Човѣкъ на реда (иначе не би писалъ цѣлъ животъ речници), на мѣрката и на абсолютната душевна чистота, Неофитъ е съ широко отзивчиво сърдце. Той води оживена и обстойна кореспонденция съ видни лица отъ онова време, съ всичкитѣ си ученици, станали учители по разнитѣ краища на

нашата земя и проявява сърдеченъ интересъ къмъ всички прояви въ живота на своитѣ познати и близки. Въ тия писма се разкрива часть отъ сдържаната сантименталность на единъ изключителенъ човѣкъ, писатель и божи служитель.

Мили и крайно интересни сж писмата на неговитѣ ученици. По онова време хората често си пишатъ. Неофитъ Бозвели дори издаде специаленъ учебникъ „послателникъ", за наставление на българскитѣ юноши, въ който и въ стихове сочи ползата отъ науката за писане на писма. Народътъ, „интелигенцията", събудена вече за животъ чрезъ словото, използува своята грамотность за най-живо общуване.

Неофитъ си води и подробенъ дневникъ. Това сжщо е белегъ на самочувството и на индивидуалното битие на този външно доста хладенъ и суровъ вегетерианецъ. Въ дневника, за жалость, нѣма нищо чрезъ което да можемъ да вникнемъ по-дълбоко въ интимнитѣ вълнения на неговата душа. Неофитъ, както и всички народни водачи, принадлежатъ само на дѣлото си. Цельта му е да довърши своитѣ трудове и чрезъ тѣхъ да събуди ревностьта, честолюбието на народа. И всички чужденци, минали прѣзъ Рилския монастиръ, гдето Неофитъ прекара значителна часть отъ живота си, сж очудени отъ особената духовность на този мждрецъ и монахъ. Иречекъ, който е можалъ да го види къмъ края на живота му, както и Григоровичъ, отбилъ се въ монастира по време на пжтуванията си презъ 1845 година, пишатъ за Неофита съ възторгъ и почить.

Къмъ Неофита сж се обръщали за съвети отъ всички кжтове на тогавашната турска империя. Книжовници, учители, общинари, еснафи, свещеници — сж искали отъ него мнения, поуки, насърдчения. Нѣмало по-важно културно предприятие по онова време, въ което да не е приплетено и Неофитовото име. Отваряне на училища, на българска печатница, събиране на народни пѣсни и стари монети, всичко е близко до интереситѣ на нашия буденъ, преданъ на народното дѣло монахъ.

Стилътъ на Неофита е Паисиевски, често е патетиченъ, изпъстренъ съ възклицания. Такъвъ е изобщо стилътъ на тогавашнитѣ писатели. Още по-типиченъ ще бжде той на единъ монахъ, който, може би, най-живо е

чувствувалъ заветитѣ на първия български историографъ. Цѣлото дѣло на Неофита се движи въ духа на Паисиевитѣ възгласи. Отъ първия до последния моментъ това дѣло нѣма друга цель, освенъ народната просвѣта, народното дѣло. Тъй Неофитъ смѣташе, че изпълнява не само патриотичния си дългъ, но и дълга си къмъ небето. Монахъ, затворенъ въ килията, надвесенъ надъ книгата съ най-благородни помисли, той можа да си създаде единъ изключителенъ моралъ, чрезъ който да служи съ еднаква святость и на народа си и на Бога.

НЕОФИТЪ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

Презъ 1835 година, заедно съ учебницитѣ на Неофита Рилски, въ Крагуевацъ сж отпечатани нѣколко учебни помагала и на Неофита Бозвели, учитель въ Свищовското елино-гръческо училище и сетнешенъ пръвъ водачъ на българитѣ въ борбитѣ имъ съ Патриаршията. Неговата роля въ тия борби посочихме въ уводната часть на този нашъ трудъ. Сега ще се спремъ само на учителската и книжовната му дейность.

Роденъ въ Котелъ около 1785 година, той, сигурно, въ детскитѣ си години е изпиталъ благотворното влияние на Софрония и отрано се е отдалъ на идеала да служи на Бога и на народа си. Още юноша, заминава за Света гора и става монахъ въ Хилендарския монастиръ. Тукъ въ продължение на десетина години не само монашествува, но и учи. Къмъ 1813 година отива като таксидиотъ на монастира въ Свищовъ,

ала скоро скѫсва връзкитѣ си съ монастирското братство, за да стане, въ продължение на двадесеть и петь години, учитель на свищовската младежь, да я учи — както се казва въ едно заявление на свищовци отъ 1844 година — „какъ трѣба да изпълнява вѣрно длъжностьта си къмъ Бога и къмъ държавното царство". Въ Свищовъ Бозвели е свещеникъ, учитель, заедно съ Емануила Васкидовичъ, и проповѣдникъ. Тукъ той подема и осѫществява идеалитѣ, които вълнуваха Берона и Априлова — за истинско, общодостѫпно народно образование. Значението му като педагогъ можемъ да разберемъ най-непосрѣдствено чрезъ учебницитѣ, които отпечатва презъ 1835 година.

Най-напредъ издава „Кратка священная история и священний катихизисъ" (Бѣлградъ, 1835), въ която, заедно съ религиозни разкази и тълкувания, сѫ дадени и редица наставления на „презвитери и детоучащи учители". Тая книга Неофитъ съставилъ, за да даде и на българитѣ полезно християнско четиво, каквото имали „вситѣ други вѣрующи во Христа народи". Презъ сѫщата година въ Крагуевацъ Неофитъ печата една педагогическа енциклопедия, наречена отъ него „Славеноболгарское детоводство за малкитѣ деца". — Часть първа: познания за буквитѣ, срицанията и слоговетѣ . . . Втората часть съдържа „известия за петѣхъ чувства" както и „надлежателства на обхождението съ разни лица и обязателства" (т. е. нравоучение), Езопови басни и други разкази. Между тия „обязателства" (т. е. длъжности) предно мѣсто заема любовьта къмъ Родината:

„Отечественная любовь е великъ нашъ долгъ . . . Всѣкий е долженъ да запази отечеството съ всичкитѣ негови сили, и когда ся случи нужда и да умре за отеческа любовь. Гдето е отеческая любовь тамо цъвтятъ много честни добродетелства".

Третата часть на Детоводството съдържа „известия славеноболгарской грамматики, кратко художнословие и кратко баснословие на древнитѣ еллини". Сѫщностьта на граматиката е посочена съ следното четиристишие:

Грамматиката поучава,
Какъ всякий правѡ да писува.
Хитрохудожн' да склонява
И правилнѣ да сочинява.

Четвъртата часть е „Аритметическо руководство“, петата „Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество“, а шестата — „Послателникъ“, т. е. ржководство за „какъ всякий споредъ причинитѣ, лицата и обязателствата прилично да писува“. Фактътъ, че Неофитъ е решилъ да издаде специално ржководство за писане на писма посочва и една насѫщна нужда на българина отъ тая епоха — особено на стопанския деятель. Токущо събудения за граждански и духовенъ националенъ животъ българинъ е жадувалъ да влѣзе въ връзка съ колкото може повече люде, на които да изрази бликналитѣ свежи, девствени свои чувства. Необходимостьта отъ владѣенето на писмовното изкуство и отъ създаване на навикъ да се пишатъ писма е изтъкната отъ Неофита съ следнитѣ стихове:

Който не знай да писува доброискусни писма,
Онъ между почтеннитѣ торговци сгрѣшава весма.
За то, о чадо! — тия примѣри добре научи
И, колко можешъ, понятието си въ нихъ обучи:
Изкусноходожне писма да сочинявашъ
И известно причинитѣ си да представлявашъ,
Добропорядочне же приятели да притежавашъ,
Въ далекоразстоянни мѣста да ся запознавашъ,
Препотрѣбнийтѣ си намѣрений да ся сподобявашъ,
Другъ друзе приметно торговини да привручавашъ
Тѣхнитѣ же торговски подлози да управлявашъ,
Отъ нихъ же почесть да ся удостоявашъ
Взаимне же имъ искренно да отвещавашъ.

Между всички тия шесть части на Детоводството, най-ценни като документи за възродителската роля на Неофита и за духътъ на българското училище сѫ „Землеописанието“ и „Славеноболгарската граматика“...

„Землеописанието обстоятелне представлява.
Сущо понятно, кругловидно землята обявлява
Колкото словеснии по нея обитаватъ,
Кой въ коего мѣста живѣе, за да познаватъ.
За то, нѣжни юноши, въ учение обучайте ся
И непрестанно, въ чтении книгъ, упражняйте ся.

При географскитѣ описания на българскитѣ земи Неофитъ не забравя да посочи тѣхното минало и косвено да даде своитѣ патриотични внушения на младежьта. Самъ страстенъ патриотъ, когато пише за народа и за Родината си той не може да не изрази — доколкото сѫ

позволявали обстоятелствата — своето нѣжно и дейно родолюбие: „Болгария ся именува нашата земля, у която живѣеме; нѣкогажъ имала особнитѣ си владѣтели и князи. . . Има въздухъ благоразтворенъ, клима весма здрава и изрядна, земля преизобилна и плодоносна". Надъ тая земя живѣятъ българи, гърци, турци, евреи; „обаче болгари са по-много отъ вситѣ и говорятъ единъ издораселний славенски язикъ. . . Болгаритѣ общо са простосердечни . . . страннолюбци, благоговѣйни, трудолюбиви, спокойни и мирни, добросклонни и остроумни". Но този добросърдеченъ и остроуменъ народъ има, споредъ Неофита, голѣмъ недостатъкъ: „не е склоненъ и е нерачителенъ въ науката", а това го прави „див, невежъ и посмѣваемъ отъ другитѣ искуснии и учении европейски народи". Тукъ, въ тия подчертани посочвания, се проявява будителската и просвѣтителска воля на Неофита. Тѣ сѫ характерни за нашитѣ книжовници и учители отъ онова време, особено за по-темпераментнитѣ като Неофита и Йорданъ Джинотъ, които искатъ колкото може по-скоро да приобщятъ сънародницитѣ си къмъ останалитѣ просвѣтени вече народи.

Недоволството на Неофита отъ състоянието на българската просвѣта и книжнина тогава е проявено най-силно и социално изяснено въ предговора къмъ Славяно-българската граматика, гдето скръбьта и укоритѣ му сѫ излѣни и въ смихове:

Ахъ! Болгария, всеокаянная Болгария!
Скоро умилно призови пророка Еремия!
На планината най-високо да се качи!
Жалостно да тя нарежда и умилно оплаче!
Защо, кой отъ другитѣ рода си ненавижда,
Както нашего рода, другъ другиго да обижда!
На искуснитѣ си добронравни да завижда!
На наукитѣ, катъ апсида, гласа да ненавижда!

Това нерадостно състояние на българския народъ ще се измѣни само чрезъ просвѣтата и чрезъ искренъ патриотизъмъ отъ страна на ония българи, които иматъ възможность да помагатъ за просвѣщаване на ближнитѣ си. Неофитъ защищава новитѣ граждански училища и се противопоставя на килийнитѣ. Псалтиря и Часослова трѣбва да се замѣнятъ съ нови учебници.

Подобно на Презвитеръ Козма, Бозвели осѫжда

смѣло ония богати българи, които се отдаватъ на „велико ненаситно лакомство и насилно грабителство", а не помагатъ на народа да излѣзе изъ мрака на невѣжеството и сиромашията. Надеждата и вѣрата на Неофита за доброто бѫдеще на българитѣ е въ нѣкои родолюбиви българи въ чужбина и въ младежьта. — „Нашето отечество, обръща се той къмъ младежьта — е въ нинешното време жалостноплачевно, поносно, уничижинно, похулно и посраменно толико години останало! Прочее отъ васъ, отъ васъ прежаждосно ожидава искренноподканителна и охоторачителна любовь". . .

Тия родолюбиви чувства и просвѣтителски възгледи, заедно съ безусловната си умраза къмъ всичко гръцко, Бозвели изразява много по-ярко въ своитѣ диалогични творби:

1. Просвѣщений европеецъ, полумершая Мати Болгария и синъ Болгарии. 2. Общособорно жалостний советователний разговоръ на любороднитѣ. 3. Любопитно-простий разговоръ и 4. Мати Болгария.

Всички тия творби сѫ писани по времето, когато Неофитъ ржководи борбата на търновци срещу Патриаршията и отразяватъ чувствата, които сѫ вълнували героичната му душа въ тая борба, особено при двукратното му заточаване въ Света гора.

Първиятъ диалогъ е писанъ къмъ 1842 година и рисува плачевното положение на българитѣ подъ гръцката духовна власть. Разговорътъ между България, нейниятъ синъ и просвѣтениятъ европеецъ, учитель на сина, се води при брѣга но Янтра, край развалинитѣ на нѣкогашната българска столица. Цельта на Неофита е да посочи причинитѣ за нещастията на българския народъ: фанариотитѣ и гъркоманитѣ-чорбаджии. Сѫщитѣ цели иматъ и останалитѣ диалози, самоче въ тѣхъ вече Неофитъ подканя българитѣ къмъ борба съ злото. Найценна и завършена творба на Неофита е „Мати България". Тукъ България оплаква своитѣ чада и българската земя, а синътъ обяснява защо чадата ѝ бѣгатъ по чужбина и оплакватъ живота си. Въ разговора постепенно се разгръща пълната картина на социалното, духовно и политическо състояние, въ което е живѣлъ българскиятъ народъ. Най-гибелни за него сѫ фанариотскитѣ духов-

ници: — „На всичкитѣ народосъсипни, беди и напасти они, поразници, сѫ ядоутровната и смертоносната, чумохолерна, тлетворна и всепагубна причина и тайноникнующий, коварноприлепчивий коренъ!“

„Мила ми майко — обръща се синътъ — трѣбва да имамъ небето за хартия, морето за чернило и Матусаловитѣ години, и да призова изъ стихотворцитѣ боговдохновеннаго царя пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чудеснаго Овидия и плачевноридателя иерусалимскаго пророка Иеремия, за да ми спомогнатъ оживително да ти изложа туй смертоносно тегло, и обстоятелно, милая ми мати, да ти го предложа, че сичко сосъ пророка Иеремия и ти да вникнете съ него заедно, прилично и жалостно да наредите и уплачите горкитѣ твои рожби! Тѣ уста иматъ, езикъ нѣматъ, очи иматъ, но не виждатъ, уши иматъ, но не слушатъ, теглятъ повече отъ скотоветѣ, и защо — не знаятъ; горко въздишатъ и пъшкатъ, но за коя причина — не смѣятъ да попитатъ; стоятъ просълзени, горкитѣ, гледатъ като нечувственни! и умаяни като гѫски ходятъ въ темна мъгла“.

Неофитъ не се задоволява само съ посочване на нерадостнитѣ насилнически прояви отъ страна на фанариоти и турци — той за пръвъ пѫть въ новата ни културна история се одързостява смѣло да препоржча и борба срещу насилието. — „Че вие отъ кърджалии и еничери не отървахте ли се?“ — пита България синоветѣ си и добавя: „Какъ не можете да се избавите отъ това фатрическо грекофенерско сонмище?... Вие не смишлявате ли, че изъ народитѣ по свѣтътъ кой народъ е като васъ останалъ нѣкогажъ — вѣра насила съ грошове да му натрапватъ. На кое правителство законитѣ допущатъ такова насилство въ владенията му да става? ... Само вамъ ли се е дало, милий ми горки рожби, да сте на фанариотофатрическото грекосонмище роби, че като безсловесни скотове смертоносио и несносно тегло да теглите и на султанската порта да не смѣйте да се уплачите?“

Макаръ често пѫти въ разговора между Мати България и синътъ да става дума за султанско милосърдие и законность, всѫщность Неофитъ недвусмислено дава да се разбере, че българинътъ не може да очаква добро

отъ властьта на турцитѣ, която е въ пълна зависимость отъ фенерската развала и отъ подкупничеството. Тъй че, Бозвели изпъква и като политически бунтовникъ. На трето мѣсто, между враговетѣ на българския народъ той поставя гъркоманитѣ чорбаджии — „погречени граждански чорбаджии и соединенофатрически грековладишки единомудрователи, народни изедници и съсипници . . . които нищо друго не смишляватъ, освенъ каква нова беда на горкиятъ ни болгарски народъ да измислятъ и сосъ грековладицитѣ си грошови да собиратъ". Имало между тѣхъ такива, които се показвали „любородци и доброжелатели", но само на думи — „въ кисиитѣ си ржка не простиратъ, нито гдето трѣбва речь продумватъ, но, бѣгающе далечъ се потаватъ".

Срещу всички тия свои врагове народътъ ще може да устои и ще ги отстрани отъ пѫтя си само чрезъ „братолюбно общенародно соединено согласие" и чрезъ просвѣта:

— „Не дрѣмете, мили ми рожби, не дрѣмете, но отъ слѣпотнаго унижения невежества се събудете и чрезъ просвѣщението волхвования очарователство отъ горката ни Болгария далеко прогонете, и на покривала притворности ухищрения духа лести, злоби и гордости булото повдигнете и грозноумразното, тайноковарное лице на свѣтътъ покажете, и по всѣкаде въ отечеството си въ училищата свѣтъ разума, премудрости и искуства запалете, и общежителнитѣ си младочки просвѣтете, и человѣчески жителствующе, спасително и благопорядочно да следоватъ наставете".

„Мати Болгария" е цѣлостенъ, идейно осмисленъ и завършенъ трудъ, въ който намиратъ темпераментенъ отгласъ всички дейни, вълнуващи чувствителната и борческа душа на Неофита въпроси. Тя, както и останалитѣ диалози, бѣ намѣрена всрѣдъ книжата му и е печатана късно следъ мѫченическата му смъртъ (4 юний 1848.).[1]

[1] Печатана е най-напредъ отъ В. Друмевъ въ „Периодическо списание" кн. IX—XII (1874—77). Последно издание направи проф. М. Арнаудовъ презъ 1939 год. — „Мати Болгария и други съчинения на Н. Бозвели" (Хемусъ). Тамъ проф. Арнаудовъ отбелязва: „сдно критическо издание на „Мати Болгария", възъ основа на недостѫпния още оригиналъ, се чувствува като голѣма нужда въ българската литература." (стр. 171)

Тя е между най-живитѣ, най-характерни творби на Българското възраждане — дѣло на личность необикновена съ своята национална чувствителность и съ своята борческа воля. Въ това отношение Неофитъ е близъкъ на Паисия, а самъ той после става образецъ за Раковски и за Петко Славейкова, негови ученици. Имало е нѣщо стихийно въ устремитѣ на този вѣчно буденъ и напрегнатъ надъ народнитѣ страдания духъ, въ неговия безкомпромисенъ моралъ и въ жертвоготовностьта му предъ правдата и предъ Родината. — „Известно е, пише той отъ затвора въ Хилендаръ до свещеникъ Андрей Робовъ въ Елена, че правдата е на всичкитѣ добродетели владичица и царица; нейната свѣтлость е превелика; чрезъ нея оставатъ человѣцитѣ добродетелни, називаватъ се праведни и святи". Съ тая непобедима вѣра въ правдата и съ най-дейна умраза къмъ подтисницитѣ, къмъ орждията на тъмнината и насилието, Неофитъ работи като учитель, свещеникъ и книжовникъ. Тя дава изключителна мощь на неговото изобличаващо или оплакващо слово, прави жестоветѣ му героични, внушителни, непоколебими. Самообразовалъ се, запознатъ съ гръцката, сръбска и руска книжнина и особено съ мждростьта на древнитѣ философи и на църковнитѣ отци, той иска чрезъ служене на църквата да служи на напредъка на своя народъ, като проявява въ тая си служба стоманено и трагично упорство. Тъй Неофитъ стана народенъ вождъ отъ високъ стилъ — вождъ съ идейна устойчивость и жертвоготовность. „Благородни чувствования обладаваха неговото българско сърдце — пише Раковски. Негова най-свята длъжность бѣше да помогне на бедния си родъ и да го избави отъ тежкитѣ окови на духовното фенерско иго. Затова той презрѣ сичко на свѣта, изложи на опасность и самия си животъ и най-после издъхна въ калугерската влажна тъмница, желѣзовързанъ, съ най-последна речь въ уста си: „България, мила Мати".

Нравствената дисциплина и воля на Неофита дава и на изповѣдитѣ му, както и на всичко, което пише, индивидуална, стилна окраска. Той — подъ влияние на нѣкои гръцки автори, на първо мѣсто на сатирика Лукиянъ — избира като най-подходяща за своитѣ вълнения и патриотични цели диалогичната форма. Тъй може най-

непосрѣдствено и прочувствено да изрази онова, което чувствува самъ, като преданъ синъ на народа си, пъкъ и да покаже какво тежи на Родината — майка на всички озлочестени българи. Диалогътъ тукъ разкрива вжтрешната борба въ духа на Бозвели, който самъ е вникналъ въ участьта на народа си и е пожелалъ да поеме неговия кръстъ, та презъ Голготата на народнитѣ изпитания да дочака Възкресението.

Неофитъ Бозвели има и свой езикъ — нервно напрегнатъ, стремително насоченъ къмъ изобличаване на врагове. Той е препълненъ съ ядовити сложни епитети, съ възклицания и въпроси, въ които сж събрани презренията му къмъ низостьта и съчувствията къмъ страданията на близкитѣ. Отъ този езикъ, малко труденъ за четене, но извънредно индивидуализиранъ и трогващъ, сж се влияли писатели и народни будители като Раковски и Йорданъ Джинотъ.

*

Едновременно съ Неофита Рилски и Неофита Бозвели, като ревностни просвѣтители на българския народъ се проявяватъ още нѣколцина учители и учебникари. Трима отъ тѣхъ, а именно: Райно Поповичъ, Христаки Павловичъ и Емануилъ Васкидовичъ, иматъ еднакви разбирания за идеалитѣ, които трѣбва да догонва българското училище. Тѣ сж представители на т. н. елино-гръческа педагогическа школа, която посочва гръцкия езикъ като необходимо срѣдство за гражданско и духовно усъвършенствуване, безъ да измѣстя или да подценява чисто националнитѣ идеали на българитѣ.

Райно Поповичъ е роденъ къмъ края на осемнадесетия вѣкъ въ с. Жеравна. Училъ въ Солунъ, на островъ Хиосъ и въ Букурещъ — при прочутия гръцки просвѣтитель Никифоръ Дука, а учителствувалъ дълго време въ Котелъ и Карлово — въ последния градъ около 25 години. Неговото училище било известно изъ цѣла България и е създало редица народни деятели, между които Раковски, Гавраилъ Кръстевичъ, Евлогий Георгиевъ и Ботйо Петковъ. Той преподавалъ предимно на гръцки езикъ и, споредъ думитѣ на Кръстевича, преподаването му било „сѣкога много изкусно, сладостно и ясно и съ всичкитѣ исторически, филологически и други потрѣбни разяснения придружено, така щото ученицитѣ му, вси

въобще, като отъ магнитъ къмъ учението му привлѣкаеми, слушаха съ внимание, прилежаваха съ ревность и, наслаждаеми, научаваха се лесно и добре да говорятъ и пишатъ чуждиятъ за тѣхъ тойзи езикъ".

Райно Поповичъ е превелъ и съставилъ нѣколко книги: 1. „Христоития или Благонравие, присовокуплена... за полза и употрѣбление на болгарското юношество" (Въ Будимѣ, писмени крал. типографии унгарской, 1837.). 2. „Краткое толкование на Божествениатъ храмъ и на колкото са въ него священни сосуди и одежди..." (Въ Будимѣ градѣ, 1837.). 3. „Служба и житие св. Хараламиа", преведена заедно съ Евтимия иеромонахъ хилендарски и поправена отъ Неофита Рилски (Константинополъ, печатница Трудолюбива пчела, 1843) и 4. „Есопа, фригийскаго баснотворца басни или приказки (Бѣлградъ, въ княжеско-сербскѫтѫ книгопечатня, 1854).

Най-интересна и важна, като документъ на епохата, е Христоитията на Поповича — особено нейниятъ предговоръ, гдето сѫ изложени педагогическитѣ разбирания на този авторитетенъ нѣкога учитель. Като Берона, Неофита Рилски и Бозвели — Поповичъ отрича килийнитѣ училища и подканя сънародницитѣ си къмъ истинска просвѣтна работа. Той осѫжда ония, които немарятъ за състоянието на българската книжнина и окайва писателитѣ, защото тѣ — при апатията на обществото — „безъ полза са си горили свѣщитѣ".

Въ всички свои книги Поповичъ подчертава, че е „елиногречески учитель". Споредъ него, българитѣ трѣбвало да следватъ гръцката образованость, чрезъ която щѣли да влѣзатъ най-лесно между културнитѣ народи. Защищавайки това свое мнение, той пише: „Ложно е онова просто и грубо мнение, чи който са билъ научавалъ гречески и прокопсувалъ, билъ са погарчалъ и не щѣлъ да знае родатъ си..." По-късно, подъ влияние на Априлова, Поповичъ отстѫпва отъ крайнитѣ си елинофилски разбирания и въ едно писмо до габровския родолюбецъ изтъква: „Всички съгласно признаватъ, че трѣбва да имаме книги на езика си и него като бащинъ да преподаваме било за четене, било за писане..."

Главниятъ стремежъ на Поповича е да помогне на сънародницитѣ си, като ги направи колкото може по-

практични, по-общителни и дейни въ живота. Този му стремежъ изпъква най-ярко въ препоржкитѣ на Христоитията, която той съставя по гръцки образецъ. Тука сж посочени редица правила за приличие, за личенъ и общественъ моралъ. Идеалътъ на това „благонравие", познато въ цѣла Европа, е да създаде „добри" практични, хитри граждани (Точно срещу този „моралъ" въставаха Ботйовъ и Вазовъ — вж. „Срѣдство да нѣмашъ врагове").

*

Христаки Павловичъ-Дупничанинъ е роденъ въ Дупница презъ 1804 година отъ родители дошли тукъ изъ Македония (Кочани). Училъ въ Дупница, въ Рилския монастиръ, въ Мелникъ — при прочутия учитель Адамосъ Метсиовитисъ, и въ Сѣръ — при Аргириадисъ, които го запознали основно съ гръцкия езикъ и гръцката книжнина, и после се върналъ пакъ въ монастира. Когато презъ 1831 година свищовци решили да отворятъ ново училище и се обърнали къмъ братята отъ Рилския монастиръ да имъ посочатъ учитель, тѣ изпратили Павловича. Свищовци го посрещнали съ радость и той веднага — заедно съ Ем. Васкидовича, устроилъ тукъ новобългарско училище, наричано славяно-елинско, въ което преподавалъ по взаимната метода. По-късно отворилъ класно славяно-българско и друго девическо училище. Въ Свищовъ Павловичъ се задомилъ и ималъ осемь деца, които оставилъ невръстни сираци: той починалъ отъ върлуващата тогава холера, на 21 юлий 1848 година.

Свищовското училище, заедно съ габровското, карловското и самоковското, е прочуто изъ цѣла България. Тукъ, при Павловича и Васкидовича, сж се учили П. Р. Славейковъ, Драганъ Цанковъ, Григоръ Начевичъ и други видни народни дейци.

Христаки Павловичъ е авторъ на десетина книги, предназначени за поука на младитѣ и за помагала въ училището: 1. „Аритметика или наука числителна" (Бѣлградъ, 1833). 2. „Месяцословъ или календаръ за година 1834" (у Будиму, 1834), сжщо и за 1835 година. 3. „Писменникъ общеполезенъ на секого единороднаго ми Болгарина" (Бѣлградъ, 1835). 4. „Разгорорникъ греко-болгарскій за онія, които желаятъ греческий язикъ да се научатъ... и една кратка болгарска история" (Бѣлградъ, 1835). 5. „Гра-

матика славено-болгарска“ (Въ Будимѣ градѣ, 1836 — второ издание отъ 1845). 6. „Царственикъ или история Болгарская, която учи отъ где са болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили...“ (У Будиму, 1844).

Най-важни между всички трудове на Павловича сѫ Разговорникътъ и Царственикътъ. Разговорникътъ го характеризира като преданъ почитатель на гръцката образованость, по-специално на гръцкия езикъ, който той нарича „благороденъ и весма потрѣбенъ“. Едновременно съ това, обаче, и Павловичъ се проявява като деятеленъ патриотъ, загриженъ за запазване на народностьта. Като препоржчва на българитѣ да учатъ гръцки езикъ, той се „моли со слези да не уничтожава болгаринътъ своя родъ Болгарский, именувающися, каквото много безумни правятъ грекъ“. Павловичъ е застѫпникъ на националната просвѣта и подчертава, че „учението тамо цавти, гдето се предава на свой язикъ“. Той често обръща погледа на своитѣ възпитаници къмъ историята, за да имъ покаже какъ нѣкога и „България се возвишавала, като кедръ въ Ливана и какъ после жалостно паднала, уничтожила се и обезславила се“ и да ги убеди, че тя ще може отново да се прослави „само, ако процавти сичкото учение на болгарский езикъ“.

Царственикътъ представя преработка на Паисиевата история, по-сбита, но и лишена отъ лиризма на Паисиевата речь. Целитѣ, които си поставя Павловичъ, като историкъ, сѫ почти изцѣло Паисиевски. Чрезъ своята печатна книга, той за първи пѫть прави идеитѣ на Хилендареца достѫпни и дейни за широката обществена срѣда.

По въпроситѣ за книжовния езикъ и правописъ, Павловичъ сподѣля възгледитѣ на Венелина и на архаиститѣ. Неговата „Граматика словено-болгарская“, която претърпѣла две издания, препоржчва да се пише на черковно-славянски и да се преследва общодостѫпния народенъ езикъ.

Павловичъ превелъ известния вече отъ сборницитѣ на Софрония разказъ за Синтипа философъ („Баснословие Синтипа философа“, Будимъ, 1844, второ издание 1854, и „Изгубено дете или приключение весма приятно и полезно на нѣмецки езикъ исперва сложено, на французкий после преведено, отъ французкаго же на греческий, а сега отъ

греческаго на болгарский". Това е повесть отъ твърде популярния нѣкога нѣмски белетристъ Християнъ фонъ Шмидъ.

Изобщо, Христаки Павловичъ е доста плодовитъ, изпъкващъ съ идеитѣ и самоувѣреностьта си народенъ будитель. Особено голѣми сѫ неговитѣ заслуги за разширяване на българската гражданска просвѣта и за популяризиране на Паисиевитѣ патриотични идеали.

*

Еманоилъ Васкидовичъ, макаръ и по произходъ да е гръкъ (роденъ въ Мелникъ), сътрудничи на Павловича и наравно съ него, дори и съ Неофита Бозвели, учи българитѣ въ Свищовъ на грамотность и родолюбие. Тридесеть години учителствувалъ той въ Свищовъ, за да признае после: „голъ отидохъ, голъ се върнахъ, безъ да усвоя нито ботка отъ сиромашка кръвь".

Васкидовичъ сътрудничи на Бозвели при съставяне на неговото Славяноболгарское детоводство и подтиква свищовци да си изградятъ ново училище. Около деветь години той учителствувалъ и въ Плѣвенъ, като преподавалъ и българска граматика. Въ една автобиографична брошура — „Прескорбное оправдание Еманоила Васкидовича, тридесятолѣтнаго учителя Свищовскаго училища, святаго Преображения, противъ клеветника" (Будимъ, 1846) — той самъ характеризира своята искрена българска патриотична дейность: „Всѣкога вдъхновахъ въ сърдечното имъ срѣдоточие (на младежитѣ) онова българско чувство, чрезъ което имъ подобаваше да бѫдатъ повинни на владетелството, послушни на родителитѣ си, на учителитѣ, на старитѣ и най-паче способни и достойни, за да ползуватъ природното си отечество и да осѣщатъ сладостьта му, защото въ него първи пѫть сѫ видѣли слънцето". Въ „Перва понятия за детинско употрѣбление когато начнѫтъ свободно да чтѫтъ, преведени отъ французский на славенобългарский язикъ отъ Ем. Васкидовича". (Бѣлградъ, 1847), съветва българитѣ да изучаватъ славенския езикъ, защото „е старъ, первообразенъ и сладъкъ", защото на него е било преведено свещеното писание, пазено неприкосновено отъ „святата наша църква" (това го пише единъ гръкъ! Рѣдъкъ примѣръ въ нашата история: чужденецъ, и то отъ вражески народъ, да брани езика и народностьта ни!) — „Подобава прочее намъ,

като искренни чада на нашитѣ прадѣди, които сѫ той язикъ говорили, и намъ го, като драгоценно наследие оставили, да ся трудимъ да го основателно изочавами, искрено любими, и крепко за него държими, ако щемъ да сегашниятъ нашъ болгарский говоримий языкъ, който ся е отъ славенскиатъ родилъ, украсими и правилно устроими". Сѫщитѣ мисли и пожелания изказва Васкидовичъ и въ другъ свой учебникъ: „Детинско прибавление или различни нравствени поучения и нравоучителни истории" (Цариградъ, 1852). Така той върви въ пълно разбирателство съ Павловича и дори съ Неофита Рилски. Като тѣхъ и той погрѣшно мисли, че черковнославянскиятъ и старобългарскиятъ езици сѫ нѣщо едно и сѫщо.

*

Твърде интересно и указателно за онова време е обстоятелството, че, едновременно съ гърка Васкидовичъ, като ревностенъ български народенъ просвѣтитель се проявява и единъ сърбинъ: Константинъ Огняновичъ.

Той е роденъ въ Панчево презъ 1798 година, а училъ най-напредъ въ Бѣлградъ. Въ България дошълъ следъ сръбското въстание отъ 1815 година и живѣелъ въ Враца, покровителствуванъ отъ влиятелния чорбаджия Димитъръ х. Тошевъ, познатъ съ авторитета си и въ Сърбия. Отначало Огняновичъ билъ частенъ учитель въ дома на х. Тошева, а после, на 1822 година, уредилъ първото българско училище въ този буденъ нашъ градъ.[1] Следъ убийството на х. Тошева (въ Видинъ, презъ 1827 година) и поради руско-турската война, училището било затворено. Отъ 1830 година той странствува: въ Букурещъ, Габрово, Цариградъ, Калоферъ. . . Въ Цариградъ се сближилъ съ Неофита Бозвели и подпомагалъ борбата на българитѣ срещу Патриаршията. Покрай друго, Огняновичъ е между създателитѣ на първата българска печатница въ Цариградъ — „Трудолюбивата пчела", въ която презъ 1842 и 1843 година се отпечатватъ нѣколко книги.[2]

[1] Подробности вж. у Василъ Пундевъ: Константинъ Огняновичъ, въ СбБАН, кн. XXXVI 1942 год. и у А. Теодоровъ Баланъ: „Сѣнки" въ сп. „Български прегледъ", год. I. 1894.

[2] Вж. Н. Начовъ. „Новобългарската книга и печатното дѣло у насъ отъ 1806 до 1877 год." въ СбБАН, кн. XV. 1921 год.

Огняновичъ е авторъ и преводачъ на: 1. „Житие на светаго Алексия, человѣка Божи... сочинено на стихи на языкъ Славено-болгарский". (Въ Будинѣ градѣ, 1833) 2. „Календаръ за лѣто 1843" (Цариградъ, въ Слав. болгарска типография на трудолюбивата пчела, 1842). 3. „Лѣтний кринъ или страдание святия великомученици Марини, списано на просто-болгарский языкъ" (печатано въ Цариградѣ, писмени трудолюбивая пчели, лѣта 1843). 4. „Буквaръ" (тамъ, 1844). 5. „Забавникъ" за 1845 и другъ за 1846 (Парижъ, 1844 и 1845) и др.

Името на Огняновича е свързано и съ издаването на единъ български вестникъ — „Новина бугарска", Цариградъ 1846 година, отъ който нѣма запазени екземпляри. Ако имахме повече ясни данни за него, трѣбваше да приемемъ, че Огняновичъ е създатель и на първия български вестникъ.[1]

Най-интересна и ценна е първата книга на Огняновича: „Житие на Алексия человѣка Божий". Ценна и интересна е тя поради своя патриотиченъ предговоръ, издържанъ съвсемъ въ духа на Паисиевата история, и поради обстоятелството, че самото житие е писано въ стихове. Въ предговора Огняновичъ изтъква, че презъ многолѣтното си пребиваване помежду българитѣ е показалъ искрената си любовь къмъ тѣхъ. — „Азъ всѣкога къ вамъ съ горяща любовь одушевленъ билъ толко, да и въ най-голѣма беда и гонение, кое знаете, и кое зарадъ васъ нѣкоихъ претерпѣхъ". Като просвѣтитель той е желалъ да намали невежеството и да създаде младежи, които да бждатъ „украшение и слава на отечеството си". Но, добавя Огняновичъ — „ще ли то скоро да буде, ще ли нѣкога и въ Болгария да возсия благодатна луча премудрости; въ Болгария кажемъ, кое е отечество Ваше, кое е нѣкога славно било, което се Ви обаче днесъ стидите, какво що видѣхъ многихъ да се отричатъ отъ това име болгаринъ, а защо? Затова, защото студеность нихнаго сердца не позволява имъ да любатъ свое отечество... Но ако би вси народи чрезъ нещастие своего рода, языкъ свой и име променували, то би вси беднейши били, и вѣчно би презрение заслуживали... Питамъ азъ: Кого видѣхте, о болгари, и чухте да се отрича своето рода и

[1] Повече вж. у Пундевъ, посоч. съчинение, стр. 263 и нат.

язика? Азъ единъ не видѣхъ до болгарина!“ . . . Причина за това пагубно родоотстжпничество е, преди всичко, невежеството, а следъ него: робството и немарата на богатитѣ и издигнатитѣ българи. Така, съ идеитѣ и внушенията си, Огняновичъ продължава Паисиевата традиция, а едновременно върви въ единомислие съ Неофита Бозвели.

Следъ предговора иде самото житие на Свети Алексия — синъ на богати родители, надаренъ съ изключителни духовни богатства и съ хубость, който напуща бащиния домъ и живѣе като нищий духомъ, прославя се и после мощитѣ му излжчватъ цѣлебна сила. Житието е написано на черковно-славянски езикъ въ десетосрични силабични стихове. То е между най-известнитѣ и най-обичанитѣ книги въ срѣдата на миналия вѣкъ у насъ. Въведено било като учебна книга въ нѣкои наши училища. — „Колко жени и старци съмъ разплаквалъ съ прочитането на тая книжка, пише Илия Блъсковъ — че и ученици, че и ученички, че и самъ азъ съмъ се просълзявалъ“.[1] Подъ влияние на това житие и младиятъ Петко Славейковъ решилъ да бѣга въ Света гора, за да стане монахъ и да дири спасение и святость за душата си.

Въ календаря и въ забавницитѣ си, покрай осведомителни и нравоучителни четива, Огняновичъ сжщо помѣства исторически сведения и патриотични възхвали и позиви, между които и една стихотворна „Похвала на древнитѣ българе и на отечеството имъ“. Той посочва, че българитѣ сж дошли отъ Майка Волга и се „вселили сосъ слава въ предѣлитѣ гречески — ветхата Мисиа, Тракия и Македония“. Отъ съвременнитѣ културни народи Огняновичъ хвали най-много французитѣ и явно е проводникъ на тѣхната пропаганда (въ връзка съ Чайковски и Ал. Екзархъ) — но едновременно съветва българитѣ да се пазятъ „отъ всякаго иностранца, който би се нѣкога появилъ въ българскитѣ общества и начналъ би да ни проповѣдува будущето ни нѣкое благополучие, или убеждалъ би ни съ разни обещания, за да отстжпиме отъ поданническата ни должность“ Такъвъ човѣкъ българитѣ трѣбва веднага да отгонятъ изъ срѣдата си „като

[1] Вж. Илия Р. Блъсковъ — „Материали по историята на нашето Възраждане“, Шуменъ 1907 и „Константинъ Огняновичъ“, сп. „Училищенъ прегледъ“ год. XI. 1906.

явнаго общаго супостата и врага". Сѫщото трѣбва да сторятъ и съ всѣко писание, внесено отъ вънъ, което съдържа „возмутителний духъ и побуждение нѣкое противно благоправию и честности" . . .

Огняновичъ, макаръ и сърбинъ, изпъква съ трудоветѣ си като единъ отъ най-ревностнитѣ будители на българската свѣсть, най-умни и влиятелни възпитатели на младежьта и най-темпераментни книжовници. Въ срѣдата на своитѣ колеги и съвременници той прави впечатление съ смѣлото си противопоставяне на гръцкото влияние, съ препоржкитѣ си за послушание на турската власть и съ предпочитанията, които има къмъ Франция.

Всички тия учители: Райно Поповичъ, Христаки Павловичъ, Емануилъ Васкидовичъ, Огняновичъ, пъкъ дори и Неофитъ Рилски сѫ като съзвездие около ярката личность на Бозвели — най-вдъхновенъ и волеви изразитель на българскитѣ идеали презъ срѣдата на XIX вѣкъ.

НАЧАЛО НА ПЕРИОДИЧЕНЪ ПЕЧАТЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

КОНСТАНТИНЪ ФОТИНОВЪ

Първитѣ периодични печатни издания у насъ се явиха съ нѣколко десетилѣтия по-късно отъ тия у нашитѣ съседи. Причинитѣ за това закъснение сж известни: — българскиятъ народъ бѣ отдалеченъ отъ европейскитѣ културни срѣдища и живѣеше подъ непосрѣдствения контролъ на Цариградъ. Никой другъ отъ балканскитѣ народи не бѣ тъй фатално близъкъ до столицата на империята. А отъ тамъ него го дебнѣха не само политическитѣ власти, а и органитѣ на Патриаршията, готови да подтиснатъ и да осуетятъ всѣка българска творческа проява. Съ тая близость до Цариградъ и съ тая тежка зависимость отъ Патриаршията се обяснява изобщо позатрудненото духовно и политическо развитие на народа ни въ началото на миналия вѣкъ. Сърбитѣ чувствуваха до себе си мощна и културна Австрия и Унгария, гърцитѣ и румънитѣ сжщо имаха непосрѣдственъ допиръ съ Европа, а ние стоехме задъ тѣхъ, затворени, почти изолирани. Затова у насъ влиянието отъ западъ дойде по-късно. А тамъ периодичниятъ печатъ, най-важниятъ двигатель на общественото развитие, се създаде още презъ срѣдата на XVI вѣкъ — най-напредъ въ Германия, а следъ това и въ останалитѣ страни. Въ Германия се явява и първиятъ всѣкидневникъ — презъ 1660 год.

Между съседитѣ ни първи уреждатъ свой периодиченъ органъ австрийскитѣ сърби („Сербския новине", Виена, 1791 г.). На 1793 год., пакъ въ Виена, започва да излиза и първото гръцко списание. Въ самото сръбско княжество началото на периодичния печатъ е отъ 1834 година. Десетина години по-рано се явяватъ и първитѣ румънски вестници.

Мнозина отъ българскитѣ търговци, вѣроятно, сж знаели и сж четѣли тия съседски издания. Тѣ четатъ и

излизащия въ Смирна (1825 год.) „Spectateur de l'Orient", както и турскиятъ официозъ „Такъмъ и Вакъи", уреденъ отъ французинъ презъ 1832 год.

Точно десеть години по-късно Фотиновъ издава пробния брой на „Любословието" — то е по времето, когато се отваряха навсѣкѫде модерни български училища и когато се засилваше печатането на книги и учебници. Отъ тогава, като прѣка последица на реформитѣ, предприети отъ Абдулъ Меджида, започна организирането на нашия народъ. А тъкмо периодическиятъ печатъ влияе най-мощно за това организиране.

Отъ 1844 год. започва да излиза редовно „Любословието"; на 1846 год. въ Лайпцигъ — Богоровия „Български народенъ известникъ", прекръстенъ после на „Български орелъ"; на 1848 год. — „Цариградски вестникъ"; на 1850 г. въ Виена „Мирозрение" редактирано отъ Ив. Добровски; на 1857 год. въ Нови Садъ — „Българска дневница" редактирана отъ Раковски; на 1858 год. въ Цариградъ „Български книжици"; на 1859 год. въ Цариградъ в. „България" на Драганъ Цанковъ, на 1860 год. въ Москва „Братски трудъ" и въ Бѣлградъ — „Дунавски лебедъ" — редактиранъ отъ Раковски; на 1863 год. въ Цариградъ „Гайда", а на 1866 год. — „Македония", редактирани отъ П. Р. Славейковъ...

*

Константинъ Г. Фотиновъ е роденъ въ Самоковъ. Точната дата на неговото раждане не се знае; предполага се да е около 1800 година. Родниятъ градъ на Фотинова по онова време е билъ съ завидно благосъстояние. Съ стопанския си животъ и съ просвѣтата си той върви заедно съ прибалканскитѣ селища, а въ нѣкои отношения ги превъзхожда.[1] Самъ Фотиновъ въ своята география, следъ като описва поминъка и нравитѣ на

[1] Въ издаденитѣ неотдавна отъ Българската Академия на Наукитѣ „Документи за българската история", томъ III — преведени отъ Панчо Доревъ и редактирани отъ проф. Мутафчиевъ, има нѣколко официални писма, отъ които личи, че презъ срѣдата на XVI вѣкъ Самоковъ е билъ важенъ рударски и желѣзарски центъръ. Самоковски майстори сж изработвали на държавата голѣми количества желѣзни части, необходими за въоржжението, както и всевъзможни строителни материали.

съгражданитѣ си, дава следната картина на Самоковъ: „тоя градъ е разположенъ северноюжно, между единъ холмъ, къ източната страна и Искъръ рѣка къ западъ, която му често подстрижа западнитѣ страни — устремлюща ся неистиво (като бѣсна) и нехотяща сожителство (заедносѣденѣ) одушевленыхъ, но бездушныхъ точїю каменей; въ Искъра има пресладостны и прехвалны рыбы, каквито са пестървитѣ, мренитѣ и пр.“ Тукъ, близо до величествената Чамъ-Кория, до прочутитѣ „Цареви клапенци“, дето, споредъ легендитѣ, е падналъ убитъ последниятъ български царь Иванъ Шишманъ, въ съседство и съ старинната Бѣлйова черква и съ редъ материални следи отъ старото българско величие — за които народътъ знаелъ много легенди, е преживѣлъ детскитѣ си години Фотиновъ. Баща му, Георги, се занимавалъ съ абаджилъкъ и дребна търговия, но поради редъ неспполуки западналъ. Влияние върху младия Фотиновъ той почти не е ималъ. Всичкитѣ грижи за възпитанието и отглеждането на бѫдещия народенъ будитель сѫ лежали върху интелигентната и предприемчина негова баба Фота. Характерътъ на Фотинова се оформя изключително подъ нейно влияние. Тя е неспокойна, ученолюбива натура. Ходила е като калугерица чакъ въ Русия, гдето, изглежда, е водила младия Константинъ. Като се завърнала, основала въ Самоковъ метохъ, станалъ сетне огнище на просвѣта и нравствена дисциплина. Цѣлото семейство на сина ѝ — четири сестри и единъ братъ, — израства подъ опеката на баба Фота. И Константинъ се чувствувалъ тъй задълженъ къмъ нея, че се именува на нейно име. Тукъ трѣбва да отбележимъ, че въ онова време, общо взето, самоковскитѣ жени сѫ съ предимства въ семейния животъ. Самъ Фотиновъ изтъква, че самоковскитѣ семейства били издържани предимно отъ женитѣ: „тѣ работятъ и плащатъ данъкъ и на мѫжетѣ си, който е тежъкъ“. Споменътъ за тия трудолюбиви самоковки, а особено за рѣдката баба Фота, е основата, върху която Фотиновъ после изгражда своитѣ идеалистични възгледи за жената и за българката.

Самоковъ въ това време, освенъ „желѣзодѣлници“, „кожодѣлници“ и „скотопитателни мѣста“ е ималъ три черкви и елинско и славянобългарско училище. Тукъ Фотиновъ училъ Часослова, Псалтира, Октоиха, Еван-

гелията и др. — изобщо цѣлата „наука“ на нѣкогашнитѣ килийни училища. Отъ Самоковъ отива въ Пловдивъ, въ гръцката гимназия. Увлѣченъ въ гръцката култура, той, следъ като свършва гимназията, заминава за „класическа“ Елада, дето получава и „висше“ образование. Училъ е или въ Атина, или въ Кидония при прочутия тогава реформаторъ Кораи. Строгото религиозно възпитание, което получава при баба Фота, и запознаването съ гръцката култура, опредѣлятъ неговия свѣтогледъ и характеръ.

Презъ 1825 г. Фотиновъ се връща въ Самоковъ, за да преживѣе разочарования, които го каратъ да се закълне никога вече да не се връща въ родния си градъ. Продава имотъ, останалъ му наследство и се залавя за търговия. Въ единъ контрактъ отъ 1826 г. той е известенъ вече като negoziante greco. Като търгувалъ въ Смирна съ смокини и други овощия, той вземалъ участие и въ Узунджовския панаиръ.

Градъ Смирна, дето отъ 1825 г. Фотиновъ остава на постоянно мѣстожителство, е между най-голѣмитѣ градове на малоазийския брѣгъ, търговско и културно срѣдище. Тукъ имало гръцка филологическа гимназия и съсрѣдоточенъ образованъ свѣтъ отъ Гърция и отъ цѣла Европа. Имало е по онова време и значителна българска колония, главно еснафи, и единъ метохъ на Хилендарския монастиръ, дето се е служило на черковнославянски. Въ сградата на този метохъ живѣелъ и Фотиновъ.

Като не му провървѣло въ търговията, той решилъ да отвори частно училище. Вродени склонности и образованието му сж го подтиквали къмъ миренъ, спокоенъ, просвѣтителски трудъ. На 1828 г. той отваря свое частно училище, дето (десетина години преди Неофита Рилски), прилага взаимоучителната метода. Ученицитѣ му сж българи и гърци и той имъ предава на два езика Христовото учение, краснописъ и музика. Въ скоро време Фотиновъ се прочулъ като педагогъ и познавачъ на черковното пѣние — отъ тогава къмъ името му се прибавя и ласкателната титла „мусикословесний“. При него дохождатъ да се учатъ и монаси отъ Рилския монастиръ.

Въ Смирна Фотиновъ е ималъ често случаи да наблюдава представители на разни народности, да е свидетель на тѣхнитѣ културни прояви и национални домогва-

ния. Той вижда, че турци, гърци, арменци и евреи иматъ свои вестници и списания, тогава, когато въ България сжществуватъ само нѣколко книжки, предназначени за просвѣта на децата. При тия именно волни или неволни съпоставяния се събужда родолюбието на Фотинова. Въ писмата му вече се чувствува горестьта и патоса на Паисия, историята на когото Фотиновъ сигурно е челъ. Не закъснява и щастливиятъ случай, който изведнъжъ изтиква Фотинова на историческата сцена, прави го важенъ чинитель въ процеса на народното ни Възраждане:

Печатницата на гърка Дамиани доставила български букви, за да печати преводъ на Новия Заветъ, стъкменъ, по поржка на британското библейско общество, отъ Неофита Рилски. Въ прѣка зависимость отъ тия букви, донесени за услуга на протестантската пропаганда, е появата на първото българско списание — Любословие, което направи и името на Фотинова исторически значително.

Следъ една обиколка изъ българскитѣ земи въ връзка съ събиране на спомоществуватели, която му дала наблюдения, влѣзли после въ неговата география и въ списанието, Фотиновъ се връща въ Смирна. На 1843 г. излиза „Землеописанието", а отъ 1844 г. започва „редовното" излизане на Любословие, което следъ две години спира. Фотиновъ става пакъ учитель; зинимава се съ книжна търговия, взема участие и въ превода на Стария Заветъ. Възнамѣрявалъ презъ 1858 г. да отпочне новъ „Листъ любословный, повѣстный и торжищный", за което отпечаталъ и покана въ „Цариградски вестникъ", но на 29 ноември с. г. скоропостижно починалъ въ Цариградъ. Туберкулозата, дошла като резултатъ на упоритъ трудъ и лишения, уморила Фотинова преди да може да осжществи новитѣ си мечти.

*

Въ началнитѣ години на своята учителска дейность Фотиновъ се проявява като поклонникъ на гръцкото образование. Затова и трудоветѣ му отъ тоя периодъ носятъ яръкъ елинофилски отпечатъкъ. Освенъ съ откжслечнитѣ преводи, той, за да отговори на нуждитѣ на своитѣ гръцки възпитаници, издава въ 1838 год. една

гръцка граматика. Тогава се подписва Фотиадисъ и нарича елинитѣ свои прадѣди, а елинскиятъ езикъ „бащинъ“. Той е увлѣченъ въ гръцката философия, въ величието на класическата поезия и иска непремѣнно да се препоржча като духовно свързанъ съ тѣхъ.

Но прилежниятъ и практиченъ педагогъ, пасивенъ родолюбецъ скоро се преражда и проявява упорство и темпераментъ, неподозирани по-рано.

На 1842 г. излиза пробниятъ брой на неговото проектирано списание: — Любословіе, или періодическо списаніе. Издадено трудомъ Константина Г. Фотинова С. — Мото: — „Испытайте писанія, въ нихъ же бо обращете животъ вѣчный и сокровище неизчерпаемо.“ (Смирна. Въ типографіи А. Даміанова, 1842). Този брой на Любословието, който има форматъ на днешна брошура (голѣма осмина), започва съ едно „предисловіе любочитателемъ“, дето се разсжждава надълго за ползата отъ периодичния печатъ. — „Такова убо повсемесечно списание, пише Фотиновъ, можетъ бити предпочтенно отъ много други списания почто другитѣ списания издаватсе за веднашъ и отъ веднашъ може да му земе човѣкъ сладостьта, а това се подновува за сѣкий месецъ“ ... Следъ това се излага програмата на списанието: — то ще съобщава на българитѣ сведения за родната и чужда земя, за езика и граматиката, нравоучение, риторика, математика, философия, логика, художествени списания и т. н. „които сж на човѣка повече потрѣбни нежели хлѣбътъ.“

Следватъ по-нататъкъ цвѣтни репродукции на дветѣ земни полукълба, описание на Азия, повесть за японския народъ, статия по земедѣлие, сведения за модеренъ костенъ торъ, повесть за древния гръцки народъ и заключителна статия „За произхожденіе-то на славенскі-атъ народъ“.

Отъ цѣлия брой лъха вѣра въ способноститѣ на българина и преклонение предъ българската земя. Тукъ сж дадени въ зачатъкъ всички особености на сетнешната Фотинова писателска дейность и на неговия стилъ. Привързаностьта му къмъ проблемитѣ на филологията и историята, която е негова особена отлика, а въ сжщото време и една отъ типичнитѣ отлики на нашето Възраждане, е проявена тукъ ярко. Сжщо тъй характеренъ за Възраждането е и засиленията интересъ къмъ геогра-

фията. Това влѣчение къмъ чуждитѣ земи и чуждитѣ народи е присѫщо не само на нашето Възраждане, но и за западноевропейското.

Следъ като издава пробния брой на Любословието, Фотиновъ предприема обиколка изъ България, за да записва абонати на списанието и на „Общое землеописаніе вкратцѣ за сичката земля. Преведено отъ греческій на славеноболгарскій языкъ, умноженно же съ распространеніемъ и прибавленіемъ многоразныхъ потрѣбныхъ областей, и сега перво на свѣтъ издано трудомъ Константіна Г. Фотінова. — С. Смирна. Въ типографіи А Дамianова", 1843 г. стр. 236.

Тая география е отъ рѣдкитѣ книги на онова време. Не напраздно за нея сѫ се записали повече отъ 1800 спомоществуватели. Пълна съ всевъзможни исторически и географски сведения, украсена съ много илюстрации, тя е била цѣла енциклопедия. Сравнена съ другитѣ тогавашни географии на български езикъ, тя се отличава не само по своята ширина, но и по своя методъ.

Следъ едно предисловие, дето се разкрива ползата отъ географски познания, особено за децата, Землеописанието дава нѣколко „вопроси за предобученіе", които ни подсѣщатъ за педагогичната подготовка и опитность на Фотинова. Цѣлата наука той иска да открие чрезъ въпроси. Така, напр., той пита ученика, респ. читателя: — „Какво е името на мѣстото, въ което седишъ (живѣешъ)? Ако си ишелъ (отивалъ) на нѣкой другъ градъ, или село, кажи ми, какво му е името?" „Уловилъ ли си нѣкогашъ нѣкоя риба на сухо?"

Следъ тѣзи предварителни въпроси иде „Общото землеописаніе." Най-ценни сѫ — разбира се — сведенията за българскитѣ градове, които Фотиновъ дава по лични наблюдения или подъ влияние на Бозвелиевото землеописаніе. По примѣра на гръцкитѣ си образци той раздѣля българскитѣ градове на три области: I Болгария: София (Триадица Сардийска), Радомиръ, Ихтиманъ, Велико Терново, Габрово, Шуменъ, Преславъ, Котелъ, Силистра, Русе, Варна . . . „а Пиротъ, Нишъ, Прекопъ, Лесковецъ, Враня, Мустафа — Паланга и други такива много малки градове са по сичка Болгария". II Тракия: Ески-Захара (Велта у Бозвели — Мѣлта), Казанлъкъ, Калоферъ, Сопотъ, Филипополъ, Копривщица, Панагюрище, Пазард-

жикъ, Самоковъ. III Македония: Солунъ, Прилепъ, Охридъ, Битоля, Скопие, Куманово, Велесъ и т. н. При всѣки градъ сѫ дадени подробни сведения за население, поминъкъ, мѣсторазположение, история и др. Описанията сѫ живи, колоритни и приличатъ повече на пѫтни бележки, отколкото на научна география. Когато говори за нѣкой градъ съ историческо значение, Фотиновъ не изпуска да помене за древнитѣ български патриарси и царе, и за войнитѣ, които тѣ сѫ водили. Тия отскѫслечни и прокарани крадешкомъ сведения сѫ повдигали наймного духа на българина, който билъ жаденъ за всѣко слово, което ще му открие величието на миналото и ще удовлетвори неговото национално честолюбие.

Освенъ дветѣ полукълба и илюстрациитѣ, които придружаватъ всѣки урокъ, учебникътъ на Фотинова съдържа репродукции и на три старобългарски монети. Накрай е имало приложена и една цвѣтна карта.

Необикновената пъстрота на Землеописанието, както и достѫпния езикъ, сѫ го направили настолна книга. То е направило името на Фотинова популярно и е съдействувало за добъръ приемъ на Любословието, което започва редовно да излиза отъ априлъ 1844 г.

По подобие на тогавашнитѣ гръцки списания, Любословие излиза въ форматъ голѣма четвърть, на две колони. Широката програма на списанието вече е известна. Както личи отъ самото му име, то има присърдце преди всичко въпроситѣ на езика, които поглъщатъ всички проблеми на нацията. Наредъ съ чистото езикознание, Любословието разглежда всички прояви на духовния и материалния животъ на българския народъ, та и изобщо на свѣта: религия, моралъ, история, география, педагогия, търговия, стопанство, политика, художествена литература. Тъй Любословието става единъ отъ най-мощнитѣ двигатели на нашето Възраждане. То е една рѣдка енциклопедия, която преди всичко търси „общата полза и доброто, що бива общо на сѣки человѣкъ — богатъ, сиромахъ, старъ, младъ и каковъ други можетъ бити“ . . .

Най-широко е застѫпена историята и географията. Наредъ съ оригиналнитѣ статии по славянска история, Фотиновъ помѣства разнообразни сведения и новини изъ свѣта. Той е целѣлъ всестранната просвѣта на народа.

Понятието филология, което превежда сполучливо съ българското любословие, за него е означавало наука, която има за обектъ всички хуманитарни знания, разкриващи се чрезъ словото. И самиятъ изборъ на името на неговото списание никакъ не е случаенъ: той говори най-убедително за небивалиятъ интересъ къмъ проблемитѣ на езика у нашитѣ възрожденци. Отъ Паисия, чрезъ Фотинова, Бозвели, Н. Рилски, Априловъ, Раковски и др. — чакъ до, пъкъ и следъ Каравелова и Ботйова — този въпросъ бѣше срѣдоточие на всички разсѫждения около сѫдбата на българската народность.

Фотиновъ познава класическата елинска култура и често цитира древнитѣ писатели, историци и философи. Освенъ това, въ всѣки брой на Любословието той дава разнообразна хроника и наставления на своитѣ любознателни читатели. Открива имъ що е параходъ, балонъ, желѣзница, водопроводъ; обяснява имъ устройството на мозъка; съобщава какъ на една стара калугерица израстнали нови зѫби и др. Учи ги и на хигиена. Фотиновъ знае бита на българитѣ, знае и тѣхната сѫдба. Той схваща, че силата, богатството и бѫдещето на българския народъ е въ земедѣлието и затова често дава съвети какъ да се подобри нашето стопанство. Той учи земедѣлеца да размѣнява разнитѣ култури, да си приготвя изкуственъ торъ, дава му разни сравнителни таблици и пр. и по този начинъ се явява като пръвъ апостолъ на модерното земедѣлие у насъ.

Най-слабо е застѫпенъ въ Любословието литературниятъ отдѣлъ. Съдържанието на художественитѣ четива се изчерпва съ нѣколко легенди и стихотворения. Тука за първи пѫть е преведенъ разказа за Гаспаръ Хаузеръ. Освенъ него, помѣстени сѫ следнитѣ четива: Гозба Валтасарова, Нощь бедствена, Арабинъ царь и стихотворецъ, анекдоти, пословици и стихове отъ Изворски и Касапски.

Любословието отначало е било посрещнато отъ българскитѣ читатели твърде радостно. Скоро, обаче, поради промѣни въ езика на Фотинова, поради прекалено дългитѣ статии, нѣкои отъ които следватъ цѣли две години, както и поради нередовности въ излизането, интересътъ къмъ него отслабналъ. Дори и благороднятъ Ралли хаджи Мавриди — шуменецъ, търговецъ въ Цари-

градъ, известенъ покровитель на училищата и изобщо на българската просвѣта — който поелъ издръжката на Любословието, се разочаровалъ. А откакъ той отказалъ подкрепата си, списанието не могло да излиза. Въ последния брой на Любословието Фотиновъ отдава похвала на ония, които сѫ го подкрепили, а най-много на Ралли хаджи Мавриди, къмъ когото се обръща съ следнитѣ прочувствени думи: „Знамъ, че многажди тягостно ти стана това настояніе, но увѣренъ буди, че много множество благочувствителныхъ между нашъ народъ познаватъ добре това Твое благодѣяніе. Освенъ всѣхъ, знай твердо, увѣрено, че твоя память ще е презначителна, вѣчна и превосходна".

*

Следъ като Любословието спира, Фотиновъ се отдава отново на учителство и търговия. Въ редица писма изъ България по-събудени люде изказватъ съжаления за спрѣлото списание. На 1847 г. се пуска слухъ, че Фотиновъ и Богоровъ ще издаватъ заедно вестникъ. Обаче, година по-късно Цариградски вестникъ започва подъ редакцията само на Богорова.

Фотиновъ, покрай Любословието, е издалъ на 1845 г. „Болгарски разговорникъ за ония, които обичатъ да се навыкнуватъ да говоратъ гречески". Тукъ гръцкитѣ думи „за удобство" на българскитѣ читатели сѫ дадени съ български букви. И този разговорникъ не е ималъ успѣхъ.

На 1852 г. Фотиновъ превелъ отъ гръцки една психология: „Галлаудетъ, Х. — Ученіе душесловно за децата. — Часть втора. Преведено отъ греческый язикъ на болгарскій, трудомъ К. Г. Фотинова, Смирна, Даміановъ".

Отъ 1852 г. нататъкъ Фотиновъ превежда Библията. Превелъ е Вехтия заветъ: — на 1855 г. излиза Псалтира — въ Смирна, а на 1857 г. въ Цариградъ — Битие.

Отъ Фотинова е останалъ въ ржкописъ и единъ руско-български-гръцки речникъ.

*

Отъ направения до тукъ прегледъ на Фотиновитѣ произведения личи, колко неуморимъ и разнообразенъ въ

своята дейтелность е билъ този народенъ труженикъ. Неговата дейность обхваща всички интереси и насоки на нашата общественость отъ епохата на Възраждането.

Идеитѣ на Фотинова — като идеитѣ на всички наши ранни будители — иматъ нравствено-религиозна основа. Той е цѣлостна личность, която въ всѣко дѣло дири „общата полза и доброто"; при всѣка своя постѫпка гледа да е „Богу угоденъ и человѣку полезенъ". Като учитель въ Смирна, и особено като книжовникъ, Фотиновъ е разпаленъ, фанатизиранъ патриотъ. Неговиятъ националенъ фанатизъмъ го сродява съ Паисия и съ Раковски.

Сѫщо като Паисия, Фотиновъ се възмущава отъ ония, които се срамуватъ отъ своя езикъ — този езикъ, който е тъй богатъ, „богосозданъ" и който е спасилъ народа ни отъ изчезване. Християнскитѣ добродетели на сърдцето му и утилитаризмътъ сѫ най-характерни за неговата личность и за неговата патриотична дейность. Фотиновъ не е революционеръ като Бозвели; неговитѣ протести срещу политическитѣ и духовни притѣснители на българския народъ сѫ потаени. Дори нѣщо повече: за да осигури изданието на своето списание, той е принуденъ нѣколко пѫти да заявява, че съ политика нѣма да се занимава. И наистина, въ Любословието за политика почти не се говори. Но неговиятъ патриотизъмъ не изпуска нито едно легално срѣдство, чрезъ което би отворилъ очитѣ на съвременницитѣ. Така, напр., въ Землеописанието той не забравя при описанието на старитѣ български престолни градове да помене за „старославенското владичество", за нѣкогашнитѣ български черкви и училища, за царетѣ и патриарситѣ. А всѣки може да си представи какъ сѫ действували тия спомени на разпаленото вече въображение на българскитѣ читатели. Всички теории на Фотинова за историята и значението на българитѣ и на българския езикъ използуватъ Паисиевата аргументация. Фотиновъ отива дори по-далечъ. За него почти всички стари народи сѫ славяни, българи. Съ обясненията, които дава на етимологията на чуждитѣ имена, той е предходникъ на Раковски.

Фотиновъ е типиченъ възрожденецъ — просвѣтитель. Образованието — споредъ него, както и споредъ всички тогавашни наши книжовници — е главното срѣдство, ко-

ето ще изведе народа отъ мрака на невежеството и робството. И затова той така често се оплаква отъ умствения мързелъ на българина, затова тъй често апелира къмъ читателитѣ си да четатъ колкото може повече. Въ своята география той е отбелязалъ склонноститѣ за просвѣта на всѣко селище по отдѣлно, като похвалява ученолюбивитѣ и укорява ленивитѣ (Сѫщото вършатъ всички възродители, особено Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ отъ Велесъ). Фотиновъ, следъ Беронъ, е най-ревностниятъ застѫпникъ и на женското образование. За него, жената, българката, е главна опора на семейния и общественъ моралъ.

И това идеалистично отнасяне къмъ жената е характерно не само за Берона и Фотинова, а и за всички писатели и общественици отъ епохата преди Освобождението. Величието на оная епоха и тукъ се проявява съ своята ширина и съ благородството си. Частно за Фотинова, женитѣ, учителитѣ и свещеницитѣ сѫ „три класове и особства человѣчески, които иматъ най-голѣмо влияние и най-потрѣбно во причастный и словесный животъ“.

*

Основа на Фотиновия езикъ е самоковското наречие. Въ граматичнитѣ си разбирания той е ученикъ на Неофита Рилски, който искаше да примири книжовния езикъ съ езика на дамаскинитѣ и съ простонародния говоръ. Фотиновъ, като учитель, който дири преди всичко общата полза и доброто, се стреми да може да бѫде колкото може по-достѫпенъ. Неговото Землеописание, както и пробния брой на Любословието сѫ отъ първитѣ наши паметници, въ които е застѫпенъ широко народния говоръ. Преди отваряне на Габровското училище (1835 г.) Фотиновъ е преподавалъ на своитѣ възпитаници на достѫпенъ, говоримъ езикъ. Но той се е стремилъ, покрай достѫпность, да придаде на езика си и известна „политичность“, красота. Той дори иска да се създаде специаленъ словаръ на „политичнитѣ“ славянски думи, та да се учи отъ него и народътъ — по този начинъ езикътъ да се обогатява и украсява. Съкровището, отъ дето ще се черпятъ богатства и хубости на книжовния езикъ, сѫ формитѣ и фонетиката на „старобългарския езикъ“. Но, подобно на Павловича, Васкидовича

и Огняновича, Фотиновъ не знае особеноститѣ на старобългарското книжовно наречие. За това наречие той има понятие само отъ нѣколко влахомолдавски грамоти и други паметници съ руска редакция, която смѣта за старобългарска. Споредъ неговата теория, юсовото произношение е наложено отъ аспаруховитѣ българи. Той иска да развори широко колонитѣ на списанието си за езикови разсѫждения, но му се обаждатъ само Г. Кръстовичъ, Н. Тъпчилещовъ и Априловъ. Последниятъ съ научни доводи и съ патосъ защищава народния говоръ и то източното наречие.

*

Патриотизъмътъ и горещата вѣра на Фотинова се чувствуватъ най-непосрѣдствено въ тона на неговата вдъхновена речь. Чрезъ своята патетична фраза, отразила безгранична любовь къмъ българина и българската земя, той се родѣе съ Паисия и съ всички народни будители. Тѣ преди всичко искатъ да действуватъ на чувствата на своитѣ читатели, да разпалятъ тѣхното национално честолюбие. Възхита, укори и съвети — всичко се слага въ услуга на тая благородна цель. Това придава нѣкаква тържествена, проповѣдническа тържественость на думитѣ и изреченията имъ. И Фотиновъ, сѫщо като Паисия, често се провиква: „Народъ Болгарски!“... или „Болгаре благочестиви и православни, до кога ще спавате на той далбокій сонъ безъ оученія же и невѣдѣнія? Стига що спавате на той тяжкій многовременный сонъ“. . . На друго мѣсто той изразява болката си съ следнитѣ прочувствени редове: „Ахъ скорбь нашя стыдъ! Народы послешни и народы безкнижны начнаха и зафатиха на нашитѣ дни да просвѣщаватся и да умножаватъ учителищата нихни... а Болгарскіо народъ спава! ! ! Горко, горко ти есть, народъ многочисленній, а на ползы своя не чувственый и не рачителный“. Често Фотиновъ съ пророчески замахъ се обръща къмъ Бога и словото му добива магичната сила на клетвитѣ и благословиитѣ. Междуметията, възклицанията сѫ най-характерни за неговия патетиченъ стилъ: „О, неповинна простота!“ „О безсловесно мнение!“ „О несмислено говорене!“ „О противность Божіей благодати!“ и др. Фразата на Фотинова е често пѫти ритмична, а има случаи, когато е и римувана. Такъвъ е тогава езика на всички наши книжовници — езикъ на апостоли, будители на народната свѣсть.

Лобовьта на Фотинова къмъ сложнитѣ думи ни подсѣща за Бозвели. И двамата обичатъ да съчиняватъ дълги сложни думи, а понѣкога да сливатъ по нѣколко разнородни думи наедно. Фотиновъ е интересенъ и като преводачъ. Чуждата дума го смущава и ако я помене, веднага въ скоба пише и българската.

*

Значението на Фотинова като създатель на българския периодически печатъ е несравнимо. Ако неговото Любословие не може да упражнява докрай оная роля, която той му бѣ начерталъ, то традицията на която сложи начало е отъ най-благороднитѣ въ възрождението на нашето народностно свѣстяване и културно възмжжаване.

Започнали плахо, като отгласи на чисто просвѣтителски домогвания, българскитѣ списания и вестници отначало се занимаватъ предимно съ езикови и вѣрски въпроси. По тѣхъ днесъ най-добре можемъ да проследимъ хода на нашето Възраждане, съ постепенното засилване на българското национално чувство и съ разширяването на проблемитѣ, които трѣбва да разреши — до явяването на Раковски, който въ края на шесдесетитѣ години създава и първитѣ политически, идейни, борчески български вестници. Той е учитель и предшественикъ на Добри Войниковъ, Любенъ Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. Вестницитѣ, които излизатъ вжтре въ Отоманската империя, на първо мѣсто тия на П. Р. Славейковъ, създаватъ бодротo общественo мнение, което постепенно извоюва българската църковна независимость, а емигрантскитѣ вестници подържаха и засиляха вѣрата въ близката политическа свобода.

Ржководители на българския възродителски печатъ сж все народни учители и книжовници, а имъ сътрудничатъ събудени люде изъ всички български земи. „Цариградски вестникъ“, „Македония“, както и органитѣ на революционната емиграция, печатаха дописки отъ Македония, Тракия, Западнитѣ краища, Мизия и Добруджа. Така българскиятъ периодиченъ печатъ стана ехо и, едновременно, чинитель на националното единство. И той, подобно на училището и на литературата, бѣ създаденъ — чрезъ подписки и помощи — отъ самия народъ, а не отъ привилегировани класи или отъ финансисти-спеку-

ланти. Печатътъ на Възраждането, изобщо, е дѣло на труженици, на апостоли, на идейни личности, фанатично преданни на народнитѣ идеали. Неговитѣ създатели оставиха най-здравитѣ и нравствени традиции въ нашия общественъ и националенъ животъ.

Всички тѣзи вестници, и особено списанията Мирозрение и Български книжици, приличатъ по целитѣ и похватитѣ си на Любословие. Основниятъ белегъ на българския периодически печатъ — преклонението предъ работния народъ и предъ историята му — води началото си отъ Фотинова. Той пръвъ е съзналъ каква роля предстои на периодичнитѣ издания за възпитанието на българина, и затова се е постаралъ да сложи, още въ коренитѣ му, благородния подтикъ и беззаветната обичь къмъ народнитѣ нужди, които е познавалъ както малко български редактори и следъ Освобождението познаватъ.

ИВАНЪ БОГОРОВЪ

Роденъ е презъ 1818 год. въ Карлово — единъ отъ най-будниттѣ български градове презъ срѣдата на миналия вѣкъ. „Разположенъ до политѣ на Балканъ, връховетѣ на когото сѫ покрити съ вѣчни снѣгове ... има 2 цръкви, едно училище, нѣколко фабрики за пъстри тюлбени, други за сахтияни и мешини, 15 хиляди турци, българе и евреи, часть отъ които ся залѣгатъ съ търговия по Влашко и съ мѣстни произведения, а останалитѣ съ различни занаяти и найпаче съ украйника (гайтана), главното имъ рѫкодѣлие, за което иматъ доста чяркове край рѣкѫтѫ.“ (Изъ „Кратка география“) Богоровъ училъ най-напредъ въ родния си градъ

при Райно Поповичъ, а сетне продължилъ учението си въ Цариградъ (въ Куру-Чешме), гдето другарувалъ съ Раковски. — „Откакъ свършихъ отреденото тогава гръцко ученье, което изтъщаваше човѣка до тамъ, щото да познава, че въ свѣта се намира философски камикъ, та, да го найда, потеглихъ за въ Цариградъ, дето застанахъ въ Кору-Чешме при голѣмото черковно школо; тамъ бѣха дошле нѣколко нашенчета да се учатъ, единъ отъ които бѣше станалия прочутъ Раковски, та при вечернитѣ наши разходки край лъскавото море, при свирнитѣ отъ цигулкитѣ изъ султановия сарай, блѣнувахме заради заспалата българска народность, която по то време са пробуждаше". (Изъ „Живота ми описанъ отъ мене")

Отъ Цариградъ заминалъ за Одеса и се записалъ въ Ришельовската гимназия. Въ Одеса по това време има будна българска колония, която живѣе найдейно съ културнитѣ нужди на поробения народъ и която издържа десетки младежи въ разни учебни заведения. Тукъ, както ще видимъ по-нататъкъ, при биографиитѣ на Герова, Раковски, Друмева — се раждатъ и изявяватъ редица почини отъ решително значение за културния напредъкъ на българитѣ. Подъ влияние на тия българи и Богоровъ още отрано започва да се проявява като книжовникъ и ревностенъ патриотъ. На 1840 година той издалъ литографски български гербъ и ликоветѣ на Иоанъ Асеня и Иоанъ Шишмана извадени отъ „Стематографията" на Хр. Жефаровича, която носѣлъ у себе си. После заминалъ презъ Букурещъ за Свищовъ, Търново, Габрово, Казанлъкъ, Стара-Загора, като навсѣкѫде се мѫчелъ да предумва българитѣ да не се учатъ гръцки, а само български. Задържанъ билъ една година за учитель въ Стара-Загора (1843), но едвамъ устоялъ срещу гоненията на нѣкакъвъ гръкъ. Тогава написалъ една граматика, която издалъ въ Букурещъ: — „Пѫрвичка бѫлгарска грамматика — написа Иванчо Андреовъ. Въ типографіѭта на Серд. К. Пенковичъ, 1844 г." — Това е първата граматика на новобългарски езикъ, която упражнила решително влияние за надмощие на живия говоръ въ книжнината. Преди граматиката, Богоровъ издалъ „Математическа география" отъ В. Бардовски (Одеса, 1842), — преводъ на новобългарски езикъ. Още тукъ Богоровъ се проявява като смѣлъ защитникъ

на говоримия, общонароденъ езикъ и като създатель на нови думи. На края на географията, за да подкрепи възгледитѣ си за езика, той печата и нѣколко народни пѣсни. Сѫщата година издава въ Пеща „Български народни пѣсни и пословици", която е първата книжка съ българско народно творчество, — съдържа 12 пѣсни и 200 пословици.

На 1843 година, едновременно съ „Землеописанието" на Фотинова, въ Бѣлградъ излиза „Всеобща география за децата", съставена отъ Богорова, продължение и разширение на „Математическата география" ... Между всички тия ранни трудове на Богорова, най-значителна е посочената вече по-горе „Първичка българска граматика" — наречена така, защото тя първа обяснява живия български езикъ и „учи да говоримъ и пишемъ уредно български". Тукъ той се проявява още по-ревностно като пуристъ, създатель на нови думи, чрезъ които превежда чуждици, добили известность всрѣдъ българитѣ.

Съ спестени въ Стара-Загора пари и съ помощь отъ заможни българи въ Букурещъ, на 1845 г. Богоровъ заминалъ да продължи учението си въ Лайпцигъ. Тамъ, на 20 априлъ 1846 год. издалъ първия брой на първия български вестникъ — „Бѫлгарскый орелъ, извѣстникъ граждански, търговски и книженъ. Два пѫти месечно". Вториятъ брой излѣзълъ на 20 септемврий съ промѣнено име — „Бѫлгарскый народенъ извѣстникъ", а третиятъ и последниятъ — на 7 януарий 1847 г. пакъ като „Бѫлгарскый орелъ".

Починътъ на Богорова да издава български вестникъ е чисто патриотиченъ и просвѣтителски. Като гледалъ какъ „всички народи около насъ си вдигнѫхѫ главѫтѫ и виждатъ по свѣтътъ що става и какво трѣбва да правятъ", той решава да създаде такива възможности, — за виждане какво става по свѣта и за културно издигане — и за своя народъ. Въ програмата („свиквание") на своя вестникъ Богоровъ се обръща къмъ сънародницитѣ си: „И ми, българетѣ, трѣбва да започнемъ да са усѣщами като народъ, който има сѫщитѣ правди съ другитѣ европски народи! Ми трѣбва да държимъ здраво язикътъ си и вѣрата си! Ми трѣбва да покажемъ съ прилежътъ нанапредъ и съ истъщението на разумътъ, че сми христиени, че сми славене" ... Тукъ е отразено ново,

засилено българско самочувство — говори се вече за равноправие на българитѣ съ останалитѣ европейски народи. За да осѫществи това равноправие, Богоровъ започва своя вестникъ, списванъ на „единъ чистъ народенъ язикъ, сѫщо както са хортува по всичкитѣ страни на бащинията ни“, програмата на който е:

— да дава „граждански известия отъ всѫде“; да описва „нѣкои чюдни мѣста, страни и народи на бащинията ни, както и отъ другитѣ европски страни, и повечето славенскитѣ“; да „показва лѣснинѫтѫ и пѫтьтъ, за да са преобразятъ въ бащинията ни по-добре школата и редътъ въ учението“; да поучава търговцитѣ и занаятчиитѣ, за да „докаратъ единъ такъвъ имотъ и едно такова цъвтение на търговията и на занаятитѣ, както другитѣ европски народи“; да печата приказки, басни, пѣсни и „най-сетне, да има прегледване за всичкитѣ нови книги, които са пишатъ на български язикъ“.

Програмата на първия български вестникъ, както виждаме, е съвсемъ въ духа на модерния европейски вестникъ и е напълно съобразена съ нуждитѣ на българския народъ — но, за жалость, „Български орелъ“ не можалъ да излиза повече отъ три броя.

Поради липса на срѣдства, Богоровъ напустналъ Германия и се прибралъ въ Цариградъ. Тамъ искалъ да продължи издаването на вестника. Установилъ се въ Балъ-капанъ ханъ,[1] при българскитѣ търговци. — „Жи-

[1]) „Ако има въ Цариградъ нѣкое мѣсто по-мило и по-любопитно за едного българина, то е Балъ-капанъ ханъ. Той е едно каменно и твърде здраво здание, четвъртито околовръстъ, извѫтре съ маази и надъ тѣхъ редъ одаи, на брой около шестдесять, всякоя отъ които си има предъ вратата надъ нея и по една камарка, стаичка. Долу въ маазитѣ и въ двора, нареченъ капанъ, продаватъ ся всичкитѣ онизъ стоки, които лѣтемъ докарватъ на человѣка неприятенъ дъхъ, както червишъ, лой, масло, сирене, кашкавалъ, лояни свѣщи, пастарма и соджуци, черъ хайверъ, масло отъ маслини, биволски сурови кожи и др. т. Балъ-капанъ е избранъ за подобни стоки споредъ голѣмий и широкий въ него зимникъ, който въ еничерско время е билъ пологъ на тѣхнитѣ таинати, отъ което е останало и до днесъ обичай да не влазя жена въ тоя ханъ. Горе въ одаитѣ ся намиратъ сливненски аби, калоферски гимъ и гайтанъ и гюлево масло. Последнето, види ся, за да забулева дъха на отдолнитѣ бакалски стоки. По-горе въ камаритѣ ся избадатъ хилядо игли за парѫ, дето обикновено лежятъ въ една по трима-четирима, още и онѣзъ българчета, които сѫ дошле въ Цариградъ по просто да го речемъ, да печелятъ пари. Тукъ нашенецъ самъ си готви, самъ ся пере, самъ си мете камаркѫтѫ, докле стигне

вѣхъ въ една стаичка — пише той въ автобиографията си — заедно съ едного калофереца, и сѣкоя вечерь откакъ са затваряше ханската вратня, ний са разговаряхме помеждумъ за търговия и за просвѣтенье. Малко по малко са запознахъ съ сичкитѣ тамъ търговци и сявгашъ гледахъ да имъ посгорещж истиналитѣ за народность сърдца. Млого пѫти вечерь са сабирахме въ една стая по петь-шесть души за преминуванье време. Азъ приказвахъ за Европа, за търговски компании, за желѣзни пѫтища". Съ помощьта на цариградски търговци Богоровъ уредилъ една печатница и отъ 1. I. 1848 год. започналъ да издава „Цариградски вестникъ" — който играе историческа роля въ живота на народа ни.[1] Започналъ да излиза точно по времето, когато се подема организирана борба съ Патриаршията, „Цариградски вестникъ" презъ тринадесетѣхъ години на своето излизане събира около единъ общонароденъ идеалъ всичко по-будно изъ българскитѣ земи и става истински органъ на българското обществено мнение и на българската култура. Самъ Богоровъ редактира и издава, при непоносимо неблагоприятни условия, първитѣ три годишнини на вестника — „докле най-сетне му дотѣга дотолкова, щото не може да се стърпи, и безъ да му размисли, напустналъ всичко и тръгналъ за Влашко". Кредиторитѣ му продали печатницата на Александъръ Екзархъ, който продължилъ издаването на вестника (отъ януарий 1852 до 1861 година)

Въ Букурещъ Богоровъ издава „Кратка география, математическа, физическа и политическа" (1851 г.). Осо-

---

нѣкоя парицж, за да може донесе нѣколко топа гайтанъ и сетне нѣкой денкъ сливненски аби. Това е начяло на търговията му. А следъ нѣкоя година, ако му даде ржка да донесе нѣчто червишъ за продань, той става съвършенъ търговецъ и тъй постигва голѣмото доброутро. Така человѣкъ може да раздѣли работитѣ на балкапанскитѣ българи на три времена: 1) да избада хилядо игли на день и да ся храни съ сиренце и хлѣбецъ, 2) да продава аби и 3) да бѫде червишарь. Постигне ли нѣкой единъ пѫть последний най-високъ стѫпень, той за европитѣ не ще да знае нищо" (Изъ „Нѣколко дена разходка по българскитѣ мѣста" — вж. Д-ръ Ив. Богоровъ — „Избрани съчинения", уводъ, уредба и бележки отъ Лилия Стоичкова, стр 86 София, 1940. Издание Хемусъ).

[1] До октомврий 1848 г. Цариградски вестникъ е печатанъ въ печатницата на Т. Дивитчиянъ, а следъ това въ собствената своя печатница.

бено ценни въ тая география сѫ сведенията (понѣкога съ статистика) за стопанския, семейния и културенъ животъ на българскитѣ градове. По тѣхъ ние днесъ можемъ да си съставяме доста точни и широки представи за гражданския животъ изъ нашитѣ земи презъ срѣдата на миналия вѣкъ. Много отъ тия сведения сѫ събирани непосрѣдствено, на самитѣ мѣста, отъ Богорова. Той описва живота на градоветѣ живо, образно и винаги дава полезни съвети за подобрение на поминъка имъ. Примѣръ: — „Жителитѣ въ Калоферъ, Карлово и Сопотъ отъ незнание други придобиточни занаяти ся дръжятъ здраво за работанието на украйника, една стока на врѣвие обтакана само по краищата на дрехитѣ, която отъ день на день отпаднува спорядъ непотрѣбностьта и на тѣхнитѣ дрехи; затова добре е да си възвиятъ грижѫтѫ на земнитѣ произведения, за които земята и мѣстото имъ ся весма приятни, сир. да насѣятъ нивя съ чръници, жлътѫ и чръвенѫ боя, барабой, чукундуръ, анасонъ, да удобрятъ купаньтѫ на триандафилитѣ чтото да не изсъхнуватъ, да завъдятъ пчели и други такивѫ, които сѣчятъ пари въ цѣлѫ Европѫ; че съ тѣхнѫтѫ горкѫ ивицѫ могѫтъ да стигнѫтъ да мрѫтъ отглади. Всѣкой, като гледа сегашното, може да размисли и за бѫдното. Дето щѫтъ имъ сѫ плъни градинитѣ съ овошки, та още зелени, да ги ядатъ децата имъ, лежятъ цѣло лѣто отъ треска, не е ли по-добре да ги изкоренятъ, и на мѣсто тѣхъ да насѣятъ чръници?...“ Като ходилъ изъ България да събира вземанията си за тая география, Богоровъ приелъ да стане учитель въ Шуменъ. — „Тъкмо следъ две години даскалуванье избухна Каръмскиа бой. Войската около 150 хиляди напълни не само въ града нѫ и околностьта му. При това, започнахѫ да вързуватъ и сладки-медени, щото сѣкой баща си задържа детето у дома си. Тогава дойде едно отдѣление френска войска, при което са хванахъ превождачъ, за да приготвева мѣста и храна за цѣла войска, която отъ Варна щѣше да дойде въ Шуменъ... Следъ това ма повика единъ американецъ кореспондентъ, та го учихъ по български. Па и то не трая много време, че ученика ми потегли следъ турската войска за Букурещъ, заедно съ когото утийдохъ до Русе.

„Съ помисъль да продължавамъ наукитѣ, бѣхъ спестилъ нѣколко жълтички и тръгнахъ за Паризъ, дето

са записахъ да следвамъ лѣкарство, отъ което имахъ нѣкои познания още отъ Липиска... Между това, настана време да са събира въ Паризъ конгресъ. Отъ Влашко дойдоха осемтина учени ромъни, обкржжени не съ бодливи пушки, а съ жълти жълтици, за да измолеватъ нѣщо отъ Европа за своята татковина. Безъ да губя време, отписахъ завчасъ до единъ мой познайникъ въ Букурещъ да ми изпрати хилядо жълтици, за да може презъ Министерството надъ външнитѣ работи да са вмъкне нѣкоя правдина въ Парижкия конгресъ и за българитѣ, иначе оставаме пакъ споредъ султановата добра воля. Отъ букурешкиа ми познайникъ писача му преди три месеца бѣше въ София и въ разговора ми напомне, че тогавашното мое исканье отъ Паризъ било прекалено, затова и останало безъ отговоръ".

Като свършилъ Медицинския факултетъ, Богоровъ се установилъ въ Цариградъ (1858 г.), дето една година редактиралъ „Български книжици". Той поема редакторството на това списание съ желание да го направи необходимо за нуждитѣ на народа, „който закачва да се просвѣтява". Затова — пише Богоровъ — „оставихме дамаскинитѣ за въ църквитѣ, историитѣ за въ училищата, приказкитѣ за поседянкитѣ. Главната наша мисъль бѣше наука, занаятъ, търговия и селский животъ". Това е постоянно убеждение на Богорова: винаги подчертава, че духовниятъ напредъкъ зависи отъ материалното състояние на народа и съветва българитѣ, преди всичко, да усъвършенствуватъ занаятитѣ и да поематъ търговията въ империята, както и да модернизиратъ земедѣлието. — „Най-главний потикъ на народното просвѣщение е търговщината; тамъ дето тя цъвти и просвѣтението върви напредъ".

Отъ Цариградъ, Богоровъ отива въ Пловдивъ, като градски лѣкарь. Тукъ, въ разгара на църковната борба, той живѣлъ три години и разбралъ, че — „народътъ има нужда отъ майстория (индустрия), отколкото отъ лѣкарство, та основалъ едно списанье „Журналъ за наука, занаятъ и търговия" (1862 г.), отъ което излѣзли само три броя". Опиталъ се да основе едно акционерно дружество за тъкане на американски платна, но не успѣлъ. Презъ 1865 г. пътувалъ изъ по-голѣмитѣ български градове, за да види стопанския животъ въ тѣхъ и да ли има

условия за създаване модерна индустрия. Впечатленията си изложилъ въ крайно интересната и живо написана книга „Нѣколко дена разходка по българскитѣ мѣста“ (Букурещъ, 1868 г.). Днесъ тая не голѣма книга се цени не само като единъ отъ първитѣ пѫтеписи въ нашата литература, но и като изворъ за изучаване бита и облика на нашитѣ градове отъ срѣдата на миналия вѣкъ. Тукъ, повече отколкото въ географиитѣ си, Богоровъ описва икономическото състояние на градоветѣ и дава ценни препоржки, за да могатъ тѣ „по-лесно да познаятъ пѫтя за своето обогатяване, отъ което зависи всѣко благополучие и благоденствие. Затова — заключава Богоровъ — нашитѣ забележки въ тази книжка ся отнасятъ повише къмъ индустрията“. Книгата е написана много темпераментно, съ картинни описания на народния битъ, съ хумористични подмѣтания, особено когато иска да посочи слабата грижа на българина къмъ чистотата, къмъ хигиената, или когато ще осмѣе нѣкои недостатъци на облѣклото, нѣкои лоши навици (пиянство, бездѣлие. . .).

Дочулъ, че въ Москва ще има „народно изложенье и че тамо щѣли да отидатъ отъ сичкитѣ славянски народи по нѣколко души“, Богоровъ потегля самъ презъ Одеса за Москва и стига тамъ, посрещнатъ „толкова радостно и милкаво“, че се смаялъ. Заедно съ други славянски представители, той ходилъ въ Петербургъ и Царско село, гдето ги приелъ императоръ Александъръ II. — „Откакъ са свърши това царско навижданье, влѣзохме въ другъ салонъ (прустъ). Тамъ имаше приготвено малъкъ обѣдъ, та захапнахме и следъ яденьето са поразходихме изъ градината, докле дойде време да тръгне желѣзницата, по която са завърнахме пакъ въ Петербургъ. Достойно ради забележванье е, що презъ петстотинъ години робуванье само единъ българинъ, турски поданикъ, са е представилъ официално предъ Всероссийски Императоръ“...

Отъ Петербургъ, прѣко Москва и Виена, Богоровъ спира въ Букурещъ, дето нѣколко месеца редактира в. „Народность“. После се връща въ Виена и тамъ издава „за българскитѣ момци най-потрѣбната и най-скѫпата книга: — „Френско-български и българо-френски речникъ“ — (Виена, книгопечатница Л. Соммерова, 1869 година, второ издание — пакъ Виена, 1872). За този речникъ Богоровъ, както пише въ автобиографията си —

пръсналъ „около хилядо наполеона, които ако ги имаше оругъ, щѣше да бѫде доста редовенъ търговецъ. Кажи нще, че никогажъ никой отъ нашитѣ богаташи не е разкесалъ подобенъ купъ жълтици за издаванье българска днига".

— „Наученъ веке да работя речници, наехъ са да издамъ и голѣмото доброутро — „Академически български речникъ", отъ който излѣзълъ само единъ „листакъ": — „Българскы рѣчникъ съ тълкуваніа и примѣры. Отъ д-ръ Ив. А. Богоровъ. I листакъ: А — Вдлъбнатъ, Віена, 1871 г."

Презъ 1873 г. Богоровъ отишълъ пакъ въ Цариградъ и помагалъ при списването на в. „Турция", който само следъ единъ месецъ билъ спрѣнъ отъ турската власть. Отъ тамъ отива въ Пловдивъ, гдѣто създава „Книговище за прочитане" — (Прага, въ печатницѫтѫ на Гьонекъ Милитку и Новакъ. год. I — 1874—1875 г. книги 1—6.) Въ това списание Богоровъ се противопоставя на ония тогавашни писачи интелигенти, които си служели съ руски думи или съ изкуственото черковно-славянско наречие. Той препоржчва на българскитѣ писатели да отидатъ между народа и тамъ да научатъ живия нашъ езикъ. На 1875 година Богоровъ издава — „Селскиат лѣкарь" (Виена — българската печатница на Янко С. Ковачевъ).

Презъ 1875 г. избухва война между Турция и Сърбия. Богоровъ, заедно съ други доброволци, заминалъ за Бѣлградъ, дето билъ назначенъ за военен лѣкарь при гара Яворъ. „Следъ петь месечното ми слугуванье стана миръ, та са завърнахъ въ Букурещъ, кога рускитѣ войски са приготвеваха да навлѣзатъ въ Ромъния и оттамъ въ Турско".

Заедно съ освободителнитѣ руски войски Богоровъ миналъ въ България и билъ назначенъ преводачъ въ Свищовъ. Тамъ си навѣхналъ лошо крака, та заминалъ да се лѣкува въ Виена. Като оздравѣлъ, мирътъ въ Санъ-Стефано билъ вече подписанъ. Той поржчалъ да му „литографисатъ" 500 карти на нова България, които при завръщането си разнесълъ по крайдунавскитѣ градове. Въ Пловдивъ, дето дочаква тѫжнитѣ вести отъ Берлинъ, на 1878 год. Богоровъ издава седемь книжки отъ „Чистобългарска наковалня за сладкодумство", въ която

продължава започнатата съ „Книговище“ и съ „Първичка граматика“ борба за утвърждаване на говоримия езикъ въ книжнината и за изгонване на чуждицитѣ. Сѫщитѣ стремежи го движатъ и при издаването на „Словница за изучаванье народныа нашъ языкъ“ (София, 1879 г.), на „Бранилникъ за Българскыа народенъ языкъ и за народна облага“ (София, 1880 г.) и др.

Богоровъ починалъ на 20 октомврий 1892 г. въ София.

Името на този народенъ просвѣтитель, за мнозинството отъ ония, които живѣятъ само съ школскитѣ си внушения за развоя на нашата култура и на книжовния ни езикъ, буди само нѣкакви общи неясни представи за борбата му срещу чуждитѣ думи. Неговото име стана дори нарицателно, подъ форма „Богоровщина“, и сякашъ за винаги прикова значението на Ивана Богоровъ надъ една стѣснена плоскость. Макарь че — погледнато трезво и исторически — дори да бѣше само пуристъ, безъ други нѣкакви заслуги въ културата ни, да бѣше авторъ само на граматикитѣ, речницитѣ и упѫтванията за правиленъ български говоръ — той пакъ щѣше да заслужи изключителна почить и признания. Но Богоровъ, подобно на Г. С. Раковски и особено на П. Р. Славейковъ, не е едностраненъ авторъ. Като всички изпъкващи дейци отъ оная славна епоха, той е увлѣченъ изцѣло въ многообразнитѣ нужди на българския животъ. Образованието, което получава въ Одеса, Липиска и Парижъ, както и вродената живость и жилавость на духа му, го изтъкватъ не само като годенъ, но и като призванъ и необходимъ ржководитель на този животъ.

Богоровъ е трезвъ реалистъ и разуменъ практикъ. Съ тия си качества той се родѣе много съ Славейкова. Въ областьта на книжовния езикъ двамата иматъ общи заслуги: единиятъ наложи говоримия народенъ езикъ въ учебнитѣ помагала и въ периодичния печатъ, а другиятъ — въ поезията. Но Богоровъ съсрѣдоточава усилията си въ борба не толкова съ Патриаршията и съ другитѣ врагове на духовната българска самостоятелность, колкото съ лоши навици на самитѣ българи. Така: той се противопоставя на руското влияние въ езика и въ литературата ни, т. е. на духовната слабость на тогавашната интелигенция; противопоставя се на голословието и празд-

ното мечтателство, като препоржчва разумния трудъ за материално издигане на българина. И тукъ именно се крие най-важната негова заслуга.

Тогава, когато мнозинството отъ народнитѣ дейци се увлича въ отвлѣчено мечтателство и литературно добротворство, Богоровъ крои планове за здравно издигане на страната, за създаване мощно българско търговско съсловие, за българска индустрия, за българско корабоплаване. Неговото име е яко свързано съ всички първи почини за културно осмисляне на българския поминъкъ. Той дори предприема обиколка изъ българскитѣ земи, за да изучи непосрѣдствено кой градъ съ какво поминува и каква индустрия би могла да вирѣе въ него. Впечатленията си отъ тази обиколка описва въ една извънредно живо, образно и съ завидно чувство за хуморъ написана книга, която е между най-хубавитѣ и мждри творби на предосвободителната епоха. Богоровъ желае да научи българина да живѣе колкото може по-удобно и по-културно; да закрепи морала въ семейството чрезъ трудъ и истинско облагородяване на духа; да създаде чисто български, независими занятия и така да осигури духовната независимостъ на народа ни, да приобщи българина съ европееца.

Още въ първия брой на „Български орелъ“ той подчертава, че „ние, българитѣ, трѣбва да започнемъ да се усѣщаме като народъ, който има сжщитѣ правди съ другитѣ европски народи“. Предпоставка на това желанно „усѣщане“, обаче, е стопанската независимость. Въ една програмна статия печатана въ „Български книжици“ Богоровъ дебело подчертава, че „най-главниятъ потикъ на народното просвѣщение е търговията“. На 1863 год. издействува нарочно султанско ираде за създаване на пловдивска памучна фабрика, която трѣбвало да се стопаниства отъ отдѣлно българско дружество. Въ връзка съ тия свои проекти Богоровъ издава брошура — „Основа заради направа на една фабрика да преде и тъче памукъ въ Пловдивъ“, дето убедително разглежда всички стопански и финансови въпроси около едно такова предприятие. — „Нашето отечество България — пише Богоровъ — е добро, хубаво, всѣкому отъ насъ скжпо и любезно; има бистри и сладки води и др. т. — но кога нѣкой не може да се прехрани, той е принуденъ да замижи и често да остави

жена и деца, та да отиде да търси прехрана и печалба другаде по чужди мѣста и да хвали тамъ, дето ся храни. Презъ годинѣ си нѣкои смъмраха доста политиката за преселение, но никой не ся погрижи да намѣри на тѣхъ чловѣци прехрана и поминување, отъ което тия бѣха принудени да си оставятъ отечеството". Тъй че починътъ за създаване на фабрика, както и тия за създаване на „Български орелъ", „Цариградски вестникъ" и всички останали дѣла на Богорова иматъ все една чисто патриочична подкладка. Другитѣ учеха младежьта на политика, като често пѫти вървѣха по чужди внушения („хвалѣха ония, които ги хранятъ"), а Богоровъ я учи на трудъ, прилежание, знание, — особено знание на чуждия опитъ, на географията и на сржчноститѣ — за да стане тя стопански независима. Само когато получи тая независимость, когато държи сждбата въ ржцетѣ си, тя ще обича истински своя народъ, своя езикъ и своята земя. Съ тия свои трезви разбирания, отразени въ всичкитѣ му книги, Богоровъ допълняше патриотичната идеология на българската интелигенция, правѣше я реалистична, даваше ѝ конкретно съдържание. Отъ особено значение бѣха тѣ за нашия периодиченъ печатъ, създаденъ отъ Богорова тъкмо за да служи на тая колкото конкретна, толкова и възвишена идеология.

НАЧАЛО НА СТИХОТВОРНА ПОЕЗИЯ

Стихотворният изразъ е познатъ на нашия народъ много отдавна. Указания за него ни даватъ множеството народни пѣсни и други ритмични и римувани форми, като поговоркитѣ, напримѣръ. Проблемитѣ за началото и сѫщностьта му съвпадатъ съ проблемитѣ за ритъма изобщо, за психо-физичнитѣ предразположения на човѣка къмъ стегнатия, отмѣренъ изговоръ и за пѣсеньта — плодъ на особени, повисени състояния на душата, и на труда. Изяснение на всички тия проблеми ни даватъ фолклора, поетиката и стихологията — особено изучванията върху сѫщината и формитѣ на ритъма и римата. Тия изучвания важатъ и за литературната история, за историята на изкуствената, личната поезия — дотолкова, доколкото разкриватъ една обща основа, еднаква въ своята сѫщность и за народната безлична поезия и за личната.

Личната, писаната поезия има своя проблематика — извънъ общата проблематика на поетиката. Тамъ вече всѣки народъ, съобразно особеноститѣ на езика и на културното си развитие, изпъква отдѣлно — съ своя теория и история.

Проблемитѣ на теорията и историята на българското стихотворство тепърва ще се разработватъ, за да се установи при какви условия се е появило, какъ се е развивало и съ какво изпъква между стихотворствата на другитѣ народи и езици. Тукъ ние нѣма за засѣгаме теоритичнитѣ въпроси, отнасящи се до ритмическитѣ, мелодически, синтактични и други възможности на нашия езикъ. Това е една обширна материя, по която у насъ малко е работено. Нейното разясняване остава между належащитѣ голѣми задачи на българската филологическа наука и на специалисти-стиховеди, които, може би, нѣкога ще се явятъ и у насъ. Въ България презъ последнитѣ две десетилѣтия проникнаха доста сериозни проучвания на

руски литературоведи-формалисти, отъ които може да се види колко сложни и разнообразни въпроси отъ техническо естество съпѫтствуватъ изучванията на изкуството и особено на стихотворната поезия. И не само въ Русия. Тамъ тая сложна наука мина отъ Западна Европа — главно отъ Германия. У насъ тя бѣ увлѣкла покойния професоръ Боянъ Пеневъ, но неговата внезапна смърть тури край на проучванията, които той токущо бѣше подхваналъ. Останаха отъ него, като образци на тия му занимания, единъ трудъ за „Кримски сонети“ на Мицкевичъ и недовършени лекции за нашитѣ първи стихотворци. Но Пеневъ бѣше, преди всичко, литературенъ историкъ, а тия проблеми изискватъ специалисти.[1]

Първитѣ български опити за изкуствено стихотворство датуватъ още отъ времето на покръстването. Единъ отъ ученицитѣ на Методий — Епископъ Константинъ, наричанъ Преславски, пише стихове, за да прослави българитѣ, загдето можели вече да проникватъ, чрезъ свое писмо, въ дълбинитѣ на християнската вѣра. Отъ него сѫ запазени една „Азбучна молитва“ и единъ „Прогласъ“ къмъ евангелието, писани въ дванадесетосрични силабични стихове безъ рима, по подражание на византийски подобни творения. Това сѫ първитѣ стихотворения не само въ българската, но и общо въ славянската литература. Характерни за тѣхъ сѫ патриотичнитѣ възторзи, искрената радость, че единъ новъ, младъ народъ има възможность да се приобщава къмъ Бога чрезъ собствения си езикъ. Сѫщитѣ почти чувства пълнятъ българската стихотворна поезия и деветь вѣка по-късно: по време на Възраждането.

Отъ Епископъ Константинъ до първитѣ десетилѣтия на XIX вѣкъ малобройнитѣ български читатели познаватъ стихотворната форма по пръснати изъ разни сборници стихотворни разкази и молитви. Презъ XVII и XVIII вѣкове изъ българскитѣ монастири проникнали творби на руски черковни книжовници като Димитрий Ростовский, Симеонъ Полоцки и Теофанъ Прокоповичъ, които въ нестройни силабични стихове възпѣвали Бога, Богородица

[1] Сериозенъ трудъ за стиха имаме отъ Еманоилъ п. Димитровъ. — „Изследвания върху строежа на стиха съ огледъ къмъ българската поезия“, въ Годишникъ на Университета, томъ XXXIX и отдѣленъ отпечатъкъ, 1943 година.

или пъкъ давали духовни поучения. Тия стихове, „вирши“, както ги наричали руситѣ, дошли, прѣко Малорусия, по полско влияние. Оттамъ иде и силабичниятъ имъ строежъ. Духовни лица ги популяризирали и изъ българскитѣ монастири — особено на Атонъ. А чакъ до срѣдата на XIX в. тѣ се преписватъ или превеждатъ отъ наши книжовници (П. Р. Славейковъ, напримѣръ, превелъ „Страшното сѫдовище“ отъ С. Полоцки).

„Стематографията“ на Христофоръ Жефаровичъ — българинъ отъ Дойранъ, печатана въ Виена презъ 1741 г., е написана въ стихове. Неговиятъ примѣръ, обаче, остава изолиранъ, самотенъ. Едва въ началото на XIX вѣкъ започватъ да се явяватъ по-често стихотворни опити, нѣкои отъ които се намѣриха въ ржкописи изъ разни частни архиви. Въ тая посока доста сѫ влияли примѣри отъ сръбски книжовници, като Захарий Орфелинъ, Доситей Обрадовичъ, Викенти Раичъ, Йоанъ С. Поповичъ, както и далматинецътъ Качичъ Миошичъ, които въ изкуствени славяно-сръбски или наподобаващи народната пѣсень стихове възпѣвали герои изъ историята или изъ народнитѣ борби за свобода. Нѣкои отъ тѣхъ (Качичъ Миошичъ, Йованъ Поповичъ) вземали за „предметъ“ на пѣснитѣ си събития и лица изъ българската история. Отъ гръцката лирическа и епическа поезия сѫщо тъй сѫ идѣли силни внушения надъ нашитѣ първи книжовници и просвѣтни дейци. Тъй че, още при първитѣ стѫпки къмъ духовно и гражданско просвѣтление, въ началния периодъ на Възраждането ни, събуждащитѣ се българи иматъ като познато срѣдство за изказъ и стихотворната форма.

Първо, по време, въ епохата на Възраждането е стихотворението на Димиеръ Попски — Ода на Софроний Врачански, писана въ Букурещъ презъ 1813 г., а публикувана отъ Раковски въ „Дунавски лебедъ“, г. II. (1861). Следъ това издатъ Стихове пиитически на двамата монаси Никифоръ и Йеротей, автори на единъ ржкописенъ сборникъ отъ началото на XIX в., въ който се говори за смъртьта на великомученикъ Йоанъ Трапезонски, — българинъ отъ Омортагъ, убитъ отъ турцитѣ въ Търново — и за други агарянски жесто-

кости. Тамъ, въ този сборникъ, има и едно стихотворение за възхвала на Иоана, който

Отложивши все суетно земное,
возлюби и житие мученическое
и умрѣ за Христово име преславное.

Въ друго стихотворение — молитва къмъ света Богородица, авторитѣ вече молятъ майката на истинския Богъ, да се застѫпи „за благочестиваго болгарскаго рода... и да го избави отъ агарянско иго".

Отъ тридесетитѣ години насамъ, особено следъ отваряне на Габровското училище, почти всички наши първи просвѣтители и книжовници пишатъ стихове: Неофитъ Рилски, Неофитъ Бозвели, Анастасъ Кипиловски († 1870. Превелъ една пѣсень на гръцкия поетъ Атанасия Христопуло); Георги Томичъ Пешаковъ, авторъ на две стихотворения, твърде важни като прояви на Възраждането: Ода на Юрия Ив. Венелина (1837 г.) и Ридание на смертьта Ю. И. Венелина (1839 г.); Иванъ Богоровъ, Христодулъ Костовичъ (Сичанъ Николовъ), издалъ въ Букурещъ, 1842 год. единъ „Месецословъ или календаръ вѣчний" и приложилъ къмъ него стихотворна „Похвала на древнитѣ Болгаре и на отечеството имъ", Йованъ Стояновичъ, Стефанъ Изворски, Хаджи Найденъ Йовановичъ Татаръ-пазарджичанинъ, Елена Мутева, Константинъ Миладиновъ, (съ неговото прочувствено стихотворение „Тѫга за югъ") Райко Жинзифовъ, Григоръ Пърличевъ, Никола Козлевъ.

Съдържанието на тия стихотворения е въ повечето случаи тѫжно — отражение на тежка робска действителность. Но отрано въ тѣхъ проникватъ и бодри тонове, дошли постепенно, заедно съ засилване на националното самочувство. Възхваляватъ се най-напредъ личности като Софрони и Венелинъ, които разкриватъ нови пѫтища на народа и събуждатъ надежда за спасение.

Една отъ постояннитѣ теми на началнитѣ стихотворци е: славянскиятъ произходъ на българитѣ и славянската взаимность (Пешаковъ, Христодулъ Костовичъ, Натанаилъ Охридски и Захарий Княжески, Чинтуловъ...)

Въ честитѣ исторически сюжети се чувствува духътъ на Паисия. Пишатъ се възхвали на старитѣ българи и се окайватъ съвременницитѣ. Особено болезнено и съ нескриванъ протестъ изразява мжкитѣ си титаничниятъ Неофитъ Бозвели. Неговата „Мати Болгария“ и всичкитѣ му стихове отбелязватъ рѣзкъ преломъ въ самочувството на българина. Тѣ сж изразъ на силна воля, която по-късно влияе на хора като Раковски и насочва българскитѣ усилия къмъ дирене на решителни революционни срѣдства за свобода. Култъ къмъ издигнатитѣ, родолюбиви личности, култъ къмъ просвѣтата, къмъ Родината — това сж основнитѣ, исторически ценни двигатели на нашитѣ първи стихотворци. Срѣщатъ се, покрай тѣхъ, и мотиви отъ лично естество — но тѣ не сж важни нито за историята, нито за поезията ни.

Близка по духъ и външни особености до поезията на първитѣ ни книжовници е т. н. даскалска поезия, която е свързана съ развоя на периодичния печатъ у насъ. Отъ четиридесетитѣ години насамъ, откакъ се създадоха български списания и вестници, съ стихотворство започватъ да се проявяватъ десетки учители изъ всички краища на България. Темитѣ на тѣхнитѣ стихотворения сж предимно изъ просвѣтителскитѣ борби и успѣхи въ отдѣлнитѣ градове — понѣкога и изъ по-широкия кржгъ на общественитѣ и национални домогвания. Една еднообразна, днесъ досадна и дори смѣшна „поезия“, която на времето е удовлетворявала културнитѣ потрѣби на българина и е отразявала мощния всенароденъ стремежъ къмъ просвѣта. Лишена отъ сочна образность, отъ творческа фантазия, тая поезия е пъленъ робъ на реалностьта, отразява съ хроникьорска точность случки и тревоги въ току-що събуденото гражданско битие на българина. Неенъ типиченъ представитель може да бжде колкото Пишурката или П. Протичъ, толкова и Никола Икономовъ, станалъ пресловутъ съ „Разградската тазгодишна зима“, или Ст. Изворски, Йорданъ х. Костадиновъ — Джинотъ, Анастасъ Гранитски, Йорданъ Неновъ, Йоакимъ Груевъ, Хараланъ Ангеловъ ... Всички стоятъ на едно ниво на творчески възможности и по еднакво могатъ да служатъ за представители на една обща, нивелирана литература, върху която скоро цъфна истинска, сочна, об-

разна и идейна поезия.[1] Между всички тия нѣколко десетки автори на стихотворни творби, изпъкватъ на фона на историята съ свои особени и не малки заслуги Райко Жинзифовъ, особено съ поемата си „Кървава кошуля", Никола Козлевъ — съ „Хайдутъ Сидеръ и Черенъ арапъ" и Найденъ Геровъ — съ поемата „Стоянъ и Рада". Това сѫ по-голѣми творби, въ които на много мѣста трепти истински творчески възторгъ и които косвено сѫ давали решителни волеви внушения на българската читателска маса. Въ това отношение най-голѣми заслуги се падатъ на Раковски — особено на неговия „Горски пѫтникъ", който, макаръ и писанъ на изкълченъ езикъ — тогава, когато поетическиятъ изразъ у насъ е билъ вече доста напредналъ, е ученъ наизустъ отъ младежьта, върху която е действувалъ почти хипнотично. „Горски пѫтникъ" (1857 г.), „Кървава кошуля" (1870) г. и „Историята на хайдутъ Сидеръ и на неговиятъ биволъ Голя" (1868 г.) сѫ три поеми не само съ културно-историческа стойность, но нѣкѫде и съ ясни поетични хубости. Тѣ стоятъ въ предверието на новата българска поезия. Заедно съ тѣхъ върви и „Стоянъ и Рада" на Найдена Геровъ — интересна най-много съ това, че въ нея за първи пѫть срѣщаме тонически стихъ.

До Герова (1845 год.) всички български стихотворения сѫ съ предимно силабически стихъ, като понѣкога не е спазенъ дори еднаквия брой на сричкитѣ. „Одата на Софрония", напримѣръ, спазва като единствено техническо стихотворно срѣдство римата — женска, глаголна. Това сѫ обикновени, тромави, лишени не само отъ ритъмъ, но дори и отъ цезура, изречения, въ които изпъква глаголътъ — винаги поставянъ на края. Той отдѣля фраза отъ фраза и ги обединява въ синтактично паралелни двойки — ембрионална форма на рима и на стихъ.[2] При по-сетнешнитѣ стихотворци се срѣщатъ и именни (особено прилагателни) рими и по-строго спазване

[1] Повече подробности за даскалска поезия вж. въ предговора на проф. Борисъ Йоцовъ къмъ „Стихотворения" на Хараланъ Ангеловъ. София, 1934 г.

[2] Вж. В. Жирмунский — Рифма, ее история и теория. Петербургъ, 1923 г.

броя на сричкитѣ и на цезурата. Ритъмъ, разбранъ като закономѣрно повторение на опредѣлени звукови единици, не сѫществува. Стихътъ тукъ е условенъ, само римата може да ни позволи да го уловимъ и измѣримъ слухово, само тя ни подсѣща, че имаме работа съ необикновена, стройна речь.

Първитѣ наши стихотворци иматъ съ изкуственъ езикъ. Особеноститѣ на българскитѣ говори, съ тѣхното мѣнливо ударение и съ почти еднаквата ширина на гласнитѣ, не имъ сѫ познати, или, и да имъ сѫ познати, тѣ ги избѣгватъ, защото искатъ да наподобяватъ на рускитѣ, гръцки или сръбски образци. Въ Русия, както казахме, по полско влияние (полскиятъ езикъ е съ фиксирано ударение) се установи най-напредъ неестественото за руския езикъ силабическо стихосложение. Отъ тамъ минава и у насъ. Първитѣ истински поетични натури — като Найденъ Геровъ и Добри Чинтуловъ — скѫсаха съ силабичната система и установиха естествения за нашия езикъ акцентенъ, тонически стихъ. Но това установяване върви бавно — едва Петко Славейковъ и Иванъ Вазовъ измѣстватъ изцѣло силабическата система. Христо Ботйовъ, възпитаникъ на народната пѣсень, не пише тонически стихове. Той застѫпва едно стихотворство, което бихме нарекли, по израза на Валерий Брюсовъ, „смислово", въ което за стѫпка се приема не нѣкакъвъ звуковъ строежъ на слогове, а всѣки самостоятелно значимъ изразъ, който си има свое смислово и тоническо ударение.[1] Тая система стои въ основата на народната поезия, въ която първостепенна роля играе пѣенето. Народътъ не чете, не декламира — а пѣе...

Още Кипиловски презъ 1836 г. къмъ превода на Кайдановото „Кратко начертание на всеобщата история" даде едно доста точно и съобразно съ изискванията на тоническата система опредѣление на думата стихотворство: „Ако взема та напиша нѣщо и гледамъ единътъ редъ да нѣма по-много срички отъ другия, и срещна гласоударението все на едно мѣсто, ще рече стихотворя или зная стихотворство". Самъ Кипиловски, обаче, не

---

[1] Вж. Валерий Брюсовъ — „Основы стиховедения". Госизд. Москва, 1924 г.

може да приложи тия тонически изисквания.[1] И дълго време следъ него нашитѣ стихотворци не могатъ да установятъ онова стихосложение, което да отговаря на особеноститѣ на езика ни. Установиха го Найденъ Геровъ и Добри Чинтуловъ —и двамата руски възпитаници и добри познавачи на новия руски стихъ. Следъ тѣхъ, въпрѣки това, че мнозина, и между тѣхъ единъ геніаленъ поетъ, пишатъ силабични стихове, постепенно тоническото стихосложение зае първенство и за нѣколко десетилѣтия биде тъй разнообразено и обогатено, че заслужава специално, обстойно проучване, което, покрай другото, би разкрило великолепнитѣ музикални възможности на нашия езикъ.[2]

НАЙДЕНЪ ГЕРОВЪ

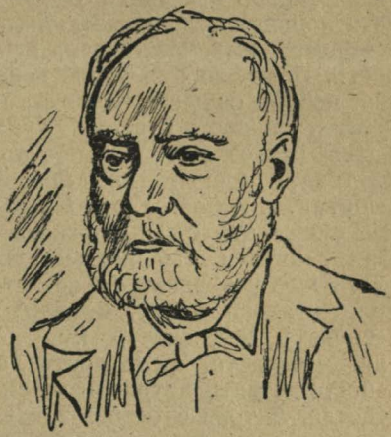
Найденъ Геровъ е роденъ въ Копривщица — родно мѣсто и на Каравелова, д-ръ Чомакова, Т. Каблешкова и на редица още именити и предни дейци отъ времето на нашето Възраждане — на 23. II. 1823 година. Икономическото благосъстояние и романтичната природа тукъ, както въ Котелъ и Карлово, създаватъ по-независими характери, способствуватъ за едно по-дейно родолюбие. Копривщенскитѣ чорбаджии сж въ връзка съ чужди търговци и съ турскитѣ власти, отъ които издействуватъ относителна автономия за всички свои съграждани, а копривщенскитѣ даскали и изобщо ученолюбието на копривщенци е познато по цѣла България. Константинъ Фотиновъ въ своето Землеописание като говори за Копривщица, за нейнитѣ жители и за ревностьта имъ къмъ учението, отбелязва, че всички сж българи и че сж дали много лица „пречестни и значителни". Единъ отъ тѣзи „пречестни" граждани на Копривщица по онова време е и бащата на Найдена Геровъ — даскалъ хаджи Геро, или просто хаджи Геро Мушекъ — обезсмъртенъ

[1] Вж. Боянъ Пеневъ — „История на новата българска литература", т. III, стр. 920 и нат.

[2] Антология отъ творби на наши първи стихотворци уреди най-напредъ покойниятъ Василъ Пундевъ (Издание на Министерството на просвѣтата, 1925 г.). Следъ него стъкми една книга „Начало на българската поезия" и Цвѣтанъ Минковъ (Издание „Факелъ" 1937)... Трета по редъ се явява антологията на Александъръ Бурмовъ и Стойко Стойковъ: „Предосвобожденски стихотворци" (издава „Казанлъшка долина", 1938 г.).

отъ Каравелова въ повестьта „Българе отъ старо време“ въ образа на хаджи Генчо. Отъ 1810 до 1853 г. той е учителствувалъ въ Копривщица и е билъ известенъ съ своята строгость и ученость. Найденъ е осмото му по редъ дете.

Първоначално образование Найденъ Геровъ получава при баща си, а на единадесетгодишна възрасть заминава за Пловдивъ, да изучи гръцки езикъ. Отъ 1836 до 1839 г. той е ученикъ на Неофита Рилски. Проявилъ вече склонности къмъ науката, той на 1839 г. е изпратенъ въ Одеса. Като най-даровитъ и примѣренъ ученикъ на отца Неофита, Геровъ билъ препоржчанъ на живѣещия въ Одеса богатъ копривщенецъ Христо Стойковичъ, който поелъ издръжката му. Геровъ свършва гимназия и подава заявление да бжде приетъ въ прочутия Ришельовски лицей, отпосле преобърнатъ въ „Новороссийски университетъ“. Отъ 1841 година той постжпва вълицея и следва администрация, финанси, стопанство. Прилежностьта и трудолюбието му го отличаватъ. Като студентъ той взема участие въ една научна експедиция въ Кримъ и дневникътъ, който държи въ тоя случай, получава одобрението на Императорската Академия на Наукитѣ. Свършва лицейското си образование на 1845 г. съ отличие, съ дисертация върху приготвянето на различнитѣ видове стъкло.

*

Едновременно съ заниманията си въ лицея, Найденъ Геровъ взема живо участие въ живота на българската колония. Одеса по това време е отъ главнитѣ културни

срѣдища на българската емиграция. Тукъ сѫ: Василъ Априловъ, братя Тошкови отъ Калоферъ, Никола и Спиридонъ Палаузови, Димитъръ и Елена Мутеви, Иванъ Богоровъ, Добри Чинтуловъ, Никола Михайловски и други видни дейци и книжовници. За единъ младъ ученъ и родолюбецъ това е най-благоприятната срѣда, отъ дето може да черпи поука, дето калява духа си и дето може да прояви своята културна ревность. Това сѫ все единъ типъ родолюбци: тихи, прилежни, просвѣтени хора, които работятъ за събуждането и свободата на народа си главно чрезъ печатното слово, чрезъ просвѣтата и мирната проповѣдь. Сближаватъ ги не само темпераментитѣ и общитѣ имъ убеждения, но и нѣкои основни склонности. Повечето отъ тѣхъ, покрай научнитѣ си занимания, покрай общественитѣ си и политически увлѣчения, четатъ и пишатъ стихове. Тукъ се явяватъ първитѣ сериозни стихотворни трудове въ българската литература. Въ това отношение два външни фактори сѫ упражнили решително и благотворно влияние: рускитѣ образци и запознанството съ българската народна пѣсень. Рускиятъ езикъ, който е тъй близъкъ до българския, и рускитѣ поети имъ разкриватъ непознатото до тогава у насъ тоническо стихосложение, а народната пѣсень, къмъ която насочватъ вниманието имъ руски фолклористи, дава близки сюжети, чрезъ които да могатъ да излѣятъ най-непосрѣдствено патриотизма си и по-интимнитѣ си лични чувства. А това е особено важно за Герова, който изведнажъ превъзмогва вѫтрешната сухость и неодѣлана форма на дотогавашнитѣ стихове, като дава образци, дето топлотата и искреностьта на чувството се изливатъ въ прости, естествени образи и ритми. Така Геровъ, заедно съ Добри Чинтуловъ, който печата пѣснитѣ си четири години по-късно, слага начало на ново българско стихосложение. Достатъчно е само да се хвърли бѣгълъ погледъ надъ стиховетѣ на Д. Попски, К. Огняновичъ, Н. Рилски, Н. Бозвели, Ст. Изворски, Зах. Княжевски или на другаря му Иванъ Богоровъ, който на 1842 г. печата стихотворение „Отечество“, за да се види голѣмия напредъкъ, който прави Геровъ. Къмъ първитѣ ние днесъ имамъ само научен, исторически интересъ, докато нѣкои отъ стиховетѣ на Герова можемъ да четемъ и като поезия.

Отъ запазенитѣ ржкописи въ архивата на Герова се вижда, че той е писалъ стихове години преди да напечати поемата си „Стоянъ и Рада“ (1845 г.). Въ едно писмо до учителя си Неофита отъ 23 августъ 1841 г. той съобщава: „Азъ имамъ нѣколко басни, вакхически пѣсни и други работи въ стихове сочинени. Като сочиня още нѣколко, ще ги напечатамъ; размѣръ съмъ употрѣбявалъ, като руситѣ, тонически. Отсреща Ви написахъ една басня да ми кажете одобрявате ли ги“.

Баснята, която Геровъ изпраща на Неофита, е преводъ на Криловата „Орелъ, ракъ и щука“:

Кога въ дружината согласье нѣма.
Добъръ конецъ дѣлото не приема.

Орелъ и ракъ и щука се хванали
На басъ да теглятъ тежкий возъ,
И вовъ колата се впрегнали;
Нимъ лесно се видяло тозъ.

Но щуката теглила къмъ небето,
А ракътъ се дърпиналъ пакъ назадъ;
Не знаемъ ние, кой е виноватъ:
Това не е потрѣбно намъ,
Но возътъ и сега е още тамъ.

Особено разнообразие на мотиви и външна форма Геровитѣ стихотворения не разкриватъ. Можемъ да ги раздѣлимъ главно на две групи: патриотични и любовни.

Той поставя начало на българската революционна поезия, представители на която по-късно сж: Чинтуловъ, Раковски, Каравеловъ и Ботйовъ. Само че Геровъ никога не печата революционнитѣ си стихотворения. Най-значително негово поетично произведение е поемата му „Стоянъ и Рада“, печатана презъ 1845 г. въ Одеса.

Стоянъ и Рада се обичатъ и иматъ само едно желание:

Да дойде часъ по-скоро
За ржкж да ся поведжтъ,
Предъ Бога въ церквж и предъ хора
Стопане да ся нарекжтъ.

Но Стояновата майка желае да ожени сина си за друга. Той не смѣе да се противи, годява се противъ волята си и се готви за вѣнчило. Въ деньтъ, когато става сватбата, Рада умира отъ мжка. Вѣнчалната процесия срѣща въ черкова трупа на Рада. . .

Стоянъ забравилъ срамъ, приликѫ,
Извадилъ пръстенъ отъ ржкѫ,
Фръ̀лилъ го майци и извика:
— „Да ти е булка-та драга,
„Тебъ да вѣнчиятъ съ нея, мале,
„Че ти сама си я избрала,
„Та Радѫ, моятѫ пръвнинѫ.
„Зарови въ чернѫ-тѫ земя.
„Убий и менъ, ега двамина
„На оня свѣтъ щемъ ожившя. . .

Стоянъ пада на Радиния трупъ и умира. Всички сватбари се обливатъ въ сълзи и отправятъ молитви къмъ Бога да приеме двамата нещастници въ своето царство. Само Стояновата майка не плаче, а проклина Рада, че „съ измамѫ Стоянъ тя зела въ оня свѣтъ". Но Богъ чува само праведната молитва:

На оня свѣтъ Стоянъ и Рада
Единъ на другъ били отрада;
На този свѣтъ нимъ изъ гробове-тѣ
Изникнѫли отъ Бога две
Високи кичести дървета
И си ся сплели врѣхове.

Този мотивъ — за раздѣла на двама влюбени и за живота имъ следъ смъртьта, който е много честъ въ нашата народна пѣсень, следъ Герова се разработва художествено отъ Пенчо Славейковъ (Нераздѣлни) и П. Ю. Тодоровъ (Надъ черкова). Найденъ Геровъ не обогатява съ нови елементи заетия мотивъ. Той се движи въ кржга на народната пѣсень, като повтаря нейния наивитетъ. Най-ценно е посвещението къмъ поемата. Тукъ имаме за пръвъ пѫть въ развоя на нашата поезия употрѣбенъ чистъ тониченъ стихъ — четиристѫпенъ ямбъ. Освенъ това, посвещението издава една отъ интимнитѣ подбуди на Герова да напише и напечата тая си поема:

По това време той билъ влюбенъ въ Елена Мутева, първата българска поетеса, авторка на одата „Богъ" (1858), и преводачка на Велтмановата повесть „Райна българска царкиня" (1852), сестра на Димитъръ Мутевъ, редакторъ на „Български книжици". Израз на тая си любовь Геровъ е далъ и въ нѣкои други стихотворения, ала най-непосрѣдствено тя е отразена тъкмо въ това посвещение:

Не съмъ увилъ азъ киткѫ цвѣте
Да дамъ на твоя хубость даръ,
Та да ти влѣзѫ у срьдце-то
Съ народенъ нашъ обичай старъ;

А вдъхновенъ съ любовь азъ живѫ
Въ душа си вдигнѫхъ тебе тронъ,
И на отъ сърдце безъ противѫ
Тебъ жалнѫ пѣсень за поклонъ.

Печатането на тая поема има и другъ поводъ. Подъ влияние на Венелина, мнозина българи смѣтали, че говоримиятъ български езикъ не е пригоденъ за поетиченъ изказъ. Геровъ, който въ Одеса се е движилъ все около предани почитатели на Венелина, не сподѣля тѣхнитѣ възгледи за българския езикъ, и, за да обори песимизма имъ, написва поемата. Впечатлението отъ нея е било толкова благоприятно, че по-нататъкъ вече препирня за поетичнитѣ прелести на говоримия езикъ не сѫществува. Геровъ пише стихове и по-късно. Презъ 1856 г. издава отдѣлно една ода „На честитый царь Александъръ II въ деня на свещеното вѣнчание на Господството му 26 августа 1856“, която била преведена и на руски езикъ. По неговитѣ стѫпки тръгватъ Елена Мутева, Никола Козлевъ и Добри Чинтуловъ.

*

Въ една своя статия отъ 1842 г. — „Нѣколко думи за преводътъ на математическата география на г. Ивана А. Богоева“ (Одеса, въ Брауновѫтѫ типографія) Найденъ Геровъ изтъква голѣмото значение на ония учени млади българи, които работятъ въ Одеса. „Може да рече человѣкъ, пише Геровъ, че въ одескитѣ училища зрѣятъ такива плодове, отъ които скоро щемъ можемъ да вкусимъ духовнѫ сладость“. Въ тая си статия, която е и първата българска критична студия, той преди всичко благодари на Богоева за неговото народополезно дѣло и следъ това го критикува. Тукъ вече ясно проличава склонностьта му къмъ филологичнитѣ проблеми, която после заема предимство въ неговата дейность.

Следъ като свършилъ лицея, на 1845 г. Геровъ приелъ руско поданство и поискалъ стипендия, за да замине въ Виена да се усъвършенствува по селското стопанство. Правителството, обаче, отказва да му даде сти-

пендия и той решава да се върне въ България. Геровъ е първиятъ свършилъ висше образование българинъ, който пренебрегва всички благоприятни възможности за една блѣскава кариера въ Русия, за да се върне въ отечеството и да се отдаде на труженичество пълно съ изненади и разочарования, но затова пъкъ рѣдко съ заслугитѣ си.

Презъ пролѣтьта за 1846 г. той тръгва за Копривщица, презъ Румъния. Любовьта къмъ отечеството, привързаностьта къмъ родния битъ и къмъ българската природа, както и силното желание да служи на народа, личатъ въ кореспонденцията на Герова презъ време на пѫтуването му отъ Одеса до Копривщица. Откакъ пристига въ Букурещъ, 10 май 1846 г., той пише дълги писма до разни лица въ Одеса, въ които подробно описва впечатленията си. Нѣкои отъ тия писма сѫ за Елена Мутева. Това личи между другото и отъ единъ пасажъ, гдето пита адресанта за превода на „Райна". (Отнася се до „Райна българска царкиня", повесть, преведена отъ Мутева). Въ тия писма,[1] живо и увлѣкателно се разказва за живота въ Румъния, за румънскитѣ власти, градове, за развратa, мизерията разпуснатостьта имъ, за българскитѣ литератори въ Букурещъ, за природата и пр. Всичко е описано съ най-голѣми подробности. А особено интересни сѫ писмата, въ които Геровъ говори за българската природа и българскитѣ нрави. Въ Русе той присѫтствува на едно посрещане на султана и го описва духовито, художествено. Отбелязва всичко характерно за българскитѣ градове, носиитѣ, обичаитѣ, природата.

Тия писма не сѫ обикновена осведомителна кореспонденция, а одухотворено поетично описание. Тѣ сѫ първитѣ пѫтни бележки въ българската художествена литература. Имаме предъ себе си опититѣ на единъ белетристъ, който владѣе отлични изразни срѣдства, вживява се въ своитѣ описания и ги стилизира. Отличително качество имъ е иронията, духовитостьта, особено когато иска да окарикатури румънскитѣ войници или турския султанъ. Други пѫть, когато си спомня нѣкоя величествена картина изъ Балкана, той е обхванатъ отъ възторгъ

[1] Изъ архивата на Найденъ Геровъ, подъ редакцията на Т. Панчевъ, т. II, стр. 928 нат.

и рисува патетично, великолепни гледки. Умътъ и съобразителностьта, които проявява въ тия си писма младиятъ Геровъ, очудватъ, а поезията имъ ни кара да съжаляваме за несъмненитѣ творчески възможности на Геровия духъ, които той после съзнателно задуши, за да се отдаде само само на административна, просвѣтна и филологична работа.

Въ тонъ ту повисенъ, патетиченъ, ту шеговитъ Геровъ издържа описанията си до край, като най-после съобщава какъ радушно, съ гърмежи и веселби, го причакали близкитѣ му въ Копривщица.

Найденъ Геровъ е първиятъ български авторъ на художественъ пѫтописъ. А като се има предъ видъ, че до него българска белетристика не сѫществува, то тия пѫтни бележки съ право може да се смѣтатъ и като начало на новобългарска художествена проза.

*

Въ началото на юний 1846 г. Геровъ е вече въ Копривщица. Двегодишното му учителствуване въ родния градъ е паметно. Той се прочува по цѣла южна България. Въ сѫщото време вече събира и материали за български речникъ. Въ едно свое писмо отъ есеньта на 1846 г. той съобщава: „Тая година тукъ въ Копривщицѫ поневоля трѣбва да бѫда доволенъ. Ученицитѣ ми отъ Враня, отъ Плѣвенъ, отъ Тетевенъ, отъ Чирпанъ, отъ Панагюрище, отъ Пазарджикъ и още отъ Калоферъ мя дарятъ всякой день по нѣколко думи (за речника). Какви работи има нашиятъ язикъ. Господь да Ви дадѐ да ги видите, че тогава да ги познаете...“ Копривщица, обаче, съвсемъ не е могла да бѫде удобна за оная широка дейность, която си е чертаелъ младиятъ Геровъ. И за това, не е била малка радостьта му, когато — две години следъ връщането му отъ Одеса — той е билъ поканенъ отъ пловдивски първенци да открие въ града имъ нѣщо като гимназия. Училището се открива, за да спечели нова слава на Герова. Въ него сѫ се учили Хр. Г. Дановъ, д-ръ А. Вълковичъ, д-ръ Рашко Петровъ...

Когато Геровъ пристига въ Пловдивъ, градътъ има подчертанъ, изпъкващъ гръцки обликъ. Българскиятъ езикъ и българското образование тукъ сѫ гонени и прогонени. Гръкоманията на пловдивчани е прочута (тя е заклеймена отъ всички български писатели). Срещу нея

Геровъ е трѣбвало да се бори постоянно. Всички срѣдства на клеветата и подлостьта сѫ били пуснати, за да бѫде той прогоненъ. И въ тая жестока борба Геровъ намира подкрепа преди всичко отъ нѣколцина придошли изъ Срѣдногорието, главно отъ Копривщица, първенци. Неговото училище скоро затъмнява славата на гръцкия гимнасионъ. Доколко Геровъ се е билъ отдалъ на просвѣтна дейность, доколко е увлѣкълъ въ нея цѣлото си честолюбие — личи най-добре отъ следното негово признание: „достигналъ съмъ до голѣмъ чинъ и почести, радвамъ се на добро име и, слава Богу, нищо не ми липсува, но никога нѣма да забравя 20 юлия 1851 лѣто. Една недѣля преди тоя день гърцитѣ имаха изпитъ въ своето главно училище, дето бѣхъ поканенъ да присѫтствувамъ и азъ. И сега, а тогава още повече, учението въ гръцкитѣ училища се състоеше само въ изучаване стария гръцки езикъ, когото накрай пакъ не научаваха... На тоя изпитъ присѫтствуваше цвѣтътъ на пловдивскитѣ гърци начело съ владиката. На всички се четѣше на лицето една гордость, една превзетость: само гръцкиятъ езикъ е приспособимъ за учение, напусто се мѫчите съ вашия дебелъ български езикъ, вижте, каква дълбока наука се крие въ нашия езикъ! Следъ изпита азъ поканихъ владиката съ всичкитѣ присѫтствуващи първенци гърци, да дойдатъ на моя изпитъ, на българския изпитъ въ българското училище. На 20-й юли, св. пророкъ Илия Гръмовникъ, следъ божествената служба, нашето училище бѣше препълнено съ народъ, когато гръцкиятъ владика ведно съ гръцки първенци дойдоха на изпита. Разнообразието на преподаванитѣ предмети, разбранитѣ отговори на ученицитѣ, решението на много математически и физически задачи, точното показване на географически мѣста слисаха присѫтствуващитѣ гърци... Гръцкиятъ владика се навѫси и подкачи да пита гръцкитѣ учители, защо тѣзи предмети не се учатъ въ тѣхното училище. Следъ изпита гърцитѣ си отидоха като попарени, тѣ се изпокараха и промѣниха учителитѣ си, а моитѣ ученици и нашитѣ българе тържествуваха. Тоя день е най-радостниятъ въ живота ми...“ [1]

Въ това първо по рода си училище Геровъ самъ е

[1] Т. Панчовъ — Найденъ Геровъ, стр. 24—25.

преподавалъ: български езикъ, църковна и обща история, математика, физика, естествена история и търговия. Ученицитѣ сѫ учили по записки, които той имъ диктувалъ. Все за целитѣ на своето училище Геровъ стъкмилъ единъ обстоенъ учебникъ по физика, който е и първиятъ трудъ по физика на български езикъ: — Изводъ отъ физикѫ, написана отъ Найдена Герова. Часть първа. Въ Бѣлградъ. Печатано въ правителственѫ книгопечатнiѫ. 1849 г., 208 стр. — Въ тоя си трудъ Геровъ е извадилъ изъ различни чужди произведения основнитѣ познания по физика, като за специалнитѣ понятия си служи или съ руски думи или пъкъ изковава нови. Дадени сѫ и чертежи, тъй че по външенъ видъ неговата физика много малко се отличава отъ тия, които сега се употрѣбяватъ въ нашитѣ гимназии.

Скоро Геровъ, заедно съ д-ръ Чомаковъ, застава на чело на борбата срещу гърцитѣ. Въ училището, въ черквата, въ обществото — навсѣкѫде той е пръвъ, когато трѣбва да се отстояватъ правата на българската народность и на българския езикъ. На 1852 г. пише въ „Цариградски вестникъ“ дълга полемична статия, която издава и отдѣлно, срещу нападкитѣ на „Босфорски телеграфъ“, органъ на гърцизма: — Нѣколко мисли за Блъгарский язикъ и за образование-то у блъгари-ти. Написано по поводъ отъ укорителний членъ възъ блъгари-ти, напечатаний въ 108, 109, 110 и 111 броеве на дневникъ „Босфорский телеграфъ.“ Земено отъ Цареградский Вѣстникъ. Печатня Ц. вестника, 1852. — Тукъ Геровъ прави дълъгъ исторически прегледъ на Византийската империя, за да изтъкне вѣковната гръцка умраза къмъ българитѣ. — Въ сѫщность източната империя нѣмала нищо общо съ гръцкитѣ претенции — тя не е била освенъ сбирщина отъ разни племена и народи. Името „римляне (ромеосъ) сѫ удържали отъ тщеславие или отъ неразборъ само гръцити и отъ другити народи онии, които били заборавили свой народний язикъ, та говорили само гръцки.“ Днешнитѣ гърци нѣматъ нищо общо съ „чутовния“ въ старо време елински народъ.

Следъ тия уводни думи, Геровъ се спира на статията въ „Босфорски телеграфъ“ и като отговаря на нея, иска да се смѣта, че тоя му отговоръ се отнася до всички хулители на българщината. Той се спира на сѫщността

и историята на българския езикъ, на наречията му, на черковнославянски езикъ и пр. Въ особени глави обяснява „зачто не ни износи да оставимъ свой блъгарский язикъ, та да ся изучиме на гръцкий“ и „какъ не е возможно да потъпчемъ народностьтѫ си, та да искаме да станемъ гръци.“

Пѫтемъ Геровъ повдига въпросъ за писменния езикъ. Той е противъ употрѣбата на църковнославянския езикъ като органъ на новата българска книжнина. Единъ народъ, бележи той, може да напредва само тогава, когато приеме за писменъ говоримия езикъ. Това направиха и гърцитѣ, които сега се противопоставятъ на българскитѣ книжовници. Писменниятъ езикъ трѣбва да почива на всички наречия.

На мѣста Геровъ напуска спокойната аргументация и прибѣгва до хули. Той нарича гръцкия езикъ цигански. Развѣнчава и Омира. Илиадата не е дѣло на никакъвъ Омиръ, а на народнитѣ пѣвци. Тя е проста компилация на „слѣпецки пѣсни“ (отъ Омиросъ, което значи слѣпъ). А такива пѣсни иматъ всички народи. Но гърцитѣ сѫ лицемѣрни, тѣ въ пѣснитѣ си преиначаватъ нѣщата и случкитѣ. Тѣ сѫ били просто разбойнически племена, които сѫ нападнали Троя за грабежъ. Никаква Елена не ги е вдъхновила за тоя подвигъ. Несговорчиви и страхливи, тѣ сѫ могли да се съюзатъ само за кражби. . .

Откакъ отваря Геровъ своето училище въ Пловдивъ, постепенно българитѣ започватъ да забравятъ старото гръцко название на града Филибе, Филипополисъ; вмѣсто него получава гражданственость българското — Пловдивъ. Тукъ Геровъ установява празднуването на славянскитѣ апостоли Кирилъ и Методий. Българитѣ се събуждатъ и организиратъ. Училището и кѫщата на Герова сѫ главно културно българско срѣдище. На него гърцитѣ гледатъ съсъ злоба и завистъ. Тѣ правятъ доноси следъ доноси въ Цариградъ срещу Герова, като изтъкватъ, че той е опасенъ руски агентъ. И презъ Кримската война (1853—56), като руски поданикъ, Геровъ, е трѣбвало да напустне турската империя. Заминалъ за Русия, гдето печата и първитѣ три букви отъ речника си въ Известията на Императорската академия на наукитѣ. Следъ свършването на войната, пакъ се връща въ

Пловдивъ, но гърцитѣ му прѣчатъ да може да продължи учителската си дейность.

*

Отъ 1857 г. Геровъ е руски вице-консулъ въ Пловдивъ. На тоя си постъ той стои до Априлското въстание, цѣли двадесеть години, и упражнява изключително влияние въ процеса на нашето духовно събуждане и въ организирането на народнитѣ сили. Независимостьта, съ която се ползува като руски поданикъ и консулъ, му позволява свободно да насърдчава всѣки просвѣтителенъ и родолюбивъ починъ. Особено въ Тракия, нѣма училище, читалище или какво и да е друго културно сдружение, което да не е организирано съ негова подкрепа. Косвено Геровъ взема участие и въ живота на българската революционна организация — като закриля и съветва водачитѣ. Но той въ тая си дейность върви успоредно съ групата на така наречените тогава „стари", на чорбаджиитѣ, които се осланяха преди всичко на Русия. Геровъ постоянно осѫжда емигрантскитѣ водачи и вестници за тѣхнитѣ крайности. Той не одобрява не само дейностьта на Каравелова, Левски, Ботйова, но дори и тая на дѣдо Славейкова, когато последнийтъ се проявява като самостоятеленъ и буенъ агитаторъ. Геровъ е мечтаелъ постигането на българската свобода по пѫтя на една мирна, просвѣтителна и дипломатична пропаганда, рѫководена единствено по съветитѣ на руското посолство въ Цариградъ. И революцията, която той отъ време на време е насърдчавалъ, споредъ него, е имала една цель: да предизвика намѣсата на Европа, да възбуди нейното човѣколюбие и да оправдае една война отъ страна на Русия. Турскитѣ власти, както и гърцитѣ, познавали много добре всички връзки и намѣрения на Герова, и ако все пакъ той е оставалъ въ Пловдивъ, то се дължи на упорството на руското правителство. Но презъ 1876 г. той е трѣбвало да напустне консулството и да дири убѣжище въ цариградската руска легация.

*

Старинитѣ си Найденъ Геровъ преживява въ Пловдивъ. Мечта на неговия животъ е да издаде, да види готовъ цѣлия си речникъ. За него той е работилъ неу-

морно, подпомаганъ въ последно време и отъ сродника си Т. Панчевъ. Но можалъ да види отпечатани само първитѣ три части на речника. Презъ октомврий на 1898 година, следъ една обиколка, той пада тежко боленъ и следъ две години боледуване почива, на 9. X. 1900 г. Три години преди това пловдивскиятъ общински съветъ го провъзгласява за почетенъ гражданинъ.

Геровъ е отъ малкото щастливци, деятели отъ времето на културното и политическото ни Възраждане, които можаха да дочакатъ нашето Освобождение и при една по-спокойна обстановка да довършатъ своето дѣло. Принуденъ, по силата на обстоятелствата до преди Освобождението, да се мѣси въ толкова различни и чужди на склонноститѣ си предприятия, той веднага следъ подписване мирнитѣ договори се оттегля за уединена книжовна работа, въ която още отъ младини е дирилъ своето призвание. И въ това негово отказване отъ политическитѣ борби и отъ облагитѣ, на които е ималъ право, има нѣщо общо съ Каравеловата уединеность следъ Освобождението. Двамата апостоли, които тъй много се различаватъ по темпераментъ и заслуги, въ свободна България търсятъ преди всичко мирна, спокойна обстановка, за да се отдадатъ на книжовенъ, просвѣтителски трудъ, който е най-присѫщъ на склонноститѣ имъ, но на който по-рано не сѫ могли и не е трѣбвало да се отдаватъ изключително. Въ културното самосъзнание на Герова има нѣщо изключително. Той е единъ отъ малкото просвѣтени българи по онова време, които сѫ ценѣли всѣко свое действие отъ гледището на историята. Тѣ сѫ имали великата вѣра, че свободата ще настѫпи скоро и че за народа ще се разкриятъ изведнъжъ широки възможности за културно строителство. За това време тѣ сѫ се стремѣли да подготвятъ народа. Всички сѫ чувствували преходностьта и величието на своето дѣло. Геровъ, който е ималъ щастливата участь да бѫде руски консулъ и като такъвъ да е въ връзка съ всички културни и политически почини на времето, е събиралъ всички документи и сведения — защото е билъ убеденъ, че тѣ ще иматъ нѣкога голѣма историческа цена. И, наистина, днесъ неговата подредена архива въ това отношение има несравнима цена. Двата тома, които излѣзоха подъ редакцията на Т. Панчевъ (Изъ архивата на Найденъ Геровъ т. I 1911 г., т. II. 1914 г.

— Издание на Б. А. Н.), както и другитѣ два (Документи за бълг. история, т. I, 1931 и т. II, 1932 г.) — подъ редакцията на проф. М. Г. Попруженко сж важно градиво за историята на нашето Възраждане.

Вникнемъ ли въ раннитѣ поетични опити на Герова, проследимъ ли неговото научно и обществено дѣло, което отразява часть отъ идейнитѣ подбуди на нашия животъ презъ цѣлъ половинъ вѣкъ, прелистимъ ли нѣколкото хиляди страници на неговия речникъ, както и на архивата му — ние разкриваме една богато надарена, културна личность, единъ творецъ, дѣлото на когото има голѣмо историческо значение и непресекаемо нравствено величие. Геровъ е единъ отъ първитѣ български поети, той е и талантливъ белетристъ, макаръ да не печати никога художествена проза, авторъ е и на първитѣ критични студии въ нашата литература.[1]

Ала това, което ще запази името на Герова въ нашата история, е неговиятъ речникъ и архивата му. Въ тѣхъ е отразено велико трудолюбие и творческа воля. Чрезъ тия си качества тѣ ставатъ общонародна културна ценность и благодатно градиво за бѫдещи проучвания изъ областьта на нашия езикъ, народоука, политическа и културна история.

ДОБРИ ЧИНТУЛОВЪ

Роденъ е презъ септемврий 1822 година въ Сливенъ, родно мѣсто и на Д-ръ Селимински, Сава Доброплодни, Панайотъ Хитовъ, Хаджи Димитъръ, Г. Икономовъ . . . Родителитѣ му били бедни еснафлии. И следъ оттеглянето на войскитѣ на Дибича Задбалкански (1828—29), когато половината отъ сливенскитѣ българи се изселили въ Русия и Влашко, семейството на Чинтулова останало въ Сливенъ. Тукъ получилъ първоначалното си образование бѫдещиятъ поетъ. — „Всѣки, който завеждаше чедото си въ първоначалното училище, трѣбваше да му купи филада (гръцки ужъ буквaръ съ срички по старата метода и пъленъ само съ молитви), която, като изкарваше, ученикътъ трѣбваше да занесе подаръкъ на учи-

[1] Освенъ студията за Богоровата география и полемиката съ гърцитѣ, той печати статия за богомилството: „Попъ Богумилъ, първийтъ подвижникъ между българити“ (в. Македония, 1869 г.).

етля и сетне да си купи Октоихъ (Осмогласникъ черковенъ), подиръ него минаваше въ псалтиря, а най-сетне, съ свършването на курса, почваше да учи Апостола, и такъвъ ученикъ се считаше единъ отъ свършившитѣ вече курса".[1] Въ такова училище, при убийствена духовна обстановка, Чинтуловъ училъ нѣколко години, станалъ черковенъ пѣвецъ, преживѣлъ страхотиитѣ на чумната напасть презъ 1835 година, а на 1839 презъ Търново, Букурещъ и Браила, дето училъ и слугувалъ, се озовалъ въ Одеса. Тамъ вече има голѣма, богата и национално будна българска колония, която именно издържа известно време Чинтулова, докато презъ 1841 година той, като руски стипендиянтъ, влиза въ Одеската семинария. Въ Одеса Чинтуловъ учи до 1850 година.

Чинтуловъ билъ скроменъ и прилеженъ ученикъ — четѣлъ, освенъ уроцитѣ си, поезията на Пушкина и особено на голѣмия славянофилъ Хомяковъ. Съучениктъ му отъ това време, сетнешниятъ митрополитъ Натанаилъ, дава следнитѣ интересни подробности: „Добре Чинтуловъ имаше поетически даръ. Онъ, съ Илия Грудовъ отъ Габрово, живѣеха въ семинарския корпусъ, както и всички казенокошни бурсаци. Подиръ премѣщението ми изъ Кишиневъ и азъ попаднахъ помежду имъ. Добре Чинтуловъ обичаше да пие чай въ близконаходящия се трактиръ Маеровъ, но пустата бедность не позволяваше му да мечтае при звука на музикалния органъ. За да му угася жаждата за чай, азъ и на двамата предоставихъ моя чаенъ приборъ съ чай и захарь, та тѣ да пригото-

[1] Вж. „Кратка автобиография на Сава Доброплодний", София, 1893, 9—10 стр.

вляватъ самовара, а и тримата да пиемъ. Така продължавахме нѣколко време, когато единъ день моя Чинтуловъ ми каза: а бе, отче! Вашиятъ чай е хубавъ, но не ми е сладъкъ като у Маера, при оная пуста музика! Отъ тогава почнахъ да му давамъ по 15 копейки сребърни за порция чай, но съ условие да ми донася отъ трактира всѣкога по една пѣсень. Чинтуловъ тогава най-напредъ съчини пѣсеньта: „Стани, стани, юнакъ балкански, отъ сънь дълбокъ се събуди“ и пр.[1] Въ Одеса Чинтуловъ написалъ и следнитѣ стихотворения: „Възпоменание“, „Стара майка се прощава съ сина си“, „Китка отъ Балкана“ — „Изпроводякъ на едного българина изъ Одеса“.

Като семинаристъ, Чинтуловъ проявявалъ живъ интересъ и къмъ проблемитѣ на богословието. Намѣрена е между книжата му една „домашна работа“ на тема: „Справедливо ли е мнението за преселването на душата“, при която преподавателтъ написалъ оценка „очень хорошо“.

Презъ юний 1850 година Чинтуловъ е отново въ Сливенъ, дето бива веднага приетъ за учитель. Той изпъква като водачъ на младитѣ срещу консерваторитѣ гъркомани. Основаното отъ него училище е чисто българско, модерно, гражданско. Тамъ Чинтуловъ учителствувалъ до 1857 год. като преживѣлъ разочарованията на народа ни следъ Кримската война. Тогава той написалъ стихотворенията: „Кѫде си, вѣрна ти любовь народна“, „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене“, „Българи юнаци“, „Българио, мила майко“ и др., които били преписвани на ржка, тайно заучвани наизустъ и пѣти не само въ Сливенъ, но и изъ цѣла южна България. Тия пѣсни, както и идейната вражда съ гъркомани и чорбаджии, създавали много неприятности на Чинтулова. На 1857 година, следъ изтичане на уговорения срокъ, той напустналъ Сливенското училище и се премѣстилъ въ Ямболъ, дето учителствувалъ три години. На 1861 год. пакъ се върналъ въ родния си градъ, най-напредъ като главенъ учитель въ Клуцохорската община, а сетне като ржководитель на всички сливенски

[1] „Жизнеописание Митр. Охридо-Пловдивскаго Натанаила“, Мсб. кн. XXV, София, 1909.

училища. Едновременно, той е пръвъ читалищенъ и театраленъ деецъ.

Следъ издаването презъ 1870 година на фермана за самостойна българска църква, Чинтуловъ е избранъ за представитель на Сливенъ, Ямболъ, Айтосъ и Карнобатъ въ народния съборъ, който бива свиканъ въ Орта-кьой презъ 1871 год. Като се връща отъ Цариградъ, Чинтуловъ поема пакъ ржководството на просвѣтното дѣло въ родния си градъ — до 1875 год., когато, поради разстроено здраве, напуска учителството. Презъ 1878 година, когато въ Сливенъ влѣзли освободителнитѣ руски войски, Чинтуловъ — грохналъ, слѣпъ треперещъ отъ вълнение — отъ името на сливенци държалъ приветствена речь, която просълзила народа. По-нататъкъ се занизали тежки дни за немощния старецъ... и бавно, тихо, той угасналъ на 27. III 1886 год.

*

Къмъ края на четиридесетитѣ години отъ миналия вѣкъ Найденъ Геровъ и особено Добри Чинтуловъ поставятъ началото на тоническото стихосложение и на новата българска поезия. Поемата на Герова „Стоянъ и Рада“ (Одеса, 1845) и първитѣ стихотворения на Чинтулова, печатани презъ 1849 година, решаватъ вече окончателно въпроса за годностьта на новобългарския езикъ като срѣство за поетиченъ, музикаленъ изразъ. Чинтуловъ въ малкото свои пѣсни дава хубави образци на двусложни и трисложни размѣри и на звучно римувани стихове. Освенъ това, той за първи пжть изразява, чрезъ ритмично и строфично организирани слова, значителни отъ обществено и национално гледище изповѣди и позиви. Неговитѣ стихотворения — съ искреностьта на чувствата, съ съдържателностьта на образитѣ и съ патриотичната си призивность — влизатъ въ интимния и въ обществения животъ на българитѣ, ставашъ двигатель въ националния животъ. Тѣ, по израза на Натанаила Охридски, — „служатъ за образецъ на свободолюбивия български духъ и възбуждатъ българскитѣ синове противъ неговия поробитель“. А ученикътъ на Чинтулова М. П. Икономовъ си спомня, че Чинтуловитѣ пѣсни „произвеждали фуроръ между гражданството.“ Сжщото потвърждава Данаилъ Юруковъ:

— „Между съученицитѣ ми бѣше и Василъ Пѣт-

лешковъ... Една привечерь, като минавахме презъ училищния дворъ, чухме, че въ училището нѣкой пѣе. Ослушахме се. Учителтъ Мариновъ пѣеше въодушевено пѣсеньта: „Стани, стани, юнакъ балкански, отъ сънь дълбокъ се събуди, срещу народа отомански, ти българитѣ поведи“... Учителтъ изговаряше думитѣ ясно и натъртено, повтаряше всички куплети и ние разбирахме пѣсеньта добре. Той живѣеше самичъкъ въ училището и предполагаше, навѣрно, че никой не го слуша. Но ние останахме просто гръмнати отъ това откровение! Застанахме подъ чердака и изслушахме цѣлата пѣсень. За първи пѫть душитѣ ни трепнаха отъ любовь за Родината, за първи пѫть презъ младитѣ ни умове мина ясно мисъльта, че сме длъжни съ оржжие въ ржка да извоюваме свободата ѝ. Възторгъ и скрѣбь едновременно изпълниха душитѣ ни и останахме така, почти слисани, додето трая хубавата мелодична пѣсень...

„Година по-късно, въ Брацигово дойде отъ Браила Георги Петровичъ Джамбазовъ. Той бѣше брациговецъ, но живѣеше въ Влашко. Една вечерь той дойде на гости у дома; имаше и много други гости. По едно време, споредъ тогавашния обичай, всѣки гостъ по редъ изпѣваше по една пѣсень. Помолиха и Петровича. Той се изправи важно, погледа събранието и започна буйно:

Вѣтъръ ечи, Балканъ стене,
Самъ юнакъ на коня
Съ тржба зове свойтѣ братя
Всички на оржжие...

„Всички заслушаха благоговѣйно. Въ шумната стая настжпи мъртва тишина. Азъ се заковахъ като на мѣстото си и се обърнахъ цѣлъ въ слухъ. Пѣсеньта бѣ нова и пѣта отъ човѣкъ, дошълъ отъ далечното и свободно Влашко, правѣше на всички необикновено впечатление, сякашъ се пѣеше български химнъ. Когато пѣвецътъ свърши, гръмки одобрителни викове изразиха възторга на всинца ни. Дали защото отрастнахъ съ тѣзи пѣсни, или защото събуждатъ сега рой спомени въ душата ми, и днесъ ми е мило да си ги спомнямъ. Тѣ изразяваха много вѣрно духа на времето, говорѣха ясно и просто на душитѣ ни и ни подтикваха къмъ действие.“[1]

[1] Данаилъ Юруковъ — Спомени изъ политическия животъ на България. София, 1932 год., стр. 8—9.

За първи пѫть въ българската културна история се отбелязва такова живо и важно влияние на единъ поетъ върху обществото. Найденъ Геровъ сѫщо пише искрена поезия, но тя остава съ слабо, нищожно публично въздействие; тя отбелязва въ литературната история етапъ, пръвъ опитъ за нова поезия. Нѣколко години следъ „Стоянъ и Рада“ се появяватъ първитѣ истински поетични творби, чрезъ които българската поезия почва вече да влияе, да дава съдържание и движеща сила на обществения животъ. Нагодени къмъ нѣкои известни и обикнати мелодии, пѣснитѣ на Чинтулова сѫ широко разпространени не само изъ Тракия, но и отвѫдъ Дунава, всрѣдъ емигрантитѣ. Народътъ, особено патриотично настроената младежь, ги пѣе тъй, както е пѣла безименнитѣ народни пѣсни. Любенъ Каравеловъ слага като мото на свои разкази Чинтулови пѣсни безъ да посочва отъ кого сѫ писани.

Самъ Чинтуловъ, макаръ и да пише революционна поезия, е тихъ и миренъ гражданинъ. Когато единъ го заплашилъ, че ще каже на властьта кой е авторъ на бунтовнитѣ пѣсни, които пѣели сливенскитѣ младежи, той бързо да изгори всичкитѣ си рѫкописи. — „Замръзнахъ на мѣстото си — изповѣдва по-късно Чинтуловъ — като си помислихъ за турската тъмница и следствието отъ моето затваряне. Върнахъ се дома и побързахъ да прибера и притрѣбя всичко що имахъ въ рѫкописи, що можеше да ме компрометира Разтворихъ чекмеджетата на масата, дето лежаха свити, свързани моитѣ исторически записки, стихотворения, две повести и др. — Всичко това осѫдихъ на смърть! Занесохъ рѫкописитѣ при огъня, разплакахъ се, каточе ли погребваха живъ и ги струпахъ върху пламтещитѣ главни. Хартията почна да пламти, азъ стояхъ надъ нея; сълзи ручаха изъ очитѣ ми, азъ проклинахъ сѫдбата си! Когато моитѣ възвишени идеали, моитѣ надежди и стремежи — самъ си азъ горѣхъ въ пламъка — произнесохъ думитѣ: „Проклета да е рѫката ми, ако хвана още веднъжъ перото да пиша за тоя подълъ робъ!“ [1]

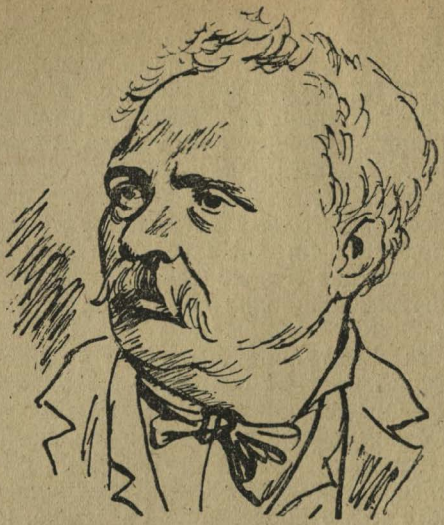
Сѫщата трагедия, сѫщиятъ дълбокъ вѫтрешенъ конфликтъ разпъва нравственото съзнание и на Петко

[1] Цитирано отъ Боянъ Пеневъ въ „История на новата българска литература“, т. IV, стр. 403-4.

Р. Славейкова и Хр. Ботйова. Както знаемъ, П. Р. Славейковъ, огорченъ и отвратенъ отъ робското безчувствие на обществото, се бѣ зарекълъ да не пише. Ботйовъ се задоволяваше да изрази отвращението си отъ това общество на „глупци“ и „идиоти“, безъ да изоставя своитѣ идеали. Чинтуловъ, обаче, е слабъ духъ, съ промѣнлива творческа воля. Той предпочита личното си спокойствие предъ изпитанията, които носи борбата. Освенъ това, презъ седемдесетитѣ години на миналия вѣкъ, когато е учитель въ Родината си, той е всецѣло преданъ на просвѣтителската тактика и идеология. Тогава мотивитѣ на неговата ранна революционна поезия се подематъ вече отъ Ботйова.

Въ Одеса Чинтуловъ написа и пѣснитѣ „Стара майка се прощава съ сина си“ и „Изпроводякъ на едного българина изъ Одеса“, които сж между най-хубавитѣ постижения на българската предосвобожденска поезия. Въ тѣхъ той е изразилъ спокойно, отмѣрено, съ истинско чувство за красота на думитѣ и съ подкупваща искреность любовьта къмъ собствената си майка, която тукъ би могла да се приеме като любовь къмъ страдалната българска майка изобщо; изразилъ е и носталгията си. Въ „Възпоминание“ и „Двама приятели“ Чинтуловъ извиква хубави, сантиментално почувствувани картини отъ миналото на България (славата на Търново и победитѣ на Крума) — това сж патриотични елегии съ историческа основа, каквито по-късно пишатъ П. Р. Славейковъ и Иванъ Вазовъ.

Всички тия положителни отлики на Чинтуловитѣ пѣсни: хубавъ езикъ, ритмична стройность, плътни художествени образи, революционна призивность и нравствено дълбока лиричность на изповѣдитѣ и виденията посочватъ Чинтулова като истински призванъ поетъ. Трѣбва само да скърбимъ че не е ималъ нуждната сила и творческа устойчивость, за да упорствува и да се наложи чрезъ поезията си. Слабата му творческа и гражданска воля е причина за неговото отстжпничествпо отъ фронта на поезията и националната революция. Тамъ Чинтуловъ скоро и мощно бѣ измѣстенъ отъ Петко Славейкова — първиятъ призванъ поетъ, който слага голѣмия си поетски даръ въ неизмѣнна услуга на народния напредъкъ.

ПЕТКО РАЧОВЪ СЛАВЕЙКОВЪ

Той е между най-изпъкващитѣ, между изключителнитѣ творци на националния животъ преди Освобождението. Дѣлото му на народенъ водачъ и на поетъ е вѣнецъ на цѣла епоха, отбелязва завършека на първия етапъ отъ новата ни културна история: народното будителство, и началото на истинскитѣ литературни завоевания. До Петка Славейковъ българската литература минава своя подготвителенъ стадий — отъ него насамъ вече тя се установява като модерна, стилна литература. Петко Славейковъ е първиятъ призванъ поетъ, който създава литературна школа съ възвишени духовни домогвания, съ истински култъ къмъ красотата и съ най-благотворни влияния надъ поколѣнията. Той е и между главнитѣ строители на гражданския редъ въ Третото българско царство.

Неговата бурна и продължителна, полувѣковна, дейность съвпада съ важни моменти въ живота на народа ни: организиране на еснафитѣ и на една многобройна българска община въ Цариградъ, борби за българско учи-

лище и за самостоятелна църква, революции, войни, Освобождение, устройство на младата държава, съединение на Северна съ Южна България. . . Въ всички тия движения Славейковъ заема ржководно мѣсто.

Той е народенъ учитель изъ много села, градове и паланки, дето понася не само материални лишения, но и дълбоки нравствени страдания поради непросвѣтеностьта на народа и жестокостьта на неговитѣ духовни и политически поробители. Тия страдания, обаче, не го отчайватъ, а, напротивъ, тъкмо тѣ събуждатъ силитѣ и каляватъ волята му за борба. Трѣбва да прочетемъ неговата Автобиография, тъй много напомняща „житие и страдания на грѣшния Софроний“, за да разберемъ страхотнитѣ условия, при които е работилъ и да се сродимъ съ Славейковия чуденъ духъ, който сякашъ е подготвенъ отъ нѣкакви свръхестествени сили, за да може да посрѣща трагичнитѣ удари като нови, засиляющи енергията му подтици за борба.

Славейковъ учи не толкова децата, колкото родителитѣ имъ. Учи ги на полезни знания, на грамотность и приличие — но най-напредъ и най-много ги учи да знаятъ своитѣ граждански и национални задължения. Като исторически чинитель въ живота на българитѣ, той се явява почти едновременно съ Раковски, но, за разлика отъ него, остава неотлжчно при народа си и тамъ изяснява своя свѣтогледъ и своята тактика. Отъ тукъ и различието въ домогванията отъ една страна на Славейкова, а отъ друга на Раковски и на ученицитѣ му — Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. Тая разлика изпъква по-чувствително при сравняване на Славейковитѣ идеи съ тия на Каравелова и Ботйова — при самия Раковски тя не е тъй рѣзка: и той, който живѣ, учи и работи доста време въ Цариградъ, знаеше значението на църковнитѣ борби и никога не престана да ги смѣта за първостепенни. Тѣзи борби стоеха на задно мѣсто въ идеологията и тактиката на Каравелова и на Ботйова, защото и двамата се явиха на историческата сцена по-късно, когато църковниятъ въпросъ стигаше своето разрешение, не бѣше тъй всевластенъ и още: — защото Каравеловъ и Ботйовъ рано, преди да се осъзнаятъ, бѣха откжснати отъ родната срѣда, учиха въ Русия и тамъ се сближиха съ революционна идеология, която насочи погледитѣ имъ далече отвждъ парли-

витѣ тревоги на българитѣ. Каравеловъ и Ботйовъ бѣха универсалисти, носители на нови идеи, изникнали въ напреднали и свободни общества, а Славейковъ израстна върху собствения си опитъ, въ допиръ съ народа, въ всѣкидневни борби срещу неговитѣ поробители. Той става учитель още като невръстенъ юноша — тогава, когато е ималъ най-много нужда отъ собствена просвѣта — и затова, колкото учи другитѣ, толкова просвѣщава и себе си: — като заучва народната мѫдрость, като се сродява съ опита на простия и трудолюбивъ човѣкъ и като чете оскѫднитѣ книги, които сѫ можели да попаднатъ въ рѫцетѣ му. Той е съ вродена обичь къмъ книгата — презъ цѣлия му животъ тя е неговъ кумиръ, нея дири всѣкѫде и чрезъ нея единствено разкрива смисъла на живота си. Но какви книги е можелъ да има на разположение въ ония дни българскиятъ младежъ?

Можемъ да си представимъ мѫката, трагичното самочувство, съ което Славейковъ е писалъ презъ априлъ 1853 година въ едно писмо до Палаузова следната изповѣдь:

„Виждамъ въ писмата Ви, че се вайкате за сочиненията Пушкинови и Гоголеви какъ се не намѣрватъ . . . Ако съмъ нетърпеливъ да ги видя, то произхожда единствено отъ голѣмото ми пристрастие къмъ прочетъ и отъ скудностьта на таквизи книги къмъ които имамъ особена наклонность. Ви знаете, че прочитанието е душа на перото за всѣкого, а най-много за мене. Вѣрвате ли, брате, моето учение се състои въ една суха граматичка? Пъкъ азъ не мога да стоя празенъ, въобразете си колко се огорчавамъ и какъ обливамъ перото си съ сълзи кога пиша нѣщо, че огаждамъ недостаткитѣ на знанията си, че нѣмамъ и книги, отъ които да се ползувамъ, що годе да се поведа или подражание да направя. У мене само преводи и сочиненія Карамзина и единъ сръбски Телемахъ съ Хрестоматія Галахова.[1] Ето всята ми библиотека!“[2]

Постепенно Славейковъ успѣва да си създаде една доста богата своя библиотека, въ която имало освенъ

[1] Русская Хрестоматія. Изданье третье. 1846 — Подарилъ му я Н. Михайловски.

[2] Вж. Писма на П. Р. Славейкова. Мин. Сборникъ XX.

български и руски, още и много гръцки, сръбски и дори полски и чешки книги.[1] Това сж били предимно книги съ художествено съдържание — стихове, разкази и романи, а следъ това и исторически и социологични проучвания. Следъ поезията и народното творчество, найсилна страсть у Славейкова е влѣчението къмъ исторически знания. За да може правилно да насочва развитието на народа си, той — сжщо както и Раковски — знае, че трѣбва да познава миналото му, заедно съ духовнитѣ елементи, които сж участвували въ оформяването на неговата духовность. Славейковъ пише учебникъ по история, която, подобно на Паисиевата, трѣбва да поучава и вдъхновява българитѣ. Въ една бележка, запазена въ архивата му, пише, че българската нация е образувана не по-рано отъ IX вѣкъ и че за образуването ѝ сж „повлияли както първобитнитѣ жители на тия мѣста и първитѣ пришелци гърци и римляни, тъй и последнитѣ нѣмци, а главно славяни и много други".[2]

Като учитель и общественикъ Славейковъ се сближава преди всичко съ еснафитѣ, които по онова време сж най-събудена и деятелна класа, носителка на националния идеалъ. Тѣхъ той ржководи въ борбата съ Патриаршията, а ги съветва какъ да се спасяватъ и отъ зли чорбаджии. И въ това отношение Славейковъ е близъкъ на Раковски и Бозвели. Подобно на препоржкитѣ, които

---

[1] Синътъ на Славейкова, Ив. П. Славейковъ, въ статия „Библиотеката и ржкописитѣ на П. Р. Славейковъ" печатана въ сп. „Български прегледъ", год. III, кн. 5 (1896 год.) съобщава: „Петко Славейковъ живѣеше много скромно въ Цариградъ, а твърде често, особено въ последнитѣ години на своето тамъ пребиваване, много оскждно. На Галата ли, на Фенеръ ли, на Одунъ-Капия ли, на Ортакьой ли, или кждето и да било другаде, срѣдствата рѣдко му позволяваха да държи повече отъ една-две стаи, въ които обикновено биваше като заровенъ измежду множеството свои книги, тефтери и други ржкописи, гжсто набъхтани въ сандъци единъ върху другъ турени, или една върху друга на колони наредени по маситѣ и прозорцитѣ. Но гдето и да е билъ, въ каквато кжща отдѣлно, или въ ханъ да е живѣлъ, сандъцитѣ съ книгитѣ му и ржкописитѣ му винаги сж занимавали най-голѣмото мѣсто, а покжщнината му е била твърде скромна... Знамъ случай, когато тѣснотията на стаитѣ е била такава, щото на маситѣ, изпълнени съ книги, не е можалъ да пише, а е билъ принуждаванъ да пише седналъ турски на миндера или на пода, върху тефтеръ сложенъ на колѣното му".

[2] Въ архива при Народната библиотека, папка № 9, II В. № 921.

дава великиятъ котленецъ на своитѣ съграждани, той пише напѫтствия до еснафитѣ въ Трѣвна, които били измамвани системно отъ „царскитѣ хиниети и селски изедници-чорбаджии, еседжии и кайяфи“, насърдчава ги да искатъ смѣтка за общитѣ работи, като завършва и съ закана: „ви (т. е. еснафитѣ) само бѫдете постоянни, чи азъ има много тѣхни (чорбаджийски) опашки да ви дамъ въ ржка“. Въ Цариградъ, по стѫпкитѣ на Неофита Бозвели и на Илариона Макариополски, Славейковъ е постоянно между еснафитѣ, които тогава наброяватъ тамъ нѣколко десятки хиляди. Лояленъ къмъ турската власть, той често има свободата и смѣлостьта да се бори съ гръцкитѣ патриции и да събира на тумби калпаклиитѣ работници, на които внушава своитѣ свободолюбиви идеи.

Славейковъ не сподѣля революционната тактика на Раковски, Каравелова и Ботйова. Той осѫжда х. Димитра и Караджата, осѫжда авторитѣ на Априлското въстание и всички, които искатъ да изпреварятъ историята, еволюцията. Споредъ него, пъкъ и споредъ всички вѫтрешни дейци, първа задача на интелигенцията тогава е да просвѣти народа си, да го обедини подъ едно общо българско знаме. Тая задача Славейковъ поставя и на своитѣ вестници. — „Съ издаването на този вестникъ за народа, — пише Славейковъ въ бр. 7 на „Македония“, — желанието и намѣрението ни е не само новини да известявами, но доколкото можемъ да ся мѫчимъ, за да всѣйвами въ народнийтъ духъ начала нравствено-политически, да ся грижимъ за да го предпазями отъ злонамѣрени внушения и гибелни за него чужди влияния, и да гледами да образувами въ него общество-но мнение“... (к. н.).

Съ богатия си вѫтрешенъ опитъ, добитъ всрѣдъ народа, Славейковъ умѣе много ловко да завладѣе читателя или слушателя и да му внуши, чрезъ образна речь, поговорки и притчи, своитѣ разбирания. Той се бори съ униятскитѣ агенти, участвува дори въ отвличането на униятския епископъ Йосифъ Соколски въ Русия; бори се и срещу българскитѣ владици, откакъ разбира, че тѣ, добили власть надъ народа, ставатъ реакционни чинители — една нова каста, която малко разбира народа си, съжителствува само съ чорбаджиитѣ и угнетява сиромаситѣ.

Следъ като се учредява Екзархията, Славейковъ постепенно се отчуждава отъ владицитѣ и дори е гоненъ отъ тѣхъ. А и по-рано, насочвайки усилията на българитѣ къмъ освобождаване отъ гръцката духовна опека, той не всѣки пѫть е на страната на Илариона Макариополски, Д-ръ Чомакова и другитѣ водачи на духовното движение. Разбралъ, че западноевропейскитѣ сили се противопоставятъ на това движение, понеже подозиратъ, че то е въ услуга на Русия, Славейковъ по едно време допуска да се възприеме протестантството. Самъ той е билъ въ прѣка връзка съ протестантски агенти, които му възложиха и превода на Св. Писание.

Раковски, който сѫщо полагаше всички усилия за запазване на народното единство чрезъ православието, като вижда европейската враждебность, дошла като последица на страха отъ Русия, започва да мисли за създаване на една съвсемъ нова религиозна секта, която да възприематъ всички българи и тъй да се освободятъ отъ всѣка чужда зависимость.

До такива препоржки лесно могатъ да дойдатъ люде като Раковски или Славейковъ, които гледатъ на църковната борба като на национална — борба за свобода на духа, на словото, но не борба за догми и владичество. Славейковъ, който всѣкога е поклонникъ на абсолютната свобода, се сближава съ борцитѣ за църковна независимость, самъ е единъ между първитѣ въ тая борба — до тогава, до когато е убеденъ, че тя е исторически и нравствено важна като двигатель на народното самосъзнание. Въ тая борба той участвува като просвѣтитель. Тя, по неговото разбиране, трѣбва да „разбуди и развълнува приспаното народно чувство“, да отвори вратитѣ за широка, всестранна просвѣта на народа. И затова, следъ учредяване на Екзархията, когато наши владици проявяватъ автократични склонности, Славейковъ застава и срещу тѣхъ. Той не може да позволи на владицитѣ „да хванатъ юздитѣ на нашето духовно развитие“ и да ржководятъ просвѣтата. Тя трѣбва да се предостави на учителството и на интелигенцията. Еснафлиитѣ и народното учителство сж факторитѣ, на които разчита Славейковъ. Тѣ, отъ своя страна, се сближаватъ съ него, защото виждатъ въ лицето му свой човѣкъ, искренъ народенъ водачъ и просвѣтитель, който гледа да внуши на

сънародницитѣ си воля за свободенъ животъ и готовность за жертва предъ общия идеалъ и предъ социалната правда.

Такъвъ просвѣтитель и народенъ трибунъ остава Славейковъ и следъ Освобождението. Той, заедно съ Петко Каравеловъ, е главенъ деецъ по изработване и приемане на Търновската конституция. Той е и между първитѣ врагове на князъ Батемберга, когато последниятъ пожелава да управлява чрезъ пълномощия. Излѣзълъ отъ народа, Славейковъ остава убеденъ, страстенъ демократъ, поклонникъ на парламентаризма, на простотата и яснотата въ държавния, общественъ и личенъ животъ. — „Постановления и наредби, каквито и да сѫ, отъ когото и да сѫ, само дотолкова стойность и ценность могатъ да иматъ за единъ кой да е народъ, доколкото сѫ действително народни, отъ него си; сиречь, когато сѫ излияние на вѫтрешния духъ отъ известна историческа народна индивидуалность“ . . .

Трѣбва да отбележимъ, че този стремежъ за дирене на чисти народни форми въ организацията на обществения животъ, за избѣгване на чужди, натрапени образци и идеи е общъ, типиченъ за нашето Възраждане. Особено дълбоко, всестранно и философски е изясненъ той въ нѣкои статии на Л. Каравелова, който навсѣкѫде препорѫчва националния опитъ, националния духъ като основа на общественото устройство. Сѫщото подържатъ и Раковски и Ботйовъ, а следъ Освобождението тѣхнитѣ ученици, въ това число и ученицитѣ на П. Р. Славейковъ.

Тъй, на фона на епохата, гледана отъ далечъ, преценявана исторически, съ нейнитѣ основни стремежи, всички тия народни първенци и водачи се явяватъ сближени отъ единъ общъ идеалъ. Славейковъ почва дейностьта си две десетилѣтия преди Ботйова и Каравелова и работи едно десетилѣтие следъ тѣхъ, въ свободна България. Общиятъ идеалъ, който имъ е завещанъ отъ Паисия, при него е получилъ особени отсѣнявания, въ зависимость отъ темперамента му и отъ условията на живота и дейностьта му. Нравствената воля, вложена при догонване на този идеалъ, страданията и терзанията, понесени за него, сѫ не по-малко велики. Защото и Славейковъ има една върховна обичь — тая къмъ народа, и единъ кумиръ — свободата! Безусловната, нравствено осмилена свобода на съзнателния гражданинъ.

*

Петко Славейковъ е смѣтанъ отъ повечето наши литературни историци за пръвъ значителенъ, призванъ български поетъ. Това мнение бѣ най-авторитетно и теоритично обосновано отъ Боянъ Пеневъ. „Славейковъ е — пише Пеневъ въ предговора къмъ „Избрани съчинения на П. Р. Славейковъ“ — първиятъ истински поетъ въ историята на новобългарската поезия. За него е било една вѫтрешна потрѣбность да създава художествени произведения, да изразява свободно своитѣ чувства въ отмѣрени и звучни стихове, да разкрива въ поетическа форма всичко онова, което вълнува неговата душа“. Тия думи засѣнчватъ съвременника на Славейкова — Добри Чинтуловъ, който публикува свои прочувствени и художествени пѣсни, сѫщо тъй писани отъ „вѫтрешна потрѣбность“, тогава, когато Славейковъ още не бѣ намѣрилъ свободенъ и подходящъ новъ изразъ на своитѣ интимни вълнения. Тъй че, ако и ние трѣбва непремѣнно да посочимъ първия по време истински, родѣнъ български поетъ, струва ни се, съ достатъчно основание можемъ да се спремъ при Добри Чинтулова, авторътъ на „Стани, стани, юнакъ балкански“ и „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене...“ Даровитъ книжовникъ, твърде скроменъ и плахъ въ своята дейность, Чинтуловъ, пѣснитѣ на когото, подобно тия на Славейкова и Ботйова, се пѣятъ като народни, бѣ затуленъ въ съзнанието на интелигенцията ни отъ Славейкова, който постепенно, съ своята разнородна и изпъкваща дейность, съ своята звучна, общодостѫпна и широко разпространена поезия зае предно мѣсто въ българската културна и литературна история.

Славейковъ почва литературната си дейность съ тромави стихове, писани по подражание на гръцки, руски и сръбски образци. Той се развива бавно и до края на живота си има навикътъ да поправя писаното, да дири все по-съвършенъ изразъ. Синъ му Рачо, който е билъ при него въ разцвѣта на поетичната му дейность и го е наблюдавалъ отблизу, пише: „Баща ми не бѣше писатель импровизаторъ. Той имаше недостатъка на всички автодидакти (самоучки) — бавна концепция. Ето защо всичкитѣ му рѫкописи, коректури, тефтери и изобщо всичкитѣ му писменни трудове сѫ изпъстрени съ множество

поправки, зачертавания, допълнения, които често не можеха да бъдатъ дешифрирани освенъ отъ самия него".[1]

Този навикъ на Славейкова не е придобитъ поради творческо безсилие, а поради постояненъ стремежъ за намиране на най-чистия, свежъ и ясенъ изразъ. Славейковъ е между тия, които създадоха новия книженъ и поетиченъ български езикъ, нему принадлежи заслугата на пръвъ голѣмъ майсторъ на художественото слово, творецъ, който свободно си служи съ говоримия езикъ като художествено срѣдство. Езикътъ му, макаръ и полученъ следъ дълги дирения, звучи леко и сякашъ, подобно езика на всички голѣми поети, се е излѣлъ изведнъжъ. До това съвършенство Славейковъ стига следъ като къмъ срѣдата на петдесетитѣ години се запознава отблизу съ руската поезия, особено съ Пушкина.

*

Лирическитѣ стихотворения на Славейкова бихме могли да раздѣлимъ на две голѣми групи — едната да обхваща изповѣдитѣ му отъ съвсемъ лично естество, а другата — тия съ дълбока обществена и национална подбуда. Първитѣ изразяватъ сърдечни вълнения, мечти бликнали подъ блѣсъка на луната, напомнящи трелитѣ на славея, пълни съ младежки въздишки, съ сантиментална тжжовность. Това сж прочутитѣ любовни изповѣди на Славейкова, писани по подражание на гръцки и турски пѣсни — често пжти свидетелства за една разпасана чувственость, груби, а понѣкога и цинични. Тия творби на Славейкова сж прославени съ това, че били измѣстили турскитѣ и гръцки пѣсни, които пѣели тогавашнитѣ градски ергени. Ако бѣше останалъ само съ тѣхъ, този, когото днесъ посочваме като пръвъ нашъ поетъ, щѣше да има само незавидната слава на единъ способенъ, дарѐнъ съ езиковъ усѣтъ човѣкъ, който е носилъ проклятието да бжде твърде простъ и твърде невъзпитано дързъкъ. Въ най-добрия случай тия негови пѣсни сж слъзливо-сантиментални, излизащи изъ единъ много тѣсенъ и виталенъ кржгъ на тревоги, изъ една чувственость младежки преходна и дръзко откровена, — една чувственость безъ всѣкакво нравствено и обществено

[1] П. Р. Славейковъ. Хемусъ, 1927 г. стр. 43.

значение. А тъкмо тия еротични пѣсни, събрани въ разнитѣ пѣснопойки и други антологии на Славейкова, сѫ били най-популярни изъ България.

Но Славейковъ не е само авторъ на еротична и на сантиментално пейзажна лирика. Като учитель и водачъ на народа, той има благородна, възвишена мечтателность, която сѫщо взема участие въ поетичнитѣ му изповѣди. И тъкмо тая мечтателность, тая друга половина на Славейкова, изпъква на фона на българската история като ценно духовно богатство и като указание за широкото национално значение на Славейковата дейность. Има между пѣснитѣ му такива, които е породила неговата социална чувствителность, — чувството за дългъ и принадлежность къмъ единъ страдащъ народъ. Въ тия пѣсни говори будителтъ, патриотътъ и демократътъ, изобличителтъ и учителтъ на народа. Тѣ сѫ свидетелства за искреностьта и преданностьта, съ които Славейковъ се е отдавалъ на общонародното дѣло, и за високо нравственитѣ заложби въ душата му, които могатъ тъй често да го пренасятъ въ едно по-висше битие, да го откѫсватъ отъ дребнитѣ тревоги, за да бѫде той само една нѣжно вибрираща частица отъ народа си. Въ тая область на висши нравствени чувства ни въвеждатъ две отъ найхубавитѣ стихотворения на Славейкова — „Не пѣй ми се“ и „Жестокостьта ми се сломи“. Едната изразява мѫката, трагедията на народния водачъ и будитель, който се чувствува самотенъ, чуждъ на тия, за които работи и пѣе. Не напомня ли тая пѣсень ядовититѣ жалби на Ботйова — „Въ механата“, напримѣръ?

Двама отъ народнитѣ първенци се чувствуватъ еднакво самотни и неразбрани, само че реагиратъ различно, съобразно темпераментитѣ и волята си. Славейковъ, като по-сантименталенъ и по-опитенъ, що се отнася до народната отзивчивость, стига почти до отчаяние — състояние, въ което Ботйовъ, може би, е попадналъ следъ като тръгва съ четата отъ Козлодуй презъ бѣлослатинскитѣ и врачански села . . .

Славейковъ се заканва да закачи нѣмата си лира „въ безводни и ронливи долини, на безродни и бодливи глогини“, защото е отчаянъ отъ апатията и грубата практичность на българското общество (болести отъ които и до днесъ не е излѣкувано) и защото, въ такава об-

ществена обстановка, е загубилъ вѣра въ себе си и въ призванието си. Изникналъ е дълбокъ, трагиченъ конфликтъ между издигнатата личность и обществото, характеренъ за нашия животъ отъ Възраждането насамъ. Разнитѣ дейци разрешаваха този конфликъ различно — едни намразяваха обществото и народа си, други примирено се оттегляха, а трети упорствуваха да се борятъ до край, съ надежда, че въ тая борба ще разкѫсатъ мрежитѣ на апатията и съ утехата, че ще дойде друго време, когато подвигътъ имъ ще бѫде оцененъ.

Този конфликтъ заема централно мѣсто въ всички проблеми свързани съ личностьта и дѣлото на П. Р. Славейковъ. Въ него той отрази най-чувствително величието на душата си.

Вслушанъ отново въ гласа на народа, отърванъ отъ тая „страсть безумна да бѫде гордъ и жестокъ", той разкрива въ едно чудно просвѣтление несправедливостьта на своята закана и сръдня къмъ тоя страдалецъ-народъ, когото е приелъ като най-висша власть надъ себе си и срещу когото е възстаналъ въ моментъ на заслѣпение. Можеше ли единъ патриотъ като Славейкова, приятель на еснафитѣ, на работницитѣ, да застане надъ народа си, да се откѫсне отъ страданията му, да не го разбере, да го охули?

И рекълъ бѣхъ: азъ нѣма вечъ да плача
за тежкитѣ на този народъ беди!
Ожесточенъ, пощада му не рачахъ —
„Да тегли", думахъ съ ядъ, „нал'тъй мъжди"
. . . . . .

Но, майко, чухъ какъ Богу духъ си дала,
преследвана, и то за моя грѣхъ,
размислихъ какъ невинно си страдала,
за туй нали — че твой синъази бѣхъ?

И поменахъ горката си невѣста,
що прави съ мойтѣ клети две деца,
безъ тебъ, безъ менъ, неволница злочеста,
какъ тегли отъ безжалостни сърдца!

И въ твойта смъртъ и нейното страдание,
познахъ теглото азъ на този народъ, —
разведриха се мойтѣ вехти рани,
за неговътъ и нашъ злочестъ животъ!

Жестокостьта ми се сломи, азъ клюмнахъ.
Заплакахъ пакъ и зинахъ та проклехъ, —
проклехъ азъ тази въ мене страсть безумна, —
да бѫда гордъ и жестокъ, както бѣхъ.

Заричането на Славейкова да не пѣе става общественъ, националенъ въпросъ. Съ стихове, писма и статии него го подканятъ и молятъ да не изпълня заканата си. За пръвъ пѫть една „лична работа“, едно лично огорчение се възприема като значителенъ общественъ и националенъ фактъ, става тема за обществени разисквания. И разрешението, което й дава Славейковъ, сѫщо добива значение на общественъ фактъ, съ рѣдко нравствено и историческо значение. Въ този конфликтъ надделява чувството за правда и любовьта къмъ народа — два главни двигателя на нашата история отъ Паисия насамъ. Отъ тамъ иде голѣмото значение на казанитѣ две стихотворения на Славейкова. Чрезъ тѣхъ той се свърза най-интимно съ възвишеността на нашата млада култура.

*

Славейковъ остави и редица дидактически стихотворения, съ които осмива нѣкои обществени слабости на българина и българката — главно гъркоманията и увличането по моди и вѣтрогонства. Въ тия стихотворения той проявява не само патриотизма си, но и здравия усѣтъ на педагогъ, загриженъ за духовното здраве на народа си. Тукъ той си служи съ своята лека духовитость, която е едно отъ най-хубавитѣ качества на таланта му. Славейковъ знае да осмѣе безъ да оскърбява. Знае да се самоиронизира, да се смѣе надъ бедността си, да понася страданията съ хуморъ.

Общо взето, въпрѣки честитѣ тѫжни изповѣди и предричания, Славейковъ е жизнерадостенъ темпераментъ, натура буйна, весела, страстно отдадена на живота. Свѣнливостьта, която е типична за повечето отъ нашитѣ поети, е чужда на Славейкова. Има у него нѣщо отъ откровеностьта на старитѣ гърци. Като тѣхъ, и той е чуждъ на всѣка подтиснатость и замъгленость въ чувственитѣ изживявания и копнежи. Въ това отношение, между помладитѣ ни поети, нему близъкъ е Кирилъ Христовъ.

*

Като поетъ съ широко отзивчива душа и страстна склонность за обществена деятелность, Славейковъ — при липсата на всѣкаква домашна традиция — се е влиялъ отъ разни чужди образци. Почналъ съ религиозна

поезия, по подражание на К. Огняновича, той минава къмъ анакреонтичната поезия на Христопуло, която го тика къмъ еротична разпасаность, за да застане после дълго, трайно и ползотворно при руската поезия — Пушкинъ, Лермонтовъ, Батюшковъ, Криловъ, И. С. Никитинъ, Жадовска, А. В. Кольцовъ, Плещеевъ, Языковъ, Шевченко. Едновременно, Славейковъ превежда или авторизира стихове и отъ Обрадовичъ, Прерадовичъ, Качичъ-Миошичъ и Змай Йованъ Йовановичъ. Отъ руситѣ, хърватитѣ и сърбитѣ той превежда или преправя главно стихотворения съ обществени теми, басни, хумористични, елегии.[1]

Руситѣ разкриватъ на Славейкова тоническото стихосложение, което той прилага въ преводи или оригинали, едновременно съ силабическото, което му е внушено отъ народната пѣсень. Епическитѣ пѣсни на Славейкова — „Изворътъ на бѣлоногата", „Бойка войвода", „Кракра Пернишки" — сж издържани съвсемъ въ духа на народната пѣсень — само че стихътъ имъ е по-гъвкавъ и звученъ. Дветѣ поеми — „Изворътъ на бѣлоногата" и „Бойка войвода", макаръ и да сж разкжсани, „безъ основна идея" и „безъ центъръ", иматъ редица качества, които пазятъ свежестьта имъ и въ наши дни. Това е, на първо мѣсто, живиятъ имъ езикъ (особено разговора между Гергана и везира, който се движи съ динамична стремителность) и драматичната напрегнатость на описванитѣ събития.

Поезията на Славейкова, главно стихотворенията му съ обществени и патриотични мотиви, баснитѣ и поемитѣ, оставя трайни следи въ еволюцията на българския стихъ и на българската духовность изобщо. Тя има качества — гъвкавость на фразата, жива образность и дълбочина на чувството — които я отдѣлятъ рѣзко на фона на нашата история, които дори извикватъ почуда у насъ, щомъ си ги представимъ, съ всичкитѣ имъ добри страни, като продуктъ на оная епоха, когато не само поезията и духовностьта, но дори и грамотностьта е все още рѣдко срѣщана добродетель. Само единъ наистина изключите-

[1] Подробности вж. у Боянъ Пеневъ — „П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия" въ „Периодическо списание на Бълг. книжовно дружество" кн. LXVII, София, 1906 год.

ленъ духъ може да преодобѣе толкова спънки, — всрѣдъ едно все още непросвѣтено общество — и да се издигне чрезъ самообразование не само до степень на народенъ водачъ, но и на изисканъ поетъ — да стане творецъ на езикови ценности, да създаде форми, изрази на красота и мждрость, които не губятъ очарованието си и днесъ, следъ една повече отъ полувѣковна еволюция на вкусоветѣ и идеалитѣ.

РЕВОЛЮЦИОННА РОМАНТИКА

ГЕОРГИ СТОЙКОВЪ РАКОВСКИ

Следъ засилената и повсемѣстна просвѣтителска дейность на будители и педагози като Априлова, Неофита Рилски, Бозвели, Христаки Павловичъ и др., която изпълня тридесетитѣ и началото на четиридесетитѣ години на миналия вѣкъ, въ хода на Българското възраждане се яви втора група просвѣтители, руски възпитаници, челни представители на която сж Найденъ Геровъ и Добри Чинтуловъ. Тая група дава нова посока на образованието въ България. Тя измѣстя сухитѣ педагогически книги съ нови, модерни учебници; тя прави и първитѣ сериозни опити за истинска, художествена литература. Нейното дѣло се доразвива и доизяснява отъ Петко Рачовъ Славейковъ.

Едновременно съ Славейкова и съ училищнитѣ и църковни борби, отъ срѣдата на миналия вѣкъ изъ българскитѣ земи започва вече да се мечтае и говори и за

пълна политическа свобода. Въ стихотворнитѣ опити на поетитѣ-даскали, а особено въ поезията на Чинтуловъ, се явяватъ вече революционни мотиви, дошли като отгласъ на националния животъ. А отъ петдесетитѣ години насамъ постепенно се оформя едно мощно идейно движение, което поставя надъ всичко борбата за пълна национална независимость. Пръвъ идеологъ на тая борба е Георги Стойковъ Раковски.

До него идеята за революция се носи скрито въ душитѣ на единици — следъ него тя става общонародна. За разлика отъ онѣзи дейци, които водѣха борбата за самостойна, независима българска църква, които именно носѣха скрито идеала за пълната политическа свобода, съ надежда да го осѫществятъ следъ пълно стопанско и културно издигане на народа, Раковски посочи една нова тактика: — народната революция.

Раковски дохожда до тая идея постепенно, следъ дълга работа вѫтре въ България и въ Цариградъ. Неговото съзнание се изяснява предимно въ борбитѣ за самостойна българска църква. Църковниятъ въпросъ е главната тема на публицистичната и обществената му дейность дори и презъ втория ѝ периодъ — следъ Кримската война, когато взема „конечното“ си решение да се бори „чрезъ пресата и сабята.“ Неговата революционна идеология не изоставя никога чисто просвѣтнитѣ задачи — тя, като първа наслойка надъ църковнитѣ и просвѣтителски домогвания въ процеса на Възраждането, е органически свързана съ дѣлото на т. н. еволюционисти — дотолкова, че въ много случаи Раковски ни се представя раздвоенъ, неизясненъ идейно, мѫтенъ и противоречивъ. Погледнемъ ли, обаче, исторически на неговото раздвоение, то ни се изяснява като неизбѣжно на фона на епохата. Още по-ясно става то, когато го освѣтлимъ посрѣдствомъ чисто личнитѣ условия, въ които живѣе и работи Раковски. Идеитѣ и тактиката на този неспокоенъ, буенъ и решителенъ духъ зависятъ изцѣло отъ външната обстановка на живота му. [1]

Личната сѫдба и темпераментътъ на Раковски, както и обективнитѣ външни условия за водене на българската

[1] Вж. Г. Константиновъ — Г. С. Раковски и революционната идеология. София Хр. Г. Дановъ, 1939 год.

народна политика тогава — изведоха Раковски до революционната идеология. Явно и пълно тя се отразява най-напредъ въ „Горски пѫтникъ“ — поемата, която служи като евангелие на хайдути и хъшове, която вдъхновява Каравелова, Левски и Ботйова. Въ нея срѣщаме всички елементи на онова политическо и социално вѣрую, което по-късно утвърдиха водачитѣ на революционнитѣ комитети: идеализация на хайдутитѣ, омраза срещу чорбаджии — родоотстѫпници и угнетители на народа, идеята за революция и надеждата за помощь отъ съседни или по-далечни народи.

Съ тия си разбирания, проповѣдвани чрезъ слово страстно напрегнато и повеляващо, Раковски стана кумиръ на младежьта — особено когато започва „Дунавски лебедъ.“ Тогава той получава писма отъ България, въ които млади люде му изповѣдватъ обичьта си, наричайки го, „български Гарибалди.“ Презъ шестдесетитѣ години, когато се подготвяха най-важнитѣ събития въ новата ни история, Раковски е неоспорваният първенецъ и вождъ на Млада България. Ония, които продължаватъ дѣлото му, нарекоха това десетилѣтие — „десетилѣтие на Раковски“, ценейки въ него, преди всичко, усилената подготовка на революцията — идейно осмислена, здраво организирана — която въ историческия развой на народа ни иде да замѣсти старото хайдутство. Въ сѫщото време, когато Раковски обикаля Румъния, Сърбия, Гърция, Черногора и Русия, за да подготви по дипломатически пѫть освобождението на народа или да организира бунтовнишки дружини и да пише възвания за революция, вѫтре въ Турция, пъкъ и отвънъ — главно въ Румъния, действуватъ десетки мѫдри и тактични люде, осланяйки се, преди всичко, на просвѣтата и дирейки други, нереволюционни методи за действие. Между тия люде сѫ П. Р. Славейковъ, Иларионъ Макариополски, Найденъ Геровъ, Драганъ Цанковъ, Д-ръ Селимински, Д-ръ Чомаковъ. . . Тѣ не одобряваха онова, което вършеше Раковски, както и неговитѣ ученици Каравеловъ, Левски и Ботйовъ. Това бѣха въ повечето случаи дейци, които слушаха Русия, или пъкъ самостойни мислители, убедени подържници на еволюцията и на вѫтрешното действие на народа ни. Между тѣхъ и Раковски се водятъ чести препирни — особено засилени презъ времето на Каравелова и Ботйова.

Д-ръ Селимински ходилъ дори нарочно въ Бѣлградъ презъ 1862 год., когато Раковски организира легията си, да проучи на мѣсто плановетѣ и влиянието му. Двамата не се разбиратъ — тѣ носятъ не само два различни характера, но и два идейни свѣта. . . Кржгътъ, отъ който изхожда Селимински, е по-улегналъ и по-постояненъ въ възгледитѣ си. Чуждъ на динамичната напрегнатость, присжща за Раковски и ученицитѣ му, този кржгъ е по-консервативенъ, по-застоялъ. Тѣзи люде, къмъ които отъ социалъ-историческо гледище може да се заематъ най-различни отношения, имаха предимството, че по-малко дирѣха помощьта на нашитѣ съседи, облѣгайки се на народнитѣ възможности и на Русия. Но по много обективни причини, въ нашето развитие следъ Кримската война все по-надделяващо влияние заемаше другиятъ идеенъ кржгъ — този на Раковски, който, както вече изтъкнахме, се зароди органически на почвата създадена и обработена отъ църковнитѣ дейци, отъ просвѣтителитѣ и еволюциониститѣ.

*

Георги (Сжби) Стойковъ Раковски се е родилъ презъ 1821 г. въ балканското село Котелъ — едно сравнително ново (отъ XVII или XVIII вѣкъ), чисто българско селище, което има завидната слава да е дало най-много дейци по Възраждането. Раковски се ражда въ една отъ най-бурнитѣ епохи отъ историята на Балканския полуостровъ: сърбитѣ вече сж направили нѣколко въстания и иматъ свое княжество, гърцитѣ сжщо въставатъ, а войскитѣ на Русия стигатъ чакъ до Одринъ и будятъ пламенни надежди у всички християни попъ турско иго. Преди това кърджалийскитѣ своеволия и жестокости сж разклатили изъ основи авторитета на султанската власть — особено силно въ Котелъ, гдето населението само, безъ никаква подкрепа отъ официалната власть, е отблъскало пълчищата на Кара Феизъ и Инджето. Последниятъ е българинъ и макаръ юначеството му да не е въ подкрепа на поробения братъ, то е действувало косвено надъ националното българско съзнание.

Стрикитѣ на Раковски били главни войводи на котленци срещу кърджалиитѣ. Наследници на голѣмо имане, тѣ можели да поематъ разноскитѣ по издръжка на

въоржженото население. Тѣ обичали военното великолепие, яздѣли най-добритѣ коне и носѣли скжпоценно оржжие, като се окржжавали съ конвой отъ по нѣколко войници и слуги. Когато ордитѣ на Кара Феизъ и Инджето нападнали Жеравна, чичото на Раковски, Дачо, съ нѣколко стотинъ отбрани юнаци изненадалъ кърджалиитѣ и ги заставилъ да напуснатъ околноститѣ на Котелъ.

Стойко Поповичъ Раковалж, баща на Раковски, не получилъ нищо отъ бащиното си наследство. На младини той билъ шивачъ, но постепенно, съ собствени усилия, се издигналъ до положение на богатъ търговецъ. Билъ извънредно предприемчивъ и природно интелигентенъ. Като научилъ, че другаде гайтанитѣ вече се работятъ на чаркове, извикалъ въ Котелъ майстори, които да построятъ работилници за механично плетене и за влачене на вълна. Тъй Стойко Поповичъ застава на чело на най-заможнитѣ и силни еснафи. Постепенно, той съумѣва да получи правото да доставя за войската абитѣ, които се изработвали въ Котелъ. Всичко това дразнѣло наследственитѣ чорбаджии. Стойко, като водачъ на издигащото се еснафско съсловие, скоро трѣбвало да влѣзе въ люта борба съ тия чорбаджии, приятели на фанариотитѣ и зли врагове на народното възмогване.

И по майчина линия Раковски произхожда отъ заслужилъ, съ историческа слава родъ. Неговъ вуйчо е капитанъ Георги Мамарчовъ, офицеръ отъ руската армия, носитель на георгиевски кръстъ за храбрость. Когато Дибичъ Забалкански минава Стара-планина, Мамарчовъ смѣтналъ, че е дошло време да се освободи и неговия народъ, та оставилъ рускитѣ полкове и отишълъ да вдигне въстание въ Котелъ и околноститѣ му. Затова си своеволие билъ арестуванъ и осжденъ. По-късно, презъ 1835 година, Мамарчовъ организира заедно съ Велчо Джамджията търновското въстание, известно подъ името „Велчова завѣра". Плененъ отъ турцитѣ, той не билъ обесенъ заедно съ другитѣ заговорници, само защото носѣлъ униформа на руски офицеръ. Изпращатъ го на заточение въ Мала Азия. Заради достойното му държане, султанъ Махмудъ наредилъ да не му взематъ скжпоценната сабя и да му отдаватъ военни почести. Почи-

налъ презъ 1846 год. като изгнаникъ на островъ Самосъ управляванъ тогава отъ българина князъ Богориди[1].

Отъ две страни, значи, въ семейството на Раковски се събирали традиции и навици за юнашка гордость и родолюбие. Майчиниятъ и бащиниятъ родове иматъ предостатъчно спомени и живи примѣри, за да пленятъ детската фантазия и да възпитатъ волята на единъ младежъ. Домашната духовна обстановка, въ която главно мѣсто сѫ заемали разговоритѣ за подвизи на близки люде, съ всички възможни украшения за тѣхната външна героична хубость, както и непрекѫснатитѣ борби на бащата, уплетенъ въ съперничество съ жестоки чорбаджии — ето първата школа на бѫдещия романтикъ и народенъ водачъ. Тукъ душата му е получила своитѣ главни социални потици, а фантазията е запечатила неизличими жестове на самонадѣяность и властность, които даватъ своитѣ внушения въ всички предприятия на сѣтнешния бунтовникъ и поетъ. Мѫчно би могълъ да бѫде откритъ другъ примѣръ въ нашата нова история, въ който да блѣсти съ тъй ярка убедителность и красота влиянието на семейния кръгъ върху идейния и нравственъ ликъ на единъ първенецъ.

Тукъ ние имаме блестящъ примѣръ на родово самосъзнание — нѣщо, което и днесъ е чуждо на нашия животъ. Въ това самосъзнание ще трѣбва да диримъ обяснението на оная гордость и на ония властнически жестове, които проявява Раковски по-късно, като политикъ и организаторъ. Кой другъ би могълъ да му противостои съ богатство отъ семейни и социални добродетели, съ фамилни заслуги къмъ свободата на народа? Единственъ, може би, е изпъквалъ родътъ Богориди, но той е въ услуга на турската власть и на чорбаджии-потисници, които всрѣдъ народа, както и въ дома на Раковски, сѫ били ненавиждани.

Детството на Раковски изтича въ години, когато българската народностна свѣсть е още слаба, едва проявявана. Народътъ ни е безъ водачи и безъ ясно осъзнати идеали. Въ грамадното си мнозинство той е страшно беденъ и лишенъ отъ всѣкаква възможность за обе-

[1] За Георги Мамарчовъ пише доста подробно самъ Г. С. Раковски въ бележки къмъ поемата „Горски пѫтникъ".

динение. Първитѣ български педагози и учители, които оформяватъ идеитѣ си точно по времето, когато Раковски е дете, сж страстни елинофили. Въ самия градъ Котелъ по това време (1819 до 1826 год.) учителствувалъ Райно Поповичъ, който служелъ за образецъ на ученолюбивитѣ младежи. Навсѣкждe — въ училището, въ книгитѣ си и въ срещи — той проповѣдва за ползитѣ отъ ученията — противъ килийнитѣ училища и за ново нравствено и гражданско образование. Събуденитѣ котленци следватъ съ удоволствие неговитѣ препоржки. Като напустналъ Котелъ, Поповичъ се установилъ въ Карлово.

Тукъ, въ карловското елиногреческо училище на Райно Поповичъ, дошълъ къмъ 1834 година и младиятъ Раковски да продължи образованието си, следъ като училъ „на български и на гръцки въ Котелъ." Подиръ две години баща му го завелъ въ Цариградъ и го далъ въ прочутата тогава гръцка гимназия на Куру-Чешме. Тамъ билъ вече неговиятъ съгражданинъ Гавраилъ Кръстевичъ. Съ писмо отъ 22 януарий 1838 год. Раковски съобщава на учителя си въ Карлово, че постигналъ „многожелаемата си цель", която гонѣлъ „съ голѣмо усърдие." [1]

— „Дойдохъ въ Цариградъ съ уважаемия си баща; той нѣмаше намѣрение най-напредъ да ме остави тука, но после се убеди въ противното отъ нѣкои други, а най-вече отъ многообичния ми Гавраилъ Кръстевичъ, та ме настани въ училището на Куру-Чешме, дето и съ благодарение почнахъ да се уча."

Училището въ Куру-Чешме се е ползувало съ голѣмо уважение отъ всички християни въ империята. Много българи, между които и нѣкои водачи на църковното движение, получили образованието си тамъ. Нарочито въ Котелъ Куручешменското велико училище е познато на всички чорбаджийски фамилии. К. Иречекъ въ „Княжество България" пише, че стари котленци съ въодушевение му говорили за елинската стара литература, изучавана въ Куру-Чешме. „Отъ тѣхъ можешъ да чуешъ французки идеи отъ Русо, Волтера, съ които било надъхано постарото ново-гръцко школо."

---

[1] Марко Балабановъ — „Гавраилъ Кръстевичъ". София, 1914 год., стр. 141.

*

Раковски владѣе вече добре гръцкия езикъ. Той пише на Райно Поповича на гръцки и изрежда предметитѣ, които е училъ: класическа литература, ораторско изкуство, поетика, катихизисъ, география, елементарно и догматическо богословие, риторика, логика, физика, химия, френски, арабски и персийски езици. Мнозинството отъ ученицитѣ въ Куру-Чешме сж гърци. Малкото българчета, попаднали въ тѣхната срѣда, често слушали шовинистичнитѣ имъ хвалби, слушали укори за некултурность и простащина на българския народъ. Тия именно млади гърци събуждатъ за първи пжть огъня на родолюбието у Раковски. Той водилъ дълги и енергични препирни съ тѣхъ, противопоставяйки, по примѣра на Паисий, на хвалбитѣ за гражданска образованость и книжнина у гърцитѣ — нравственитѣ добродетели на българина и нѣкогашната слава на българскитѣ царе. Сава Доброплодни и Ив. Добровски, другари на Раковски отъ това време, описватъ интересни случаи изъ препирнитѣ му. „Гърцитѣ, пише Доброплодни, представяха българитѣ като глупави и че ужъ приближили до морето и мислѣли да е риба-чорба и си извадили лъжицитѣ да сърбатъ, а Раковски имъ се подиграваше, че гърцитѣ, като видѣли български царвули, натопени край морето, мислѣли, че е ахтоподъ и ги земали да ги варятъ“.[1]

Тия препирни на Раковски могатъ да ни въведатъ въ нѣкои интимни вълнения на българската младежь отъ тридесетитѣ години на миналия вѣкъ. Две години следъ като е дошълъ въ Цариградъ, Раковски пише на Райно Поповича писмо, въ което се възмущава отъ църковната политика на гърцитѣ и съ най-искренъ патосъ възклицава; „О, Боже мой! ще дойде време да се освободимъ отъ тия свѣтогасители и презрители на нашия български народъ... не следъ дълго време ще стане и това, защото много хора се грижатъ за България, а най-вече живѣещитѣ въ Одеса, прочутитѣ добролюбци Априловичъ... И въ Елада имаме около 20 родолюбци въ прочутата гимназия и университетитѣ атински, които родо-

[1] Сава Доброплодни — „Кратка автобиография.“ София, 1893 г. стр. 18—22. Вж. сжщо: Ив. Шишмановъ — „Ив. Добровски“, сп. „Български прегледъ“, 1896 г., кн. 7—8.

любци сѫ готови да жертвуватъ цѣлия си животъ за просвѣщението на нашия народъ. И на други европейски мѣста не малко господа иматъ сѫщитѣ грижи, къмъ които казанитѣ господа Априловичъ не преставатъ да имъ пишатъ и посещаватъ като истински покровители и ревнители на нашия народъ.“ [1]

Осемнадесетгодишенъ юноша, Раковски вече се е приобщилъ къмъ идейнитѣ двигатели на новата българска история. Този, който довчера пишеше писма на гръцки езикъ и се подписваше Сава Стефанидисъ, сега е разпаленъ родолюбецъ и противникъ на финариотскитѣ домогвания.

Условията въ Цариградъ помагатъ за бързо културно възмогване и организиране на 60,000 българи, които живѣятъ и работятъ тамъ. Най-силни подтици за такова организиране дава Неофитъ Бозвели. И Раковски живѣе въ обаяние отъ своя именитъ съгражданинъ. Върху неговото пламенно национално честолюбие влияятъ вече съ яснитѣ си указания примѣритѣ на вуйчо му Георги Мамарчовъ, който две години по-рано е готвилъ въстание въ Търново, а сега е на заточение, и тия на Неофита, съ когото той влиза въ личенъ допиръ. Училището е вече занемарено за смѣтка на дружбата съ единъ изключителенъ родолюбецъ, придружаванъ отъ Раковски при проповѣдитѣ му между проститѣ, но патриотични български занаятчии. Сега, осемнадесетгодишенъ младежъ, Раковски опредѣля своя пѫть, оформя своитѣ идеи, калява волята си. Неофитъ Бозвели влияе надъ неговата романтична природа съ страстната си омраза къмъ фанариотитѣ и съ обичьта си къмъ българския народъ, която у него е почти стихийна. Силата на неговата патриотична воля е отразена ярко въ следнитѣ му признания: „Не само правдата и кръвьта ми, но и отъ гроба пръстьта ми ще вика къ Богу“ или „нѣсть ничего тако сладчайшаго какъ любви къ Отечеству; ни тако желателнѣйшаго, якоже житія въ Отечествѣ; ни тако честнѣйшее, какъ положеніе живота за Отечество.“ Колко много приличатъ тия изповѣди на онова, което по-късно пише и Раковски като свой свещенъ заветъ: „Азъ съмъ всѣкога билъ българинъ и ще бѫда не само до гробъ

[1] „Съчинения“, стр. 690.

такъвъ, но още и следъ смъртьта ще оставя завещание, и прахътъ ми да се не смѣси съ друга народность."

Все по сѫщото време (1839—1840 год.) Раковски се сближилъ и съ Иларионъ Стояновъ (сетнешенъ владика Макариополски), който следвалъ въ Атина. Раковски ходи нѣколко пѫти въ този градъ и тамъ, заедно съ Илариона и други нѣколко десетки събудени българи, основали „Македонско дружество" по подобие на критското и тесалийското гръцки сдружения. Българското общество си поставя за цель да работи за революция, която трѣбвало да избухне едновременно съ гръцката. Иларионъ и Раковски били натоварени съ задачата да проучатъ, какъ стоятъ работитѣ въ Турско. За тая цель Иларионъ предприелъ и нарочито пѫтуване изъ българскитѣ земи.

Презъ лѣтото на 1841 год. Раковски е въ Браила, като се преименувалъ на Сава Македону. Самъ тои обяснява своето внезапно заминаване за Браила въ връзкй съ плановетѣ на Македонското дружество въ Атина а съ въстанията отъ 1841 год. Неговата обичь къмъ Родината не му позволявала да стои въ бездействие въ такива важни моменти.

Раковски веднага влиза въ връзка съ буднитѣ българи и съ представителя на тесало-епирското дружество Ставри Георги, който трѣбвало да въоржжи гърцитѣ въ Галацъ, Браила и Букурещъ. Създава се една тайна организация, съ клетвена формула и уставни наредби. За въоржжението на българитѣ се грижелъ Раковски, а срѣдствата намиралъ Георги Димитровъ Казакътъ, българинъ отъ Галацъ. Въ тѣхна помощь, на опредѣлендата трѣбвало да дойдатъ 1,000 души конници и пехотинци отъ Бесарабия въ Галацъ и отъ тамъ да нападнатъ военнитѣ складове въ Браила, а после да минатъ Дунава. За прикритие Раковски отворилъ частно училище, дето преподавалъ гръцки и френски езици.

Георги Димитровъ Казакътъ организиралъ българитѣ въ Влашко, Молдова, Бесарабия и Добруджа. Той влѣзълъ въ връзки съ видни българи въ Одеса и заедно съ Петъръ Ганчевъ, преводачъ въ митницата въ Рени, събрали около 100,000 лева за оржжие. Понеже въ Рени нѣмало оржжие за толкова много пари, Казакътъ писалъ

на Априлова да намѣри такова въ Одеса, но Априловъ е врагъ на революционнитѣ действия. .:.

Раковски и нѣкои други българи били снабдени съ гръцки паспорти, за да не могатъ, въ случай на бунтъ, да бѫдатъ сѫдени отъ румънитѣ. Съзаклетницитѣ се събирали често въ квартирата на Раковски, като понѣкога носѣли тамъ и оржжие. Тѣ не можели да скриятъ своитѣ патриотични планове и властитѣ лесно попаднали въ диритѣ имъ. Било дадено и нареждане за арестуване на водачитѣ, а тѣ, за да предотвратятъ полицейскитѣ мѣрки, решили да избързатъ съ обявяване на бунта. На 10 февруарий ст. ст. тѣ трѣбвало да се събератъ въ кѫщата на Раковски и въ 11 часа вечерьта да излѣзатъ на улицата като бунтовници. Но полицията ги изпреварила — явила се още въ 6 часа вечерьта. Завързала се престрелка. Раковски стрелялъ срещу полицейския комисарь и после съ нѣколко свои другари отишълъ предъ кѫщата на полковникъ Енгелъ, началникъ на гарнизона, смѣтанъ за главенъ врагъ на съзаклятието. И тукъ се завързала престрелка, въ която загинали единъ румънски офицеръ, и отъ страна на съзаклятницитѣ капитанъ Спиро. Цѣлиятъ градъ билъ поставенъ въ тревога. Дошла войска и влѣзла въ люта разправа съ бунтовницитѣ. Скоро тѣ се разпръснали. Нѣкои били хванати веднага, а други се скрили въ частни домове. Раковски стоялъ скритъ десеть деня, но като чувалъ за изтезанията на невинни хора, решилъ да се предаде на руския консулъ въ Галацъ, Карнѣевъ, който по това време билъ въ Браила. Консулътъ, за да се предпази отъ подозрение, че е въ връзка съ бунтовницитѣ, предалъ Раковски на министра на вѫтрешнитѣ работи Михаилъ Гига.

Тъй завършва първиятъ революционенъ опитъ на младия български патриотъ. Заобиколенъ отъ силна стража, той бива заведенъ въ Букурещъ и арестуванъ въ затвора при Вѫтрешното министерство. На 4 мартъ ст. ст. подъ председателството на великия дворникъ Михаилъ Гига, братъ на княза, Александъръ Гига, била назначена комисия, която да разгледа деянията на бунтовницитѣ. Раковски предварително написалъ на гръцки езикъ своитѣ показания. За жалость, оригиналътъ на това първо произведение на нашия писатель досега не е намѣренъ, запазенъ е въ френски преводъ — приложенъ

къмъ единъ рапортъ на австрийския консулъ Тимони до Метерниха.[1]

Комисията не можала да се добере до опредѣлени, ясни данни за смисъла и размѣра на бунта, защото обвиняемитѣ давали мѫтни и противоположни показания. Все пакъ, доказало се, че Раковски, заедно съ гърцитѣ Ставри и Спиро, е организиралъ бунта и пръвъ е стрелялъ срещу убития румънски офицеръ. Съ указъ отъ 14 юлий 1842 г. Раковски бива осѫденъ на смъртъ. Но понеже ималъ паспортъ на гръцки поданикъ, той — по силата на тогавашнитѣ наредби — не можело да бѫде наказанъ въ Влашко. Трѣбвало да го изпратятъ въ Гърция.

Раковски билъ предаденъ на гръцкия консулъ, който на 3 августъ го препратилъ съ кораба Bombac de Elpis на гръцкия пълномощенъ министъръ въ Цариградъ, а той пъкъ му помогналъ да замине по море за Марсилия, дето може би е предприелъ нѣщо въ връзка съ образованието си и съ мечтитѣ за освобождение на Родината. Но за жалость, ние нищо не знаемъ за живота на нашия бунтовникъ въ голѣмия френски градъ.

*

Къмъ края на 1844 година Раковски, презъ Атина и Цариградъ, се прибира въ Котелъ при родителитѣ си. Въ Атина и Цариградътой се срѣщалъ съ българи ученици тамъ и съ старитѣс и приятели. Нѣкои го препоръчали за учитель въ Търново, но, като стигналъ въ древната столица ,Раковски веднага се скаралъ съ владиката, гъркътъ Неофитъ, и не заелъ учителското мѣсто. Отишълъ въ Котелъ. Но и тукъ „лукавиятъ и разорителенъ черенъ демонъ, който отъ тѫжна младость още се опълчва срещу неговитѣ невинни деяния“, го докарва до „немилостиво разорение“.[2] Раковски трѣбвало да се намѣси въ социалнитѣ борби между еснафи и чорбаджии, изникнали въ Котелъ, както и въ други градове, по време на реформитѣ следъ 1839 год. Нѣкои чорбаджии, насърдчавани отъ гръцкитѣ владици, съ които често живѣели въ ин-

[1] Вж. Ст. Романски — „Заговорътъ на Г. С. Раковски въ Браила презъ 1842 г.“, сбБАН, кн. XIV, 1921.

[2] Вж. „Неповиненъ българинъ“, автобиография на Раковски, въ „Съчинения“, стр. 22 и нат.; сѫщо и „Писмо до Ив. С. Ивановъ отъ 1858 год“, тамъ, стр. 13.

тимна близость, не били склонни да даватъ отчетъ за данъцитѣ, които налагали и за смѣткитѣ около общитѣ предприятия и имоти.

Стойко Поповичъ Раковски, който се издига отъ обикновенъ шивачъ до чорбаджийски санъ само съ собствени усилия, отдавна не билъ въ добри отношения съ гъркоманитѣ. Къмъ него именно се обръщатъ еснафитѣ и го молятъ да поеме ржководството на борбата. Отначало той гледа да отклони поканата и да предотврати борбата, защото знаелъ лукавството на старейшинитѣ, но после, ржководенъ отъ максимата „гласъ народенъ — гласъ божий", склонилъ и излѣзълъ като ходатай между народа и чорбаджиитѣ. Той предлага на старейшинитѣ да удовлетворятъ народното искане, съветва ги да избѣгватъ фанариотската намѣса, като се създаде единъ законъ, по силата на който веднъжъ въ годината да се събиратъ всички еснафи, та по висшегласие да избиратъ старейшини, черковни и училищни настоятели и да разглеждатъ смѣткитѣ и дѣлата имъ. — Тъй, казвалъ бащата на Раковски, Котелъ ще стане за слава и честь на България. Но старейшинитѣ не го послушали. Народътъ се възбунилъ и искалъ да прибѣгне къмъ отмъщение, ала Стойко го укротилъ и предложилъ да се обърнатъ къмъ правителството, за да нареди то чорбаджиитѣ да представятъ стѣткитѣ. Събрани били взаимно 60,000 гроша и съ тѣхъ котленци изпратили шестима свои делегати при управителя на Видинската область, защото Котелъ, заедно съ цѣло Търново, попадалъ подъ негова власть. Тѣ носѣли прошение, съ което искали пашата да имъ даде единъ писарь, който да прегледа общитѣ котленски смѣтки. Пашата намѣрилъ, че искането имъ е законно, но за да бждѣло удовлетворено, трѣбвало да чака нарежда не отъ Цариградъ. Въ това време, обаче, гъркоманитѣ успѣли да наклеветятъ Стойка и сина му, че бунтуватъ народа и тѣ били арестувани и заведени въ Цариградъ, дето нѣколко години живѣли между най-вулгарни престжпници. По едно време за сждбата на двамата затворници се заинтересували нѣкои отъ живѣещитѣ въ Цариградъ европейци. Единъ посланикъ дори ходилъ предъ висшитѣ власти да изтъква тѣхната невиность — по органитѣ на Патриаршията и Богориди, жестокостьта на които е описана най-картинно въ „Не-

повиненъ българинъ", съ нови клевети осуетявали спасението имъ. За подкупи и платени ходатайства Стойко Поповичъ разнесълъ цѣлия си имотъ — близу единъ милионъ турски грошове. . . Едва презъ лѣтото на 1847 година, откакъ става великъ везиръ напредничавиятъ Решидъ паша, двамата страдалци биватъ оправдани и освободени. Тѣ поискали наказание за клеветницитѣ си, но отъ Високата порта имъ отговорили, че имали грѣхове да теглятъ и намѣсто да дирѣли възмездие, по-добре било да се молѣли на Бога за здравето на Султана . . .

*

Младиятъ Раковски останалъ въ Цариградъ. Той сега изоставилъ плановетѣ за революция и решилъ да направи всичко, но да върне предишното състояние и стопанската независимость на своя родъ. Нѣмалъ срѣдства, за да се залови за търговия, но можелъ да се отдаде на адвокатство, защото знаелъ добре турския езикъ и канцеларския редъ въ Цариградъ. „Позналъ бѣхъ — пише Раковски на Ив. С. Ивановъ — много турски чиновници, даже и нѣкои отъ министеритѣ, които показваха турско съжаление къмъ мене, ужъ защото съмъ билъ пострадалъ невинно и ме подпомагаха, да мога да използувамъ нѣщо, като крадѣха и тѣ отъ царскитѣ приходи". Въ скоро време Раковски забогатява толкова много, че започва да взема участие въ откупване на различни видове данъци. Тия му предприятия бивали особено широки по времето, когато финансовъ министъръ станалъ неговиятъ личенъ приятель Хюсни ефенди. Сътрудници и съветници на Раковски били и двамата синове на Вълко Чалъковъ — Атанасъ и Никола. Тѣ му съобщавали, кое отъ предприятията, съ които се е заемалъ, може да разчита на успѣхъ [1]. Тъй, на 1849 год. той откупилъ правото да събира всички берии и данъци отъ прочутия тогава Узунджовски панаиръ. На другата година откупилъ срещу 800 хиляди гроша пловдивския интизапъ. И въ двете тия предприятия Раковски претърпѣлъ голѣми загуби и си навлѣкълъ страшни неприятности.

---

[1] Подробности по търговскитѣ увлѣчения на Раковски вижъ у Д-ръ В. Сл. Киселковъ — „Изъ живота на Раковски въ Цариградъ". — Сп. БАН., кн. 16.

Въ Цариградъ той е откупувалъ берии и данъци и за Т.-Пазарджишко и Сливенско, но все завършвалъ съ загуби. По едно време решилъ да става индустриалецъ — искалъ да строи спиртна фабрика. Сега пъкъ за съдружникъ взелъ единъ полякъ. . . Изобщо, въ онова време, откакъ излиза отъ тъмницата до 1853 година, Раковски е въ непрекжсната треска. Неговата интелигентность и несравнимата му енергия му отварятъ много пжтища къмъ лично преуспѣване въ турската столица. Самъ Раковски, обаче, все още нѣма опредѣлени стремежи въ живота. Явно е, че личното щастие не го влѣче. Той се впуска въ голѣми търговски предприятия нѣкакъ случайно, може би, за да уравновеси самолюбието си, тъй горчиво пострадало презъ време на затворничеството — но че самъ той е схващалъ, че не е за търговецъ и че има нѣкакво по-висше призвание отъ това да трупа пари, съ съмнителното съдействие на турци, личи отъ постоянната му тревожность и отъ собственитѣ му признания:

„Колкото и да забогатявахъ чрезъ туй занимание, нѣмахъ никакво удоволствие, понеже познавахъ всички страдания на нашия беденъ народъ и виждахъ, че отъ день на день той попада въ по-голѣмо угнетение. Неговото просвѣщение се забраняваше отъ гръцкото свещенство, което употрѣбяваше всички безчестни и лукави срѣдства, за да държи нашия беденъ народъ въ духовно робство . . .!“

*

Презъ февруарий 1853 год. пристигналъ въ Цариградъ князъ Меншиковъ, обкржженъ съ блѣскава свита. Той настоявалъ предъ султана да признае на Русия правото да се грижи за християнското население и едновременно искалъ да се ограничатъ правата на католицитѣ върху Божия гробъ.

Но Англия и Франция съветватъ Турция да не приема предложенията на Русия. И Портата се вслушва въ тия съвети. Меншиковъ прекжсва преговоритѣ и дипломатическитѣ връзки съ Турция. Презъ май той напуска Цариградъ, а на 14 юний Николай I издава манифестъ за война. Тая война, както е известно, приключи лошо за Русия. Англия и Франция се притекоха на помощь на Турция и следъ като превзеха презъ августъ

1854 год. Севастополъ, наложиха Парижкия миръ (18 мартъ 1856 год.)[1]

Раковски по това време, заедно съ всички будни българи отъ Цариградъ, дири начини и срѣдства, за да се притече нѣкакъ въ помощь на рускитѣ войски. Тогава именно, заедно съ нѣколцина приятели, решаватъ да образуватъ едно тайно общество, съ цель да постжпватъ на турска служба и по този начинъ, отъ една страна, да прѣчатъ на турскитѣ насилия надъ българитѣ, отъ друга, да подготвятъ народа за бунтъ и за евентуална помощь на руситѣ.

Раковски е можалъ лесно да получи една по-висока служба, защото билъ членъ на дервишката секта „бекташи" и се е ползувалъ съ довѣрие въ влиятелни турски срѣди. Той нарочно влѣзълъ въ тая свободолюбива секта — възползуванъ отъ отличнитѣ си знания на турски, арабски и персийски езици — за да може да извлича добрини за дѣлото на своя народъ.[2]

Но преди да може да влѣзе въ връзка съ руситѣ, той е издаденъ. Главнокомандуващиятъ Юмеръ паша заповѣдва да го арестуватъ и да го заведатъ предъ главния станъ въ Шуменъ, гдето да бжде сжденъ като руски шпионинъ. Не билъ разстрелянъ само защото назначението му за тълмачъ било станало съ ферманъ, а въ такива случаи законитѣ задължавали провинениятъ да бжде сжденъ въ Цариградъ. Втори пжть административни формалности спасяватъ нашия революционеръ отъ бесилка.

Подъ строга стража, съ донесение, което зле излага нашия патриотъ, Юмеръ паша го изпраща презъ Балкана за столицата. — „Азъ знаехъ, пише Раковски до Ив. С. Ивановъ, каква сждба ме чакаше въ Цариградъ, то есть — смъртъ — и затова се решихъ да диря срѣдство, за да отбѣгна, което благополучно успѣхъ да извърша по пжтя въ наша Стара майка планина."

---

[1] За дипломатическитѣ и други последици на този миръ вж. у проф. Г. П. Геновъ — „Източниятъ въпросъ", т. II. Университетска библиотека — София — 1926 год.

[2] За членуването на Раковски въ сектата на бекташитѣ доста сведения дава г. проф. М. Арнаудовъ въ труда си „Нѣколко тъмни епизода отъ живота на Раковски въ 1853—54 год." Годишникъ на Софийския университетъ — историко-филологически факултетъ, книга XXXIII. 1937 г

Какъ се е спасилъ отъ конвоя на Юмеръ паша — самъ Раковски нищо не казва. Биографитѣ и близкитѣ му знаятъ въ връзка съ неговото освобождение въ Балкана най-увлѣкателни, героични или анекдотични епизоди. Едни рисуватъ, какъ Раковски съ малка пиличка простъргалъ веригитѣ, и следъ като убилъ пазача си, хваналъ планината, други изкарватъ спасението му дѣло на приятели, които нападнали конвоя...

Все тъй неизяснена и малко таинствена остава дейността на Раковски и по-нататъкъ. Отъ автобиографичното писмо знаемъ, че той тайно пристигналъ и живѣлъ въ Цариградъ. Като научилъ, че рускитѣ войски минали Дунава, събралъ веднага дванадесеть избрани момци българи и като ги заклелъ въ светото причастие чрезъ „свещени български лица", тръгналъ за Стара-планина. Какъ е успѣлъ да въоръжи тая своя чета — остава неизвестно. Той потеглилъ отъ Цариградъ презъ юний 1854 година и въ началото на юлий стигналъ околноститѣ на Котелъ.

Като стигналъ, съ нѣколко романтични епизоди, до Преславския балканъ, Раковски изпратилъ свои хора да отидатъ въ Силистра при руситѣ. Самъ той обиколилъ нѣкои монастири и села, като възбуждалъ патриотични настроения въ населението и се запозналъ съ нѣкои исторически и битови български ценности. Вестителитѣ му донесли скрѣбното съобщение, че руситѣ отстжпвали отвждъ Дунава. „Това зарази моето сърдце и ме докара до отчаяние" — признава Раковски на Ив. С. Иванова. „Но нѣмаше що да сторя. Трѣбваше търпение и да се дири срѣдство за бѣгане. Есеньта настана и въ гората не бѣше възможно да се живѣе съ такава горска чета. Трѣбваше да разпоредя моитѣ момци на зимовище и азъ самъ да се оттегля въ нѣкое безопасно мѣсто."

Раковски възнаградилъ момчетата си и ги разпръсналъ кой накждето желаелъ, а самъ се прибралъ въ Котелъ.

Цѣли четири месеца той се криелъ най-напредъ извънъ града, а после въ кжщата на сестра си Нанка. Тукъ се съсрѣдоточава въ своя вжтрешенъ свѣтъ и се отдава на творчески съзерцания. Мисъльта и чувствата му работятъ нервно върху проблемитѣ на българската историческа участь.

Раковски видѣлъ вече лично развалинитѣ на Преславъ и Търново, запозналъ се съ старинни ржкописи изъ българскитѣ монастири и разпалената му фантазия начертала блестящитѣ картини на давнашното минало. Той тамъ вижда славнитѣ походи на Симеона и униженията на Византия. Срещу това — предъ него стои плачевната действителность на робството, мисъльта за което разяжда чувствителната му и страстна природа. Той пише тжжна автобиография — Неповиненъ българинъ — въ която описва своитѣ и бащинитѣ си страдания въ затворитѣ, дошли като последица и на социалнитѣ борби между самитѣ българи. Това сж първитѣ тъмнични бележки въ нашата литература, които, съпоставени съ сетнешнитѣ подобни изповѣди на Каравеловъ, Захари Стояновъ, Ив. Ев. Гешовъ, Гр. Пърличевъ и Константинъ Величковъ, разкриватъ изпитанията, понесени отъ водачитѣ на българското народно движение въ борбата за свобода и правда.

Въ кжщата на сестра си Раковски е можалъ да се радва на българскитѣ народни пѣсни, които пѣели събиранитѣ на седѣнки моми. Скритъ въ нѣкой жгълъ на двора или на тавана, той съ часове слушалъ тжжнитѣ и кръшни котленски напѣви и се възхищавалъ на девствено чиститѣ народни откровения. Чрезъ тѣхъ той вниква въ морала на народния духъ и подхранва поетичнитѣ склонности на собствената си душа. Народнитѣ пѣсни, приказки и обичаи сж привличали вниманието му вече съ опредѣлено намѣрение да обоснове върху тѣхъ своитѣ още смжтни теории за величието на българската народность и за универсалното значение на стария български езикъ. Раковски вече има етнографски и езиковедски интереси. Той записва народни пѣсни, проучва стари ржкописи, чете историята на Паисия и дири всички указания за една нова, като тая на Паисия, пламенна атестация на народа, която иска непремѣнно той самъ да осжществи. Неговото самочувство е укрепено. Той има и високо съзнание за себе си, дошло като последица на готовностьта му да извърши героични подвизи въ името на свободата.

Една отъ изпъкващитѣ прояви на нашето народностно Възраждане е любовьта къмъ патриархалния животъ на народа, къмъ селския битъ, къмъ народното творчество.

Указания за тази любовь намираме още въ историята на Паисий, дето българската простота и незлобливость сѫ възторжено възхвалени. По-нататъкъ тя се изразява въ препоржкитѣ на Априловъ къмъ домашнитѣ книжовници — да събиратъ народни творения. По неговитѣ стѫпки тръгватъ Раковски, Найденъ Геровъ, Ив. Богоровъ, П. Р. Славейковъ, Братя Маладинови, Хр. Ботйовъ... Тъй се създаде народоведската традиция въ нашата литература, на която дължимъ най-ценнитѣ и дълбоки български езикови творби и която до день днешенъ сочи най-здравитѣ и неизбродими пѫтища къмъ вѣчнитѣ извори на народната душа.

Въ Котелъ, подъ свежитѣ впечатления отъ хайдушкия походъ изъ Балкана, настройванъ отъ споменитѣ си за чудни изживявания подъ открито небе всрѣдъ вѣковнитѣ гори и отъ народния хайдушки епосъ, Раковски пише и първа редакция на своята прочута сетне поема Горски пѫтникъ, дето лични преживѣлици, легенди и сантиментално-героични видения се сплитатъ въ една вдъхновена, но мѫтна верига отъ изкълчени слова и спънати ритми.

Въ Котелъ вече започнало да се шушне за присѫтствието на Раковски. Стоенето му тамъ ставало опасно. Той трѣбвало да бѣга. На прага на новата 1855 година той, преоблѣченъ въ турски дрехи, добре въоржженъ, напуща завинаги родното си мѣсто, прощава се съ близкитѣ си и на конь заминава за Свищовъ, дето ималъ добри приятели. Съ съдействието главно на родолюбеца Цвѣтко Радославовъ той минава отвждъ Дунава, въ Зимничъ, и отъ тамъ се отправя за Букурещъ.

Когато минава Дунава, румънскитѣ земи били окупирани отъ турски и австрийски войски. Той не смѣе да се показва изъ Букурещъ, дето е можело лесно да напомни за браилскитѣ безредия, затова се оттегля въ имението на сродника си Никола Балкански въ с. Станоя и отъ тамъ наблюдава развитието на Кримската война. Душата му е пълна съ отвращение къмъ европейцитѣ, които сѫ дошли да спасяватъ и затвърдяватъ отоманската диктатура. Въ имението на Балкански Раковски, споредъ собственитѣ си признания, се занимавалъ „веки съ книжевность.“ Пишелъ „Горски пѫтникъ“ и други стихотворни и повествувателни творби.

*

„Знае ли Европа, колко невинна кръвь се пролива днесъ изъ България отъ турци кървопийци? Знае ли, колко девици се безчестятъ и търговци се немилостиво посичатъ и събличатъ? Защо толко небрежение за насъ хладнокръвно показа? Нима ние сме родъ по-доленъ отъ чернитѣ арапи, за които отколе показва особено старание и се потруди всѣкакъ да попрѣчи на тѣхното заробване? . . .“

На българитѣ сѫ наложени нови данъци. Отъ тѣхъ искатъ злато и сребро, за да се покриятъ разходитѣ по войната. Ето това е „доброплодието Хатихумаюново, което европейцитѣ толкова много похвалиха и възвишиха.“

— Европа скоро забравя своитѣ човѣколюбиви обещания. Тя се занимава само съ своята користь. Съ Хатихумаюна тя е искала да ни заслѣпи. Но българитѣ, които иматъ вече предъ себе си опита съ Танзимата отъ 1839 година, не бива да се показватъ глупави. Да не се увличатъ въ европейската дипломация, а сами да дирятъ спасението си. —

Тия мисли, изразени въ Прѣдвѣстникъ Горскаго пѫтника (Нови-Садъ, 1856 г.) сѫ завладѣли душата на Раковски въ Румъния, като е следѣлъ резултатитѣ и е черпѣлъ поукитѣ отъ Кримската война. Оставало е само да опредѣли конкретно, какво именно трѣбва да противопостави раята на европейската дипломатическа жестокость. Въ единъ планъ за „житие“ ние четемъ: „Началото и конечното ми решение за открита борба съ турското правителство чрезъ пресата и сабята.“ Явно е, че въ главата на Раковски зрѣе вече мисъль за самостойна революционна борба на поробения народъ. Тая мисъль, обаче, той изяснява окончателно по-късно. Въ „Прѣдвѣстникъ горскаго пѫтника“, Раковски препоржва и едно прѣко разбирателство съ Султана. . . Той е постоянно съ нѣкакво раздвоение въ душата си. То е, може би, резултатъ на неоформена идеология и на единъ буенъ, нервенъ характеръ, който робува извънредно много на моментни увлѣчения и случайни проблѣсвания на мисъльта.

Въ автобиографичното си писмо до Ив. С. Ивановъ Раковски пише: „Войната се прекрати и Парижкия миръ се приключи. Нашитѣ български надежди изчезнаха като сънновидения. Въ 1856 год. решихъ да ида въ Австрия, а

именно въ Нови-Садъ. И отидохъ. Незабавно напечатахъ тамъ една брошурка подъ заглавие „Прѣдвѣстникъ Горскаго пѫтника“ и едно обявление за сѫщия „Горски пѫтникъ“ и за българска една Дневница. Съ тия брошурки дойдохъ отъ Нови-Садъ до Галацъ и ги раздадохъ на разни мѣста въ България, въ Влашко и Богданско, а нѣколко изпроводихъ и въ Русия. . . Отъ Галацъ се завърнахъ пакъ въ Нови-Садъ и почнахъ да издавамъ български вестникъ подъ име „Дунавски лебедъ. . .“

Но понеже нѣмалъ нуждитѣ срѣдства, нито е билъ австрийски поданикъ, Раковски не е можелъ самъ да предприеме редактирането и издаването на казанитѣ вестници. Тукъ именно го е подпомогналъ единъ отъ водачитѣ на сръбската интелигенция тогава — Данило Медаковичъ, който въ Нови-Садъ ималъ своя печатница и отъ 1852 год. издавалъ в. „Сръбски Дневник.“

Раковски почва своята дейность като публицистъ напълно подъ влиянието на Медаковича. Първиятъ, пробенъ брой на вестника, който редактира Раковски — озаглавенъ само Дневница, излиза на 4 априлъ 1857 год. Въ този пробенъ брой е помѣстена статия „България“, която засѣга предимно въпроса за зловредното влияние на гръцкитѣ владици надъ българския народъ. Тия архипастири сѫ „язва отровна“, „проказа заразителна“, най-голѣмиятъ неприятель на българитѣ.

Раковски иска да създаде единъ свободенъ вестникъ, въ който да се изясняватъ домогванията на българитѣ за самостойна църква и за модерна култура. Затова той — който вече е бивалъ поставянъ въ допиръ съ дипломацията — гледа да заинтересува Европа съ българския въпросъ, тогава изцѣло свързанъ съ църковнитѣ борби. Раковски не може да напада султана, но може да изобличи неговата неискрена политика и да изтъкне, че никой народъ на свѣта „не тегли такова страдание, както теглятъ християнитѣ въ Турско“. Надеждата на тия християни е въ великитѣ европейски сили . . . Но търпението е вече изчерпано. Отъ България идатъ изъ день въ день нови „черни гласове“.

Въ „Българска Дневница“ се печататъ и дописки изъ българскитѣ земи. Въ тѣхъ е разкрито народното българско движение за църковна свобода. Макаръ, по внушения отъ австрийската цензура, вестникъть да е

заявилъ, че не ще напада султана, все пакъ, той рисува тъй ярко положението на потиснатитѣ християни, че революционнитѣ изводи идатъ сами по себе си. Тамъ не сѫ пожалени не само турци и гърци, но и българскитѣ чорбаджии.

„Българска Дневница“ е първиятъ сериозенъ, идеенъ емигрантски вестникъ. Той се обръща направо къмъ чужденцитѣ и имъ изнася болкитѣ на единъ многочисленъ християнски народъ, който гине подъ двойно жестоко иго. За пръвъ пѫть се чертае и една революционна програма.

*

Тукъ Раковски издава Прѣдвѣстникъ Горскаго пѫтника. (Новий Садъ. Въ книгопечятнѫ Г. Дра. Дан. Медаковича 1856). То е една брошура отъ 17 страници,[1] въ която влизатъ три статии, три стихотворения и нѣколко карикатури. Тѣ отразяватъ чувствата, които сѫ вълнували Раковски при приключване на Кримската война.

Въ едно отъ стихотворенията влѣзли тукъ, той се нарича „разпаленъ родолюбецъ“. Това стихотворение, което много напомня Ботйовото „На прощаване“, започва съ обращение къмъ Родината, която авторътъ напуска, за да се отдаде на работа за нейната свобода:

Дотегнало ми е векы се робство турско!
Не мога векы да гледамъ насилие,
Убийства, неправди отъ племе агарянско,
Отчайность, бедность и безчестие!

По-нататъкъ Раковски разкрива какво преживѣлъ, минавайки презъ Преславъ и виждайки развалинитѣ на старитѣ български дворци. Спомня си за величието на Симеона и възкликва:

Уви! мълчание страшно на все владѣе!
Пустия грозна все мѣсто обладала;
Отровно мое сърце отъ жалости тлѣе!
Ржка агарянска съвсемъ го опустошила!

България бедна! Где е твоя престолъ?
Свобода твоя какъ конечно изчезна?
Величества твоего знакъ не е ли осталъ?
Пресветлость сяйна съвсемъ заседна?

[1] Второ издание направи Неша Стойкова, сестра на Раковски, презъ 1884 год. въ Пловдивъ, а трето Петъръ Динековъ, издание на „Хемусъ“ 1938 год.

Никой народъ, пише Раковски, не е билъ постиганъ отъ такава прегорка сѫдба. Той призовава сѣнката на Бориса, на Солунскитѣ Първоучители и рисува славата на нѣкогашната християнска българска столица. Надъ българското Евангелие — „чистъ ржкописъ български, безценна драгоценность на нашата древность", сѫ полагали клетва френскитѣ крале. Днесъ славниятъ български народъ пропада подъ две тежки робства, — гражданско подъ турцитѣ и духовно подъ гърцитѣ.

Героятъ на поемата минава и презъ Търново. Тамъ го потискатъ сѫщитѣ мрачни мисли, които той сподѣля съ рѣка Янтра. Изъ нейнитѣ води се обажда таенъ гласъ, който казва, че Черниятъ Богъ разорилъ България. Поетътъ е на друго мнение: — той обвинява последнитѣ български царе, които се сродили съ Византия, изневѣрили на народа и на войнишката си природа[1].

Накрай, поетътъ чува бойна тржба при Силистра: руси и турци се биятъ. И той заминава за бойното поле да дири „славната смъртъ за вѣра и свобода".

Отъ другитѣ статии и стихове въ „Прѣдвѣстника", по-интересна е характеристиката „Пиршество на турски велможи", въ която саркастично е нарисуванъ нравственния и религиозенъ упадъкъ на висшето турско общество отъ онова време.

*

Съ Ново-Садския периодъ въ живота на Раковски е свързано най-крупното му поетическо дѣло: поемата Горски пѫтникъ. Тя излиза въ Нови-Садъ презъ 1858 г. и има своя дълга история. Самъ Раковски въ подзаглавието на поемата пише, че я билъ „списалъ" въ 1854 година. Презъ тая година, когато се криелъ въ Котелъ, той сигурно е нахвърлилъ само една първа редакция на произведението, запазено днесъ въ ржкописъ, което изразява впечатленията и преживелицитѣ му като хайдутинъ. Печатаниятъ текстъ, обаче, се почти основно различава отъ този първи опитъ. Сигурно, той е писанъ въ Нови-Садъ.

Раковски съобщава на Сава Доброплодни, че е решилъ вече да жертвува „бѫдещия свой животъ" въ „любословно поприще". Мечтае, следъ като напечата „Горски

[1] Сѫщитѣ мисли после развиватъ Каравеловъ и Ботйовъ.

пѫтникъ“, да замине, за да се усъвършенствува въ връзка съ горното си решение въ Прага, Атина и Парижъ. Но австрийцитѣ объркватъ мечтитѣ и цѣлата му дейность. Той не може да довърши поемата си, не може дори да се грижи за печатането ѝ, което се бави цѣла година. Петъръ Оджаковъ, който е оставенъ да следи печатането, подканя Раковски, когато последниятъ е въ Одеса (лѣтото на 1858 година), да изпрати материали и го увѣрява, че „Горски пѫтникъ“ ще бѫде нѣщо като епоса на Вергилий и Овидий. Но Раковски успѣва да завърши само първата часть. Отъ втората оставатъ нѣкои бележки и единъ „Отломъкъ“ печатанъ въ „Дунавски лебедъ“, бр. 46 отъ августъ 1861 година. А планътъ му е билъ да напише три части и да обгърне всички въпроси, засѣгащи миналата и бѫдещата сѫдба на българския народъ.

Въ „Горски пѫтникъ“ има доста автобиографични мѣста. Поемата е свързана прѣко съ хайдушкия опитъ на Раковски, отразява чувствата и мислитѣ, които сѫ бликали въ душата му, когато е бродилъ изъ Балкана, спиралъ е по монастиритѣ и се е отдавалъ на размисъль върху участьта на поробения българинъ. На много мѣста неговитѣ „герои“ разкриватъ личнитѣ разбирания чувства на автора.

Въ предговора-позивъ къмъ българския народъ, датуванъ 30 май 1857 год., Новий-Садъ, Раковски се обръща къмъ храбрия нѣкога народъ, който сега е изгубилъ свободата си и живѣе безъ слава и въ бедность. Турци и гръцки духовници сѫ го налегнали, разрушили сѫ нѣкогашнитѣ царски палати, изгорили сѫ книжнината му и искатъ съвсемъ да го затриятъ. И ето той, поетътъ, се обръща къмъ народа си и го моли да приеме този неговъ „пръвъ трудецъ“ като „знакъ любовенъ“ като изповѣдь на едно сърдце, което

За народно общо благо
Много е претърпѣло!
Всѣко мирско мило, драго
Радостно прежалило!

Поетътъ моли българитѣ да бѫдатъ благосклонни къмъ недостатъцитѣ му и да знаятъ, че той не иска друга награда, освенъ народнитѣ успѣхи. Времето лети, бѣга, — вѣковетѣ сѫ крилати — полза ще извлѣче отъ него само онзи, който знае съ разумъ да живѣе, да ра-

боти съ „чиста любовь народна“ и съ „мѫжка душа благородна“.

Мѫдрость съ храбрость задружно
Два качества велика
Всѣко дѣло мѫчно, важно
Лесно вършатъ отъ вѣка!

Човѣчеството успѣва само чрезъ мѫдрость и юначество. А българитѣ не бива да губятъ повече време, но да си подирятъ правдата, защото може да дойде и друго, по-лошо време, когато надеждитѣ ще се осуетятъ.

Следъ това наставническо предупреждение, иде самата поема. Тя се разкрива съ едно пролѣтно описание на природата. Слънцето грѣе приятно, земята се зеленѣе, птицитѣ радостно пѣятъ, кукувицата кука. . . Всичко известява пристигането на пролѣтьта.

Край морето стои и разпалено гледа младъ войвода, спомня си славното минало и весело нарежда въ ума си „българско горско воюване“:

— Хой обичамъ въ гора да ходя
Съ вѣрна сговорна мила дружина;
Млади юнаци славно да водя
Българи храбри, наша родина!

Описватъ се по-нататъкъ дрехитѣ, оржжията, реда на хайдутитѣ. Напредъ върви войводата, следъ него знаменосецътъ. Тамъ, дето воюва горскиятъ юнакъ, въ хладнитѣ и шумни пазви на планината, тамъ свободата развѣва своето знаме. Тамъ „сивъ соколъ, юнашка птица, въ необорими каменни стени“ гордо живѣй съ своята породица. И облаци, и порои, и явори, липи, цвѣтя — цѣлата одухотворена и неодухотворена природа създава чудната обстановка, братската срѣда, въ която минава животътъ на хайдутина. — Още тукъ сѫ застѫпени ония елементи на хайдушкия епосъ: — общуване между природа и юнаци — съ които по-късно си служи Ботйовъ въ „Хаджи Димитъръ“, „Хайдути“ и „На прощаване“ и които придаватъ непостижимото очарование на поезията му. На мѣста Ботйовитѣ фрази съвсемъ напомнятъ Раковски, както е, напримѣръ съ „соколъ юнашка птица“, или:

„Тамъ! тамъ! скоро трѣбва да ида
Сждба отечества мене зове“.

Само че у Ботйова всичко това е дадено съ напрегнатъ драматизъмъ и е одухотворено отъ възвишенъ поетиченъ смисълъ.

Следъ дълги хвалебствия на природата и на нейната чудотворна красота, поетътъ извиква спомени за юнашкото минало на българския народъ, за древнитѣ витязи, които

Стидно безчестие не търпѣли,
Съ крепкий и отмъстителенъ мечъ
Племе агарянско сѫ трѣбили,
Свобода имъ била най-сладка речь.

И извиква по-нататъкъ поетътъ: Где сѫ сега тия юнаци, та, съединени сговорно, да изгонятъ изъ българскитѣ предѣли невѣрнитѣ поганци? — Поискаме ли си нашата народна правда, никой не ще ни се противи, а държимъ ли се юнашки — Западъ ще се омилостиви, Русия ще ни помогне. Но, преди всичко, българитѣ трѣбва да знаятъ, че

Народъ, кой своя правда желае
Мила свобода и прелюбезна,
Трѣба съ орѫжие да я добие,
Съ жертва голѣма и скѫпоценна!

Следъ тия уводни тиради, иде повествуването за срещата между войводата и знаменосеца. По-нататъкъ, на една хайдушка поляна, се събира цѣлата дружина, полага клетва предъ войводата и всѣки разказва патилата си подъ турци и гърци.

Тия вмъкнати изповѣди стават общъ литературенъ похватъ. Срѣщаме ги особено у Каравелова. Неговата повесть „Войвода“ въ това отношение съвсемъ прилича на „Горски пѫтникъ.“

Пръвъ започва беседата си младиятъ и храбъръ Драгой. Той, следъ като описва хубоститѣ въ родното си село — (всѣкога въ „Горски пѫтникъ“ най-напредъ се говори за природата), изрежда какви страдания търпятъ селянитѣ отъ „породица зла татарска.“

Бракове силомъ сквернятъ!
Безчестятъ неповинни девици!
Силомъ невръстни деца турчатъ
— Мѫже въздишатъ въ тъмни тъмници.

Тия татари сѫ грабнали сестричката на Драгоя. Той, обхванатъ отъ свърхестествени сили, отива въ сарая,

дето е сестра му, запалва го, грабва сестра си и бѣга въ планината. Тамъ птици, дървета, вѣтрове — всичко описано въ приказно-фееричен стилъ — участвува въ тревогитѣ на юнака. Сестрата на Драгоя умира. Той е отчаянъ, но скоро минава хайдушка чета и Драгой тръгва съ нея, за да отмъщава.

Втори описва страданията си Велко, трети Момчилъ, четвърти Младенъ. . . и последенъ войводата. Единъ е станалъ хайдутинъ, защото искали насила да го потурчатъ, другъ — защото му задигнали имането, трети — за да мъсти на владици и чорбаджии, които ограбвали народа. Момчилъ разкрива величието на древната българска история, Радой говори за значението на културата и подържа, че българитѣ трѣбва сами да се освободятъ, а не да чакатъ помощь отъ други. Войводата сѫщо говори за юначеството на древнитѣ българи и подканя дружината си да следва тѣхния примѣръ.

Посрѣдъ нощь четата тръгва. На сутриньта избива цѣла турска хайка, която е посѣкла едно дете. Войводата се срѣща съ трима старци, на които предава взетата отъ турцитѣ плячка, а тѣ му говорятъ за жестокоститѣ на турци, гърци и чорбаджии.

Заключението на поемата е: Бунтъ! въстание на народа, за да се изгонятъ всички тирани изъ българскитѣ земи.

„Горски пѫтникъ“ е между творбитѣ на българската литература, които сѫ упражнили необикновено мощно влияние върху съвременницитѣ. Макаръ и да е написана на единъ изкуственъ езикъ, да се чете мѫчно, тя е действувала като хипноза. Учили сѫ я наизустъ, като сѫ разкривали очарования дори въ изкълченитѣ й думи — тъй тя имъ се представяла по-загадъчна, тайнствено внушителна — подобно на заклинанията и на черковния езикъ. . . Въ това отношение, днешниятъ читатель е отишълъ съвсемъ на противния полюсъ. И затова „Горски пѫтникъ“ вече нѣма никаква дейна поетична стойность. Ние днесъ дори се чудимъ, какъ тъй Раковски не е можалъ да разбере значението на живия езикъ, ами се е повелъ подиръ препоржкитѣ на архаисти като Венелина — отивайки дори до тамъ, да изяда, да изкълчва думи, за да бѫде езикътъ му по-загадъченъ и „стариненъ.“ Въ годинитѣ, когато „Горски пѫтникъ“ излиза

отъ печатъ, препирнитѣ за книжовния езикъ сѫ вече почти приключени въ полза на живитѣ говори, ала Раковски, какъвто си е билъ самостоенъ и чудакъ, искалъ да има свой езикъ — напълно хармониращъ съ романтичнитѣ му унеси и съ постоянното му чувство на противоречие съ всичко онова, което е общоприето и ясно. Въпрѣки това, неговата поема е била учена наизустъ и отъ хора като Иванъ Вазовъ, Григоръ Начовичъ, Атанасъ Илиевъ, В. Поповичъ. Тя ги е поразявала съ нѣкаква неизяснима, но мѫжествена сила. Въ нея нѣма поетическа свежесть, нѣма дори ясни образи, чужда е на всѣкакъвъ вѫтрешенъ планъ — и все пакъ е увличала и е носила свои внушения — идеи като отражение на силния духъ на Раковски, на хипнотичната му вѣра въ свободата и на стихийната страстность на езика му, който има своя логика, дири и когато недоизказва думитѣ. Тия качества на „Горски пѫтникъ“, които го сродяватъ извънредно съ „Мати Болгария“ на Бозвели, сѫ особено допадали на младежьта.

Написана въ духа на народния епосъ, издържана въ духъ почти приказно-фантастиченъ, поемата на Раковски дава и доста точни представи за положението на българитѣ подъ двойното робство, тя съдържа и много лични изповѣди на поета — тъй помага да разберемъ душата му, а чрезъ нея и душата на всички будни българи отъ онова време, презъ което хайдутството е все още най-възвишена проява на патриотизъмъ.

*

Презъ пролѣтьта на 1858 година Раковски е въ Одеса. Отсѣда въ дома на Николая Мироновича Тошковъ, за когото Павелъ Грададовъ му е писалъ предварително, че е най-добриятъ одески българинъ „за сичко щото потърсишъ.“ Н. М. Тошковъ е билъ рѣдко отзивчивъ патриотъ и щедро подпомагалъ просвѣтното и революционно българско дѣло. Съ негово съдействие, както и съ помощьта на други приятели, Раковски успѣва да получи руско поданство. По сѫщото време одеското българско настоятелство дирѣло, по искане на Херсонската духова семинария, човѣкъ за надзиратель въ пансиона при семинарията. Мнозинството отъ хората на настоятелството препоржчва Раковски и той бива назначенъ. По

това време въ семинарията учелъ и Василъ Друмевъ. Той по-късно разказва какво обаяние е ималъ Раковски надъ българитѣ въ Одеса и особено надъ младежьта въ семинарията. Българитѣ Раковски увлича съ своя патриотизъмъ и съ смѣлото си критично отношение къмъ всички лица и институти, отъ които е зависѣло народното просвѣтно дѣло. Затова и стоението му въ семинарията не е било възможно. Следъ два месеца той е уволненъ, защото влѣзълъ въ конфликтъ съ нѣкои одески първенци, които изобличилъ въ лицемѣрие и въ липса на здраво родолюбие.

Раковски събиралъ неуморно данни за българската история и материали за единъ сборникъ отъ народни пѣсни. Интереситѣ му, изобщо, сж съсрѣдоточени около две основни проблеми: — 1) история на българския народъ, която е свързана съ езика, книжнината, бита и митологията и 2) съвременно състояние на българския въпросъ — зависимо отъ политиката на европейскитѣ сили, отъ състоянието на Турция и отъ волята за свобода у самитѣ българи.

Тѣзи проблеми, които занимаватъ ума на Раковски въ Цариградъ и Котелъ, които му се изясниха въ Нови-Садъ, сега, въ Одеса, го увличатъ още по-силно, и той гледа да ги освѣтли съ нова аргументация. Тукъ той пише редица обстойни съчинения, публикувани после постепенно, нѣкои отъ които ставатъ първостепенни двигатели на българската политическа и културна идейность.

Първиятъ значителенъ трудъ на Раковски, писанъ въ Одеса, е Изтупленый дьрвишъ или Възточный въпросъ, запазенъ въ ржкописъ и издаденъ едва презъ 1884 год. въ Пловдивъ отъ сестрата на Раковски — Неша Стойкова. Тукъ, въ диалогична форма, по подобие на класицитѣ и на Бозвели, които Раковски е знаелъ добре, се разглежда т. н. „източенъ въпросъ.“ Цельта на Раковски е да се противопостави на западноевропейскитѣ писатели, които сж писали за Турция и Балканския полуостровъ. Между тия писатели е и Ламартинъ, — и неговата Histoire de la Turquie не е писана по „правиламъ повестности“, а отъ привързаность къмъ турцитѣ — „или паче отъ користи за подареная му отъ султана Меджида земя въ Мала Азия въ времени пжтешествия его въ Възтокъ. . .“ Срещу лъжитѣ на всички „турко-

привързани писатели" Раковски иска да противопостави едно точно, обективно описание за вѫтрешното състояние на Турция.

*

Своето гледище по църковния въпросъ Раковски излага въ една отдѣлна брошура, замислена и писана вѣроятно въ Одеса, а печатана въ Земунъ презъ 1860 г. — Гласъ едного българина — дето се противопоставя на Драганъ Цанковъ и на всички унияти, като подкрепя съ данни отъ епохата на Симеона и на Асеновци усилията на народнитѣ водачи въ Цариградъ за създаване самостойна българска църква. Въ тая брошура Раковски нарича Абдулъ Меджида „човѣколюбивъ султанъ" и е доволенъ, че неговото име се споменава въ литургията отъ 3 априлъ 1860 година вмѣсто това на патриарха. Тая дата Раковски посочва като най-важна въ новата българска история.

Въ края на петдесетитѣ години и въ началото на шестдесетитѣ, Раковски, макаръ и емигрантъ, остава все още здраво привързанъ къмъ вѫтрешното църковно-просвѣтителско движение. Но той внася и нови елементи въ българския политически и поетиченъ речникъ. Въ своитѣ книги величае, едновременно съ миналата българска слава, и нови, съвременни нему носители на пъленъ, независимъ български духъ — хайдутитѣ. Тѣхъ той издига като идеалъ, чрезъ тѣхнитѣ примѣри иска да начертае и друга, нова програма за самостойна дейность на българската младежь. Тая програма той изяснява и за себе си постепенно. Нейнитѣ елементи, обаче, личатъ още въ първитѣ му политически увлѣчения.

Въ Одеса Раковски работи повече като историкъ, филологъ и фолклористъ. И тази му дейность е въ пълна хармония съ политическата програма за освобождаване на българитѣ. Косвено, целитѣ на всички филологически, исторически и митологически проучвания на Раковски сѫ насочени къмъ засиляне на отбелязания войнишки български духъ и на националното българско самочувство.

До нѣкои свои познати Раковски пише писма, въ които имъ разкрива, че се занимавалъ съ сравнително езикознание, особено съ сѫщностьта на санскритския

езикъ и че билъ дошълъ до извънредно ценни „открития“. Плодъ на тия му занимания е единъ крайно оригиналенъ съ фантастичнитѣ си заключения и предположения трудъ, който сѫщо биде издаденъ следъ смъртьта на Раковски: — Ключъ българскаго языка — издава Киро Стояновъ, племянникъ на Раковски. Одеса, 1880 год. „Откритието“ на Раковски се състои въ това, че санскритскиятъ езикъ не билъ нищо друго, освенъ езика на старитѣ българи и че въ санскритската книжнина трѣбвало да диримъ „нашето старо битие“. Всички свои вѣрвания и обичаи българитѣ сѫ донесли отъ „Хиндистанъ“. Въ това може да се убеди всѣки, който би могълъ да направи сравнение между санскритската книжнина и народното българско творчество. Раковски разглобява българския езикъ — докарва го, „до първата и последната точка, на която е основанъ мислено, говорено и писмено, а по-нататъкъ отъ тая граница не може да се отиде“ — за да разтълкува единството му съ езика на индийци и перси и да докаже, че старобългарската азбука е изразъ на старо вѣроизповѣдание. Езикътъ, изобщо, е даденъ на човѣка още при „първобитното му появление на свѣта“ и е свързанъ съ религията му, отразява отношенията му къмъ външния свѣтъ . . .

Най-важната задача на Раковски е, да докаже, че българитѣ сѫ най-стариятъ културенъ народъ, че сѫ имали писменость отъ памтивѣка и че „мнимото изобретение на българската писменость отъ Кирила и Методия е една чиста басня“, измислена отъ гърцитѣ, които искатъ да затулятъ българската слава.

Нѣкои отъ тия си „основни“ мисли Раковски развива въ своята най-ценна книга, писана и издадена въ Одеса: — Показалецъ или ржководство, какъ да се изискватъ и издирятъ най-стари чърти нашего бития, языка, народопоколѣния, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч. Чясть първа. Одеса 1859. Мото: „Бащино огнище не оставяй, стари обичаи не презирай“. Тази книга е трѣбвало да бѫде последвана още отъ две, заедно съ които щѣла да представи всестранно бита, културата и историята на българитѣ и тъй да опровергае гръцки, римски и византийски писатели — нарочно Херодотъ и Тукидитъ — които сѫ писали басни и сѫ

затъмнили историята на европейскитѣ народи. Срѣдството за „опровергаване“ на тия „баснописци“ е санскритскиятъ езикъ, който „обема сички коренни речи европейскихъ языкъ“. За да изучимъ правилно старобългарския битъ, нѣма защо да четемъ гръцки и римски писатели — достатъчно е да се вгледаме добре въ българския говоримъ езикъ „кой твърде малка разлика има отъ самъскритаго и зендскаго язици!“

Освенъ тия теоретизации, къмъ които Раковски проявява постоянна склонность и които се раждатъ въ буйното му патриотично въображение, „Показалецъ“ съдържа значителна веществена часть, въ която е даденъ изобиленъ фолклоренъ и географски материалъ.

„Показалецъ“ е първата книга въ новата българска литература, която представя всестранно веществената култура на народа и отъ която лъха безкрайна, искрена любовь къмъ патриархалния народенъ животъ. Съ тия си качества тя разширява и задълбочава традицията, създадена отъ Венелинъ, Априловъ, Богоровъ, Н. Геровъ и П. Р. Славейковъ. По стѫпкитѣ на Раковски по-нататъкъ тръгна Любенъ Каравеловъ [1]. Всички първи български писатели обосноваватъ творчеството и цѣлата си дейность чрезъ живо вникване въ духа на народния животъ, отразенъ въ обичаи, вѣра, пѣсни, легенди, поговорки. Тия увлѣчения сѫ типични за българския националенъ романтизъмъ, който, разтълкуванъ по-широко, може да се постави въ пълна зависимость и хармония съ общославянския и особено съ южнославянския романтизъмъ.

*

Въ Одеса Раковски написалъ и: 1) „Нѣколико речи о Асѣню пьрвому, великому царю българскому и сыну му Асѣню второму“. 2) „Кратко разсѫждение врьху тьмния и лъжовния начала, на коихъ е основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ“ — и дветѣ издадени презъ 1860 годиаа въ Бѣлградъ.

Това сѫ два опита за обяснение историческитѣ права на българския народъ за самостойность — църковна

[1] Подробности вж. у проф. М. Арнаудовъ — „Раковски като фолклоростъ“ въ „Сборникъ въ честь на проф Л. Милетичъ“. София 1912 г. и въ „Очерки по българския фолкльоръ“. София, 1934 г.

и политическа. Въ „Нѣколико речи“ Раковски величае Симеона и Асеновци и изтъква, че при тѣхното царуване България е имала своя автономна църква. Този фактъ той подчертава като аргументъ срещу гърцй и унияти едновременно. Книгата представя разхвърлени анализи на разни моменти изъ българската история. Тамъ е обяснено кога и какъ е възникнала богомилската ересь, защо е паднала България подъ турцитѣ, какво преследва католическата пропаганда — като сж разгледани и нѣкои паметници. На мѣста Раковски цитира Паисия и повтаря неговия методъ. Отъ книгата му лъха несдържанъ гнѣвъ срещу „езуитската развратность“ и срещу византийскитѣ писатели, които изопачаватъ истинитѣ за Асеновци.

Накрай Раковски полемизира пакъ съ българитѣ унияти — особено съ Драганъ Цанковъ, къмъ името на когото сж прикачени най-отрицателни епитети. — За да покатоличватъ българитѣ, униятитѣ прибѣгватъ до какви ли не подкупи и хитрини. И Раковски се обръща къмъ сънародницитѣ си съ следнитѣ назидателни думи: — „Любезни братя българи! Нашата вѣра всѣкога е била най-добриятъ и най-милъ нашъ утешитель и нашата премила народность, ако се е между насъ утвърдила, то за туй ние сме длъжни на нашата православна прадѣдна вѣра, която сме въ точность държали и държимъ! Иначе бихме изгубили народностьта си и името си. Раздоръ прадѣднаго вѣроизповѣдания е уничтожение народности, а най-паче между народу, кой нѣма своя свобода и зависи отъ другихъ“ . . .

Въ тия думи се крие дълбоката мждрость на Раковски и голѣмото му значение като народенъ водачъ. Той знае, че най-важна, ако ли не и единствена основа за напредъка на народа е неговото духовно единство. А тъкмо това единство идатъ да поразятъ разнитѣ чужди пропаганди. — „Азъ видѣхъ въ Австрия — пише Раковски — множество сърби, които сж приели папищашка вѣра — наричани шокци — които гледатъ съ непримирима вражда на своитѣ еднородни братя православни сърби . . . Сжщото искатъ тия свети Петрови наследници да направятъ въ България . . . Вардете се, братя, отъ тия хищни вълци!“. . . По-късно въ в. „Дунавски лебедъ“ (брой. 44) Раковски, като прави исторически прегледъ на католическата пропаганда въ България, се опълчва и срещу

Щросмайера, който „подъ видомъ родолюбия льсти и мами нѣкои простодушни българи . . . Той най-много се труди въ Македония да посѣе религиозенъ раздоръ и да въведе католицизма. На негови разноски се печататъ и нѣколко книги на сръбски и български езикъ и се пръскатъ изъ Турция и льстятъ православнитѣ християни". Сжщата енергия на фразата и сжщата искрена загриженость за цѣлостьта на народа Раковски проявява и когато се противопоставя на руската политика за изселване на българи въ Русия. Въ тия именно противопоставяния трѣбва да диримъ величието на Раковски.

Другиятъ исторически опитъ на Раковски — „Кратко разсжждение върху старата повѣстность", повтаря известнитѣ вече теории за еднаквость на българския и санскритския езикъ и полемикитѣ съ гръцки и европейски историографи. Историята, подчертава Раковски, трѣбва да почива на истината, а тая истина се разкрива не отъ гръцки и римски автори, а отъ индийскитѣ и персийскитѣ. Люлката на човѣшката култура е Хиндистанъ.

Раковски дава паралелни обяснения на древноиндийската, славянска и гръцка митология. Прави и филологически открития, като следното: „Българинъ или Бльгаринъ и Булгаринъ значи человѣкъ, народъ, който ся е вѣки облагородилъ сравнително съ Еленъ или Гьркъ, живѣщъ йоще въ лѣсове и гори. . ." Можемъ да си представимъ, какъ е действувала тази своеобразна „научна" аргументация върху българското самочувство, тъй жестоко засѣгано отъ фанариотитѣ и отъ други хулители на българския родъ! Раковски, който се грижи за запазване духовното единство между всички българи чрезъ православната църква, дава въ трудоветѣ си изобилни внушения за закрепване и разпалване на българското национално чувство. Въ тия две посоки се движи неговата дейность въ Одеса — по тѣхъ той стига до пълно единение съ народната душа и става истински тълкуватель и творецъ едновременно на историческия моментъ. Той създава литература, която по-късно е изоставена, поради своеобразния й езикъ и поради липса на елементарна съобразителность съ научнитѣ факти — но която на времето си играе решителна роль, като дава сили и широки перспективи на българина, като заздравява самосъзнанието му и внушава воля за подвизи.

*

Раковски разбралъ, че въ Одеса, и изобщо въ Русия, не ще може да осѫществи плановетѣ си и решилъ да се премѣсти по-близу до България. Той пѫтувалъ изъ разни мѣста на Влашко и въ началото на м. мартъ 1860 година се озовалъ въ Бѣлградъ. Намѣрението му било да отпечати книгитѣ си, писани въ Одеса, и да се върне въ Влашко или Русия, но останалъ въ сръбската столица.

Князъ Михаило Обреновичъ се явявалъ застѫпникъ на една славянофилска програма и будѣлъ много надежди всрѣдъ българската младежь. Стѫпилъ за втори пѫть на престола презъ есеньта на 1860 год., следъ смъртьта на баща си Милоша, Михаило повежда решителна противотурска политика. Още при първото си князуване (1840—1841) той е насърдчавалъ въстанията въ България и Босна (Нишкото въстание отъ 1841 год.), а сега вече има предварително уяснена програма за постепенно отстраняване на всѣка зависимость отъ турцитѣ и за обща дейность съ другитѣ християнски народи на Балкана, чрезъ които догонва разширение на сръбското княжество. Всичко това става точно по времето, когато Раковски е въ Бѣлградъ. Той се познавалъ съ Михаило още когато последниятъ, приживе на баща си, е държалъ върховното командуване на сръбскитѣ войски. Като князъ, Михаило засиля връзкитѣ си съ Раковски и го увлича въ единъ планъ за съвмѣстна дейность.

Отъ 1 септември 1860 год. Раковски започва да издава въ Бѣлградъ седмиченъ вестникъ Дунавски лебедъ, пробниятъ брой на който бѣ отпечатанъ още презъ 1857 г. въ Нови-Садъ. Осѫществява една стара, мила и постоянна своя мечта. Този „граждански, любословни и забавни вестникъ“, отъ който излизатъ 62 броя (248 стр.) има епохално значение за българската общественость и за българската култура. Чрезъ него се е давала насока на общественото мнение по всички дейни въпроси на времето.

На първо мѣсто „Дунавски лебедъ“ отразява мнението на своя редакторъ по важния проблемъ за българскитѣ систематични изселвания въ Русия. Точно по онова време се подписва между Русия и Турция спогодба за размѣна на населения: отъ Турция да заминатъ за Русия българи изъ Видинския край, като на тѣхно мѣсто

дойдатъ татари. Подбуждани отъ руски агенти и отъ турцитѣ, много българи ставатъ жертва на тая жестока спогодба. Раковски вижда какви трагични последици може да има изселването, и веднага застава решително срещу руската политика по този въпросъ. Той решава да замине за Русия и тамъ прѣко да влияе за спиране на изселването. Снабденъ съ препоржчителни писма до московския митрополитъ и до директора на Азиятския департаментъ Е. П. Ковалевски, той тръгва презъ юлий 1861 г. за Одеса. Стигналъ тамъ, Раковски взема нови препоржки, влиза въ връзка съ видни българи и руси и се готви да отиде въ Москва, пъкъ дори и въ Петербургъ, за да се опълчи срещу пагубната политика по изселването, но нѣкои българи, на първо мѣсто Н. Х. Палаузовъ, осуетили тая му програма, като го представили за върлъ русофобъ и опасенъ човѣкъ. Клеветата на Палаузова извиква негодуване всрѣдъ повечето одески българи, особено у младитѣ. В. Друмевъ — тогава семинаристъ — се зарича да отмъсти на Палаузова . . . Все пакъ, Раковски можалъ да обясни на нѣкои голѣмци въ Русия, между друго и на министра на вѫтрешнитѣ работи князъ Горчаковъ, че преселението е „разорително за българитѣ и пагубно за Русия.“ Генералъ Стремоуховъ обещалъ да прати телеграма до руския консулъ въ Видинъ да спре изселванията. Обещанието не било изпълнено. Консулътъ засилилъ пропагандата си.

Раковски се връща въ Бѣлградъ и започва ядовита борба срещу руситѣ. Въ „Дунавски лебедъ“ той помѣства статии за тѣхнитѣ консули и агенти, катонарича политиката имъ подла и предателска.

Раковски издава и нарочита брошура Преселение въ Русия, или руската убийственна политика за Българыты, отпечатана презъ пролѣтьта на 1861 год. (второ издание 1886 год.). Въ нея най-напредъ се изтъква каква власть надъ човѣка има отечеството — „най-святото нѣщо на свѣта.“ После се подчертава, че ония човѣци, които постоянно скитатъ и „не знаятъ нищо за общото си отечество“ сѫ подобни на „безсловесни животни“ — тѣ сѫ укорявани отъ всички съ презрителното име скитници!

Раковски винаги е ржководенъ отъ дейно и страстно патриотично съзнание. То диктува и страницитѣ на

казаната брошура, която завършва съ горещъ позивъ къмъ сънародницитѣ:

— „Какъвъ тежъкъ грѣхъ вие, мили българи, вземате отгоре си! Вие ставате убийци на децата си, на домородствата си? . . . Де оставяте дѣдови и бащини гробове? Тѣхнитѣ души и сѣнки ще ви преследватъ, дето и да идете, и всѣкога ще ви мѫчатъ душевно, като ще ви казватъ: „О, неблагодарни синове! Де оставихте нашитѣ кости? . . . Ние сме ви родили и отхранили, оставили сме ви домове, лозя, ниви, ливади и други домашни потрѣбности, а вие, о неблагодарни синове, оставяте всичко да запустѣе и отивате въ оная пуста и омразна земя, за да си пъхнете вратоветѣ въ желѣзенъ яремъ! Каква нужда, какви насилия ви накарватъ на това скитничество? Знаете ли вие, че ние сме търпѣли повече отъ четиристотинъ години делии, кърджалии, капасъзи . . . и пакъ сме увардили бащиното си свето огнище. А вие. . . за голи само обещания ставате убийци на себе си, на женитѣ си и на децата си? О! вашитѣ души на онзи свѣтъ ще бѫдатъ наказани. . . а тѣлата ви ще теглятъ на този свѣтъ руското робство и съ кървави сълзи ще прекарате злочестия си животъ! . . . Не е ли срамота за васъ, о видински българи, да ви замѣнятъ съ татари и да правятъ съ васъ трампа, като съ коне или волове!..“

Въ тия лирически фрази е отразена сантименталната природа на Раковски и непристорената му любовь къмъ родната земя — символъ на Родината. Земята е наша майка, съ нея ни свързва не само трудътъ, чрезъ който живѣемъ, но и кръвьта ни, душата ни, откърмена врѣдъ роднитѣ красоти и немислима безъ националнитѣ традиции, безъ нашитѣ близки, нашитѣ обичаи, идеали. Руситѣ, които откѫсватъ части отъ народа, посѣгатъ на националното ни единство.

Русофобството на Раковски иде и поради рускитѣ официални противодействия по българскитѣ църковни борби. И това имъ поведение е изобличено въ разглежданата брошура — като е изтъкнато, че Русия предпочита българитѣ да робуватъ на фенерското духовенство, отколкото да получатъ свое самостойно свещенство — защото се страхува, че нѣма да може по-нататъкъ да „разорява българския беденъ народъ.“

*

Втори важенъ въпросъ, по който Раковски заема ясно, категорично становище въ Бѣлградъ, е този за самостойната българска църква. Въ отношенията му къмъ борцитѣ срещу Фенеръ тукъ, всѫщность, нѣма нищо ново. Раковски продължава да е все сѫщиятъ пламененъ апостолъ на борбата срещу фанариотитѣ. Въ „Дунавски лебедъ“ той пише дълги статии, които издава и като отдѣлни брошури — „Българскый за независимо имъ свѣщенство днесъ възбуденъ въпросъ“ и „Отговоръ на богословская гръцка брошура“ (1860 год.), — въ които излага историята на църковния въпросъ. Поводъ за да напише първата статия му дава едно изложение по църковния въпросъ, печатано въ „Рускыя Вѣдомости“ (1859), въ което се защищавала гръцката Патриаршия срещу българскитѣ домогвания за самостойна църква.

Най-ясно, съ задълбочаване въ културно-историческия и нравственъ смисълъ на църковната борба, Раковски се е изказалъ въ една книга, излѣзла презъ 1864 год. въ Букурещъ на български и румънски езици, пакъ отпечатъкъ отъ вестникъ (отъ издавания въ Букурещъ „Будущность“): — Българскый вѣроизповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ и голѣмая мечтайна идея панелинизма. Въ този трудъ, органически свързанъ съ издаденитѣ въ Бѣлградъ две брошурки, се изнасятъ нови аргументи за изобличаване на панелинизма. Раковски зове българитѣ да се пазятъ отъ гръцкитѣ хитрости, защото „много клетници, заблудени българи, предпочитаха вмѣсто матерния си езикъ, да говорятъ гръцки, а най-срамно е, че тѣ криеха и народното си име българинъ!“ Дадени сѫ много фактически материали за българо-гръцкитѣ отношения, за католическата пропаганда, особено за ролята на Йосифъ Соколски и Драганъ Цанковъ, за отношението на европейскитѣ дипломатически представители въ Цариградъ къмъ българския църковенъ въпросъ и т. н. Раковски цитира гръцки и европейски историци, полемизира съ тѣхъ и следъ всестраннитѣ си освѣтления по гръцката политика дава следнитѣ съвети на българитѣ: — „Да се бранимъ, братя, съ всички възможни срѣдства и жертви. А тая наша отбрана не може да има друго посилно оржжие, освенъ: а) разпространение на българския

езикъ навсѣкѫде, дето живѣятъ българи; б) вдъхване въ сърдцата на младитѣ любовь къмъ наука и образование. . . А най-главно и най-важно е: възобновяване на народното свещеноначалничество и окончателно прекѫсване на всѣко сношение съ гръцкото, безъ да измѣняваме прадѣдното си вѣроизповѣдание."

Раковски подчертава, че вѣроизповѣдният въпросъ е „най-голѣмото дѣло, което трѣбва да занимава всѣки българинъ", — той е „свята длъжность", отъ него „зависи смъртьта или живота на българската народность." Всички българи трѣбва да се обединятъ като единъ около „едно общо мнение и действие", та да изпѫдятъ гръцкитѣ духовници изъ българскитѣ земи.

*

Раковски е убеденъ, че познава интимнитѣ намѣрения на европейскитѣ политици. Той е разбралъ, че „най-голѣмото европейско старание е да се утвърди турското царство цѣлокупно и да се уведе въ него общо преобразование прилично и сходно на днешния вѣкъ". Затова една отъ най-важнитѣ задачи на „Дунавски лебедъ" е да освѣтлява чужденцитѣ по работитѣ въ Турция и особено по българското движение за църковна независимость. За тая цель Раковски печата въ вестника си и статии на френски езикъ. Българитѣ сѫ трудолюбиви стопани, които доставятъ на Европа храни, вълна, конопъ, ленъ, памукъ, коприна, кожи, розово масло, тютюнъ, масла, бубено семе, оризъ, желѣзо, добитъкъ, медъ, восъкъ . . . „А колко европейски производи влизатъ въ България — то е знайно отъ разнитѣ панаири, които ставатъ всѣка година по разни мѣста. Колко пристанища и градища брои България — и то е знайно . . . Европа има голѣма взаимна полза отъ българския народъ и затуй трѣбва да обърне внимание къмъ него". Получи ли веднъжъ своя свободна иерархия, този народъ ще се отдаде спокойно на своя трудъ, ще увеличи производитѣ си, което „всѣки спекулантъ европеецъ може да провиди твърде добре".

Въ статия за политиката на Наполеона III (бр. 10), Раковски изтъква, че свѣтътъ е призналъ вече едно ново народно право — и то е: — „всѣки народъ да се освободи отъ насилията и отъ мѫчителствата и да си избере владѣтель чрезъ обща народна воля".

Но покрай тия „легални", благосклонни къмъ турската политика статии, Раковски пише и остри критики на вѫтрешния редъ въ Турция. Той изтъква, че поданицитѣ на султана сѫ достигнали до положение да не могатъ да търпятъ беззаконията на чиновницитѣ. И тукъ той пакъ настоява за прилагане на правàта дадени съ Хати-хумаюна, но езикътъ му подсказва и едно едва прикривано революционно настроение: — „Най-миролюбивиятъ и най-слабиятъ народъ, когато достигне до такова едно жалостно положение, презира вече всѣка опасность и решава се храбро да се хвърли въ най-голѣмитѣ крайности". (бр. 56). Ако не е билъ длъженъ да се съобразява съ положението на Сърбия, която му е дала гостоприемство, Раковски лесно би миналъ линията на дипломатическитѣ пожелания, за да развие отново мислитѣ си за бунтъ, да призове образитѣ на хайдути и революционери...

*

Заедно съ статии по международната политика, по източния въпросъ и по борбитѣ на българитѣ за църковна независимость, Раковски помѣства въ „Дунавски лебедъ" литературни материали, народно творчество и многобройни дописки изъ българскитѣ земи, въ които се даватъ сведения за живота на народа ни. Тамъ се печата Житието на Софроний Врачански (бр. 55 и нат.), Ода на Софроний отъ Димиеръ Попски (бр. 54), стихотворенията „Тѫга за югъ" и „На чужбина" отъ Константинъ Миладиновъ. Въ бр. 6 и 7 той публикува една изпратена му отъ Букурещъ пѣсень за Индже войвода и я придружава съ обстойни фолклорни и исторически обяснения за народнитѣ пѣсни (които дѣли на баснословни, исторически, любовни и юнашки) и за Индже войвода.

Съ тая широка програма, „Дунавски лебедъ" е упражнявалъ първостепенно влияние вѫтре въ българскитѣ земи, кѫдето е билъ доста разпространенъ, и въ чужбина, между нѣкои дипломати, които сѫ го получавали и насърдчавали. На 1 февруарий 1861 год. Раковски пише на Дайнелова: „Спомоществователитѣ достигнаха до 410, а важно е, че и принцъ Наполеонъ е спомоществователь . . . Сега ми се допустна свободно да ходя по цѣлата австрийска държава и отъ този брой изпратиха на нѣкои французки и нѣмски редакции. Този листъ почва да ходи свободно въ

Австрия и презъ тамо за цѣла Европа. Тука . . . сички консули станаха спомоществователи, а отъ Виена ми дойдоха други, между които и руската тамошна амбасада за 2 листа. Въ Петроградъ го приема и князъ Горчаковъ, министръръ на външнитѣ работи, а надѣвамъ се да го приематъ още мнозина".

По времето на „Дунавски лебедъ" излизатъ въ Цариградъ още два български седмични вестника — „Цариградски вестникъ" (1848—1861, редактиранъ сега отъ Александъръ Екзархъ) и „България" (1859—1863, редактиранъ отъ Драганъ Цанковъ) — но тѣ не могатъ да се сравняватъ съ вестника на Раковски нито по ширина на програмата си, нито по смѣлостьта на своя езикъ. Раковски има дълбоко перспективно виждане за сѫдбата на народа си, познава добре чуждитѣ интереси, свързани съ тая сѫдба и знае да даде разумни препоржки на ония, които рѫководятъ възроденитѣ и организиращи се вече българи. Неговото слово, макаръ и архаично, макаръ и повлияно доста чувствително отъ сръбския книженъ езикъ, е действувало като магия съ своя вѫтрешенъ огънь и съ смѣлостьта, съ която е разкривало народнитѣ идеали. Никой другъ не е действувалъ тъй насърдчително на българската национална ревность, никой не е вдъхвалъ — вече съ „научни" и „исторически" аргументи — такава вѣра у българина и не му е възлагалъ тъй сложни и велики задачи. Читателитѣ на „Дунавски лебедъ" може би не всѣкога сѫ възприемали схващанията на Раковски, но тѣ винаги сѫ се заразявали отъ неговия пламененъ патриотизъмъ и отъ силната му вѣра въ бѫдещето на България. . .

Но и „Дунавски лебедъ" не е можалъ да живѣе дълго. На 24 декемврий 1861 година излиза неговиятъ 62 и последенъ брой, въ който се известява, че българитѣ не знаели да оценятъ заслугитѣ на вестника, не го подкрепяли достатъчно и той трѣбвало да спре. . . Отъ тукъ нататъкъ, изоставилъ малко книжовната работа, Раковски съсрѣдоточава силитѣ и тактиката си въ друга народо-полезна, исторически важна деятелность.

*

Князъ Михайло минавалъ за славянофилъ и мечтаелъ да създаде южнославянско царство. Много млади

и стари българи гледали съчувствено на неговитѣ усилия. Въ Бѣлградъ имало доста български студенти, готови да му помагатъ.

Първа цель на Михайло била да освободи Бѣлградъ, Смедерево, Соколъ, Шабацъ и др. сръбски градове отъ турскитѣ гарнизони и да премахне зависимостьта си отъ султана. Затова той, освенъ засилянето на сръбската армия, предприелъ преговора и съ българскитѣ емигранти, като възложилъ на Раковски да организира една легия отъ около 1,000 души, която да действува заедно съ сръбската войска. Раковски влиза въ връзка съ по-събудени българи вжтре въ Турция, въ Влашко и Русия и скоро събира около себе си една значителна група. Въ нея влизатъ и Левски, Ильо войвода, Стефанъ Караджа, Василъ Друмевъ (дошълъ нарочно чакъ отъ Одеса), В. Д. Стояновъ, Ив. Касабовъ и др. По всички български земи се разчува, че въ Бѣлградъ има вече организирана българска легия и че скоро ще се предприематъ решителни действия срещу Турция. Панайотъ Хитовъ получилъ въ Балкана писмо отъ Раковски, съ което е предупреденъ да бжде готовъ: — около Петровдень (1862) Раковски щѣлъ да прати човѣкъ, който да имъ каже какво да правятъ. Писмото завършва: „Отечеството ни скоро ще се освободи. Пригответе се!“

Къмъ края на 1861 год. Раковски изработилъ единъ „Планъ“ за освобождение на България. Въ него се подчертава, че „народний духъ навсѣкжде е приготвенъ за въстание“, но че трѣбвало „единъ добре въоржженъ полкъ отъ 1,000 добри, избрани и окървавени въ бой люде, съ два горски топа, съ 4 тобуши и 4 тржби и съ два хирурга и сто конници да се спустне тайно презъ Княжевацъ по Балканския хребетъ и да върви по Балкана право за Търново. . .“ Отъ тамъ да се даде сигналъ за въстание. Полкътъ, щомъ се спустнелъ въ Балкана, трѣбвало да създаде: 1) едно временно управление, 2) да развали всички главни пжтища, 3) да държи непрекжснати връзки съ сръбското върховно правителство, 4) да превземе Свищовъ и да влѣзе въ сношение съ Влашко... Всички подготвени за бой българи отъ Гърция, Русия, Румъния щѣли да дойдатъ на помощь, заедно съ народнитѣ войводи.

Презъ юний 1862 год. Раковски, заедно съ Д-ръ

Рашко Петровъ, Д. Павловъ, С. Ивановъ, Ив. Касабовъ и Ив. Грудовъ, изработилъ „Статутъ за едно привременно българско началство въ Бѣлградъ", което да „отправлява всички ония дѣла, касающи се по всеобщото българско въстание." Председатель на началството е Раковски. [1]

Въ Бѣлградъ вече се водѣлъ бой съ турския гарнизонъ — и явно е, че Раковски ималъ нужда отъ единъ такъвъ „Статутъ", който опредѣля нѣкакъ по-официално неговата ржководна роля. Преди това, той се е споразумѣлъ съ видни и богати българи въ Влашко, Виена, Русия, които дали парична помощь за издръжка на легията. [2] Самъ Раковски взелъ значителна сума отъ бившия Молдовски князъ, Конаки Богориди, който мечтаелъ за българския престолъ и насърдчавалъ бѣлградскитѣ бунтовници.

Сръбското правителство въоржжило легията. Раковски се обзавелъ богато, ходѣлъ съ особена униформа като военоначалникъ, ималъ свой файтонъ и отивалъ на приемъ при княза винаги придружаванъ отъ коненъ конвой. Всичко това му давало авторитетъ и външенъ блѣсъкъ на князъ — по то дразнѣло оная българска демократичность и скромность, която самъ Раковски порано бѣ изтъкналъ като типична за народа си. . . Мнозина отъ младитѣ му другари, особено Ив. Касабовъ, не гледали съ добро око на тия дворцови склонности у своя водачъ, както и изобщо на неговитѣ властнически, достигащи до деспотизъмъ, обности. И изникнали недоразумения. [3]

Легията била дисциплинирана по войнишки. Имала своя униформа отъ бѣлъ шаекъ и калпаци съ левчета, а самиятъ Раковски носѣлъ разкошна пелерина, мундиръ съ червени гайтани и сърма.

Следъ неуспѣшни преговори между Бѣлградъ и Цариградъ, на 3 юний избухватъ кървави инциденти въ

---

[1] Вж. подробности у Д. Т. Страшимировъ — „Комитетското десетилѣтие — 1866—1876" въ „България 1,000 години — 927—1927", изд. М-вото на нар. просв., стр. 811 и нат.

[2] Вж. у Ив. Касабовъ — „Моитѣ спомени отъ възраждането на България съ революционни идеи", София, 1905, стр. 27.

[3] Подробности вж. у Ив. Касабовъ и у Д. Т. Страшимировъ.

сръбската столица между сърби и турски войници. Турската артилерия обстрелва отъ крепостьта сръбскитѣ части на града. Започва една борба, която продължава два месеца, безъ да е обявена официална война. Българитѣ, предвождани отъ Раковски и Ильо войвода, се биятъ храбро и будятъ общо възхищение. Тукъ и Левски проявява своята чутовна смѣлость. . . Всички сѫ въ очакване, че ще избухне войната, която ще доведе и до освобождение на България. Самъ Раковски написалъ прокламация, която трѣбвало да пръснатъ, следъ като минатъ границата на пѫть за Търново, дето да обявятъ българската независимость. „Мили братя българи! — обръща се Раковски къмъ народа. Ставайте, братя, на орѫжие мало и голѣмо за нашата мила свобода и независимость! Турското царство вече пропада. Тѣ сѫ вече изгубили военния си духъ, отдали се сѫ на разслаба и разкошъ, осиромашели сѫ и оголѣли; нѣматъ вече сребро и злато; тѣхното число сравнително съ насъ е нищожно... Примѣръ нека ни бѫде Херцеговската и Черногорската война, дето нищо не могатъ да сторятъ толкова време!“

Повтаря се пакъ старата мисъль на Раковски за помощь отъ Европа, но следъ като българитѣ покажатъ, че сѫ достойни за свобода; на край се подчертава: „Нека никой не мисли, че свободата се добива безъ кръвь и безъ скѫпоценни жертви! Нека никой не чака отъ другиго да го освободи. Нашата свобода отъ насъ зависи. . .“ Прокламацията носи дата 1 августъ 1862 год. и е подписана отъ „Народный войвода Г. С. Раковски.“ Тя, обаче, не е достигнала до народа, по простата причина, че и самата легия не тръгнала за Балкана.

Събраната въ Цариградъ конференция отъ представители на великитѣ сили дала известни удовлетворения на сърбитѣ. Турскитѣ гарнизони трѣбвало да се оттеглятъ отъ сръбскитѣ крепости, а сърбитѣ се отказали отъ намѣрението да воюватъ. Князъ Михайло, като постигналъ цельта си, разтурилъ легията на Раковски.

Всичко това покрусило и отчаяло не само Раковски, но и всички българи, особено хайдутитѣ и младежьта. На Панайотъ Хитова Раковски пише да се пази да не повдига бунтъ, защото „изъ Сърбия нѣма нищо да бѫде. Сърбитѣ се помириха съ турцитѣ!“ Стариятъ войвода признава: „Когато чухъ това известие, насмалко щѣхъ

да полудѣя. Ние очаквахме тая буна въ продължение на толкова години, а тя не можа да просжществува баремъ една недѣля! Какво да се прави? Нашето положение бѣше незавидно, защото множество българи бѣха напустнали работитѣ си и изпродали имането си. . .“[1]

*

Неуспѣхитѣ отъ 1862 година и поведението на сръбската власть будятъ у Раковски горчиви размисли. Презъ 1868 год. той се заема да напише цѣла книга: „Политическитѣ отношения сръбскаго княжества съ България въ днешнитѣ времена“, отъ която имаме запазенъ само единъ откжсъ. Тамъ Раковски изказва възмущението си отъ неискреностьта на сръбскитѣ управници, които не вървятъ „въ правиятъ пжть на съседството и братството.“

Като разсжждава за своята легия, Раковски изтъква, че тя е постигнала известни резултати. На първо мѣсто, показала е на европейцитѣ и на всички славяни, че българитѣ не сж само мирни орачи, кротки занаятчии и търговци, но че при тия си отлики, тѣ сж запазили стария си воененъ духъ и пакъ сж храбри, неустрашими юнаци... „Годината 1862 трѣбва да остане за българитѣ забележителна и да се брои като първа стжпка къмъ политически независимъ животъ.“

Князъ Михайло ценѣлъ качествата на Раковски и не искалъ да скжса лесно връзкитѣ си съ него. Презъ пролѣтьта на 1863 година Раковски заминава съ параходъ презъ Триестъ за Атина, дето стои нѣколко месеца, срѣща се съ ржководителитѣ на държавата и войската, съ видни частни лица и гледа да ги склони за общо дѣло на балканскитѣ християни срещу Турция. Той е пратенъ тамъ отъ сръбския и черногорския князе, за да провѣри състоянието на гръцката общественость и да разбере, да ли би могло да се образува единъ съюзъ за борба съ Турция. Въ срещитѣ си съ гръцки общественици Раковски говорилъ остро за европейското коварство и наблѣгалъ, че спасението на балканскитѣ народи зависи отъ тѣхъ самитѣ. Той убеждавалъ водачитѣ на гръцката войска, че при едно „комбинирано между

[1] „Моето пжтуване по Стара планина“, София, 1934 г.

Сърбия, Черна-гора и Гърция движение противъ Турция, България ще може да извади най-малко 20,000 доброволци за пръвъ пѫть“ ...[1]

Но, по всичко личи, гърцитѣ не сѫ се увличали твърде въ перспективитѣ, които имъ е черталъ Раковски. Тѣ сѫ надменни, заети съ своитѣ мечти за възстановяване на византийската империя.

Раковски правилъ своитѣ официални посещения заедно съ черногорския капитанъ Петъръ Поповичъ, неговъ другарь и адютантъ — билъ винаги празднично облѣченъ, съ бакенбарди, съ цилиндъръ и бамбуковъ бастунъ — изобщо ималъ всички външни отличия на важенъ дипломатъ. Дипломатическата му мисия, обаче, не успѣла по вина на гърцитѣ. Добре го посрещнали и му се радвали само старитѣ революционери-българи, които живѣели въ Атина.

*

Презъ августъ 1863 година Раковски се озовалъ въ Букурещъ. Разочарованъ отъ мисията си въ Атина, недоволенъ отъ князъ Михайло и отъ сръбската шовинистична интелигенция, което изразява въ цитирания вече трудъ, той се опитва да върши общо дѣло въ румънитѣ. Убеденъ е, че българи и румъни трѣбва да се разбератъ и заедно да дирятъ народностнитѣ си и исторически права. Така мислятъ и мнозина видни румъни. Тукъ Раковски скоро влиза въ връзка не само съ представители на българската емиграция, но и съ първостепенни румънски общественици и учени. Лично князъ Куза го познавалъ отъ по-рано и сега го вика на ауденция. Двамата се разбрали по необходимостьта отъ единъ българо-румънски съюзъ и установили програма за обща дейность. Князътъ обещалъ парична помощь за издаването на единъ вестникъ, който да се списва на български и румънски езикъ; обещалъ сѫщо да въоржжи 25 български чети отъ по 31 четника.

Раковски е приятелъ съ бележития румънски философъ и писатель проф. Богданъ П. Хъждеу, който поелъ редактирането на румънската часть на новия вестникъ. „Обявление“ за този вестникъ Раковски издалъ още на

[1] Вж. подробности у Марко Д. Балабановъ — „Годявката на Раковски“ въ сп. „Лѣтописи“, год. I, стр. 71 нат.

2 ноември 1863 год. Той ходилъ изъ разни градове на Румъния, гдето имало повече българи и основалъ нѣщо като акционерно дружество, което да издава вестника. Успѣлъ да събере 800 жълтици и на 8 мартъ 1864 год. издалъ първия брой на „Будущность — вѣстникъ гражданскы, любословны и търговскы", който обещава да дава уводни статии за европейската политика къмъ българи и румъни и изобщо къмъ еднороднитѣ и християнскитѣ народи въ Турция. „Любословната" часть има за цель да докаже, че българи и румъни винаги сѫ живѣли братски, запазили сѫ еднакви обичаи, пѣсни, обреди . . . „А важно е, че и днесъ тия два народа живѣятъ въ съгласие и любовь... Следъ падането на България подъ турско иго, Румъния, която запази политическитѣ си права, всѣкога е била свободно и непохитно прибѣжище за българитѣ, а селскиятъ домъ на румънеца е отворенъ съ сърдечно гостоприемство за българина." Въ търговската часть, освенъ обичайна информация за търговията по Дунава, въ Цариградъ и далечни пристанища, вестникътъ обещава да отдѣля особено внимание за „новоизнамѣрени машини и други орѫдия, полезни за орачество и въобще за земедѣлие..." Но и за „Будущность" най-важенъ остава източниятъ въпросъ, който „никога не се е подвижилъ по-силно, отколкото въ наши дни..." „Ние се намираме, пише съ свойствения си патосъ Раковски, — всрѣдъ единъ голѣмъ океанъ, отъ който не можемъ изплува другояче, освенъ чрезъ насъ си, чрезъ нашитѣ вещественни, нравствени и умствени сили. Българи и румъни отвсѣкѫде! Ключътъ на Източния въпросъ е въ наши рѫце!..."

Статиитѣ на „Будущность" се печататъ на български и румънски езици и разискватъ главно: състоянието на Турция, българския вѣроизповѣденъ въпросъ, държането на гърцитѣ и социалното положение на румънския селянинъ. И тукъ Раковски изобличава западноевропейскитѣ държави, които се рѫководятъ само отъ своята алчность и не оставятъ източния въпросъ да се разреши отъ народитѣ, между които този въпросъ се е породилъ, „които ако и да не сѫ имали досега гласъ между гражданския свѣтъ, никога не сѫ се отказвали отъ народното си право."

Гъркофобията на Раковски се сподѣля отъ почти

всички тогавашни румънски вестници и отъ румънското общество, което е водѣло и успѣшно завършвало борбата си за изземване на монастирскитѣ имоти, владѣени до тогава отъ гръцки калугери (1/3 отъ обработваемата площь въ Румъния), и за въвеждане въ черквитѣ на румънски вмѣсто гръцки езикъ. Вестникъ „Бучиумулъ“ пише една седмица следъ излизането на първия брой на „Будущность“ уводна статия, въ която изтъква, че гръцката денационализаторска политика е създала цѣлъ кръстоносенъ походъ противъ гърцизма. „Тоя кръстоносенъ походъ тия дни вдига още едно знаме — „Будущность“, което се развѣва така величествено и се държи тъй високо отъ силнитѣ мищци на Г. С. Раковски.“ „Бучиумулъ“ хвали „жизнеността и упоритостьта на 6—7 милиона българи, които героически бранятъ своята народность“.

Напредничавата, народната румънска интелигенция е обичала Раковски и заради застѫпничеството му за румънскитѣ селяни. — „Ние мислимъ — пише Раковски — че не е възможно да сѫществува румънинъ, който да каже, че на селянина не трѣбва да се дава земя, не трѣбва той да стане собственикъ на огнище, да има отъ какво да живѣе и да бѫде свободенъ, равноправенъ.“ По-рано, когато описваше на бѣгълцитѣ отъ Видинско мрачнитѣ страни на живота въ Русия, Раковски подчертаваше, че тамъ селянинътъ е робъ, крепостенъ и живѣе много по-зле и отъ най-бедния българинъ. И сега, въ Румъния, той пакъ въстава срещу икономическото потисничество на чокоитѣ. Той не е забравилъ и българскитѣ чорбаджии, които изобличава още въ „Неповиненъ българинъ.“ Но въ Румъния чокоитѣ сѫ силни — отъ тѣхъ е зависѣло излизането на „Будущность“. И тъкмо защото Раковски не е можалъ да се разбере съ тѣхъ, вестникътъ му следъ десетия си брой престаналъ да излиза.

Тия хора, въ главитѣ на които, по израза на Раковски, „билъ влѣзълъ олигархически духъ“ и които искали всѣко народно дѣло да става по тѣхна воля, отказали да помагатъ за излизането на „Будущность“. Раковски се надѣвалъ следъ единъ месецъ да намѣри срѣдства и да поднови вестника си. Отправилъ позивъ за помощь до всички българи — но не успѣлъ. Два месеци следъ спи-

рането на „Будущность“, на 19 юлий 1864 година издалъ, пакъ на български и румънски, първия брой на в. Бранитель съ подкрепата тъкмо на тия чорбаджии, които е нападалъ и мразѣлъ. Затова и „Бранитель“, въ програмата на който се казва, че нѣма да говори противъ никое правителство и нѣма да води лична полемика, не носи името на Раковски и спира следъ първия си брой.

Румънитѣ при князъ Куза сж посрѣщали радостно всички почини на Раковски. Два дни следъ излизането на „Будущность“ голѣмиятъ общественикъ и публицистъ К. А. Росети пише въ „Румънулъ“: „Подъ редакцията на Раковски започна да излиза единъ новъ вестникъ, който, наклонни сме да мислимъ, ще вдигне голѣмъ шумъ. Вестникътъ ратува за правата на народноститѣ и за тѣхното съюзяване. Тая е и нашата програма. Ние искаме не само съюзъ, но и конфедерация на дунавскитѣ народи. Първиятъ брой на „Будущность“ показва, че той ще ратува за споразумение специално между българи и румъни. Това е било, е и ще бжде и наше желание. Затова посрѣщаме съ радость вестника на г. Раковски и му пожелаваме пълненъ успѣхъ. Заедно съ него и ние ще ратуваме, щото принципътъ на федерацията да стане убеждение и желание на всички, така че единъ день тя да стане действителность“.

*

Въ Букурещъ Раковски осжществява една отдавнашна своя мечта: издава списание Българска старина, единственъ брой (208 стр.) Програмата му е широка: — 1) да публикува и обяснява стари паметници, 2) да дава филологически обяснения за древностьта на българския езикъ, 3) да сравнява българския езикъ съ санскритския и зендския, както и съ други мъртви или живи езици, 4) да изследва обширно българската история, като дава ликоветѣ на стари богове и богини, 5) да тълкува, чрезъ сравнителни изучвания, българскитѣ обреди и обичаи, 6) да публикува материали по стара и нова история споредъ наши народни източници, както и да обяснява гръцката и влахо-богданската стара история, 7) да печата български литературни творби и 8) да изяснява църковния въпросъ.

Статиитѣ, публикувани въ „Българска старина“, по-

втарятъ известнитѣ вече отъ „Показалецъ“ и „Ключъ българскаго язика“ теории на Раковски за старинность на българския езикъ. — Човѣшкиятъ родъ води началото си отъ Индия — това Раковски доказва, между другото, и съ цитати отъ V. Cousin, G. Pauthuer, C. Bader, Хумболдъ, Максъ Мюлеръ. Най-стари езици сѫ санскритскиятъ и българскиятъ. Етимологията на първия е обяснена тъй: „Европейскитѣ учени пишатъ Sanskrit, вмѣсто Samskrit, както е писано на него езикъ, но то не е истинското и правото. Тая речь е съставена отъ sam, което на самскритъ е усилително мѣстоимение, и отъ scri-ta, което значи тайно; самскритъ = най-тайнствения, святъ езикъ . . . Речьта сам-скритъ е и наша чиста българска речь, въ сѫщото значение, въ което я вематъ индийскитѣ учени“... Сѫщиятъ „сравнителенъ“ методъ е употрѣбенъ отъ Раковски, за да се докаже, че и всички български обреди, легенди, обичаи, пѣсни и т. н. сѫ отъ старинно, хиндистанско потекло. Той полемизира съ Шафарика и Хилфердинга по произхода на българитѣ — особено го дразни татарската теория, — полемизира и съ гърцитѣ, които изкарва едвали не нѣкакви зли ренегати отъ българска народность. Навсѣкѫде Раковски дава изобилни „доказателства“. Тѣзи доказателства нѣматъ, разбира се, никаква научна стойность, но тѣ свидетелствуватъ за единъ извънредно подвиженъ умъ и за фантазия, която не знае граници, когато трѣбва да се рисува величието на собствения народъ. Съ всичко това той е упражнявалъ решително влияние надъ младитѣ си съвременници, които отъ всички български краища сѫ му изпращали поздрави и благословии, наричали го „новъ Венелинъ“ и го увѣрявали, че „даже всичката природа, която живѣе и расте въ България“ му праща възторжени поздрави. „Шафариковци, Карамзиновци и Хилфердинговци нека лапатъ вѣтъръ“ заедно съ всички, които сѫ унижавали народа ни. „Българска старина“ е била посрещната добре дори отъ нѣмския печатъ. Slavisches Centralblatt дава за нея благоприятенъ отзивъ. . . Всичко това разпалвало ревностьта на Раковски, повдигало повишеното му самочувство.

Днесъ и „Българска старина“, подобно на другитѣ „научни“ и исторически опити на Раковски, дава указание за най-високитѣ точки, до които стигна българскиятъ

националистически романтизъмъ въ предосвободителната епоха. Раковски надмина Паисия съ стихийната си воля за национално самоутвърждаване. Той вече не зове, не предупреждава, а заповѣдва и доказва съ методитѣ на съвременната наука. Тъй двамата — Паисий и Раковски — включватъ въ словото си една епоха, ставатъ нейни вдъхновени изразители, отбелязватъ две високи точки на идейното й и чувствено величие.

*

На 1867 година въ Букурещъ Раковски издава (това е последното му съчинение): — Българскитѣ хайдути. Тѣхното начало и тѣхната постоянна борба съ турцитѣ, отъ падането на България до днешнитѣ времена. И този си трудъ Раковски замисля широко, за да обхване цѣлата балканска история отпреди дохождането на турцитѣ, но можалъ да го осѫществи само отчасти. Издалъ една брошура отъ 39 стр., въ която въстава срещу европейскитѣ историци, които мимоходомъ засѣгали „оная страшна повременность, която потърси и погрози цѣла Европа, т. е. първото появяване на турцитѣ". Нѣщо повече дори: тая Европа, която се гордѣе, че е „изгонила губителното мѫчителство отъ европейскитѣ предѣли и е провъзгласила правата на народноститѣ", търпи въ най-хубавитѣ краища на континента „ужасни кървопролития и насилия отъ мюсюлманското пустовѣрие", и, което е най-срамно прѣчи на народитѣ сами да „отемнатъ похитената имъ мила свобода, бащина земя и народнитѣ си права"..

Раковски се заема да опише размѣритѣ на византийската отговорность по докарване на турцитѣ въ Европа и юнашкитѣ борби на българитѣ срещу похитителя. Шишманъ и Страшимиръ сѫ се били „до свършване на царското домородство". Следъ тѣхъ се явяватъ войводи, които се криятъ въ горитѣ и отъ тамъ нападатъ, а после, „въ разстояние на толкова години се преобърнали на хайдути, което и до днесъ следва, но по другъ видъ..."

Думата хайдутинъ „не значи разбойникъ, ни татъ, ни лошавъ човѣкъ, но значи: юнакъ онеправданъ или обезчестенъ и похитенъ отъ турската свирепа власть, който отива самоволно по горитѣ и планинитѣ и иска съ въорѫжена рѫка самъ отмъщение отъ губителитѣ турци..."

Нашитѣ хайдути сѫ непознати въ Европа, защото „не сѫ имали нѣкой святи отецъ, като Папата, или нѣкой падналъ отъ престола краль, да ги благослови и да ги защити, като имъ даде името реакционери, нито европейски нѣкои си учени, превзети отъ католицизма и папизма, да пишатъ за тѣхъ, да оправдаятъ и да възвишатъ дѣлата имъ, както стана съ талиянскитѣ чети, които отъ съставянето на Талиянското царство, подъ управлението на царя Викторъ Емануила, непрестанно ходятъ съ благословението на Св. Отецъ Папата".

По-нататъкъ Раковски изтъква значението на хайдути, шумари, ускоци въ новата история на черногорци и сърби. Спира се на Хайдутъ Велко, български хайдутинъ, почитанъ и възпѣванъ въ Сърбия. Говори и за участието на български хайдути въ рускитѣ походи и въ гръцката революция, за да заключи: „можемъ каза съ открито лице предъ цѣлъ свѣтъ, че тѣ (хайдутитѣ) отъ падането на България до днесъ били сѫ и сѫ нашиятъ знакъ за политически животъ; нашата за свобода и независимость непрестанна борба и слабото покушение противъ нашия вѣченъ врагъ турчина, което единъ добъръ день ще докара непремѣнно и едно силно и страшно вълнение противъ този врагъ."

Въ тази брошура Раковски дава очеркъ върху византийскитѣ опити за покоряване и разлагане на Българи — чрезъ вѣрата, царскитѣ женитби и чрезъ обединяване на българскитѣ врагове. Той подчертава, че старопланинскитѣ българи сѫ непобедими и че „при Симеона нито едно царство не е могло да се сравни съ българското". Но най-ценни и важни, като отражение на историческия моментъ и като новъ елементъ въ българското политическо съзнание, сѫ възторзитѣ на Раковски предъ дѣлото на хайдутитѣ. Неговата брошура завършва съ едно пророкуване: „И най-простиятъ българинъ вече се събуди и почувствува дълбоко въ сърдцето си, че трѣбва вече да обори турското губителско иго! Появилитѣ се чети тая година въ България го показватъ явно".

Тая вѣра въ българската революция възприеха най-силно младитѣ емигранти — ония, които по-късно организираха цѣлия народъ за въстания и продължиха дѣлото на Раковски — наследницитѣ на най-съкровенитѣ, на последнитѣ му идеали: Каравеловъ, Левски, Ботйовъ,

Стамболовъ, Воловъ, Бенковски, Захари Стояновъ. . . Тѣ заимствуваха отъ Раковски не само патоса, идеитѣ и героичната вѣра въ свободата, но и езика му. Статиитѣ на Каравеловъ и записките на Захари Стояновъ въ нѣкои мѣста съвсемъ напомнятъ нервния, чувствено напрегнатъ и възторженъ слогъ на Раковски.

*

Въ „Знаме“, отъ 29. VI, 1875 год. Ботйовъ, като описва политическото положение на България и какъ се е появилъ въпросътъ за нашето освобождение, подчертава:

„До 1862 год. сичкитѣ наши опити за въстание сѫ носили на себе си частенъ характеръ и не сѫ били следствие на една узрѣла и разпространена вече идея за свобода, а прости едни въоржжени протести противъ нетърпимитѣ турски насилия и оскърбления. .. Отъ 1862 година, т. е. отъ онова време, когато тая идея излѣзе изъ предѣлигѣ на народното предание и образува особена политическа литература, тия протести приеха съвсемъ другъ характеръ и колоритъ. Деятелностьта на Раковски е ознаменувала този периодъ. . . Заслугата на Раковски се състои въ това, че той обобщи и разпространи тази идея (за въстания и съзаклятия) и изъ числото на нашитѣ народни хайдути създаде нѣколко души народни предводители и пламенни борци за свободата. . .“

Въ Бѣлградъ Раковски работи заедно съ хайдути, въ Румъния сѫщо организира четитѣ на Филипъ Тотьо, Панайотъ Хитовъ, Караджата, Хаджи Димитъръ и Христо Македонски. Една отъ тия чети минава презъ 1864 год. въ България. Презъ 1867 г. минаватъ Панайотъ Хитовъ и Филипъ Тотьо, а Ст. Караджата и Хаджи Димитъръ минаха вече презъ 1868 г. — следъ смъртьта на Раковски. Той, обаче, осмисли тѣхната дейность, внесе въ срѣдата имъ идейна и революционна дисциплина. На 1. I. 1867 г. Раковски пише „Привременен законъ за народнитѣ горски чети за 1867 лѣто.“ Този законъ е изработенъ съ предварително съгласие на старитѣ войводи и има за задача да постави хайдутството на здрави основи. Това е, всѫщность, първиятъ опитъ за създаване на революционенъ комитетъ. Раковски е отстѫпилъ отъ диктаторскитѣ си централистични стремежи, проявени въ Бѣл-

градъ — сега създава „Върховно народно българско тайно гражданско началство“ отъ седемь лица, което да издава закони и на което да е подчинена военната, т. е. хайдутската власть. „Законътъ за четитѣ“ опредѣля правата на войводата и байрактаря; раздѣля ги на степени и повелява нравственитѣ задължения на четника: чрезъ клетва да се откаже отъ пиянство, лъжа, кражба, развратъ, клюкарство и да се подчинява на войводата и байрактаря.

Сжщитѣ задължения изискваха и сетнешнитѣ революционни комитети. Дейностьта на Бенковски въ IV революционенъ окржгъ по време на въстанието отъ 1876 година почти изцѣло сякашъ е ржководена отъкодекса на Раковски.

Отъ споменитѣ на Панайотъ Хитовъ и Хр. Македонски ние узнаваме, какво дълбоко въздействие е упражнилъ Раковски въ душитѣ на старитѣ хайдути, които до него се ржководѣха отъ личната мъсть и отъ случая. „Нашиятъ кржгозоръ като че се разшири — признава Хр. Македонски, — ние разбрахме нѣщо повече, отколкото знаехме до днесъ. До вчера ние смѣтахме, че крайната наша цель е да станемъ хайдути и да отмъщаваме — частни или локални обиди, оскръбления, злоупотрѣбления и убийства; сега ние видѣхме и разумѣхме, че имало и друга по-широка дейность . . . Азъ не искахъ вече да съмъ простъ хайдутинъ . . . а искахъ да стана бунтовникъ — да помогна на народа . . .“ [1].

Това пречупване въ идеалитѣ на хайдутина отбелязва последнитѣ заслуги на Раковски. Чрезъ тѣхъ той се доближава до явилия се по-късно централенъ революционенъ комитетъ, който подъ ржководството на Каравелова, Левски и Ботйова създаде вече много по-широка програма за въстания вжтре въ българскитѣ земи

*

Коститѣ на Раковски бѣха пренесени отъ Букурещъ въ София на 2 юний 1885 година и стояха захвърлени въ единъ кжтъ на черквата „Св. Недѣля“ до септември 1942 година, когато бѣха пренесени тържествено въ Котелъ.

Трѣбваше да се изпълни онова, което той поже-

[1] „Записки на Хр. Н. Македонски, бившъ войвода и пр.“ София, 1896 год.

ла въ едно писмо до приятеля си Дайнеловъ: „Азъ съмъ всѣкога билъ българинъ и ще бжда не само до гробъ такъвъ, но още и следъ смъртьта, ще оставя завещание, и прахътъ ми да се не мѣси съ друга народность . . .“

Тая страстна преданость и любовь къмъ собствения народъ е основна стихия въ духа на Раковски. Въ „Житието“, което пише презъ 1866 година, той, следъ като подчертава, че „най-мжчно нѣщо на свѣта“ за единъ добросъвѣстенъ човѣкъ било да говори самъ за себе си или самъ да описва дѣлата си, обяснява, че е дръзналъ да пише своя автобиография, само защото животътъ и дѣлата му били въ „една твърде тѣсна свръзка съ отечеството, което съмъ отъ нѣжна още младость пламенно любилъ и на което цѣлиятъ си животъ драговолно съмъ искалъ да посветя.“ Чрезъ любовь къмъ отечеството, която „превъзхожда всички свѣтовни добрини“, той е можалъ да се издигне до положение на пръвъ народенъ водачъ. Тя го ржководи въ всичкитѣ му предприятия — като революционеръ, просвѣтитель, журналистъ, политикъ и поетъ. Тя дава неудържимата динамика на живота му, прави го героиченъ и трагиченъ едновременно.

Раковски е пръвиятъ български дипломатъ — съ всички предимства и недостатъци на представитель на една млада, събуждаща се отъ дълъгъ летаргиченъ сънь нация. Той е бръзъ, прѣкъ, лишенъ отъ необходимата гъвкавость, която се добива следъ дълъгъ опитъ — води се повече отъ чувствата и дори отъ афектитѣ си, отколкото отъ хладния и спокоенъ разумъ — затова е тъй неустановенъ, съ промѣнливи идеи и тактики. Но той има и положителни качества, които правятъ впечатление на князе и пръви министри.

Той създава напредничавата българска журналистика. Вестницитѣ му будятъ буйни устреми въ народа, обединяватъ го около националнитѣ идеали и идеалитѣ за правда и човѣчность. Самъ признава, че „бунтътъ е язва неизцерима“ въ сърдцето му — а този бунтъ той внушава и на българската младежь, която прави отъ името му свой кумиръ.

Раковски знае цената си. По рождение буенъ, гордъ и непокоренъ, той, въ дългия си опитъ на политически и културенъ деецъ, заживява съ съзнанието, че е призва-

ниятъ вождъ на народа си. Става властенъ диктаторъ, грубъ заповѣдникъ и дири външния блѣсъкъ на князетѣ. Такъвъ е Раковски между по-малкитѣ отъ себе си — но предъ идеала си той е скроменъ, смиренъ служитель, винаги готовъ на самопожертвување.

Той има и гордото съзнание, че познава всестранно народа си — неговия битъ, неговата нравствена сила. И затова знае да дава най-полезни съвети, да поучава и обединява.

Знае европейскитѣ интереси и европейската култура, но има куражъ да имъ се противопостави съ самочувството, че е водачъ на една млада нация, която може и трѣбва да върви по свои пѫтища на развитие.

Раковски е първиятъ идеализаторъ на хайдутитѣ стреми се да осмисли тѣхната дейность, да я направи идейна, политическа — но той знае, че на българитѣ отъ онова време е била необходима, преди всичко, просвѣта. Тукъ той е изцѣло модеренъ европеецъ и препоржчва на народа си западната култура. Най-много усилия изразходва въ борбата за църковна и училищна автономия на българитѣ. И изобщо, Раковски иска да внуши на народа си нѣкакво изключително самочувство, да го издигне въ самосъзнанието му като нѣщо върховно по добродетели, сила и заслуги. История, езикознание, археология . . . всичко е сведено у Раковски къмъ българския националенъ идеалъ. Героизмътъ на поезията му, фантастиката на науката му и динамизмътъ на политическата му дейность — всичко се носи върху буйнитѣ криле на този идеалъ.

Раковски, изобщо, мжчно може да се подведе въ нѣкаква психологическа или културно-историческа схема. Той е герой отъ типа на Крали Марко, на Паисий и на нѣкой модеренъ дипломатъ едновременно. Свѣтлини и сѣнки оплитатъ образа му и го правятъ загадъченъ, легендаренъ. Сякашъ това не е историческа личность, оставила толкова реални следи и документи следъ себе си, а нѣкакъвъ митъ, страненъ пратеникъ на стихиитѣ. За Раковски въ вѣчни времена ще остане като най-вѣрна, гениално сбитата и изразна характеристика на Вазова:

Мечтатель безуменъ, образъ невъзможенъ,
На тъмна епоха синъ бодъръ, тревоженъ...

НАЧАЛО НА НОВА БЕЛЕТРИСТИКА

Нѣкои отъ формитѣ на разказвателното изкуство сѫ познати на малцината български читатели още презъ Първото българско царство. Тогава, покрай религиозната служебна и поучителна литература, проникватъ у насъ, презъ Византия, много легенди и дълги разкази за животни, за хора и исторически събития. Съдържанието имъ е най-разнообразно. Едни сѫ християнски, други носятъ всички белези на ориенталската фантастика, а въ трети сѫ преплетени всевъзможни исторически спомени, религиозни домогвания и широки, свободни допълнения на въображението. Много отъ тия повести сѫ бивали разпространявани устно, подобно на народнитѣ приказки, и тъй сѫ подлагани на безкрайни измѣнения.

Повечето отъ тия повести и сказания сѫ познати на жителитѣ на полуострова още преди идването на славяни и първобългари. Тѣ сѫ били създадени и пренесени по времето на Александра Македонски и на римското владичество. Византийската православна църква, а по-сетне и българската, се обявява противъ тѣхъ. Заедно съ езическитѣ народни пѣсни, приказки и игри, църквата преследва и тая жива, пълна съ еротика и съ най-прочудливи кроежи на фантазията литература. Срещу нея църквата и държавата противопоставятъ каноничнитѣ разкази, житията и само нѣкои исторически повести. И затова книжнината ни остава доста чужда на свободното, жизнено старо художество. То продължава да живѣе устно, а официалната литература се занимава само съ сухи житиеписи и сказания. „Колкото и потисканъ подъ строгоститѣ на вѣрата, духътъ на срѣдновѣковния човѣкъ не изгуби съвсемъ своята волность; той не можеше да се примири само съ обещаванитѣ хубости на задгробния рай. Човѣшката душа имаше нужда и отъ друга, по-разновидна храна. Тоя стремежъ и блуждение къмъ свобода и разновидность породи всевъзможни

отцепничества и ереси въ вѣрата, а въ областьта на художествената повесть настанаха промѣни, които примиряваха старо съ ново и се стремѣха да задоволятъ едновременно вѣрскитѣ и свѣтскитѣ тежнения на срѣдновѣковния човѣкъ. Презъ византийската епоха романътъ и разказътъ изхвърлиха или ослабиха любовния елементъ; любовната интрига на действието бѣ замѣнена съ драматизъмъ, произтичащъ отъ приключенията на героя изъ чудни далечни страни и народи; нѣкогашниятъ митиченъ елементъ бѣ замѣненъ съ християнски; действуващи лица, слабо и повръхно обрисувани, се движатъ въ единъ миръ отъ чудеса, вълшебства и фантастични случки, и презъ всичко това се преплита една тенденциозна християнска нишка на назидание.“ [1]

Европейскиятъ ренесансъ, който даде небивали тласъци на човѣшката идейность и особено на художественото творчестно, не засегна нашия поробенъ, едва живѣещъ народъ. Неговиятъ духъ се храни само отъ тжжни, нѣжни и героични пѣсни, както и отъ стари езически приказки. Само свещенници, монаси и тукъ-таме по нѣкой грамотенъ гражданинъ могатъ да четатъ и да преписватъ завещанитѣ стари творби. Белетристика има въ т. н. смѣсени сборници или „дамаскини“, твърде разпространени въ България преди и по време на Възраждането.

Нѣкои отъ старобългарскитѣ преводни романи се четатъ и издаватъ и въ епохата на Възраждането: „Александрията“, „Троянската война“, „Чудесата на Св. Богородица“ (преведена отъ Иоакимъ Кърчовски), „Житие на Св. Ивана Рилски“ (преработвано отъ П. Р. Славейковъ), „Ходене на Св. Богородица по мжкитѣ“, „Камъкъ падна отъ небетб“, „Житие на Алексея, человѣкъ божий“ (изложено въ стихове отъ К. Огняновичъ). . .

Най-разпространена е била Александрията, следъ нея разказитѣ за Св. Богородица, разни приказки отъ „Хиляда и една нощь“ и други фантастични и поучителни четива.

Тъй, въ течение на вѣкове, въ България цари единъ общъ и постояненъ вкусъ за литература, елементи на

---

[1] Проф. Йорданъ Ивановъ — „Старобългарски разкази — текстове, новобългарски преводъ и бележки.“ София. Университетска библиотека № 165, стр. 4 и нат.

който сж: привързаность къмъ заплетени фабули и къмъ изненади, а покрай това и къмъ нѣкоя нравствена поука. Последното не е задължително — то иде като резултатъ на християнско влияние. Общо взето, обаче, тогавашниятъ читатель не дири въ литературата отъ този родъ поуки, а занимание, интересни сами по себе си приключения. . .

Едва следъ отваряне на Габровското училище, при развиващото се вече българско печатарство и при създаващия се периодиченъ печатъ, въ България започва да се явява и една нова повествувателна литература, извикана, за да удовлетворява нови вкусове и нови идеали: — вкусоветѣ и идеалитѣ на българското еснафство и на новобългарското училище. И тая литература е найнапредъ преводна, никне по подражение на гръцки и сръбски примѣри.

Редакторитѣ на българскитѣ списания и вестници превеждатъ отъ гръцки и сръбски нѣкои четива, които допадатъ на тогавашнитѣ наши читатели:

Това сж еснафина и учителя, строги въ своя моралъ, дисциплинирани въ религията, която става двигатель повече на патриотичнитѣ чувства, отколкото на чисто религиознитѣ; практично-любознателни, скромни въ духовнитѣ си интереси, съ девствени мечти, сурово-добродетелни, търпеливи и скрито загрижени за бѫдещата си пълна свобода . . .

На този битовъ, токущо роденъ за идейни съревнувания и културно строителство човѣкъ, който нѣма задъ себе си никаква друга традиция, освенъ традицията на робството и нищетата, е допадала най-простата литература. Първото нѣщо, което тя трѣбва да насърдчи — то е добродетелностьта и търпеливостьта му. А това може да постигне, покрай строго религиозната книжнина, още и сантименталната и поучителна литература, изобилно разцъвтѣла въ Западна Европа презъ XVIII и началото на XIX вѣкъ. Най-подходящи за българитѣ тогава сж ония произведения, които рисуватъ страдания и които завършватъ съ тържество на добродетельта. Списание „Читалище“ формулира и теоритично тая исторически необходима нужда: „По-голѣмо впечатление ще направи страдающата добродетель, отколкото страдающиятъ порокъ“ (статия „За нравствената цель на литературнитѣ произведе-

нія и нейната критика“ „Читалище“ год. IV, бр. 10, стр. 286). Ржководени отъ този вкусъ, българскитѣ домашни книжовници избиратъ подходящи чужди творби, които приспособяватъ за българския читатель. Отъ френската литература тѣ избиратъ творби на: Бернарденъ дьо Сенъ Пиеръ („Павелъ и Виргиния“, „Индийска хижа“ — печатани като подлистници на „Цариградский вестникъ“, 1850 год.); Шатобриянъ („Атала“, в. „Вѣкъ“, 1875 год.; „Приключенія на послѣдній Абенсеражъ“, 1869); Ламартинъ („Животътъ на Абеларда“, в. „Вѣкъ“ 1874 год.); Фенелонъ („Приключенията на Телемаха“, превелъ Н. Михайловски. Цариградъ 1873 год.); M-me Leprince de Beaumont („Училище за децата“, 1852; „Момина китка“ — 500 стр. — преведена отъ К. Пишурка презъ 1870 год.).

Нѣмската литература се представя по онова време у насъ главно чрезъ преводи на творби отъ Христианъ фонъ Шмидъ (1768—1858) — народенъ писатель и проповѣдникъ, популяренъ изъ цѣла Европа и Америка съ своитѣ нравоучителни повести. На български има преведени около 20 негови творби, най-популярни между които сж: „Историята на Геновева“, „Вапсанитѣ яйца на Великдень“ и „Повесть за изгубеното дете“. Превеждани сж сжщо нѣкои творби на Жанъ Поль Рихтеръ („Новата година на единъ злочестникъ“, в. „Лѣтоструй“, Пловдивъ 1875 год.) и на Хайнрихъ Цшоке („Село Златарица“ — Виена, 1870 год. — второ издание следъ Освобождението — София, 1898 год.).

Английскиятъ сантиментализъмъ е представенъ чрезъ нѣколко превода на „Робинзонъ Крузо“ отъ Даниелъ Дефо (1661—1731). Това прочуто творение е превеждано отъ Райно Поповичъ (ржкописътъ запазенъ въ Нар. библиотека, не е издаванъ); Иоакимъ Груевъ (1858 год. — въ Бѣлградъ. Съкратенъ текстъ — 23 стр.); Ив. Богоровъ („Чюдосіи-тѣ на Робенсына Крусо“ 1848 год., споредъ англ. текстъ); П. Р. Славейковъ („Робинзонъ на островътъ си. Приказка твърде нравоучителна“, 1869 год.) . . .

Други английски и американски автори, превеждани преди Освобождението: Булверъ („Последнитѣ дни на Помпея“, 1860); Бичеръ Стоу („Чичовата Томова колиба“, 1858); Байронъ (Невѣста абидоска“, 1850);

Едгаръ По („Разговоръ съ една мумия“, 1870); Фениморъ Куперъ („Горски човѣкъ“) . . .

Отъ руската литература сж преведени: Карамзинъ („Бедная Лиза“, побългарена отъ Йоакимъ Груевъ като „Сирота Цвѣтана“; „Наталья боярская дочь“ — побългарена отъ Ст. Захариевъ и поправена отъ П. Р. Славейковъ: „Невѣнка болярска дъщеря“); Пушкинъ („Капитанска дъщеря“); Н. В. Гоголь („Тарасъ Булба“ — преводъ на Нешо Бончевъ, 1872 год.); А. Ф. Вельтманъ („Райна българска царкиня“ — два превода: отъ Е. Мутева и Йоакимъ Груевъ, и двата претърпѣли по две издания)[1] . . .

Покрай сантиментални произведения, превеждани сж тоста и сензационни, отъ които трѣбва да отбележимъ: романътъ на Ксавие де Монтепенъ „Потайности Цариградски“, преведенъ отъ П. Р. Славейковъ (1873—75 год.); романътъ на В. дьо Фореалъ — „Тайнитѣ на инквизицията“, преведенъ отъ Н. Михайловски (1877 год.); романитѣ на Евгений Сю „Скитникътъ евреинъ“ и „Парижкитѣ потайности“ . . .

Фактътъ, че двама отъ най-виднитѣ и даровити български просвѣтители на онова време — П. Р. Славейковъ и Н. Михайловски — превеждатъ и сензационни творби, показва колко неустановенъ е билъ тогава литературниятъ вкусъ и колко слабо осъзнати сж все още задачитѣ на преводачи и книжовници.

Между преведенитѣ повести и романи най-ценни, поучителни и близки до българскитѣ интереси сж тия съ историческа основа — особено повестьта на А. Ф.

---

[1] Подробности вж. у: Ст. Минчевъ: 1) Изъ историята на българския романъ. — Опитъ за литературно-исторични наблюдения върху развитието на романа презъ XIX вѣкъ до Освободителната война 1877 год.“ София 1908 год. 2) „Изъ историята на българския романъ. Побългаряване на чужди произведения“, въ Сбнум. книга XXVI. София, 1912 год.; 3) „Българския романъ преди Освобождението“, София, 1909 год. — Боянъ Пеневъ: 1) „Преводна повесть“, въ „История на новата българска литература“, томъ IV, часть I, стр. 708 и нат. 2) „Първа българска повесть“. Българска библиотека, бр. 18. Издание на Бълг. Академия на Наукитѣ. София, 1929 год. — Ангелъ Атанасовъ: — предговоръ къмъ „Райна българска царкиня“, Библиотека „Българска книжнина“, № 15 изд. М-ството на народното просвѣщение. София, 1928 год.

Велтмана — Райна българска царкиня, отъ която, поради това, че се отнася за български царе и за българска история — силно сж се влияли Добри Войниковъ (драмата му „Райна княгиня“) и Василъ Друмевъ („Иванко“). Близки на българския читатель сж били произведенията на двама полски писатели, които сж живѣли между народа ни като емигранти и сж описали нѣкои прояви на живота му — Зигмундъ Милковски — познатъ и съ псевдонима си Йежъ („Асенъ I. — Приказка изъ българската история“, 1864. Преведена отъ Хр. Г. Дановъ и „На разсъмване“ — издавана и следъ Освобождението) и М. Чайковски („Кърджалии“ и „Козаково сватување“).

Много малко отъ изброенитѣ по-горе творби сж превеждани отъ езика на оригиналитѣ. Повечето преводи сж отъ гръцки, после отъ френски, руски, сърбо-хърватски. Минали презъ две и три преработки, тия творби се явяватъ на български езикъ доста отчуждени отъ първообраза си. Нашитѣ преводачи често пѫти не съобщаватъ отъ кой езикъ превеждатъ. Малцина сж точни като Хр. Павловича, който подъ превода на „Изгубеното дете — приключеніе весма приятно и полезно“ отъ Шмидъ пише: „На нѣмецкий языкъ исперва сложено, на французский после преведено, отъ французскаго же на греческий, а сега отъ греческаго на болгарский отъ Хр. Павловичъ Дупничанинъ“.

Българскитѣ преводачи отъ онова време не съобщаватъ често пѫти и автора на превежданата творба. Тогава е на мода т. н. побългаряване, или свободно поправяне на чужди произведения, съобразно битовитѣ и политически условия на живота въ България. Нашитѣ преводачи преправятъ имената на героитѣ въ превежданото произведение: Карамзиновата „Бедная Лиза“ става въ преработката на Иоакима Груевъ — „Сирота Цвѣтана“, като заедно съ това и имената на мѣстноститѣ сж сѫщо побългарени; „Наталья, боярская дочь“ става — „Невѣнка, болярска дъщеря“; „Le Bonhomme Richard“ (псевдонимъ на Франклина) се превежда отъ Гаврилъ Кръстевичъ „Мудрость добраго Рихарда“, отъ Фотиновъ — „Богато Художество“ („Любословие“, 1846 год.), отъ Н. Първановъ — „Изкуство да стане човѣкъ богатъ“, сп. „Читалище“ го озаглавява — „Пѫтьтъ къмъ обогатяването“, а

сп. „Училище“ — „Сиромахъ Богданъ“ . . . Подобни своеволия видѣхме и при превеждането на Робинзонъ. Йоакимъ Груевъ пренася „действието“ на „Бедная Лиза“ отъ Москва въ Търново, а П. Р. Славейковъ, като преправялъ една вариация на втора новела отъ „Декамеронъ“, измѣнилъ не само името на героинята на „Хубавинка Янка“, но и вжтре въ повествуването вмъкналъ чисто български елементи, като, напримѣръ, направилъ несимпатичния нѣмецъ, притежатель на странноприемницата — гръкъ, генералътъ—български войвода, Янка — български полководецъ . . . Правейки сравнение на тия Славейкови преправки съ първообраза, Ст. Минчевъ съ право отбелязва: „нравоучителната тенденция на разказа се измѣня въ духъ на национална вражда и омраза спрямо гърцитѣ, споредъ настроението на епохата“. Тукъ Славейковъ прави това, което десеть години преди да публикува „Хубавинка Янка“ препоржчва на българскитѣ „преводители и побългарители“, а именно: да не забравятъ състоянието на народа си, да не се отчуждаватъ отъ историческия моментъ. — „Да навлѣчемъ на французойка или на нѣмцойка и рускиня единъ български сукманъ не ще каже, че сме я побългарили, защото иска още повече нѣщичко, иска да са привикне и въ българския битъ“. Славейковъ е и противъ състрадателнитѣ разкази, които можели да бждатъ гибелни за българитѣ. Той предупреждава побългарителитѣ отъ рода на Груева „да са не обариосватъ съ очитѣ въ огъня на сентименталната школа“ („Цариградски вестникъ“ № 429, 1859 год.).

Промѣни като тия на Славейкова прави и Ил. Р. Блъсковъ, който самъ признава, че използувалъ гръцкия преводъ на „Училище за децата“ отъ M-me Leprince de Beaumont, за да напише три работи: „Азаилъ и неблагодарний селянинъ“, „Две сестри Добря и Грозданка“ и „Рада клюкарката или хлевоустата жена“. — „Азъ съмъ много измѣнилъ Рада; за да погадя тогавашнитѣ жени за клюкарството, което сжществуваше доста, я написахъ. „Азаилъ“ преведохъ за наставление на неблагодарнитѣ, а „Дветѣ сестри“ за гордостьта на момитѣ съ хубостьта имъ“ . . . Често побългарителитѣ пишатъ двойни заглавия на творбитѣ си: „Отечество и любовь или отъ трънъта на глогъ“, „Глезенъ Мирчо или не ще може“, „Пико-

льо Аліяга или мавритѣ въ царуването на Филипъ III“ „Рада клюкарката или хлевоустата жена“ и др. п.

Всички тия промѣни на „побългарителитѣ“ сѫ правени съ цель чуждата творба да стане българска, да отговори на мѣстни патриотични, културни, социални и т. н. нужди. Най-голѣми заслуги въ това отношение има П. Р. Славейковъ. Следъ него идатъ: Ил. Р. Блъсковъ, Ив. Богоровъ, Иоакимъ Груевъ, д-ръ Лонгъ (превелъ „Пѫтешественикътъ отъ тойзи свѣтъ до онзи“ 1866 г.), Т. Н. Шишковъ, А. Д. Пюскюлиевъ, Ю. Неновъ, А. Гранитски, Д. Мутевъ . . . Като преводачи, които сѫ гледали да спазватъ оригинала, трѣбва да поменемъ Н. Михайловски, С. С. Бобчевъ, Ив. Гешовъ, Нешо Бончевъ, Елена Мутева, Мария А. С. Цанова, Мария Касабова, Анастасия Узунова . . .

Трѣбва да отбележимъ, че преди явяването на оригинални белетристични творби и едновременно съ първитѣ такива, въ България има доста оживена преводаческа дейность, движена въ две посоки: едната къмъ побългаряване, а другата къмъ точно превеждане на чужди образци. И дветѣ тия дейности иматъ свои заслуги. Ст. Минчевъ, който се е занимавалъ най-обстойно съ този въпросъ, на нѣколко пѫти — сравнявайки текстоветѣ — изтъква, че нашитѣ преводачи и побългарители избѣгвали преситената чувствителность на сантименталната литература. Тѣ сѫ виждали, че тя не ще допадне на българската трезвеность и на българската битова простота и затова „измѣняватъ оригиналитѣ въ посока на по-голѣмъ реализъмъ“.

Побългаряването представя подготвителния периодъ за явяване на оригинална българска повесть. Последната изникна върху почвата на превежданитѣ и побългарявани сантиментални и сензационни произведения. Класическитѣ, голѣмитѣ творби на западноевропейската и на руската литератури не сѫ познати въ български преводъ до Освобождението. И това е твърде характерно за началния периодъ на нашата повествувателна литература. То е будѣло яростни протести у единъ строгъ и образованъ критикъ като Нешо Бончевъ, който въ редица критики, а особено въ статията „Класичнитѣ европейски писатели на български езикъ и ползата отъ изуч-

ването на съчиненията имъ...“ прави печални констатации за вкуса на българскитѣ писатели:

„Тежко е да гледашъ на това днешно книгобѣсие и отпада ти и сила и иштахъ, и надежда за подобъръ, и по-людски, и по-честенъ животъ на нашитѣ еднородци, кога видишъ какви книги се обрѫщатъ днеска между жеднитѣ за четене и гладни за наука младежи. Вгледайте се въ това слѣпо царство на нашата книжнина, дето захващатъ по-често мѣсто и Съкратени Робинзоне и Прости Робинзоне... и Изгубени Станки, и Невинно заклани моми, и Духовни зракове, и Християнски зерцала... — вгледайте се, повтаряме, внимателно въ това чернокнижно гяволско хороигрище, и кажете ми: съ тия ли книжки се народъ просвѣтява??“ [1]...

Подобно критично отношение къмъ преобладаващата сантиментална и нравствено-поучителна литература на домашнитѣ български писатели заеха Каравеловъ и Ботйовъ. Съ тѣхното надмощие се тури край на епохата на побългаряванията и слъзливостьта.

Но тая епоха не е дошла случайно. Презъ нея нашата литература трѣбваше да мине, преди да заякне и да заеме достойно мѣсто въ усилията за самоопознаване и културно утвърждаване на народа ни. Фактътъ, че се явиха тъй скоро, още при почетъка на оригиналната ни художествена литература, люде като Нешо Бончевъ, Василъ Друмевъ, Любенъ Каравеловъ и Ботйовъ е първиятъ утешителенъ и надежденъ белегъ за възможноститѣ на българскитѣ творци отъ сега нататъкъ. Периодътъ на сантиментализма и на младежкитѣ вкусове се изживѣ твърде бързо, за да се установи една културна и книжовна дейность напълно година да движи борческата и нравствена енергия на една млада, възраждаща се нация.

[1] Периодич. списание, год. I, кн. 7—8, Браила, 1873 г.

НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКИЯ ТЕАТЪРЪ И НА БЪЛГАРСКАТА ДРАМАТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

ДОБРИ ВОЙНИКОВЪ

Първитѣ български театрални представления сж отъ срѣдата на миналия вѣкъ: на 15 августъ 1856 година въ Шуменъ, въ едно турско кафене, била представена комедията „Михалъ Мишкоедъ", побългарена отъ Сава Доброплодни, виденъ общественъ деецъ, книжовникъ и учитель, оказалъ силно влияние надъ Василъ Друмевъ, Добри Войниковъ, Василъ Стояновъ и др. Презъ сжщата година, на 12 декемврий, била представена въ Ломъ „Многострадална Геновева", преведена отъ Кръстю Пишурка. Представлението станало въ кжщата на преводача — заслужилъ книжовникъ, известенъ, за жалость, повече покрай сатирата на Ботйова, отколкото съ истинското значение, което има като просвѣтитель. [1]

[1] За Кръстю Пишурка вж. подробности въ статиитѣ на Д. Мариновъ, Цв. Минковъ и Г. Стефановъ въ Юбилеенъ сборникъ на Ломското читалище „Постоянство" (1856—1926). Ломъ, 1927 г.

Шуменъ и Ломъ сѫ двата наши града, които първи сѫ узнали непосрѣдствено какво нѣщо е театрално представление. И този фактъ въ нашата нова история съвсемъ не е случаенъ — има редица културни и обществени предпоставки, които обуславятъ появата на първитѣ представления у насъ тъкмо въ Ломъ и Шуменъ. На първо мѣсто между тия предпоставки стои обстоятелството, че Шуменъ и Ломъ сѫ били много подстѫпни за влияния отъ западна Европа.

Въ Шуменъ бѣше настанена доста многобройна полска и маджарска емиграция, подирила закрила въ Турция следъ неуспѣлата революция въ Австро-Унгария презъ 1848 год. Пакъ тамъ, като първостепенна крепость, сѫ били съсрѣдоточавани френски и английски войски по време на Кримската война. И по внушение на тия именно гости отъ Западъ шуменци започватъ да уреждатъ първитѣ представления, разбрани въ най-широкъ смисълъ: вечеринки, училищни тържества, оркестри, „театро“. Самъ шуменскиятъ драматургъ Сава Доброплодни признава: „Помня добре, че дору още се намираха англичани, французи и проч. подиръ Каръмската война, показа се желание да се представи въ Шуменъ комедията „Михалъ“. Приготви се сцена и проч. привременно, до колкото бѣше възможно, упражниха се доста актьоритѣ ми, мои сѫщи ученици: Добри Войниковъ, Симеонъ Янчевъ, Василъ Друмевъ, Василъ Стояновъ и проч. и представлението излѣзе много сполучливо съ ржкоплѣскания. Това бѣше първо театрално представление въ България на 1856 година...“[1]

Ломъ пъкъ е билъ и преди Освобождението ни оживенъ градъ, презъ който е търгувала цѣла западна България. Имало е въ него кантори на австрийски параходни дружества. Много ломчани пѫтували по Дунава на Западъ и сѫ знаели за театралнитѣ представления на сърби, хървати, австрийци, румъни. Интересно е да отбележимъ, че и споменитѣ за първото представление въ Ломъ сѫ свързани съ името на англичанинъ. Илия х. Цановичъ отъ Видинъ праща въ „Цариградски вестникъ“

[1] „Кратка автобиография на С. И. Доброплодний, извлѣчение отъ пространната му...“ София, 1893, стр 50... Добри Войниковъ не е можелъ да вземе участие въ това представление, защото отъ 1855 г. той учи въ Цариградъ.

(бр. 317, отъ 23. II. 1857 г.) дописка за това представление и между другото пише: „Преди недѣля дни да отида въ Ломъ, дойде тукъ преминалия отъ тамо английски подконсолъ въ Калафатъ г. Герасимъ П. Дависъ, който ни извести съ голѣми похвали, че присѫтствувалъ билъ въ Ломъ на театралното представление на „Многострадателна Геновева“, което толко съ похвали възвишаваше, че добре изпаднало, чтото съ клетва ни още потвърди, какъ при свѣмъ, че толко добре не разбиралъ български езикъ и нѣмали сичкитѣ потрѣбности за театро, и какъ отъ раздражность обземенъ на два-три реда слези поронилъ...“

Тъй, и въ Ломъ и въ Шуменъ интересътъ къмъ театралнитѣ представления се буди отъ чужденци. Поляцитѣ и маджаритѣ, които живѣятъ въ Шуменъ, порано, презъ зимата на 1849 година, били въ Ломъ. Пишурка се запозналъ съ тѣхъ и не е можало да не се повлияе отъ тѣхната култура и отъ патриотизма имъ.

Покрай тия два фактора — чуждо влияние и издигнати личности (Доброплодни и Пишурка) — когато изтъкваме условията, при които се е зародилъ българскиятъ театъръ, не бива да забравяме политическата и нравствена атмосфера въ Турция следъ приключване на Кримската война, което тъкмо съвпада и съ първитѣ театрални представления у насъ. Парижката конференция внуши на султана да издаде Хати-хумаюна отъ 18. II. 1856 год., който осигури на всички поданици въ империята безопасность на живота, сигурность на имота и опазване на честьта. Турската власть трѣбваше официално да обяви равноправието между мюсюлмани и немюсюлмани. Тия реформи, колкото и формални да сѫ, все пакъ дадоха възможность и основания на християнското население да извоюва нѣкои свои права. Следъ тѣхното провъзгласяване нашиятъ народъ засили борбата си за самостойна църква, засили и грижитѣ си за уреждане на модерни училища и читалища. Презъ 1856 година — годината на Хати-хумаюна и на първитѣ български театрални представления — се създаватъ, както видѣхме, и първитѣ наши читалища — въ Шуменъ, Ломъ и Свищовъ.

Всѫщность, театралното дѣло у насъ е нераздѣлно свързано съ читалищното. Кръстю Пишурка създава въ Ломъ най-напредъ читалище и следъ това замисля да

урежда театрални представления. Като решилъ да представи „Многострадална Геновева" той трѣбвало да се справи съ две мѫчни задачи: да намѣри костюми и актьори — особено за женската роля. — „Да се потърси такова лице между ломскитѣ жени било невъзможно поради две обстоятелства: едно, че били всички неграмотни, съ изключение на една жена, именуема Петруна, щерка на Хаджи Сретко, а друго, че традициитѣ били така могѫщи, щото да се побутнатъ съ пръстъ би било голѣма опасность. Имало две жени: едната отъ Свищовъ — Еленка, отъ семейството Станчевъ, женена за търговеца Ценко Тодоровъ, и другата Стефания, сестра на Пишурка, оженена за Коста Стаменовъ. И дветѣ приели да взематъ ролята, обаче, старитѣ въ кѫщи — свекъръ и свекърва се тъй силно опълчили, щото било невъзможно да се преодолѣе тѣхната упоритость.

„Дека се чуло и видѣло, — казвали дѣдо Тодоръ, баща на Ценко, и дѣдо Стаменъ, баща на Косто, — жена съ мѫжъ, жена кѫщовница, да иде да става маскара..." Тъй било осуетено участието на жени въ това историческо представление. Преводачътъ и режисьорътъ Пишурка трѣбвало самъ да изпълни ролята на Геновева.[1]

„Сцената" била непосрѣдствено предъ публиката, въ сѫщата стая, безъ завеса и безъ декори. Костюмитѣ били изработени отъ цвѣтенъ американъ; шлемоветѣ и щитоветѣ — отъ картонъ, облепенъ съ златна книга; сабитѣ и копията — отъ дърво, работени по указанията на Пишурка.

По сѫщия начинъ въ Ломъ била поставена и драмата „Велизарий", по специаленъ преводъ на Ангелаки Ивановичъ. Представлението траяло четири часа, като преди почването билъ даванъ „знакъ за тишина". Билетитѣ стрували по петь гроша и се продавали при входа. Приходитѣ били употрѣбявани за просвѣтни и благотворителни цели.

Пишурка, когото нѣкои смѣтатъ за пръвъ българгарски драматургъ,[2] е побългарилъ пиесата „Изпадналъ търговецъ, или смъртна жертва! — позорищна игра въ

[1] Вж. Д. Мариновъ — „Читалището въ Ломъ преди Освобождението" въ Юбил. сборникъ на Ломското читалище „Постоянство" стр. 22 и нат.

[2] Вж. Г. Стефановъ — „Първи театрални представления у насъ" въ сѫщия сборникъ, стр. 70 и нат.

три действия", печатана въ Виена презъ 1870 г. и играна сѫщата година въ Ломъ.

Театралитѣ въ Шуменъ срѣщатъ сѫщитѣ мѫчнотии при дирене на жени за изпълнителки на роли. Василъ Д. Стояновъ, който участвувалъ въ представлението на „Михалъ", пише въ своитѣ спомени: „Ученицитѣ, които играеха главнитѣ роли, бѣха Василъ Друмевъ, Стоянъ попъ Рафаиловъ, Иванчо х. Василевъ и азъ. Друмевъ представяше Михала, пъкъ азъ — баба Марта. Мене никой ме не позна и всички зрители мислѣха, че съмъ действително стара баба, защото говорѣхъ съ женски гласъ, като дърта баба безъ зѫби, съ черни дрехи облѣчена и нагърбена съ хурка (прелца) на поясъ (опасъ) и на хурката превързана бѣла кѫделя съ червена мешинена повезка..."

Представлението било дадено при препълненъ салонъ, въ присѫтствието на каймакамина и на всички първенци. — „Преди започването на представлението и следъ свършването му, както и между антрактитѣ, свирѣше музикалната банда отъ шуменскитѣ младежи. Когато се свърши представлението, каймакаминътъ съ особено задоволство изказа похвала и благодарность къмъ устроителитѣ и играчитѣ на представлението, и най-после пожела да види и мене отблизо — като баба. И азъ отидохъ и, като се доближихъ къмъ каймакамина, отъ негова страна Анастасъ-чорбаджи и Анд. Х. Савовъ поканиха ме да седна наземи и да имъ поприкажа, какъ съмъ момувала, какъ съмъ живѣла като млада булка и какъ живѣя сега на старини вдовица безъ дѣда си. И безъ всѣко стѣснение и безъ да му мисля много, седнахъ и захванахъ да имъ приказвамъ (на български) каквото ми иде на умъ . . ."[1]

Режисьоръ на „Михалъ Мишкоедъ" — комедия, геройтъ на която е старъ ергенинъ, — билъ Йосифъ Майзнеръ, чехъ, известенъ съ сръбското име Милановичъ, сѫщо тъй емигрантъ следъ революцията отъ 1848 год.[2]

[1] Цитирано у Ив. Поповъ — „Миналото на българския театръ — спомени и документи" томъ I. София, 1939 год., стр. 15—16.

[2] За обстановката, при която сѫ били подготвяни тия представления, за оживлението, което сѫ събуждали изъ нашитѣ идилични градове и паланки най-добра представа ни дава Иванъ Вазовъ въ „Подъ игото". Специално за състоянието на градъ Шуменъ по онова време, хубави картини има въ романа на Ст. Чилингировъ „До колѣ, о Господи".

*

По времето, когато въ Шуменъ и Ломъ се даватъ първитѣ представления, истинскиятъ създатель на българския театръръ — Добри Войниковъ — билъ ученикъ въ Collège Français de Bebek — Цариградъ. Тамъ той се запозналлъ съ френската драматична литература и съ театъра и самъ, може би, е вземалъ участие въ изнасянитѣ на училищната сцена представления. Можемъ да предполагаме, че още тогава той е започналъ да мисли надъ нѣкои сюжети, въ връзка съ дейностьта, за която се е приготвялъ.

Като се върналъ въ Шуменъ (1858 г.) Войниковъ учелъ своитѣ ученици да декламиратъ и да играятъ. Той пише специални дидактически и патриотично-просвѣтителски диалози, които бивали произнасяни при завършване на учебната години или при други училищни праздници. Въ такива случаи Войниковъ и другаритѣ му държали беседи, а и оркестърътъ, дирижиранъ отъ него, свирѣлъ маршове, валсове, мазурки, откѫслеци отъ „Норма“, „Травията“, славянски пѣсни и Марсилезата.[1] За едно такова „представление“,[2] станало на 17 януарий 1863 год. дава доста любопитни подробности Илия Р. Блъсковъ, помощникъ на Войникова: „Бѣхъ и азъ единъ отъ актьоритѣ на това оригинално театро. Нѣмаше за него нито сцена, нито кулиси, нито шарени завеси, нито суфльори, нито освѣтление отъ ламби (тогива още ламби, газь, не бѣха известни въ града Шуменъ, а за освѣтление служаха нѣколко лоени свѣщи). Смѣло, обаче, мога да кажа. . . че това първо театро по направлението, по духътъ, по дълбоко покритиятъ си смисълъ, стои много по-горе отъ разнитѣ днесъ надути, дори и безъ никаква смисъль театра (само за пари). Представете си една стара кѫща, която едва побира 100—150 души, претиснати единъ до другъ, съ нѣколко лоени свѣщи по прозорцитѣ — това е театралний салонъ; насрѣдъ събраната публика едно праздно мѣсто, постлано съ две рогозки, — това е сценатa. Всѣки съ напрегнато внимание гледа да види, слуша да чуе, нѣщо необикновено, за което може би да

[1] Вж. Ив. Поповъ, стр. 29.

[2] Изпълнителитѣ тогава били наричани нѣкѫде представители.

е чувалъ, но не е виждалъ. Всрѣдъ общата тишина и любопитство, изведнъжъ въ една близка стая при отворенитѣ ѝ прозорци гръмва ученический оркестъръ. И какво възхищение за присѫтствующитѣ почти иступлени слушатели? Съ голѣмо удоволствие тѣ до тогива сѫ слушали разнебитения гласъ на ненагласената циганска цигулка, или гръмливий грозенъ гласъ на тѫпана, съ погрозното тржбило на турската зурла. А сега тѣхний затѫпѣлъ слухъ, като че го пленятъ разнитѣ инструменти: флаутъ, пиколина, цигулка, басъ и други, които сгласени, както прилича, издаватъ една сладкозвучна хармония, достойна да трогне душата и сърдцето. Оркестърътъ изсвирва единъ маршъ. Следъ едно кратко мълчание и почивание, но много дълго за предстоящитѣ, които съ напрегнато внимание следѣха и най-малкитѣ движения на управителя на театрото — Войниковъ, ето че излизатъ и актьоритѣ на срѣдъ сцената (на голата рогозка). Тѣ сѫ двама преоблѣчени въ просто селско облѣкло. Единъ представлява погагаузенъ, заблуденъ гръкъ селенинъ, а другиятъ сѫщо българинъ селенинъ. Една се мѫчи да защити и докаже чрезъ единъ размѣсенъ турско-гръцки смѣшенъ язикъ, своето произхождение, като чисто еленско (т. е. елинско, гръцко, б. н.), гордо укорява българитѣ, като хондрокефали дебелоглави. Такива гагаузи, озлобени гонители на българщината ги е имало (и днесъ ги има) въ гр. Варна и въ околнитѣ му села. . . Другий хвали своето българско произхождение, подиграва противника си. . . и препирнитѣ отиватъ до тамъ, до дето се скарватъ и сборичкватъ: гагаузинътъ избѣгва, а българинътъ възтържествува. . .“

Зрителитѣ следятъ всичко напрегнато и накрай се заливатъ отъ смѣхъ и доволство. Диалогътъ е свършенъ. Рогозката се вдига отъ срѣдата на стаята — това е знакъ за край на действието (единъ видъ: „завесата пада).“ Следъ това се явява оркестърътъ — „12 ученици съ инструментитѣ си, и други 12 задъ тѣхъ безъ инструменти. Дрѫпватъ се излека лѫковетѣ, писватъ свиркитѣ, гръмва басътъ, тънки гласове отъ уста на другитѣ 12 ученика, по сѫщитѣ ноти на свиренето придружаватъ оркестърътъ, тѣ пѣятъ стихотворения — „повременни спѣви“ — тѣхний нѣженъ гласъ бива кога умиленъ, споредъ думитѣ на стихотворението, кога жаленъ, кога

буенъ. . . Цѣлото стихотворение бѣ отъ 80 куплета, раздѣлени на 4 отдѣлки, на 4 разни хармонически гласове; тѣ представляваха 4-тѣ годишни времена: Лѣто — величието и славата на нашето минало. . . Есень — превземането отъ турцитѣ Византия и после България. . . Зима — страданията на поробений български народъ отъ турчина и гърка фанариотина. . . Пролѣть — последнитѣ години на нашето свѣстяване. . .[1]

Една дописка до в. „България“ (бр. 23, отъ 17. IX 1862 год.), изпратена отъ Шумеиъ, ни представя шуменското „театро“ малко по-инъкъ. Тамъ се казва, че откъмъ западната страна на училището имало приготвена театрална сцена, накичена съ „красни фестони, що обиколяваха дветѣ кадри на Райна бълг. княгиня, а отъ другата страна се въздигаха високи раззеленени клонове, тъй като да представятъ тази сцена разположена въ нѣкой приятенъ лесъ съ единъ романтически изгледъ.“ Въ сѫщата дописка се казва, че ученицитѣ изпълнили на 29 юний 1862 г. „По неволя докторъ“, комедия въ три действия. Всичко това показва, че въ Шуменъ Войниковъ е представялъ не само диалози, а и цѣли пиеси, при все по-голѣми сценични удобства.

*

Истинската, ползотворна и насърдчавана отъ обществото театрална дейность на Войникова започва въ Браила, дето презъ 1865 год. той образува първото българско театрално дружество. Тукъ вече той не е смущаванъ нито отъ зли чорбаджии като шуменския х. Симеонко, наричанъ отъ самия Войниковъ „яничарска глава и гонитель на българското просвѣщение“, нито отъ турската власть.[2] Въ Браила имало хубавъ театраленъ салонъ, имало и интелигентни българи, които съ готовность приели поканата на Войникова да играятъ на сцената. Женскитѣ роли вече били изпълнявани отъ госпожи и

[1] Вж. Ил. Р. Блъсковъ — „Първо българско театро въ Шуменъ“ сп. „Паметникъ“ кн. III, 1895 г. стр. 233 и нат.

[2] Тя не е гледала съвсемъ безразлично на театралнитѣ празднества. К. Пишурка, пакъ по доноси на чорбаджия, на другия день следъ представлението на „Велизарий“ билъ арестуванъ и воденъ на сѫдъ въ Видинъ, следъ което спрѣлъ театралната си дейность.

госпожици, между които Матилда Поповичъ станала видна актриса.[1]

Първото си представление браилската трупа дала на 29. I. 1866 година. Представена била „трагическата драма Стоянъ Войвода." На 11 априлъ с. г. играли „Райна княгиня", надъ която Войниковъ, може би е работилъ още въ Шуменъ. Съ тая драма българската трупа обикаля нѣкои румънски градове. Въ дописка до в. „Време" (г. I, бр. 42, 1866 г.) се съобщава, че трупата гостувала въ Букурещъ — „Представлението стана превъзходно и ний видѣхме самитѣ тукашни актьори да ржкоплещятъ на нашитѣ младежи. На представлението присѫтствова Н. Вис. Князътъ и нѣколко отъ консулитѣ..." Въ антрактитѣ оркестъръ свирѣлъ нарочно приготвена, по поржка на Войникова (той е директоръ, драматургъ, режисьоръ и актьоръ въ своя театъръ) музика отъ чехътъ-професоръ Петракъ.[2]

По сѫщото време, когато Войниковата трупа жънѣла своитѣ успѣхи изъ Румъния, презъ шестдесетитѣ и седемдесетитѣ години, сѫ представяни отъ любители, все тъй при идилично-примитивни условия, каквито ни описватъ Вазовъ и Блъсковъ, оригинални и преводни драми и изъ нѣкои градове на България. Играни били най-често „Геновева", „Райна княгиня", „Покръщение на преславский дворъ" и комедиитѣ на Тодоръ х. Станчовъ. Въ Търново презъ 1871 г. била представена „Емилия Галоти" отъ Лесингъ и „Хернани" отъ В. Югò. Не останали назадъ и цариградскитѣ българи. Въ театъръ Османие, на 20. II. 1872 год. е дадено първото българско представление: — представени били драмата на младия лицеистъ тогава въ Цариградъ, Константинъ Величковъ — „Невѣнка и Светославъ" и преведената отъ френски комедия „Георги противъ господаря си." Ролитѣ били изпълнявани все отъ млади български ученици въ Цариградския лицей. За това представление сп. „Читалище" (год. II, кн. 10. —

---

[1] Не е безинтересно да отбележимъ, че дори следъ Освобождението на много мѣста изъ България женскитѣ роли били изпълнявани отъ мѫже. Д-ръ К. Кръстевъ, като учитель въ Казанлъкъ презъ 90-тѣ години, е игралъ ролята на Луиза въ „Коварство и любовь."

[2] Вж. А. Гечевъ — „Добри Войниковъ въ развоя на нашата драма". Известия на Семинара по славянска филология за 1904—5 год. стр. 288 и нат.

1872.) печата една отъ първитѣ театрални критики. Тамъ четемъ: — „На 20 февруарий вечерьта стана за българитѣ едно събрание. Тий имаха счастието да се намѣратъ за пръвъ пѫть въ Цариградъ на българско представление, български актери, българска публика. . . и цариградянитѣ можаха да чуятъ българский язикъ да звучи въ театритѣ на османската столица. Нашата народна личность и въ това отношение излазяше изъ малолѣтството си, проявляваше собствений свой животъ и се утвърждаваше съ единъ новъ напредъкъ. . .

„Безъ да правимъ анализъ на пиесата и да търсимъ вѫтрешното ѝ достоинство, ограничаваме се да кажемъ, че относително до вънкашното представление, до изкуството и таланта на актеритѣ ний останахме благодарни. Нѣколко млади ученици отъ Царский лицей, при всичко, че не сѫ виждали много театри, и ако да бѣха твърде слабо упражнени, пакъ показаха доста способность въ ролитѣ си. . . Този младъ ученикъ (К. Величковъ) показа душа и способность да си приспособява ролитѣ...“

Вѫтре изъ българскитѣ земи театралнитѣ представления се организиратъ отъ читалищата. Представленията имъ даватъ най-значителни срѣдства за купуване на книги. Едно представление въ Плѣвенъ, напримѣръ, давало надъ 1000 гроша, а въ Сливенъ надъ 2000 гроша.[1]

Въпрѣки тия насърдчителни резултати за читалищата, театралнитѣ представления не се посрѣщатъ благосклонно отъ всички. Дори нѣщо повече: вестници като „Гайда“ „Македония“ и списания като „Читалище“ смѣтатъ театъра за излишенъ и опасенъ. Чувствата, които буди театърътъ, сѫ въ противоречие съ преобладаващия тогава еснафски практицизъмъ, съ наложената скромность и съ всички установени граждански добродетели. Люде като П. Р. Славейковъ се противопоставятъ на театъра като на нѣщо безполезно и излишно. — „Общежитието не може безъ ковачи, безъ чехлари, безъ зидари, дърводѣлци и безъ всички други таквизъ ржкодѣлия, но ето тѣзи, които се занимаватъ съ тѣзи потрѣбни и нуждни за человѣка знания занематъ много низко положение въ общежитието ни, когато други, каквото гйозъ-боеджии,

[1] Вж. Т. Атанасовъ — „Очеркъ върху историята на нашия театъръ“ въ Периодическо списание, кн. 5—6 (1909 год.)

органджии, театристи, майстори на свирни и на хора̀ и други таквизи, които сѫ развратители на обществото, не само почести, но и пригодявания и награди не малки зематъ отъ тѣзи, за повредата на които не малко съдействуватъ“ („Гайда“, год. III бр. 11).

Трезвъ общественикъ, какъвто го познаваме, Славейковъ се страхува съ основание да не би младежьта да предпочете лекитѣ удоволствия, модата, грандоманията — предъ простия, но ползотворенъ трудъ на работника и занаятчията.[1] По сѫщитѣ съображения се противопоставя на театъра и сп. „Читалище“. — „Много момчета съ драгость напущатъ работата си, за да се покажатъ на сцената, дето ще посрещнатъ ржкоплѣскания и похвали отъ други като тѣхъ. Тѣ оставятъ почтеннитѣ, смирени занаяти за безполезнитѣ и не до тамъ почтеннитѣ игри на сцената“. Читалищни и училищни дейци се страхуватъ, че представленията ще развратятъ публиката и — „най-главното: че може да се запали училището като представлението ще стане ноще“ (Македония“ год. VI, бр. 1.).

А за да се прояви такава загриженость отъ страна на люде като П. Р. Славейкова (самъ съчинитель на комедии), изглежда, че къмъ началото на седемдесетитѣ години театралнитѣ представления вече сѫ станали повсемѣстни и чести. Въ статия „Театралнитѣ представления по насъ“ („Читалище“ год. II, кн. 17 — 1872), писана може би пакъ отъ П. Р. Славейковъ, се казва: „Днесъ нѣма читалище, което да не се похвали съ едно две представления въ годината и да не извести презъ вестницитѣ, че публиката е останала много благодарна отъ зрелището“ . . . Авторътъ съ прискърбие изтъква, че тая „мода“ е дошла отвънъ и че тя отклонява българитѣ отъ прѣкитѣ задачи на читалищата; мнозина, които и не знаели вратитѣ на читалището, сега, когато се играело

[1] Вж. Сѫщо в. „Македония“ (год. V, бр. 11, 1870). У Боянъ Пеневъ — История на новата българска литература, т. IV, часть II, стр. 780—781 — „Всичкитѣ ни работи и черковни и граждански сѫ като явни театра; всѣки день гледаме смѣшни и чудни театри въ общественитѣ си работи, а ние отиваме други театри да представяме! . . . Българино! . . . изучи се най-първо по другото, което ти е по-нуждно . . . па като се удостоишъ за театро, то нѣма да ти отбѣгне . . . “

„театро“ тичали по представленията и намирали вратитѣ . . . Съ други думи — тогава, преди седемдесеть години, се отправятъ къмъ читалищата сѫщитѣ укори, които днесъ имъ отправятъ тия, които сѫ противъ кинематографитѣ при тѣхъ.

„Нашата публика дири въ театрата само развлѣчения . . . за нея театърътъ е карагьозъ въ по-приличенъ видъ“ . . . Тя не може да вникне въ вѫтрешния смисълъ на пиесата, въ нейната идея — и затова тя не може — като публиката въ другитѣ страни — да извлѣче полза отъ едно представление . . . („Читалище“). Но Славейковъ и сп. „Читалище“ не схващатъ, че въ такива случаи е много по-умѣстно да се влияе за създаване на публика, на истински просвѣтителенъ репертоаръ, а не да се отричатъ но принципъ театралнитѣ игри. Такива отричания не могатъ да иматъ особено влияние, защото театърътъ — особено въ оная епоха — е представялъ едва ли не единствената възможность на народа да излѣзе малко изъ угнетяващото всѣкидневие. Затова той се е увличалъ въ театъра съ цѣлата страсть, която е ималъ като народъ жизненъ, жаденъ за знания и романтични приключения. Морализаторскитѣ и утилитаристични съображения не могатъ никога да противостоятъ на такава страсть у народа . . . Затова, много по-разумно и напредничаво сѫ действували люде като Пишурка, Доброплодни — и особено като Добри Войниковъ, нашиятъ пръвъ драматургъ, които, схващайки ролята на театъра, сѫ гледали да го нагодятъ всѣкакъ къмъ вкусоветѣ на народа и къмъ историческитѣ задачи на момента.

*

За Войникова театърътъ е „общо училище“, което дава храна на душата и облагородява чувствата. И той, като педагогъ и добъръ общественикъ, знае, че на българския народъ (пъкъ и на всички люде по земята) трѣбва да се дава „здрава душевна храна“ и че специално театърътъ е спомагалъ развитието на народитѣ, когато е давалъ именно такава храна, а не е билъ „само едно просто забавление и наслаждение на страститѣ“ (предговора къмъ „Криворазбраната цивилизация“). Любенъ Каравеловъ, Христо Ботйовъ и всички емигранти въ Румъния гледатъ на театъра като на мощно срѣдство за па-

триотично и революционно въздействие. Всички знаемъ отъ Вазовитѣ „Немили-недраги“ съ какъвъ ентусиазъмъ хъшоветѣ сѫ представяли драматизираната „Изгубена Станка“ . . . „Ако сумата, която ще съберемъ отъ представлението, постигне назначението си, историята донѣвга праведно ще може да каже, че изгубена Станка е убила султанъ Азиса“ — казва Бръчковъ.

Вѫтре въ България театралнитѣ представления се посрѣщатъ съ одобрение отъ в. „Турция“ и в. „Право“. „Театърътъ, споредъ Право, е една публична школа, школа за народа, за обществото. Той е едно важно орѫдие за разширочаването на умствения кругозоръ на обществото“ (год. VI, бр. 5). А за „Турция“ театърътъ дава „вѣренъ образъ на живота“ и е, несъмнено,— „най-благородната почивка, най-поучителното развеселение, съ което може човѣкътъ да се наслади, за да си почине отъ трудоветѣ“ (год. VII, бр. 19).

Между всички наши книжовници и общественици отъ шестдесетитѣ и седемдесетитѣ години най-много и най-разумни познания по сѫщината на театъра и на драматичната литература има Добри Войниковъ, който на 1874 год. издава и едно обемисто „Рѫководство за словесность“, дето за драматическата поезия е отдѣлена една печатна кòла. Тамъ Войниковъ предава заучени истини отъ френски автори, застѫпници на нормативна естетика. Отъ това рѫководство личи кое, споредъ Войникова, е най-важно за театралното изкуство. — „Цельта на драматическата поема е, като възбуди въ душата милость и страхъ, или като я забавли съ разсмиване, да поучи“. Тукъ ясно проличаватъ домогванията на просвѣтителя, на народния будитель. Цѣлата българска литература и всички културни почини отъ онова време иматъ една задача: събуждане на народа, нравствена и политическа свобода.

Понеже ще трѣбва да направимъ обща преценка на Войникова като театралъ и като авторъ на драматични творби, не е излишно да изтъкнемъ какви задачи предписва той, теоретикътъ, на драматическия авторъ. На първо мѣсто — по съдържанието на една драматична творба: — „Каквото и да е, то трѣба да бѫде разположено по естетични и психологични истини тъй, щото сичко, що се казва и върши въ драматическото дѣло, да бѫде

за вѣрване и за възможно да бѫде тъй, както се представя. Да нѣма нищо казано или вършено противъ здравото разсѫждение на разума и противъ естественитѣ догаждания на душата“ . . . По-нататъкъ Войниковъ смѣта, че не всѣка истина, не всички „истински случки“ [1] трѣбва и може да се показватъ на сцената. — „Напримѣръ, ако има да се представи убийството на единъ добъръ царь, запознатъ вече за благодетеленъ и обикнатъ отъ зрителитѣ, по-добре иде това убийство да се разкаже на сцената отъ убиеца съ кървавъ мечъ въ ржка, отколкото да го извърши предъ очитѣ на публиката.[2] Ако, напротивъ, е нѣкой мжчитель и гонитель на общото добро, явното му убиване има си мѣстото . . . “ Първото изискване къмъ драматичната творба е да бѫде вѣроятна, „да бѫде за вѣрване“, съ редица уговорки по отношение добритѣ и лоши герои. Следъ това, драматичната творба трѣбва да бѫде цѣла, т. е. да има начало, срѣда и край, и най-после — да бѫде една — което ще рече: „сичкитѣ ѝ части — изложение, връзка, развързка и въ тѣхъ частни случайности, епизоди — да клонятъ и сочатъ къмъ една сама точка, а тая точка обикновено бива сѫдбата на главното лице, върху което се носи особно вниманието на зрителя. Колкото това зрительово внимание се разнася чрезъ посоки, що нѣматъ никакво отношение съ главната точка, толкова единството се пилѣе и дѣлото си губи важностьта“.

Ако поискаме да преценимъ съ тия теоритични постановления личното дѣло на Войникова въ областьта на българската драматургия, ние почти изведнъжъ ще разкриемъ, че на практика той не е можалъ да спази нито единъ отъ основнитѣ принципи на своето „Ржководство за словесность“. За примѣръ може да ни служи най-прославената му творба — „Райна княгиня“.

Въ нея не е запазено никакво единство. Почти при всѣко ново действие центърътъ на вниманието се мѣсти надъ нови герои, тъй че драмата, въ края на край-

---

[1] Всѣка творба отъ онова време, която разкрива „истинска случка“, била предпочитана и будѣла неимовѣрно любопитство. Това е типично за примитивния вкусъ.

[2] Това правило самъ Войниковъ не е можалъ да спази: Вж.: убийството на болярина Владъ отъ Сурсувулъ предъ очитѣ на публиката въ „Райна княгиня“ и др. под.

щата, остава безъ централни фигури, на които и Войниковъ въ своитѣ теоритизации, [пъкъ и всѣка теория на драмата, държи като за нѣщо най-важно. Този основенъ недѫгъ на Войниковата драма влѣче следъ себе си и други, които не схождатъ съ първитѣ две изисквания на неговото ржководство: — творението му не е цѣло, т. е. нѣма ясна, логическа връзка между действията, не извежда къмъ една основна цельеи най-после, поради всичко това, не е „разположено по стетични и психологични истини тъй, щото сичко що се казва и върши, да е за вѣрване, да е възможно". Войниковъ нѣма нито единъ истински драматиченъ герой, нито единъ вѣроятенъ художественъ образъ. Постѫпкитѣ на действуващитѣ лица и изобщо събитията въ драмата ставатъ случайно, немотивирано, извънъ психичнитѣ „мотиви", които трѣбва да носятъ сами героитѣ. И това е вѣрно не само за „Райна княгиня", която е почти точно приповтаряне на Велтмановата едноименна повесть, но и за всички драми на Войникова. Всички тѣ представятъ драматизирани, по-скоро — диалогизирани картини, въ които вмѣсто „здравото разсѫждение" и „естественитѣ догаждания на душата" властвува случаятъ, чудото (характерно и за Друмева: неговиятъ Отецъ Иванъ е подобие на Боянъ отъ „Райна княгиня"). Най-важната заслуга на тия картини, които понѣкога сѫ извиквали вълнуващи изненади всрѣдъ публиката, е, че тѣ будятъ патриотичнитѣ чувства на българина, че изобличаватъ гърцитѣ, че наказватъ враговетѣ на българския народъ и будятъ възторзи за миналото величие и надежди за бѫдещето. Светославъ — единиятъ отъ героитѣ на „Райна княгиня" — непрекѫснато хвали българската земя: — „Богата е българската земя, богата и приятна; тамъ има хубость моминска, тамъ има моми прекрасни... Лудото младо сърце тукъ, въ тая българска земя, намира любе да залюби, да води, на хубость моминска да се нарадва! По всичко руско съмъ билъ, ала таквази хубость не съмъ срѣщалъ!..." Ясно е какви внушения сѫ будѣли въ душитѣ на зрителитѣ тия тиради на руския князъ, дошълъ да освободи България и да предаде престола на българскитѣ царе на тѣхнитѣ законни наследници. (И тая мисия на Светослава, сигурно, е подсѣщала народа за една нова възможность да се[получи свобода чрезъ руска

помощь — нѣщо станало „традиционно“ въ мисловностьта на нѣкои българи).

Сжщитѣ патриотични тиради, сжщитѣ хвалебствия за българската земя срѣщаме и въ другитѣ творби на Войникова. „О, тя е земя колкото прекрасна, толкози и злочестна — декламира единъ отъ героитѣ въ Крумъ Страшний. — А храбриятъ ѝ народъ, колкото е щастливъ съ природнитѣ ѝ богатства, толкози е злочестенъ съ грозната нейна сждба!... Възвишената тукъ Старапланина, пълна съ поменъ отъ миналата слава, още и днесъ въздига гордо своитѣ върхове до синьо небо, безъ да иска да знае отъ днешното злочестие, въ своята гордость тя гледа щастието на една благонадеждна бжднина. Навѣрно, днешната грозна сждба на тая прекрасна родина бище, въ единъ отъ честититѣ дни на бждущето, замѣнена съ доброденствието, и народътъ видѣ-ще славата на миналитѣ вѣкове...“

Тъкмо тия подсѣщания сж най-важни въ всички Войникови „драми“. Всички тѣ — съ изключение на комедиитѣ му „Криворазбраната цивилизация“ и „Поевропейчване на турчина“ — сж исторически и въ това отношение сж напълно въ духа на Възраждането. Отъ Паисий до Вазовъ, пъкъ дори и до наши дни, главенъ двигатель на българското национално чувство е историята. Нея използуваха и първитѣ ни драматурзи Войниковъ и Друмевъ — тя лесно покриваше техническитѣ и психологически несъвършенства на тѣхнитѣ драми, като вмѣсто законитѣ на естетиката и психологията налагаше свои патриотични норми, достатъчно могжщи, за да влияятъ на зрителитѣ, да извикватъ страсти, да внушаватъ лозунги и тъй да отговарятъ на нуждитѣ на времето. Нѣма защо да си правимъ днесъ излишния трудъ да сочимъ недостатъцитѣ на Войниковитѣ творби — самъ авторътъ заявява, по поводъ строгитѣ критики на Друмева и Нешо Бойчева, че на е писалъ драми съ претенция да мине за български драматургъ, а да влияе за повдигане на патриотическитѣ чувства на българитѣ. — „Знаете ли, — обръща се Войниковъ къмъ Неша Бончевъ,[1] — че дра-

[1] Между жестокитѣ критици на Войникова е и Л. Каравеловъ, който опредѣля драмитѣ му като „безцвѣтни, безжизнени и безграмотни, каквито сж повечето наши литературни произведения“. Въ сжщата статия („Български драми“), въ които е похваленъ Друмевъ,

митѣ на Войникова сѫ спечелили много изгубени български рожби, като ги накараха да почетатъ бащината си кръвь и днесъ да се не срамуватъ да се казватъ българе?“ [1]

Войниковъ е типиченъ възрожденецъ и просвѣтитель. Навсѣкѫде той иска да внуши поука, да влияе надъ народа си като го насочва по пѫтя на патриотичнитѣ идеали. Ако въ историческитѣ драми той му представя величествени картини отъ миналото, то това не е отъ гола любовь къмъ историята, а съ ясното намѣрение да раздвижи народната фантазия и народната мисловность, та да направи сравнение съ настоящето. Когато пъкъ взема сюжети отъ съвременния животъ, както е съ комедията „Криворазбраната цивилизация“, Войниковъ пакъ иска да бѫде, преди всичко, общественъ възпитатель — „да поправи грѣшкитѣ и недостатъцитѣ, вмъкнати въ общежитието“. Тукъ нашиятъ пръвъ драматургъ засѣга една тема (характерна и за комедиитѣ на П. Р. Славейковъ), която и днесъ е съвременна и най-актуелна: — темата за безогледното подражателство, за повръхностното възприемане на западноевропейската цивилизация. Срещу влиянието, което иде отъ Европа въставатъ здравомислещи хора, като х. Коста, герой отъ Войниковата комедия, когото бихме могли да приемемъ въ нѣкои отношения като предшественикъ на Бай Ганя: — „Пустото

. Каравеловъ изразява недоволство отъ нашитѣ писатели, че пишели само исторически драми. Писателитѣ, споредъ него, трѣбва да сѫ синове на своето време: „да осмѣятъ сичкитѣ нечистотии, които ни окржаватъ отъ сѣка една страна и да охрабратъ честното, чистото, бедното и убиенното“. (в. „Независимость“, год. III, бр. 28, 1873 год.) Затова по-рано въ една рецензия за „Криворазбраната цивилизация“ той е по-благосклоненъ къмъ Войникова: — „Тая комедия са отличава отъ драмитѣ на г. Войникова дотолкова, доколкото са отличава животътъ отъ смъртьта; а тя е вземена изъ съвременниятъ животъ, въ когото сѣки единъ писатель ще да намѣри повече живи драматически сцени, нежели въ нашата история, въ която има само мъртви души и хронологическа мъгла“. (в. „Свобода“, год. II, бр. 20—1871). Въ цитираната по-горе статия „Български драми“, писана по-късно, Л. Каравеловъ пакъ поменава „Криворазбраната цивилизация“ — но този пѫть изнася, че тя е подражание на „Београд некад и сад“ отъ Щеря Поповичъ.

[1] Вж. А. Гечевъ — „Добри Войниковъ въ развоя на нашата драма“ . . . стр. 300—302. Строгостьта на Бончева се посрѣща съ одобрение отъ Хр. Ботйовъ.

имъ учение, пусто да опустѣло! — За него вѣра, почесть, срамъ, страхъ нѣма. Като сѧ нарекълъ еднъжъ ученъ, па . . . не ще да ти знай нити Бога, нити вѣра анадънму. Токо рекли: Авропата, Авропата. Ама Авропата не гледа като тѣхъ на готово: Авропата измислила тюрлю бинъ тюрлю мурафетя, па търси като насъ прости да имъ зема паричкитѣ, анадънму". Това е типъ на простъ, но здравомислещъ българинъ, защитникъ на „родното". Бай-Ганю му прилича по самочувството си и по мнението си за европейцитѣ, първото противопоставяне на които оказватъ тъкмо еснафлиитѣ съ своята критична недовѣрчивость. Тъй че, ние бихме могли да припишемъ на Войникова и заслугата, че е посочилъ въ комедията си не само опасни неджзи на младата българска култура, но и единъ живъ народенъ образъ . . .

*

Друмевъ и Вазовъ, които продължиха дѣлото на Войникова, задълбочиха конфликтитѣ въ българската драма, постигнаха значителни успѣхи въ техническото и психологическото ѝ усъвършенствуване — но въ общия духъ и смисълъ на творбитѣ си тѣ не отидоха отвѫдъ Войникова. И тѣхнитѣ драми сѫ исторически, и тѣ иматъ, надъ всичко, патриотична тенденция. А нима и до день днешенъ тая тенденциозность не е типична за всички познателни български исторически творби? — Друмевъ и Вазовъ повтарятъ нѣкои отъ героитѣ на Войникова — особенно тѣзи постоянни типове на лукавъ гръкъ (Сурсовулъ у Войникова, Исакъ у Друмева . . .) и на доблестенъ народенъ болярнъ (Владъ у Войникова, Петъръ у Друмева, Раксинъ у Вазова) . . . Тѣ повтарятъ и техниката му (раздѣляне героитѣ на две „идейни" групи, участие на случайности, сензационни изненади . . .) и стила му (декламации, книжни тиради; лекъ хуморъ, постиганъ чрезъ словесни ефекти и изопачени думи . . .)

Тъй че българската литературна и театрална история има какво да посочи като първа заслуга на Войникова: — той създаде български театъръ и първия български репертоаръ. Видѣхме какви опити за „театро" познава народа ни преди него. Драматичната ни литература до Войникова е сѫщо тъй бедна. Тукъ, на първо мѣсто стоятъ преводи като „Велизарий" отъ Траутцшенъ (по-

знатъ по нѣколко превода); „Многострадална Геновева“ (сжщо съ нѣколко превода); „Дворянски выбори — комедия водевилъ въ едно действие“ издадена въ Кишиневъ презъ 1843 год.; „Памела уженена“ отъ Карло Голдони, 1853 год. . .

Между оригиналнитѣ драматични опити преди Войникова ще отбележимъ диалозитѣ на Неофитъ Бозвели („Мати Болгария“, „Просвѣщений европеецъ“); „Изступлений дервишъ“ на Раковски; диалозитѣ на Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ[1]; „Монологъ или мисли на владиката Илариона напредъ да изгори българскитѣ книги отъ книгохранилницата на Търновската митрополия“ отъ В. Поповичъ (1859 год.); „Ловчанскиятъ владика или бела на ловчанскиятъ сахатчия, комедия въ три извършвания“, отъ Теодосий Икономовъ, Болградъ 1863 г. (— за една истинска случка, известна и отъ автобиографичнитѣ бележки на П. Р. Славейкова); „Малаковъ“, едноактна комедия отъ П. Р. Славейкова (1864 год.). Къмъ тия опити спадатъ и побългаряванията на Сава Доброплодни, учителтъ на Войникова и Друмева.

Едновременно съ Войниковитѣ драми излизатъ и преводи: — отъ Молиеръ — „Георги Данденъ“, Букурещъ, 1872; „На сила оженване“, Цариградъ, 1873; „Скжперникътъ“, Цариградъ, 1875 (преводъ на Марко Балабановъ); отъ Фонъ Визинъ — „Недоросль“ — въ преводъ на Т. Шишковъ — „Не ще може или Глезенъ Мирчо“ (1873); отъ Лесингъ — „Емилия Галоти“, преводъ на П. Семерджиевъ — Загребъ, 1873; отъ Шилеръ — „Разбойници“, 1870; „Фиеско“ 1876. Много популярни по онова време сж били и побългаренитѣ „позорищни игри“ на Тодоръ Х. Станчевъ — който работи и следъ Освобождението . . .[2]

Едно цѣло десетилѣтие (до 1870 година), преди излизането на „Иванко“, българската драматична литература

---

[1] Вж. Пенчо Пеневъ — Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ и театъра въ Македония. Сп. „Просвѣта“ год. VIII, 1942, стр. 176.

[2] Вж. Теодора Юрдановичъ — „Драматични опити преди Войникова“, въ „Известия на Семинара по славянска филология“, кн. IV., 1921 и Боянъ Пеневъ — „История на новата бълг. литература“, т. IV, стр. 731 и нат.

има единственъ представитель — той е Добри Войниковъ. Въ ония идилични и велики дни той организира театрална трупа съ специаленъ идеенъ репертоаръ и слага у насъ началото на най-достѫпното, най-общественото изкуство, като опредѣля и пѫтя му за въ бѫдещето да бѫде винаги въ дейна услуга на българския народъ да съдействува за неговото духовно просвѣтление.

ВАСИЛЪ ДРУМЕВЪ

Авторътъ на първата българска повесть и на първата художествена българска драма, Василъ Друмевъ, е роденъ въ Шуменъ презъ 1841 година. Седемъ — осемгодишенъ, той постѫпилъ въ взаимното училище, дето единъ следъ другъ учителствували Сава Филаретовъ, Сава Доброплодни и Ив. Богоровъ, трима отъ най-буднитѣ, отъ първитѣ българи тогава. Тѣ работятъ въ Шуменъ точно когато Василъ Друмевъ опредѣля своитѣ интереси и своитѣ идеали. Филаретовъ е влиялъ на младежитѣ въ Шуменъ съ своята външна изисканость и съ своето ученолюбие, а Богоровъ съ бодрия си духъ, съ предприемчивостьта си и съ голѣмата си обичь къмъ географията и пѫтуванията. Ученицитѣ сѫ знаели оригиналнитѣ трудове на своя учитель — граматиката, издаденитѣ въ Пеща презъ 1842 год. „Български народни пѣсни и по-

словици“ и особено преводитѣ му — „Чюдесиитѣ на Робенсына Крусо“ и „Еничаритѣ, исторически препрaвена приказчица“ (Цариградъ 1849 г.).

Къмъ влиянието на тримата културни български учители, при оформяване личностьта и идеитѣ на Друмева дохожда още едно важно условие: — особеното международно оживяване на родния му градъ следъ маджарската революция отъ 1848 година и по време на Кримската война (1853—1856 год.).

Между емигрантитѣ били и водачитѣ на революцията — маджаринътъ Кошутъ и полякътъ Дембински. Тия интелигентни и волеви люде били настанени въ Шуменъ и тукъ, доколкото е било възможно за тогавашнитѣ наши условия, пренасятъ свободолюбивитѣ идеи отъ Западна Европа. Тѣ влияятъ, преди всичко, съ личния си животъ, съ възпитанието и навицитѣ си. Отъ тѣхъ шуменци чуватъ за културата и гражданското устройство на Западна Европа и по тѣхна препоржка измѣнятъ програмитѣ на своитѣ училища. Това влияние на маджари и поляци може да се преценява като доста сериозенъ пробивъ въ авторитета на гръцкото образование, като първа стѫпка за приобщаване на българския градски битъ къмъ духа на Западна Европа. Младитѣ шуменци се запознаватъ не само съ нѣкои модерни науки, но и съ театралното и музикално изкуства. Маджарски учители ги учатъ да свиратъ по ноти на цигулка, виола, чело, флейта. Тѣ устройватъ оркестри и свиратъ национални унгарски и полски танци.

Културнитѣ прояви въ живота на Шуменъ иматъ решително влияние върху впечатлителната душа на младия Друмевъ. Безъ тѣхъ ние мѫчно бихме разбрали неговитѣ стремежи. Самъ Друмевъ въ повестьта си „Ученикъ и благодетели“ изтъква като най-важно въ своя животъ общуването си съ Сава Доброплодни. Последниятъ не само го е запозналъ съ нѣкои литературни творби, съ живота на културнитѣ общества и съ прѣкитѣ нужди на народа ни тогава, но го е и насърдчавалъ да чете и да мисли за по-високо образование въ чужбина. Въ „Ученикъ и благодетели“ Доброплодни е представенъ като идеаленъ възрожденски учитель, загриженъ само за народната просвѣта, преданъ изцѣло на училището и уче-

ницитѣ си. За тия си грижи учителтъ влиза въ чести конфликти съ гражданството, особено съ чорбаджиитѣ, отъ които търпи обиди — но не се отчайва никога, защото работи не за себе си, а за народа.

Съ своята вродена интелигентность, съ знанията, които е получилъ, съ проявенитѣ си вече дарби, Друмевъ не само става помощникъ на учителя си, но се налага и на вниманието на чорбаджиитѣ въ града. Когато презъ 1858 година се получава писмо отъ Драганъ Цанковъ, съ което иска шуменци да посочатъ единъ способенъ младежъ, който да бѫде изпратенъ да се учи въ Русия като стипендиянтъ, мнозинството отъ учителитѣ и чорбаджиитѣ решава да изпроводи Друмева.

Презъ лѣтото на 1858 година Друмевъ заминава презъ Варна за Цариградъ и отъ тамъ за Одеса. Пѫтуването си той описва въ „Ученикъ и благодетели“ съ подробности, отъ които научаваме за патилата му, а едновременно чувствуваме и силното му влѣчение къмъ просвѣтата.

Друмевъ билъ чуждъ на всички обществени и литературни вълнения въ Русия по онова време. Той не знае не само Пушкина, Гоголя и Лермонтова, но и Тургенева, който презъ петдесетитѣ години е въ разцвѣта на таланта си. Тогава е публикувалъ „Рудинъ“, „Дворянско гнѣздо“, „Въ навечерието“, „Бащи и деца.“ Нравственитѣ тревоги на руската интелигенция, намѣрили вдъхновенъ изразъ въ тия творби, както и въ романитѣ на Достоевски и въ стиховетѣ на Некрасова, свързани съ небивалото идейно раздвижване въ славянофилскитѣ и западнически кржгове на Русия по поводъ „великитѣ реформи“ на Александра II, спиратъ предъ стенитѣ на семинарията, дето и Друмевъ, заедно съ всички примѣрни ученици, е трѣбвало да учи, при най-зорко наблюдение, наукитѣ и правилата, необходими за свещенически санъ. Тамъ той използува свободното си време за следене събитията въ родната земя и за съсрѣдоточаване въ проблемитѣ на висшата религиозна етика. Тъй калява своята нравствена воля, подготвя се за безкомпромисна, праволинейна служба на народа си.

Има основания да предполагаме, че Друмевъ е започналъ да крои планъ за съчиняване на повесть още въ

Шуменъ. [1] За образецъ сѫ му служили романитѣ на Евгений Сю, повеститѣ на Бернарденъ де Сенъ Пиеръ и другитѣ преведени до тогава на български езикъ белетристични творби. Въ Одеса първитѣ разбирания на Друмева за художество, които е получилъ у дома, не претърпяватъ особено облагородяване. И тукъ той чете пакъ преводи на български езикъ, или руско четиво, което е допадало на установения му вече вкусъ. Неговото оригинално литературно дѣло е въ пълна зависимость отъ домашната преводна, побългарена книжнина.

Самъ Друмевъ, преди и по време печатането на „Нещастна фамилия", превежда два разказа — „Царица Семирамида" и „Привидения" (сп. „Български книжици", февруарий и ноемврий 1860 год.), които по съдържание и техника сѫ въ пълна хармония съ преобладаващия тогава вкусъ къмъ сензационно, ужасяващо четиво. Този вкусъ се отразява и въ първото оригинално белетристично произведение на българската литература.

Сюжетътъ на „Нещастна фамилия" е вълнувалъ Друмева, както казахме, още въ Шуменъ. Токущо постѫпилъ въ семинарията, едва свикналъ съ новия редъ на преподаване, той, използувайки свободното време, пише своята повесть.

Презъ 1860 год. повестьта се явява въ „Български книжици".[2] Езикътъ и правописътъ й сѫ по образецъ отъ Раковски — безъ опредѣлителенъ членъ, съ падежни форми и съ малко старинен словоредъ. Приятелътъ на Друмева, Йосифъ Дайнеловъ, изглежда, му е съобщилъ за неблагоприятното впечатление отъ езика на „Нещастна фамилия", та той съ писмо отъ априлъ 1860 год. отговаря: „Радвамъ се като чувамъ, че противъ езика ми на „Несчасная фамилия" ще ся отговорятъ. Дано ся отговорятъ и поправятъ погрѣшки ми. Никой безъ погрѣшки не бива. Нѣма съмнение, че тѣ въ меня сѫ много". Скромностьта, която лъха отъ тия редове, е типична за писателя Друмевъ. Когато презъ 1873 година пристѫпва къмъ

[1] Вж. Боянъ Пеневъ — „Първа българска повесть". — Българска библиотека, бр. 18. Издание на БАН. София 1929 г. стр. 175, дето сѫ дадени указания по този въпросъ отъ В. Д. Стояновъ и др.

[2] Вж. подробности въ критично издаденитѣ подъ редакцията на Г. Ст. Пашевъ „Съчинения на Митрополитъ Климентъ Търновски (Василъ Друмевъ)". Изд. БАН. т. I. 1926 г. стр. 5 и нат.

второ издание на своята повесть, вече съ изправенъ правописъ и съ езикъ значително съживенъ, Друмевъ въ предговора си пакъ признава, че „тая повесть е плодъ на незрѣло перо“. Той вижда, че би могълъ да я поправи, но не предприема такава операция, защото нѣма голѣма професионална амбиция. Повестьта е плодъ на нѣжни негови чувства, тя е „излѣзла изъ дълбината на сърдцето му“ и затова не бива да се измѣня. „Той и сега вижда въ нея онѣзи детски, но чисти и пламенни чувства, които преди толкова години сѫ вълнували сърдцето му и които той е искалъ да изкаже чрезъ тая си повесть“...

Какви сѫ били тия „чисти и пламенни чувства“ ние учимъ отъ предговора къмъ повестьта, дето съвсемъ въ духа и стила на Паисия, на Бозвелията и на всички наши възрожденци се изтъква дългътъ къмъ народа като пръвъ и свещенъ дългъ на „всѣки единъ ученъ българинъ“.

Друмевъ знае състоянието на нашата тогавашна книжнина, вижда, че тя нѣма „собствени“ книги и се заема, безъ особена самонадѣяность, да принесе „що-годе ползица“ на Родината (Майце си) като напише една оригинална повесть. — На западъ, въ Европа, хората пишатъ цѣли томове за незначителни събития, които сѫ произвели впечатление само на едно селце, а у насъ цѣлъ народъ изживява и знае такива страхотни „ужасни нещастия“ и нѣма кой да ги опише! Българитѣ нѣма защо да измислятъ — достатъчно е да разкажатъ онова, което знаятъ за кърджалии, еничери, делибаши.

Друмевъ, вълнуванъ отъ мечта да сподѣли на книга часть отъ страданията на народа, сѣда да пише — съ надежда, че повестьта му ще намѣри съчувствие въ сърдцето на читателитѣ, защото е написана „не отъ нѣкое чувство тщеславия“, а отъ „непреодолимо желание“ да се помогне на Родината. Явно е, че и Друмевъ иска да поучава, да влияе нравствено надъ съотечественицитѣ си. Повестьта му, съобразно изискванията на турската цензура и изобщо съ условията въ Турция, трѣбва, покрай интересното само̀ по себе си четиво, да даде нѣкои препоржки на българитѣ. Въ това отношение именно тя е въ пълна хармония съ духа на Паисия, съ основнитѣ стремежи на Възраждането.

Друмевъ не е революционеръ, макаръ че презъ 1862 год. взема участие въ българската легия на Раковски и се бие срещу турцитѣ по бѣлградскитѣ крепости. Постояненъ у него е стремежътъ къмъ просвѣта, къмъ проповѣдь. И ето, още осемнадесетгодишенъ юноша, той пише повесть и гледа да не разсърди турското „честно правителство“, което, сѫщо като народа ни, гледало „съ крайно прискърбие на нетърпимитѣ злодейства на безчеловѣчнитѣ яничари, кърджалии и пр.“ Безъ тая уговорка повестьта не би могло да бѫде напечатана въ Турция. Но нима събудениятъ, съзнателенъ българинъ не е разбиралъ условностьта на тая уговорка? Това е единъ неволенъ данъкъ на тиранията, познатъ на всички литератури и на всички народи. И Друмевъ е постигналъ съ своята повесть доста „нѣщо“ въ полза на народностното българско свѣстяване. То е идѣло като влияние отъ изпъкващитѣ нравствени предимства на героитѣ-християни въ неговата повесть. Колкото и да е тя обѣркана „идейно“ колкото и да надделява въ нея пасивното християнско схващане, че „Богъ, когото обича — наказва го“, което въ онова време е могло да приспи борческитѣ енергии на българина, все пакъ, по силата на дълбоко скрити въ душата на младия авторъ инстинкти, въ повестьта не на едно мѣсто се дава воленъ изразъ на надеждата, че ще се тури край на българскитѣ мѫки, че насилникътъ ще загине. Въ „Нещастна фамилия“ — сѫщо както въ житията на св. Георги и св. Николая Софийски отъ XVI вѣкъ — си даватъ двубой две религии, два манталитета — християнски и мохамедански. Турцитѣ, представени условно, по цензурни изисквания, като еничери и кърджалии, иматъ власть, много сѫ и сѫ силни — но тѣхната сила е нищожна предъ тая на християнския духъ, който знае, че смъртьта е минутна, а е вѣчно блаженството, което иде следъ изпълнения дългъ. Затова героитѣ-българи въ Друмевата повесть отиватъ срещу смъртьта съ пѣсни на уста, както първитѣ християни.

Народътъ ни е политически безпомощенъ — но може ли нѣкой да му отнеме убеждението, че той превъзхожда нравствено поробителя си? Може ли нѣкой да му отнеме куража и гордостьта на вѣрата? . . А както задъ еничери и кърджалии българинътъ лесно е слагалъ всички турци насилници, тъй и хвалебствията на вѣрата

сѫ означавали всѫщность хвалебствия на народностьта. „Християнинъ“ тогава значи „българинъ“.

Ето въ коя посока трѣбва да диримъ истинския смисълъ на Друмевото желание да помогне на народа си. После иде и чисто културната му заслуга на пръвъ български повествуватель. Съзнанието за нейната стойность е доста дейно у самия Друмевъ. Той се извинява, че като пръвъ повествуватель, ще има грѣшки, но на това му признание не липсва умѣрено, благородно самочувство.

Макаръ и писана отъ осемнадесетгодишенъ младежъ, съ слаба неособено сериозна литературна подготовка, първата българска повесть има редица качества, съ които е привличала, пъкъ привлича и днесъ вниманието на читателитѣ изъ народната маса. Между тия качества, на първо мѣсто, стои интересното водене на разказа. Наистина, основната линия на този разказъ е много пречупена и често се губи въ отклонения, поради изповѣдитѣ на отдѣлнитѣ герои, които съставятъ отдѣлно вмъкнати разкази въ общото повествуване, но все пакъ то е тъй раздѣлено, че подържа вниманието на читателя. Последниятъ усѣща, че му сѫ необходими усилия, за да държи въ съзнанието си нишката на повестьта, но той дава тия усилия доброволно — тѣ дори сами по себе си го увличатъ, защото тикатъ мисъльта му къмъ разгадаване на една интересна история. Тукъ, въ техническата организация на разказа си, Друмевъ се проявява като добъръ възпитаникъ на Евгений Сю и на всички автори на сензационни романи, които е челъ въ Шуменъ и Одеса. Той гледа да бѫде преди всичко забавенъ. Използува всички срѣдства на сензационната и авантюристична белетристика: — недоизказване, сънища, предчувствия. И въ центъра на всичко стои нѣкой ужасъ, нѣкоя тайнствена случка или вълнуваща изненада. Така засиля интереса къмъ „действието“ на повестьта и преодолява спънкитѣ, които идатъ отъ психологичната необоснованость въ постѫпкитѣ на героитѣ. Друмевъ предварително загатва, че ще последва нѣщо ужасно, нѣщо изненадващо, а следъ това минава на друга нѣкоя тема, която се развива паралелно съ предходната. Едва къмъ края на повестьта се разнищва всичко, тогава се разплитатъ отдѣлнитѣ загадки.

Още тукъ е проявена дейната склонность на Дру-

мева къмъ диалогиченъ изразъ. Разказътъ му често се пресича отъ интересни, нервни разговори. Боянъ Пеневъ въ своя подробенъ и крайно интересенъ анализъ на „Нещастна фамилия“ много точно отбелязва: „Вмѣсто да описва и разказва, Друмевъ обича да показва, да инсценира събитията, да оставя лицата сами да се характеризуватъ чрезъ своитѣ речи и постжпки.“ [1] Това „характеризуване“, разбира се, е много условно, защото Друмевитѣ герои едва ли могатъ да се преценяватъ като нѣщо обществено, исторически или психологически оформено. Тѣ сж схеми, които не търпятъ психологично тълкуване. Въ това отношение приличатъ на героитѣ отъ народнитѣ приказки. Психологизъмъ и художествена нюансираность на характеритѣ нѣма и у Каравелова (освенъ въ „Българе отъ старо време“), макаръ че той има вече много по-широка литературна подготовка.

Невѣроятноститѣ, потайноститѣ и общата условность на повествуването не сж били прѣчка за читателя, за да може той, четейки повестьта, да си дава смѣтка и за реалнитѣ условия на живота — още повече и самиятъ авторъ въ предговора го поставя да мисли за „ужаснитѣ нещастия“ причинени отъ разни злодеи изъ българскитѣ земи.

Строго издържаниятъ реализъмъ въ литературата се постигна мжчно, за него е необходима литературна практика. Друмевъ, като пръвъ нашъ белетристъ, воденъ отъ здрава интуиция за нуждитѣ и целитѣ на нашата култура, желае да бжде вѣренъ тълкувателъ на живота и да сложи началото на една дейность, която чрезъ художественото слово ще разясни нравственото състояние на реалния животъ. Лично отъ него, обаче, не може да се очаква изискана художествена техника, не само защото е билъ още юноша, но и защото не е ималъ задъ себе си друга „традиция“ освенъ тая на преводнитѣ исторически, сантиментални и сензационни четива. А, освенъ това, при тогавашнитѣ обществено-политически условия, литературата по необходимость е трѣбвало да бжде нѣкакъ отвлѣчена, да загатва отдалечъ своето отношение къмъ реалнитѣ проблеми.

---

[1] Вж. „История на новата българска литература“, томъ IV, часть II, стр. 907. Сжщо и „Първа българска повесть.“

„Нещастна фамилия“ е въ голѣма степень повесть и за Балкана. И тукъ, както въ хайдушкитѣ пѣсни, читателътъ се приобщава къмъ мисъльта, че Балканътъ е български закрилникъ. Наистина, изъ неговитѣ непристжпни гори бродятъ и турци-разбойници, но тамъ тѣ биватъ срѣщани отъ юначни пазители на българската честь.

Картинитѣ отъ Балкана, сигурно, сж действували върху фантазията и честолюбието на българитѣ — особено момента, когато Влади и Пометко съ другаритѣ си по единъ чудодеенъ начинъ освобождаватъ Вълковитѣ синове. Въ това отношение Друмевата повесть е напълно въ духа на „Горски пжтникъ.“ Раковски внесе въ художествената литература, заедно съ култа къмъ хайдутитѣ, и култъ къмъ Балкана, отразенъ тъй мощно въ поезията на Ботйова и Пенча Славейковъ. Особено живо и, може би, най-издържана като разказъ, съ относително по-спокоенъ тонъ и съ по-релефенъ рисунъкъ, е оная часть отъ повестьта, въ която се предава живота въ кърджалийския станъ. Тукъ Друмевъ разказва съ истински епиченъ запахъ и съ чувство за жестъ.

Характерни за „Нещастна фамилия“ сж честитѣ и обилни сълзи на почти всички герои, както и силнитѣ изблици на нѣжность. Особено българитѣ — тѣ каточе не вършатъ друго нищо, освенъ да се пригръщатъ, да си говорятъ мили слова или пъкъ да плачатъ. Турскитѣ души сж замръзнали въ състояние на гнѣвливость и жестокость (по непонятно изключение Омаръ веднъжъ се разплаква), докато българитѣ сж безкрайно добродетелни, трудолюбиви: тѣ проявяватъ физическа сила само когато трѣбва да бранятъ честьта си. Въ такива моменти и женитѣ ставатъ вълшебно героични, борятъ се като амазонки. . . Изобщо, Друмевата повесть познава само крайноститѣ. И това се лесно разбира, като имаме предъ видъ, че тя въ основата си има една полюсно обмислена тема: еничерски и кърджалийски жестокости и, срещу тѣхъ, една нещастна, благородна българска фамилия. И тая основна тема тласка всичко, при удобствата на сензационната техника — къмъ крайности. За психологично обоснование, за спокойно съобразяване тукъ и дума не може да става. Задачата е да се срещнатъ два свѣтогледа, две духовни сили, едната отъ които трѣбва да е

крайно отрицание на всички добродетели. Това иска да разреши младежката душа на Друмева и тъй да даде малко куражъ на своитѣ сънародници.

Сжщитѣ задачи, само че съ други срѣдства, преследва и Каравеловъ въ своитѣ повести. И у него всичко се движи по линията на крайноститѣ.

Не може да бжде другояче. Литературата тогава бѣше прикритие или явно проявление на обществената и патриотична дейность на българския интелигентъ.

*

Дългътъ къмъ свободата се изразява отъ Друмева по-ясно въ втората му повесть: „Ученикъ и благодетели." И тукъ, разбира се, този дългъ е изразенъ съобразно съ историческия моментъ и съобразно съ личнитѣ възгледи на просвѣтителя, на проповѣдника Друмевъ. Борбата за запазване на вѣрата и честьта, която е основна тема на първата Друмева повесть, въ „Ученикъ и благодетели" е дадена като борба за просвѣта и знание. И затова тукъ вече съпротивата иде не отъ еничери и кърджалии, не отъ турци, а отъ българи чорбаджии. Бедниятъ, но любознателенъ, ученолюбивъ българинъ, детето на народа, може да получи просвѣта само съ благоволението, при попечителството, на чорбаджията. . .

„Ученикъ и благодетели" е писана сжщо въ Одеската семинария. Първата й часть се печата презъ 1864 год. въ вестника на Н. Михайловски и Н. Бурмовъ „Съветникъ" (год. II. бр. 8—41). Поради спиране на вестника, повестьта е била прекжсната точно при тия части, които за Друмева, може би, сж били отъ най-голѣмо обществено значение, защото тѣ рисуватъ одеското общество.

Две подбуди сж накарали Друмева да напише тая повесть — едната е отъ чисто лично естество, а другата е изцѣло обществена. Той иска да опише собствения си животъ, съзнавайки, че въ него има нѣщо не само интересно, но и крайно поучително — и, отъ друга страна, да нарисува социалната обстановка, въ която е трѣбвало да прекара младинитѣ си и която иска да постави на обща критика, тъй като отъ нея зависи въ значителна степень, българската култура.

Герои на „Ученикъ и благодетели" сж ученицитѣ

Живко и Богданъ и учительтъ Райко. Материалъ за тѣхното изграждане Друмевъ взема изъ ученичеството си въ Шуменъ, главно изъ живота на В. Д. Стояновъ, С. Доброплодни и изъ собственитѣ си изпитания.

Първата часть рисува жестокоститѣ на единъ гръцки владика, който преследва бащата на Живко — Стоянъ, докарва го до последна сиромашия и най-после го убива. Всичко това е разказано съ сжщата техника, която знаемъ отъ „Нещастна фамилия". И тукъ има изненади, тайни нападения, тайнствено прикриване на хората и др. Гръцкиятъ владика е даденъ като чистъ криминаленъ герой. Той се преоблича като просякъ, като турчинъ, служи си съ дервиши — само за да може по-лесно да срещне Стояна и да му отмъсти за една обида въ черквата. Ролята на еничеритѣ отъ „Нещастна фамилия" тукъ е поета отъ гръцкия владика. Той унищожава семейството на Стояна, като оставя само Живка. Последниятъ — пъленъ сиракъ, трѣбва да слугува по чорбаджийскитѣ домове, за да живѣе и да учи. Природата го е надарила съ крайна чувствителность (влияние на сантиментализма) и ученолюбие (това е вече типична българска трагедия!) което дразни неговитѣ господари. Живко е гоненъ отъ чорбаджията, който не можелъ да понася способноститѣ му. Прибира го при себе си учительтъ. Той го утешава и насърдчава.

Тукъ имаме за първи пѫть въ нашата литература даденъ образъ на български учитель-народникъ, който, заедно съ двамата си ученика, изпъква съ добродетелитѣ си рѣзко на фона на нерадостната действителность. Преодолѣлъ всички изпитания, неподпомогнатъ отъ никого, освенъ отъ другаритѣ си, Живко тръгва пеши за Русия. По пѫтя преживява редица опасни изпитания и после пристига до Приморскъ (Одеса), дето други голѣмци го подлагатъ на нови унижения и мжки.

Цельта на Друмева е да представи съмнителното родолюбие на голѣмцитѣ, да осжди — отъ нравственохристиянско и обществено-национално гледище — жестокостьта, високомѣрието и неискреностьта на ония, които държатъ въ ржцетѣ си сждбата на създаващата се народна интелигенция. „Ученикъ и благодетели" по този начинъ се явява като едно предимно социално и реалистично творение, значително по-близко до проблемитѣ на жи-

вота, отколкото „Нещастна фамилия“. То е напълно въ духа на демократичността и революционната етика на интелигенцията ни. Въ лицето на Живка любознателнитѣ и бедни младежи виждали себе си, собствената си печална участь. Ив. Вазовъ, който по времето, когато се печатала повестьта, билъ на четиринадесеть години, си спомня:

„Съ каква страсть, съ какво увлѣчение четѣхъ това произведение! Всѣки новъ брой съ продължението на повестьта ми донасяше неописуемо наслаждение: цѣла недѣля живѣехъ въ живота на „Живка“, единъ отъ героитѣ на повестьта (въ когото после узнахъ, че Друмевъ изобразява себе си). Чакахъ петъка, когато идѣше пешъ пощаджията отъ Пловдивъ, като единъ голѣмъ праздиченъ день: въ нетърпението си отивахъ далеко извънъ Сопотъ на полето, за да възчакамъ пощаджията и да грабна новия вестникъ, за да прочета по-скоро подлистника. И у дома го прочитахъ петь десеть пѫти, и не се насищахъ. Голѣма скрѫбь ми причини спирането на „Съветникъ“, съ което и повестьта остана недопечатана, прекѫсната на най-любопитното мѣсто. Въ моята юношеска възрасть никое четиво не бѣ ме тъй обаяло.“ [1] Предъ проф. Ив. Д. Шишмановъ, поетътъ повтаря почти сѫщитѣ думи за влиянието на тая Друмева повесть върху юношеската му душа. Героитѣ й, Богданъ и Живко, го вълнували денонощно. . . „Помня, изповѣдва Вазовъ, че въ романа имаше и психологически разсѫждения и отклонения, които ми се нравѣха. Запечатала се е въ паметьта ми особено една фраза: „Унижение, унижение, Богдане, на всѣка стѫпка унижение!“ Тая фраза я изнасяхъ често въ разни случаи.[2]

Благодарение на живия си езикъ, втората повесть на Друмева е влияла на времето си, може би, повече отъ „Нещастна фамилия.“ Съ излизането на последната като отдѣлна книга, ролитѣ се смѣнятъ. „Ученикъ и благодетели“ бива почти забравена, докато „Нещастна фамилия“

---

[1] Ив. Вазовъ — „Изъ бележника на поета (Откѫслеци отъ природата и живота). Книгоиздателство „Победа“, София, 1920 год. стр. 85.

[2] Вж. Проф. Ив. Д. Шишмановъ — „Ив. Вазовъ — спомени и документи.“ Подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ. Издава БАН. София, 1920 год. стр. 20.

става извънредно популярна. За отношението на съвременницитѣ на Друмева къмъ „Нещастна фамилия“ можемъ да сѫдимъ отъ следнитѣ думи на архимандритъ Онуфрий Поповичъ: „Лятосъ (1861 год.) като видѣхъ у „Български книжици“ описание о нѣкоя си нещастная фамилия, разплака ми сърдцето, наумихъ да напомена нѣщо, дано чуе и запита Друмевъ стари люди, та да опише и за македонотракийски дѫхлии, онъ е способенъ да описва. Охъ що сладъкъ старобългарски язикъ, и добро сладко сочинение произнася, да можа да видя того господина юноша, та тогава да умра.“[1] Антонъ Страшимировъ, писатель отъ поколѣнието, което иде непосрѣдствено следъ Вазова сочи героитѣ на „Нещастна фамилия“ като „запечатани“ въ неговата детска душа. Признания като тия на Страшимирова биха направили и мнозина други отъ сѫщото, пъкъ и отъ по-младитѣ поколѣния.

Воденъ отъ здравитѣ си разбирания за смисъла на художественото творчество, Друмевъ все повече и повече навлиза въ проблемитѣ на обществения животъ, на морала и дълга предъ родната култура. Съ втората си повесть той съвсемъ прѣко влияе за засилване на критичното обществено чувство у българина, чрезъ което цели да помогне за отстраняване на пакоститѣ и неправдитѣ и за създаване култъ къмъ интелигентната личность. „Ученикъ и благодетели“ е типично творение на нашето Възраждане — съ всичкитѣ му просвѣтително-национални и революционно-социални домогвания.

Напредъкътъ на Друмева, който се отбелязва при всѣка нова творба, показва, че ако той би искалъ да упорствува като писатель, щѣлъ е да обогати литературата ни съ произведения значително по-издържани въ всѣко отношение. Една вродена склонность къмъ прѣка обществена работа отвлича Друмева въ друга область, за времето си значително по-важна отъ упражненията по белетристика — то е областьта на енергичнитѣ борби за църковна и културна свобода на народа ни. Тия борби той не забравя и въ повеститѣ си — но, изглежда, все му се струвало, че писателството е нѣкакъ по-себично,

[1] Вж. Сборникъ „Климентъ Търновски (Василъ Друмевъ)“, подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ, стр. XV.

не лишено отъ суетни подкладки занятие. А отъ това Друмевъ, изключителна съ нравственостьта си натура, е бѣгалъ. Той е предпочиталъ за себе си дейность, която е можела по-силно и всеобхватно да увлѣче умътъ, волята и себеотрицанието му.

Въ „Ученикъ и благодетели“ той доста прочувствено изтъква не само своята обичь къмъ Родината, която диктува цѣлата му дейность, но и обичьта на всички семинаристи българи:

„Понѣкогашъ тѣ, като се събираха наедно, забираха по-тихичко да си приказватъ за онова, което имъ бѣше най-мило, най-драго, т. е. за отечеството си отъ кое тѣ бѣха далеко. . . Такива разговори не биваха на често, но когато се наченяха, продължаваха се дълго, даже по цѣли нощи и сѣкога се свършваха съ една отъ тѣзи пѣсни: „Далечъ отъ мойта бащина“, или „Вѣтре буйни полунощный“ или „Зора се сипва, слънце изгрѣва.“ Тѣзи пѣсни се изпѣваха тихичко и на оногова, който първи пѫть присѫтствува на тѣзи разговори и слуша пѣснитѣ, правѣха такова впечатление, щото му се иска да плаче, безъ да знае защо.“

*

Преди да напише „Ученикъ и благодетели“, презъ 1862 година, Друмевъ, увлѣченъ въ кроежитѣ на Раковски, напуска семинарията и се озовава въ Бѣлградъ, дето по това време бѣ организирана българската легия.

Тукъ Друмевъ е претърпѣлъ редица разочарования. На първо мѣсто, схваналъ колко рискувано е да разчиташъ на чужда помощь за свобода на народа си. Заедно съ това, Друмевъ е билъ разочарованъ отъ самитѣ български дейци, особено отъ своя кумиръ — Раковски, който проявявалъ неподозиранъ деспотизъмъ спрямо другаритѣ си. В. Д. Стояновъ разправя, че жертва на този деспотизъмъ е щѣлъ да стане и самиятъ Друмевъ.

Следъ разтуряне на легията, Друмевъ — беденъ, разочарованъ и едновременно обогатенъ съ ценни впечатления отъ благородството и родолюбието на борци като Левски и Караджата — тръгва пакъ за Одеса. Повечето отъ пѫтя презъ Румъния и Бесарабия изминалъ пеши. Поболялъ се и щѣлъ да умрѣ отъ тифъ, ако не били го прибрали добри селяни, които го гледали докато оздра-

вѣе. Когато пристигналъ презъ есеньта въ Одеса, другаритѣ му едва го познали.

Презъ 1863 год. въ Одеса се образувало едно българско „Книжевно общество“, душа на което билъ Павелъ Каляндж̀и. Това общество имало за главна цель печатането на учебници за българскитѣ училища. Негово издание е единъ „Другарь за децата“, въ който Друмевъ съставилъ отдѣла „Родина и отечество.“ Тамъ Друмевъ дава нѣкои исторически сведения за българитѣ, говори за любовьта къмъ Родината, за значението на православната вѣра, за Венелина, Братя Миладинови и други...

Презъ юний 1865 г. Друмевъ завършва семинарията съ отличенъ успѣхъ. Двадесеть и петь годишенъ младежъ, той вече има вѫтрешно доволство отъ изпълненъ дългъ не само лично къмъ себе си, но и къмъ своя народъ. Усиленитѣ занимания въ семинарията не сѫ му попрѣчили да напише две повести, да превежда и пише статии и да живѣе най-дейно съ устремитѣ на своя народъ къмъ култура и свобода. Книжовното му дѣло е ценен̀ъ приносъ въ общата културна съкровищница на българитѣ. То не само слага началото на новъ родъ литературно творчество, но и подхранва националнитѣ и обществени чувства на народа. То е между първитѣ прояви на благородния критицизъмъ на българската интелигенция, указание за несдържания ламтежъ къмъ просвѣта, който е и основна сила въ нашето Възраждане.

Участието на Друмева въ легията на Раковски е сѫщо една проява, която стои въ прѣка връзка съ неговото дейно родолюбие. Съ ходенето си въ Бѣлградъ, както и съ книжовното си дѣло, той вече се е приобщилъ къмъ дейцитѣ за народно свѣстяване и за свобода. Отъ тукъ нататъкъ вече Друмевъ, следъ като е обогатилъ своя нравственъ духъ съ здрави разбирания за смисълъ на живота, опредѣля по-ясно отношенията си къмъ нуждитѣ на Родината. Той знае собственитѣ си сили, които решава да съсрѣдоточи въ добиване на по-голѣма, по-основна просвѣта, за да може авторитетно и широко да участвува въ борбитѣ за автономна българска църква и култура.

Като завършилъ семинарията въ Одеса, Друмевъ, пакъ като стипендиянтъ, постѫпилъ въ Киевската ду-

ховна академия (на 15 августъ 1865 година). Той следва своя „вѫтрешенъ гласъ", който му казва, че „въ науката ще намѣри и утешение, и удоволствие и всичко." Четири години Друмевъ прекарва въ системни занимания надъ нравствени, религиозни и народо-възпитателни проблеми. Завършва Академията презъ 1869 год. съ титла „кандидатъ-богословия." Въ края на 1869 година заминалъ за Румъния, дето неговиятъ сърдеченъ приятель и другарь отъ детинство, Василъ Д. Стояновъ, трескаво подготвялъ образуването на Българско книжовно дружество. Друмевъ пише статия въ „Дунавска зора" (бр. 42) за целитѣ и значението на Дружеството, въ което, заедно съ Маринъ Дриновъ и В. Стояновъ, е не само действителенъ членъ, но и най-деенъ работникъ. Въ първа книга на своето „Периодическо списание", тѣ заявяватъ, че ще следватъ великитѣ уроци на историята, която учи, че „безъ наука народитѣ не могатъ направи нито крачка напредъ въ развиването и усъвършенствуването си." Българското книжовно дружество иска да бѫде „срѣдоточие на българскитѣ интелигентни сили" и тъй да съдействува „за разпространение на просвѣщението между народътъ ни съ единъ начинъ по-правиленъ, по-систематиченъ и по-точенъ." Идеалъ на неговитѣ основатели е да стане то единъ день действителна академия на наукитѣ, единъ отъ „най-великитѣ всенародни храмове на българската наука." Тая надежда на Дринова и Друмева се оправда: днешната наша Академия на наукитѣ сочи като свое начало Книжовното браилско дружество.

За председатель на Дружеството е избранъ Маринъ Дриновъ, но понеже той билъ заетъ въ Русия, решено било Друмевъ да бѫде неговъ замѣстникъ.

Главенъ уредникъ на „Периодическо списание" и рѫководитель на Дружеството презъ първитѣ четири години отъ сѫществуването му е Друмевъ, макаръ че той не изпъква, дори не се подписва подъ статиитѣ си. Повечето отъ критическитѣ бележки на Друмева сѫ за учебници, за духовни и поучителни книги. Между тѣхъ, като най-смѣла и аргументирана, изпъква една статия за Войниковото „Рѫководство за словестность съ примѣри за упражнение въ разни видове съчинения на ученици въ народнитѣ ни мѫжки и женски училища" (Виена, 1874

год.) [1] Тукъ Друмевъ е използувалъ случая не само да отговори на Войникова за критиката му върху „Иванко“,[2] но и да изкаже своитѣ възгледи за поезията и особено за драмата. Друмевъ въстава срещу формализма и срещу всички натрапвани канони. Той подчерчава, че „истинното развитие и образование не се състои въ външкашностьта, но въ вѫтрешното съдържание“. И затова, откакъ хората „дойдоха въ по-свѣстно съзнание. . . зеха да гледатъ на многото и дребни правила въ словестностьта като на нѣщо допотопно и не само безполезно, но и вредително за правилното развитие на умственитѣ способности на ученицитѣ.“ Такова е мнението на Друмева за формализма и догматизма не само по отношение на словестностьта, но и за всички духовни дисциплини. Що се отнася до поетичното творчество, той, следъ като е въстаналъ по принципъ срещу правилата, пита: „Каква полза ще принесе знанието на правила, когато писачътъ нѣма идеи, нѣма чувство? . . . За доказателство служи ни и самъ г. Войниковъ. . . Какво е помогнало на г. Войникова точното знание на всичкитѣ правила? Нищо друго, освенъ да го приведе въ едно самооблащение и да го накара да напише толкова много нѣщо — за доказателство на това, че бездарностьта и при най-подробното и точно знание на правилата остая си сѐ бездарность, че човѣкъ, когато нѣма истинска дарба, когато нѣма истинско чувство и въодушевление, той сѐ не може да напише нѣщо хубаво и за предъ хора, макаръ и да знае най-добре да пише по правилата.“

Освенъ мисъль и идеи, истинскиятъ творецъ, споредъ Друмева, трѣбва да има сърдце, чувство, душа — въодушевение . . . „Шекспиръ, напримѣръ, (но знаятъ ли у насъ, кой е тоя Шекспиръ?) не е знаелъ никакви правила на драматическото изкуство и никакъ не е писалъ по тия правила, но той е написалъ най-добритѣ, най-гениалнитѣ драматически произведения. Неговътъ творчески гений не се е подчинявалъ на никакви предварително изработени закони, а на мѣстото имъ създалъ други, но ги е създалъ не чрезъ предварително об-

[1] Рецензията е печатана въ „Периодическо списание“, книга IX и X, Браила, 1874 год.

[2] печатана въ „Читалище“ год. III, кн. VII и VIII.

мисляне, а чрезъ гениалнитѣ си произведения“ . . . Гениятъ самъ си създава своитѣ закони. Но, все пакъ, науката „словестность“ не е излишна. Като се освободи отъ всички схоластични и педантски правила и се ограничи въ даване знания за сжщностьта на разнитѣ литературни родове, тя, споредъ Друмева, ще получи смисълъ и ще съдействува за развиване на детскитѣ умствени способности.

А и самитѣ творци, — поети, разказвачи и драматурзи — не може и не бива да разчитатъ само на таланта си, ако го иматъ. Тѣ трѣбва да изучатъ историята на изкуството, за да знаятъ какъ да работятъ. — Четири години преди да напише казаната статия за Войниковия учебникъ по словестность, Друмевъ е отправилъ редица препоржки пакъ на Войникова, по поводъ драмата му „Велислава, българска княгиня“ (Браила, 1870) въ цариградския вестникъ „Турция“ (бр. 13, 1870 год.). Друмевъ праща дописка за представянето на тая драма и за художествената ѝ стойность. Тогава той още не се билъ скаралъ съ Войникова, другарувалъ дори съ него и признава „доброто име, което по право му се пада, като основатель и разпространитель на българското театрално изкуство“. Но за да „увѣковѣчи“ това свое име, Войниковъ трѣбва да послуша „приятелския съветъ“ на своя по-младъ съгражданинъ и да се постарае да изучи театралното изкуство, да си създаде планъ за пиесата, да изучи предмета и да си постави цель „къмъ която да се стреми отъ всичко сърдце и душа“. Тогава би избѣгналъ очевидниятѣ „психически противоречия“, „неумѣстнитѣ философствувания“ и драмата му би получила „вжтрешно достойнство“.

Друмевъ, подобно на Нешо Бончевъ, на Каравеловъ и Ботйовъ, е строгъ критикъ. И това е достатъчна отлика за неговата сериозность и за основната му подготовка като книжовникъ и културенъ деецъ. Още тогава Друмевъ съзнава, че снизходителната, некомпетентната и недобросъвѣстна критика ще извърши голѣми пакости въ народната култура и затова иска да ѝ даде отпоръ чрезъ разумна и авторитетна намѣса. Книжовното дружество си поставя между другото и тая важна задача: „да събаря и унищожава сичко, което не е истина, което е непотрѣбно и вредоностно, което е грозно и долно. И

сичко това трѣбва да извършва истинната критика винаги съ едно най-голѣмо достойнство". Критиката трѣбва да се застжпва за истината, доброто, полезното и хубавото, да е прогресивна и добросъвѣстна, да е съобразена, както всѣка умствена дейность, съ опредѣленъ идеалъ. Това е особено наложително „за литературнитѣ произведения на единъ народъ, който стои въ началото на своето умствено развитие. Литературното или книжовното поле е важно и сериозно, но затова е пъкъ то отворено за сички: никому не се възбранява да стжпи въ него. Затова многома се решаватъ да се покажатъ на това поле, безъ да иматъ надлежни познания, и въ едно неразвито общество, въ единъ не добре свѣстенъ и разбуденъ народъ — дълго време безнаказано се ползуватъ съ незаслужено уважение, както и съ незаслуженъ авторитетъ. А отъ това сетнинитѣ биватъ лошави: тѣхнитѣ недостойни и нищожни литературни произведения, вмѣсто да свѣстятъ, да просвѣтятъ, да ползуватъ обществото, народътъ — още повече го приспиватъ, затъмняватъ и повреждатъ"[1]. Лично Друмевъ има куражъ да бжде строгъ критикъ не само защото смѣта, че тъй ще е въ истинска услуга на българския напредъкъ, но защото и самъ е писатель и е узналъ непосрѣдствено значението на сериозната и добросъвѣстна критика. Той следъ напечатването на „Нещастна фамилия" се радва на всѣка умѣстна забележка по недостатъцитѣ на творението му. Такова поведение той очаква и отъ всички други писатели, които сж критикувани било отъ него, било отъ други.

*

Друмевъ има едно рѣдко предимство като критикъ: — той можа да отговори съ достоинство на досадното писателско възражение: „щомъ знаешъ повече, напиши самъ, та да те видимъ..." което и днесъ служи като последенъ аргументъ на много злополучни автори...

Неговата рецензия за „Велислава" срещна подобна покана отъ Войникова. За голѣмо неудоволствие на последния, Друмевъ не се стресналъ, нито дори направилъ

[1] Вж. хубавата Друмева статия „За критиката" въ „Периодическо списание", книга II, 1870.

опитъ да обяснява, че критикътъ не е длъженъ да пише всичко, а да знае хубавото и да посочва чуждитѣ недостатъци. Не е направилъ тия уговорки Друмевъ, едно защото не се е чувствувалъ професионаленъ критикъ и друго — защото е знаелъ предимството си предъ Войникова, пъкъ и отдавна е ималъ самъ намѣрение да напише една драма. Тъй, споредъ легенди и споредъ спомени на В. Д. Стояновъ, е даденъ последенъ подтикъ за написване на най-вдъхновеното и значително творение на Друмева.

Войниковъ билъ люто разсърденъ отъ рецензията на своя съгражданинъ. „Веднъжъ, разправя В. Д. Стояновъ, отиваме съ Василя въ кафенето на Рали въ Браила и намираме на една маса българи, между които и Войниковъ. Последниятъ, недоволенъ отъ една рецензия за неговитѣ драми, печатана въ в. „Турция“, като мислилъ, че е написана отъ мене, започва да ме кори. Въ това време Василъ се обажда, че той е авторътъ на тази рецензия, въ отговоръ на което Войниковъ кипва и казва: „Ако си способенъ, направи нѣщо, та не ходи да ме нападашъ“... Друмевъ отговорилъ спокойно: „Бае Войниковъ, азъ никакъ не те нападамъ, защото критиката ми е съвсемъ справедлива, даже и премного снизходителна; знай още, че мене никакъ не ми е по характеръ да нападамъ и докачвамъ когото и да е, та грѣшишъ, като мислишъ, че съмъ те нападалъ... Впрочемъ, бѫди спокоенъ, азъ скоро ще ти докажа, че разбирамъ колко годе отъ такива работи“.[1]

Свадата между двама видни съграждани и писатели е интересна сама по себе си, като „случай“, който ни дава възможность да разберемъ два различни характера. Но тя не е единственъ и решителенъ поводъ за написване на „Иванко“. Сигурно Друмевъ е носилъ сюжета му още отъ Киевъ и въ Браила е работилъ надъ него преди препирнитѣ съ Войникова.

„Иванко“ излиза отъ печатъ презъ втората половина на 1872 г. — (Иванку убиецътъ на Асеня I. Драма въ

[1] Този инцидентъ е разказанъ отъ Стоянова на два пѫти по два малко различаващи се начина. Вж. Ст. Минчевъ — „Материали за живота на Василя Друмевъ“, София, 1908, стр. 11. Сѫщо и в. „Дневникъ“, бр. 1605, отъ 1906 г. — статия „Нѣколко исторически бележки за началото на драматическото изкуство въ България“.

петь действия. Отъ Василъ Друмевъ. Браила, печатница „Трижгълникъ", управлявана отъ Перикли М. Пестемал-'джиолу.[1] Старият приятель на Друмева Павелъ Каляндзи откупилъ много екземпляри и ги разпратилъ въ Турция. Скоро драмата била известна изъ всички български земи. Поставятъ я на нѣколко мѣста — между другото и въ Цариградъ. Тя бива посрещната съ радость отъ народъ и интелигенция, не само заради художественитѣ ѝ достоинства, но и заради особения нравственъ патосъ, който блика изъ нея и който е въ пълна хармония съ тогавашнитѣ български борби. „Иванко" е произведение изцѣло зависящо отъ историческия моментъ. То подпомага народа въ борбитѣ му съ гръцката патриаршия. И тукъ Друмевъ е, преди всичко, общественъ педагогъ, учитель. Все въ духа на Паисиевия идеалъ за възхвала на българитѣ и за изнасяне на историческитѣ „факти" съ огледъ на практическитѣ български нужди, Друмевъ пише своята драма, за да покаже гибелното въздействие на Византия надъ нашия държавенъ и нравственъ животъ въ миналото и да похвали народнитѣ български добродетели.

Къмъ царь Асеня, като къмъ народенъ и благороденъ български царь, е имало вече създаденъ култъ отъ Паисия и Раковски. И Друмевъ взема него за централна личность на своето произведение, защото допадалъ на основното му намѣрение: да разкрие човѣшкото предимство на българина предъ гърка. Представа за Асеня I Друмевъ получава главно отъ Войниковата „Кратка българска история". Не малко влияние върху него упражнява и Велтмановия романъ „Райна королева болгарская", който, макаръ да засѣга една по-ранна епоха отъ нашата история, има покрай другото за цель да посочи разла-

---

[1] Запазена е и една друга редакция на „Иванко", за която дава доста подробности Г. Ст. Пашевъ въ редактиранитѣ отъ него „Съчинения на митрополитъ Климентъ Търновски", стр. 408 и нат. Ю. Трифоновъ допуска тя да е първа, изоставена при печатането, редакция на „Иванко". Указания за това свое предположение Трифоновъ намира въ езика на ржкописната редакция. Нѣкои положителни, отъ художествено гледище, отлики между двѣтѣ редакции сочатъ за по-приемливо гледището на Г. Ст. Пашевъ, който смѣта ржкописната редакция за сетнешна.

рението си. И тукъ „случаятъ“ го тика къмъ трагиченъ край. Иванко е жертва, орѫдие на слѣпа сила. Това проличава най-ярко следъ убийството на Асеня, отъ когато той е потиснатъ изцѣло отъ своята събудена съвѣсть. Властолюбието е замѣнено съ разкаяние.

Това е първото поставяне на темата „престѫпление и наказание“ въ нашата литература. Първиятъ диспутъ между съвѣстьта и егоизма. Друмевъ го разрешава съвсемъ въ духа на християнския моралъ. Ако не бѣха нѣкои излишни, недостатъчно мотивирани действия на Иванко, които разкѫсватъ основната линия на неговия характеръ, той щѣше да е много по-изпъкващъ въ своята трагедия и много по-ясенъ, като психиченъ и общественъ образъ. Вѣрно е, че между всички герои на Друмевата драма, Иванко е даденъ най-живо, съ най-много отсѣнявания на неговата трагичность, и, все пакъ, той не е достатъчно изясненъ. Неубедителностьта на нѣкои отъ постѫпкитѣ му иде отъ това, че Друмевъ му възлага задачи, които не сѫ по силитѣ на неговата воля, на душата му. Явно е, че той не е за убиецъ, не е носитель на героична и пламенна страсть, макаръ че често предприема действия, които сѫ само за герои, за Макбетовци.

При едно основно вникване въ психиката на Друмевия Иванко, ние бихме разкрили типична славянска раздвоеность, неустойчивость. Срещу страстнитѣ натури на Шекспира, Корнейя, Шилера, срещу пълната проява на волята или съвѣстьта, която ни дава западната литература, ние имаме трагично раздвоени, неизяснени натури като Борисъ Годуновъ, Разколниковъ или Иванко. Волята за действие у славянина стои винаги подъ контрола на нравственото съзнание, което не извинява никоя страсть, никое себично увлѣчение.

Друмевъ рисува Иванка като убиецъ, но е силно загриженъ за неговото предварително оневиняване. Затова пропада и драматичното напрежение въ драмата му. Той е челъ Шекспира, влиялъ се е явно отъ „Макбета“, но се е рѫководилъ преди всичко отъ вродената си склонность къмъ морализаторство. Надъ всичко, у него участвува и единъ винаги буденъ, най-деятеленъ патриотиченъ дългъ. Той не може сякашъ да рисува престѫпникъ българинъ. Затова съ такова завидно и успѣшно старание

изкарва Исака за виновникъ на всички престѫпления и нещастия въ „Иванко“.

Друмевъ хранѣлъ скрита симпатия къмъ Иванко. Не е билъ доволенъ отъ тогавашнитѣ наши актьори, които, види се, сѫ го изкарвали по-черъ, отколкото е искалъ авторътъ. Съ писмо отъ януарий 1875 год. той се оплаква на варненския и преславски митрополитъ Симеонъ: „Вижда се, на Иванка е било сѫдено не само въ книгата да си постигне желанията и намѣренията съ мѫчнотии и при съдействието на чужденци, но и показването му на сцената трѣбвало да стане подъ сѫщитѣ условия . . .“ Друмевъ виждалъ, че неразбирали „нито мисъльта му, нито чувствата и положенията на лицата въ драмата“, но едва ли е схващалъ, че за това неразбиране има и той вина.

Конфликтътъ между лична страсть и преданность къмъ отечеството е общъ за всички останали герои въ „Иванко.“ Има боляри, които заставатъ на страната на Иванка, поради лични свои недоволства или домогвания. Всички, обаче, искатъ да бѫдатъ преданни на отечеството. Тѣ не разбиратъ тайнитѣ планове на Исака.

Най-изясненъ като патриотъ е Милко, който не може да понесе мисъльта, че Византия ще помага на Иванка срещу Петра. Милко, общо взето, е психологически най-убедителенъ. Той повече отъ Иванка знае защо не е доволенъ, защо мрази Асеня. Участието му въ заговора е мотивирано отъ неговото неудовлетворение: той, преданиятъ служитель, е пренебрегнатъ отъ Асеня и Мария заради властолюбивия и неискренъ Иванко! Страстната му натура иска отмъщение. Неблагодарниятъ заслѣпенъ царь трѣбва да бѫде наказанъ. Тогава и дъщеря му ще схване заблудата си. Но държавата, отечеството — тѣ трѣбва да се пазятъ отъ междуособици и отъ византийска намѣса.

Най-неубедителни като драматични герои сѫ Асенъ и Петъръ. Макаръ че чуждитѣ реплики рисуватъ Асеня благороденъ и героиченъ царь, той въ драмата изпъква като резоньоръ, безъ собствена воля и безъ минимална държавническа и лична съобразителность. Както отбелязва и Б. Пеневъ: „Каточе той фигурира въ пиесата, само за да бѫде убитъ отъ Иванко, а не и да се прояви като драматическа, ясно характеризирана личность, която взема

активно участие въ развитието на драмата.“[1] Не е подеятеленъ и Петъръ — една сантиментална, разсѫдъчна и безволна личность, слѣпо орѫдие въ рѫцетѣ на Отецъ Ивана. Него Друмевъ представя като прекалено угриженъ за мира въ държавата, безъ всѣкаква лична страсть, безъ активна любовь дори къмъ убития си братъ. Борбата му между дълга къмъ държавата и пасивното резоньорство е дълга, мѫчителна и неубедителна. Почти всѣко Петрово явяване на сцената носи разслабване на действието.

Друмевата драма отразява оригинална, дълбоко осмислена философия на живота. Въ нея сѫ съсрѣдоточени нравственитѣ принципи на Друмевия християнски свѣтогледъ. Тя не е само патриотично-поучителна, но е и чиста, принципна човѣшка драма. Друмевъ иска чрезъ трагедията на главния си герой да разкрие възможноститѣ на човѣшката воля, да изобличи жестокия моралъ на Исака, който проповѣдва, че „човѣкъ всичко може да достигне, стига само да иска.“ Тия думи запалватъ пъкленъ огънь въ душата на Иванка и я довеждатъ до престѫпление. И едва тогава Иванко, а заедно съ него и зрителитѣ, разбиратъ, че има висши морални норми, които не могатъ безнаказано да се прескачатъ. Човѣкъ е самъ творецъ на сѫдбата си, но до известни предѣли. Изкочи ли човѣшката воля извънъ повелитѣ на висшата нравственость тя бива жестоко, трагично пречупвана. Стане ли човѣкъ престѫпникъ — той губи свободата си и пада подъ ударитѣ на наказанието, което иде неминуемо. Отъ тая норма изключение нѣма. И всичко онова, което е станало чрезъ насилие или неправда „не е трайно и влѣче следъ себе си злочестина. Тържеството, придобито съ неправда, никога не може да бѫде трайно и полезно.“[2]

Този е общиятъ нравственъ изводъ на Друмевата драма. Въ него се крие нейната духовна, обществена и национална значимость. Заедно съ благороднитѣ патриотични намѣрения, тая обща, нравствена истина, дава въодушевение и творческа енергия на Друмева. Тя прави

---

[1] История на новата българска литература, томъ IV, часть II, стр. 996.

[2] Вж. „Намисването на свѣтската власть въ черковнитѣ работи“ (По поводъ на нашиятъ черковенъ въпросъ). Пер. спис. книга XI и XII, стр. 26.

произведението му живо, бунтуващо. Тя е най-решително указание за искренитѣ чувства на самия авторъ, силно, пламенно вълнуванъ отъ проблемитѣ на живота и морала. Неговата искреность и пламенность минава въ репликитѣ и монолозитѣ на героитѣ му, дава имъ енергия и темпераментность. Ето тукъ трѣбва да диримъ разковничето за жизнеността на „Иванко". Благородната преданость на единъ висшъ идеалъ, непринудената обичъ къмъ собствения народъ и къмъ доброто, преодоляватъ психологическитѣ несъвършенства въ Друмевата драма. Съ своя патосъ тя ще живѣе още дълги години. Ще живѣе и съ своитѣ сценични качества, съ поезията си. Има моменти въ нея, които оставатъ незабравими, напримѣръ: споменуването на Мирииното име при двубоя между Иванко и Асеня, което сковава ржката на бащата. Тия моменти сочатъ, че въ лицето на Друмева ние имаме не само единъ между първатѣ вдъхновени творци на българското слово, но и единъ даровитъ художникъ съ чувство за жестъ и красота.

До Друмева българска драма сжществува само условно, — „Иванко" слага нейното истинско начало. Той създава и традиции. Стилътъ и патосътъ на „Иванко" се наложиха на цѣлата българска драма до Яворова. Вазовъ работи напълно въ духовната атмосфера на „Иванко", той не можа да надскочи достойнствата на Друмева.

Българската литература отъ епохата преди Освобождението остави малко живи, трайни творби — може би само пѣснитѣ на Ботйова, нѣкои стихотворения на П. Р. Славейковъ, Каравеловитѣ „Българе отъ старо време" и Друмевия „Иванко." Въ тѣхъ днесъ ние можемъ найнепосрѣдно да почувствуваме духовната устременость на народа си. Тѣхъ трѣбва да изучаваме като наши класици.

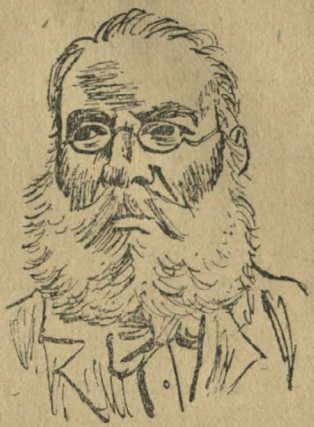
ИЛИЯ Р. БЛЪСКОВЪ

Той е прѣкъ ученикъ на Друмева и втори по редъ авторъ на белетристични творби.[1] Между множеството негови оригинални и побългарени произведения, най-зна-

[1] Въ „Български книгописъ за 100 години" отъ А. Теодоровъ Баланъ (София, 1909 год. Издание на БАН., стр. 82 и нат.) сж посочени надъ 80 съчинения на Блъскова. Вж. и Ив. Богдановъ: — Илия Р. Блъсковъ, народенъ просвѣтитель и писатель. София 1940. Хемусъ.

чителни отъ историко-литературно и общо културно гледище сѫ дветѣ му повести „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“, както и мемоаритѣ му — „Спомени изъ ученическия, учителския и писателския ми животъ.“

Повестьта „Изгубена Станка“, на която всѫщность Блъсковъ дължи своята известность, е печатана за първи пѫть презъ 1866 г. въ Болградъ, („Изгубена Станка“ Истинско събытіе. Болградъ, печатница на Централното училище). Отъ това издание въ българскитѣ земи достигнали малко екземпляри и скоро то станало голѣма рѣдкость. На следната година излиза второ издание въ Русе, окастрено отъ цензурата на Митхадъ паша.

И дветѣ тия издания се печататъ съ името на Райчо И. Блъсковъ, баща на автора, който билъ учитель въ Болградското българско училище. „Печати се на негово име — обяснява Ил. Р. Блъсковъ въ своитѣ спомени — защото се боехъ да не бѫда компрометиранъ предъ турското правителство, понеже въ съчинението ми имаше кървави сблъсквания и победи отъ страна на българи срещу турци“. Точно тия страници отъ „Изгубена Станка“, които засѣгали турцитѣ, били изхвърлени отъ цензурата. А именно второто издание е известно на българскитѣ читатели, то се препечатва на нѣколко пѫти и следъ Освобождението, по него сѫдимъ за влиянието на Блъсковата повесть. Самъ Блъсковъ не е смѣталъ за нуждно да се връща къмъ първата редакция. [1]

„Злочеста Кръстинка“ излиза въ Русе презъ 1870 го-

[1] Ново издание на първата редакция на „Изгубена Станка“ уреди Ив. Хаджовъ, презъ 1939 год. (Издание на „Казанлъшка долина.“)

дина, печатана въ „книгопечатницата на Дунавскѫтѫ область“. И тя е издавана следъ Освобождението на нѣколко пѫти.

Мемоаритѣ, които посочихме по-горе като трето по важность книжовно дѣло на Блъскова, сѫ издадени отъ Светия Синодъ на Българската църква презъ 1907 година, по случай празднувания юбилей за петдесетгодишна просвѣтителска дейность на Блъскова. Тѣ разкриватъ живота и условията, въ които е работилъ единъ способенъ писатель, израстналъ на родна почва и единъ неуморимъ просвѣтитель, авторъ на десетки учебници и поучителни народни книжки.

Зависимостьта на Блъскова отъ Друмева личи найярко въ избора на сюжетитѣ. „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“ приличатъ съ съдържанието си на „Нещастна фамилия“ и „Ученикъ и благодетели“. „Изгубена Станка“ напомня първата повесть на Друмева съ това, че и тя иска да разкрие нещастията на едно семейство — на „жалостната Дѣдо Иванова фамилия.“ И тукъ и тамъ срѣщаме български добродетелни и щастливи въ благодетелностьта си родове, които страдатъ, срѣщаме и борби срещу похитители и разбойници. „Злочеста Кръстинка“ пъкъ напомня „Ученикъ и благодетели“ съ своя поширокъ социаленъ планъ, съ ученолюбието на нѣкои отъ героитѣ си, съ своя общъ просвѣтителски духъ.

Блъсковъ самъ признава, че е станалъ писатель по внушение отъ примѣритѣ на Друмева. Преди да чете „Нещастна фамилия“ той пише религиозно-поучителни книжки. Успѣхътъ на Друмевата повесть, както и тоя на „Горски пѫтникъ“, разкриватъ предъ него какви сѫ интереситѣ на българскитѣ младежи. „Забелязваше се, изповѣдва Блъсковъ, у четци и слушатели едно особено любопитство по тая (Друмевата) историческа повесть, навѣрно защото бѣ изъ нашия животъ, изъ нашитѣ страдания подъ турското иго... У мене се породи желание да съставя и азъ подобна повесть на нещастна фамилия. Дребнитѣ ми издадени наскоро книги, като „Рада клюкарката“, „Добра Грозданка“ и др. не ме задоволяваха, ако и побългарени отъ гръцки.“ Скоро единъ „щастливъ случай“ улеснява новитѣ стремежи на Блъскова:

„Презъ великитѣ пости (1863), въ една тъмна нощь дойде при духовника-изповѣдникъ (който обитаваше подъ

моята училищна стая) единъ страненъ човѣкъ, за да се изповѣда. Изповѣдьта му трая два часа. На другия день полубопитствувахъ да се науча отъ духовника, що за человѣкъ бѣ тоя, който бѣ дошълъ въ едно необикновено време на изповѣдь, че и толкова много време трая изповѣдьта му.

„ — Такъвъ человѣкъ и такава изповѣдь — ми отговори духовникътъ — сега за пръвъ пѫть презъ живота си срѣщамъ. Кой е човѣка, мога да ти кажа, но неговата изповѣдь — не мога, забранено ми е отъ църковнитѣ закони.

„Въпросниятъ изповѣдникъ се именуваше Жеко или Жельо. Едва сполучихъ да го намѣря; той се криеше, понеже билъ разбойникъ. Довѣри ми се; изказа ми цѣлата истина по откраднатата мома отъ татаритѣ на име Станка и после избавена отъ сѫщия него . . . “

Блъсковъ, за отлика отъ Друмева, съобразява разказа си съ фактитѣ, които му е далъ единъ действителенъ герой — не измисля, не се ржководи само отъ фантазията си. Въ разнитѣ издания, като подзаглавие на „Изгубена Станка“, е отбелязано: „истинско събитие“, „повесть съвременна“, „разказъ изъ българскитѣ теглила по Кримската война“. Всичко това е писано за по-голѣмъ авторитетъ на повестьта, за привличане на повече читатели, които сѫ търсили четиво близко до тревогитѣ на живота имъ. Илюзията за правдоподобность тукъ е много по-силна, отколкото при „Нещастна фамилия“, направена е решителна стѫпка къмъ реализма, който нѣколко години по-късно е установенъ отъ Каравелова като надделяващъ въ българската белетристика. Самъ създателтъ на новобългарската повесть, Друмевъ, съ втория трудъ — „Ученикъ и благодетели“ насочи белетристиката ни къмъ прѣкитѣ нужди на живота, къмъ социалната и национална проблематика. Но той, както и неговиятъ ученикъ, Блъсковъ, пристѫпя къмъ обработване на „материала“, който му дава живота, съ техниката и съ вѫтрешнитѣ предразположби на романтика-сантименталистъ. И двамата гледатъ да отдалечатъ четивото си отъ грубото, точно възпроизвеждане на действителностьта, — забулватъ го въ мрежата на една повисена чувствителность, даватъ му малко или много таинственость, която го прави чудно и привлѣкателно като приказкитѣ,

безъ да убива впечатлението, че се отнася до нѣщо възможно, близко. Тукъ би могло да се приложи обяснението, което дава Новалисъ на романтичното повествуване: „Въ добрия разказъ винаги има нѣщо тайнствено, непостижимо. Повествуването като че се е докоснало до неотворенитѣ ни очи и ние, когато се връщаме отъ неговитѣ владения, се оказваме въ съвсемъ другъ свѣтъ". И, все пакъ, въпрѣки перспективната отдалеченость на картинитѣ, които рисуватъ нашитѣ първи белетристи, тѣ не оставятъ читателя въ недоуменние или въ чистъ естетиченъ, духовенъ възторгъ предъ своитѣ видения, а насочватъ мисъльта му прѣко къмъ проблемитѣ на живота. Повествуването, колкото и да е „автономно", върви паралелно съ всѣкидневнитѣ тревоги и често праща своитѣ внушения надъ социалното и национално съзнание на читателя.

И Блъсковъ, подобно на Друмева, се ржководи отъ желание да помогне на народа си, като го затвърдява въ неговитѣ вродени добродетели и въ патриархалния му битъ. Постоянна тема на неговитѣ творби е с т р а д а н и е т о. То сякашъ е обща и единствена участь на българина. Само че, при Блъскова вече имаме по-ясни указания за срѣдствата, чрезъ които може да се боримъ съ това страдание. То не е почти безизходно, както е въ „Нещастна фамилия". Блъсковитѣ страдални герои не само се уповаватъ на Бога, но се и борятъ и, за разлика отъ тия на „Нещастна фамилия", побеждаватъ враговетѣ си. И тукъ имаме направена решителна стѫпка напредъ къмъ изясняване на националната сѫдба.

Въ първата Друмева повесть се срѣщатъ българи-юнаци, които се борятъ съ еничери и кърджалии — тукъ, въ „Изгубена Станка", въ помощь на подобни българи, които се борятъ за запазване на честьта и правото си, идатъ вече и хайдути — професионални защитници на българската правда и борци срещу потисницитѣ. Само че Блъсковъ се въздържа да идеализира хайдутитѣ, той дори нѣкѫде нарочно засиля нѣкои тѣхни отрицателни черти, за да не бѫде заподозрѣнъ отъ турската цензура, че възхвалява бунтовницитѣ. Отива и още по-далече: намиса официалната власть, която не само одобрява постѫпката на Станкинитѣ спасители (косвено и на хайдутитѣ) но „захвалява на тѣхното юначество и жали, че

гащото влияние на коварния царски съветникъ — гръкъ Сурсувулъ.[1]

Друмевъ взема само поводъ отъ „историческитѣ факти", за да напише драма, която, съ художествени срѣдства, постига прѣка нравствена и патриотична цель: разкрива рушителното влияние на византийщината, която още отъ създаването на българската държава е нейна неизмѣнна, зла сѫдба . . . Такова е отношението на нашитѣ възрожденци къмъ Византия. То се диктува отъ историческия моментъ — извикалъ българския народъ на нова борба съ гръцкитѣ домогвания. Водачитѣ на народа искатъ да засилятъ волята му за борба и чрезъ помощьта на историческия опитъ, на спомени отъ миналото. Самъ Друмевъ е писалъ за византийското влияние въ свои статии, въ писмата си и въ „Ученикъ и благодетели". То е, както знаемъ, първата, най-важна тема въ новобългарската книжнина.

Противопоставянето на българи и гърци е главна вѫтрешна, нравствена отлика на „Иванко". То обяснява типичния патриотиченъ патосъ на Друмевия слогъ, обяснява и психологическитѣ недостатъци на нѣкои отъ героитѣ. Имаме, отъ една страна, Асенъ, Петъръ, Мария, Отецъ Иванъ, Симо — пъкъ и всички българи, а отъ друга: Исакъ и Тодорка. Иванко е жертва на гръцката подлость. Той е трагичниятъ образъ, разпънатъ между дълга и славолюбието. Първитѣ герои на тия два лагера на нравственостьта сѫ дадени като рѣзки противоположности. Асенъ, Петъръ и Мария сѫ олицетворение на благородство, търпение и благость, докато Исакъ и Тодорка сѫ изтъкани отъ хитрость, лукавство и низости. Еднитѣ сѫ величествени и добродушни, а другитѣ — само хитри и нищожни. Вѣрно е, че тѣхнитѣ характери сѫ дадени нѣкакъ изведнъжъ, замръзнали, схематични. Тѣ не претърпяватъ никаква еволюция, не озадачаватъ зрителя съ изненади, които да хвърлятъ нова свѣтлина върху вѫтрешната имъ сѫщность. Но това не е било необходимо

[1] Б. Пеневъ въ „История на новата българска литература", томъ IV, часть II, стр. 1024 и нат. прави подробно сравнение между Велтмановия романъ и „Иванко", а Ю. Трифоновъ написа обстойна статия: „Историческата страна на Иванко" въ „Сборникъ Климентъ Търновски", стр. 177—214, въ която сочи кое въ Друмевата драма съвпада съ „историческитѣ факти" и кое е измислено.

на Друмева, защото той — общо взето — не желае да дава трагедия на характеритѣ, а борба между две сили, два национални морала. Неговъ главенъ стремежъ е да изтъкне разликата между българи и гърци, която трѣбва да бѫде подчертана тъй, че да се възбуди национална ревность и гордость у нашия зритель.

Върху тази обща основа на драматични конфликти и напрежения, Друмевъ изяснява индивидуалнитѣ трагедии на своитѣ герои. Разбира се, най-трагиченъ и нюансиранъ е централниятъ герой — Иванко. Тоя славенъ военоначалникъ, на когото, споредъ думитѣ на Асеня, „България трѣбва да благодари за славата и величието си, който въ най-страшнитѣ битки е билъ въ челото на българскитѣ юнаци“ — става жертва на болезненото си слаболюбие, разкрито и подхранвано до трагични размѣри отъ Исакъ. Тукъ, въ драмата на Друмева, Исакъ играе ролята на вещицитѣ отъ „Макбетъ“. Само че той не е поетиченъ символъ, а герой съ свои користни цели. Исакъ и Тодорка тикатъ юначния Иванко къмъ престѫпление. До срещата си съ тѣхъ, той не се е замислялъ за съперничество съ царя. Лукавиятъ гръкъ събужда това съперничество и постепенно подхранва затуленитѣ въ подсъзнанието на Иванка страсти, докато разрази трагедия въ душата му.

Иванко не е родоотстѫпникъ. Самъ, въ моментъ на напрегната размисъль, гледа да се убеди, че ако той заеме престола, България ще стане по-честита. Разбира се, властолюбието, мечтата за корона е познато на душата му още отъ младини, но тая мечта не би заела главно мѣсто въ съзнанието му, не би играла никаква трагична роля въ живота му, ако не бѣше Исакъ.

Иванко е съ дейно морално чувство. И следъ като Исакъ е запалилъ душата му, следъ като съзнанието му започва да привиква съ мисъль за убийство на Асеня, вѫтре въ него се изпрѣчватъ въпроситѣ на съвѣстьта, които разслабватъ властолюбивия му ламтежъ и биха го отклонили отъ убийството. Но се явяватъ постоянно външни подтици, случайни съвпадения, които спиратъ действието на съвѣстьта. Тъй Иванко става убиецъ не по вродена, неотклонна вѫтрешна подбуда, а по силата на външни внушения. Дори и въ последния моментъ, преди убийството на Асеня, той би се отказалъ отъ намѣ-

не можа да имъ помогне“ . . . Цѣлиятъ този край на „Изгубена Станка“ е писанъ специално за цензурата. Съ него Блъсковъ постига два положителни резултата: легализира произведението си и косвено принуждава турската власть да признае правото на българина за самозащита.

Друмевитѣ герои се борятъ съ отстѫпници-турци, които и официалната власть гони. Друмевъ дори нарочно подчертава усилията на „честното правителство“ за изкореняване на еничерската и кърджалийска напасть. Блъсковъ пъкъ се разправя съ татари. И пакъ гледа да не би нѣкѫде да предизвика турскитѣ подозрения. Двамата първи наши белетристи искатъ да бѫдатъ легални граждани на турската империя. Тѣ заематъ решително враждебно отношения само къмъ гръцката духовна власть.

Петъръ, Станкиниятъ годеникъ, следъ като татаритѣ сѫ опустошили селото и имота му, отива най-напредъ за помощь при варненския владика — гръкъ. Познавалъ го, защото често идѣлъ въ кѫщата имъ и не веднъжъ изричалъ, че е „нареденъ не отъ хора, а отъ Бога, да завардя стадото си въ всѣка случка“. Но когато Петъръ му разкрива страданията на цѣло едно семейство и го моли да се застѫпи, владиката стои мълчаливъ и мисли за собствения си интересъ: „Той изслуша хладнокръвно всичкитѣ теглила на старитѣ си познайници; въ неговата лукава глава сега се въртѣха мисли, които му предсказваха, че следъ едно такова опустошение на епархията му, той нѣма никаква надежда отъ тѣхъ, при това, ако би му помогналъ, нищичко не щѣше да добие.

„Злобна усмивка се показа по фанариотското негово лице и затри всичката надежда, що имаше бедния момъкъ отъ него.

„ — Е, сега какво ти е зорътъ, попита го той найсърдито.

„ — Азъ ти казахъ, владико светий, — азъ искамъ помощь.

„ — Що ти трѣбва, хей лудъ, да се пъхашъ въ такава работа? Станало що станало; или пъкъ нѣма за тебе друго момиче? . . . “

Съ сѫщото жестоко, студено безучастие къмъ сѫдбата на страдащитѣ българи се отнася и шуменскиятъ вла-

дика. Представителитѣ на турската власть сѫ много по-човѣчни и по-благородни.

Такова е отношението на българския просвѣтитель вѫтре въ България къмъ обществените проблеми по времето на най-разпаленитѣ църковни борби. „Изгубена Станка", както и изобщо произведенията на легалната книжнина, отразяватъ българскитѣ домогвания за свободна църква и за просвѣта. За политическитѣ идеали тѣ само загатватъ чрезъ майсторски сюжетни извъртвания.

Събитията въ „Изгубена Станка" ставатъ все около Шуменъ. И въ това отношение тя прилича на първата Друмева повесть. Обстановката на действията въ двѣтѣ повести е извънредно сходна. Сходни сѫ и техническитѣ похвати, съ които си служатъ Друмевъ и Блъсковъ — съ тая разлика, че Блъсковото изложение е по-естествено и по-спокойно. И въ „Изгубена Станка" има сцени на ужаси, на напрегнати изпитания и сантиментални излияния — но тѣ сѫ нѣкакъ по-осмислени, по-вѣроятни. Блъсковъ си служи съ загатвания и предчувствия. Читателтъ — сѫщо както е и при „Нещастна фамилия" — отнапредъ е подготвенъ за нещастията, които ще постигнатъ героитѣ.

Единъ мраченъ добруджански пейзажъ ни въвежда къмъ основнитѣ настроения на повестьта:

Ясното слънце се е спрѣло насрѣдъ небето и пръска лѫчитѣ си надъ развалини и надъ черни стада. Селянитѣ стоятъ съ натегнали отъ зли предчувствия души. Напраздно нивитѣ обещаватъ пълни житници. Не ще има кой да имъ се радва. Всички очакватъ само опасности и огънь. Ето: слънчевата горещина става все по-нетърпима. „Черенъ облакъ, поведенъ отъ сиви орли, задава се къмъ северъ и отива да се смѣси съ другий, който се задава откъмъ пладне, — завчасъ тѣ се сбиратъ и закриватъ всичкия небосклонъ. Тихъ вѣтрецъ, предшественикъ на буенъ дъждъ, захваща да люлѣе изкласенитѣ нивя, между които се дига тънъкъ прахъ. Страшни гърмели, размѣсени съ силни свѣткавици, затрещяватъ. Свраки и гарвани се сбиратъ, навсѫде се виятъ и съ грозното си грачене предсказватъ беда. Най-после хлинна силенъ дъждъ, като изъ ржкавъ. Заведнъжъ голѣми порои се спустнаха отъ околнитѣ височини и се слѣха хучешкомъ татъкъ изъ трапищата. . ."

Това е типичният пейзажъ на селската неволя. Той е постояненъ у всички наши битописатели и у всички поети, които оплакватъ участьта на земедѣлеца и на българина. Най-мрачно вдъхновено е даденъ той у Ботйова и у Яворова.

Блъсковъ започва съ бури и гръмотевици, които служатъ за естествена увертюра на една мрачна повесть. Тѣ носятъ страхотни внушения на българския селянинъ: — Порои и гръмотевици по време на жътва сѫ лоши знакове отъ небето.

— „Повсѣде на цѣла Добруджа се предсказваше, че това не е на добро, че то е крайно разорение на селата, и това не излѣзе на лъжа."

Тъй читательтъ е подготвенъ за ужаситѣ, които дебнатъ селянина — не само отъ небето. То въ случая само предупреждава за запустението, което ще донесатъ татарскитѣ пълчища.

Следва по-нататъкъ описанието на Ташъ-Авлѫ и на дѣдо Ивановия домъ. Едно подзаглавие — „Последна нощь" — ни подсѣща за онова, което ще сполети селото. Дѣдо Иванъ, Станкиниятъ баща, не очаква нищо добро отъ войната между турци и руси. „Черната земя е отворила гробни уста. Добруджа е вече въ огънь — тя отъ единия край е запустѣла, редъ иде и за наше село. Тежко и горко за насъ!"

— Дѣдо Иванъ не мисли за себе си. Жаль му е за челядьта. Той е пъленъ съ тежки предчувствия за Станка, защото е видѣлъ въ недѣля на хорото нѣколцина татари да я гледатъ съ лоши очи.

Още едно предупреждение за читателя. — Предчувствията на героитѣ сѫ техническо срѣдство въ рѫцетѣ на автора.

Явява се — съвсемъ като въ криминалнитѣ и сензационни романи и филми — всрѣдъ мрачна нощь, самотенъ, завитъ въ ямурлука си, съ сопа въ рѫка, нѣкакъвъ тайнственъ бѣжанецъ. Това е Станкиниятъ годеникъ, който, следь като е изгубилъ родителитѣ си и цѣлия си имотъ, иде да помогне на Станкини.

Цѣлата подготовка за започване на действието е извършена. Небето, татаритѣ, семейството на Станка и годеникътъ ѝ — това сѫ целитѣ на повествуването. Следъ като ни е поставилъ въ връзка съ тѣхъ, авто-

ръть пакъ съ сѫщата тайнствена напрегнатость ни разказва какъ гори селото и какъ Петъръ не успѣва да спаси Станка. Изреждатъ се редица изпитания, докато Станка бѫде изтръгната отъ татарския керванъ. Въ постепенното разгръщане на повествуването Блъсковъ засѣга странични теми, рисува пейзажи, поставя ни донѣкѫде въ допиръ и съ обществената агмосфера на онова време. Неговата повесть, както изтъкнахме, при всичкитѣ пресилености на езика и при надделяващия си романтично-сантименталенъ духъ, се движи доста близко до реалната правда и подържа докрай внушенията, че онова, за което се разказва въ нея, е действително станало.

Въ това отношение „Изгубена Станка" се отличава значително отъ „Нещастна фамилия." Отличава се и съ по-простия си плавенъ езикъ. Особено хубави въ нея сѫ горскитѣ пейзажи. Блъсковъ разказва живо, сгѫстено за хубоститѣ и страхотиитѣ на Дели-Ормана и на гората Чалѫ-Кавакъ. Той изобщо умѣе да рисува пластично картини отъ природата, които оставатъ трайни въ фантазията на читателя. Искрено развълнуванъ и увлѣченъ въ разказа си, Блъсковъ предава повишеното си настроение чрезъ динамиката и ритъма на фразата си. Той не е монотоненъ, досаденъ разказвачъ. Умѣе да раздвижи речьта си чрезъ междуметия и чрезъ чести глаголи, които мѣнятъ времената и наклоненията си. Пейзажитѣ му иматъ особено чувствено внушение надъ читателя, защото не сѫ дадени „обективно", сами за себе си, а винаги сѫ въ отношение къмъ сѫдбата на нѣкои отъ героитѣ въ повестьта. Всрѣдъ тѣхъ се чувствува човѣка, тамъ го дебне сѫдбата му: презъ Дели-Ормана — тъменъ, страшенъ, бѣгатъ дѣдо Иванъ и синъ му Стоенчо; въ Чалѫ-Кавакъ сѫ спасителитѣ на Станка, а на бойното поле при Силистра гинатъ стотици свои и чужди хора:

— „Около тия срѣднорѣци се люлѣятъ множество застарѣли върби и дебели храсталаци, край които водата навремени минува тихо и весело, като ги удря съ ласкателнитѣ си пляскания, а навремени — размътена, минува грозно, носяща кървави трупове на нещастнитѣ си гости.

„Но, въ такова едно мѣсто, при едно бойно поле — може ли смъртний человѣкъ да вкуси на драго сърдце приятноститѣ, що му носи природата? Може ли той съ

разпуснато сърдце да ходи на оная зелена морава, която напѫте се наръсва съ човѣшка кръвь?“

Тукъ, въ „Изгубена Станка“, се дава за първи пѫть въ нашата литература описание на бойно поле, съ ясно отношение къмъ ужаситѣ на войната; даватъ се и пейзажи съ нескривана радость, че сѫ български, родни. Всичко това — хубавитѣ описания, изпитанията, ужаситѣ и борбитѣ на дѣдо Ивановото семейство, на Петъръ, Желью и Никола — сѫ увличали извънредно много читателитѣ преди Освобождението. А и днесъ не сѫ малко хората, които четатъ или които биха чели „Изгубена Станка“ съ живъ интересъ и биха се искрено вълнували отъ подвизитѣ на Станкинитѣ спасители.

Повестьта бива драматизирана отъ Богданъ Минчевъ, ученикъ тогава въ Болградското централно училище (печатана на 1870 год. въ Букурещъ) и е играна въ Румъния съ голѣмъ успѣхъ.[1] Тя е допадала на вкусоветѣ и идеалитѣ на младитѣ поради борческата воля, която сѫ будили подвизитѣ на двамата хайдути, на Петра и Василя. Тъй „Изгубена Станка“, подобно на „Иванко“ и „Нещастна фамилия“, се приема съ възторзи отъ дветѣ страни на Дунава — и всрѣдъ емигрантитѣ-революционери, както и всрѣдъ просвѣтителитѣ и черковницитѣ въ империята.

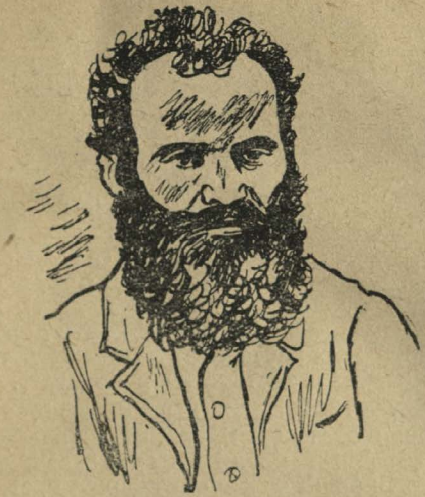
*

Втората голѣма повесть на Блъскова — „Злочеста Кръстинка“, която за историка съдържа доста интересенъ материалъ, не е имала успѣха на „Изгубена Станка.“ Преди всичко, защото не е така героична и сензационна, и после, защото е много по-разлѣта, разкѫсана. И въ нея се разказва за нещастията на една фамилия, но тия нещастия вече идатъ не отвънъ, а поради характера на бащата. Блъсковъ тукъ иска да представи трагедията на единъ интелигентъ, на единъ учитель, който, обхванатъ отъ стремежъ да „знае всичко що става въ свѣтътъ, да е ученъ“, изоставя многочисленото си семейство да загине въ мизерия. Страдатъ всичкитѣ му деца, ала най-много дъщеря му Кръстинка.

[1] Вж. Вазовитѣ „Немили—недраги“, и у Пенчо Славейковъ — „Националенъ театъръ“, Съчинения, томъ VI, книга втора, стр. 95.

Проявено е и тукъ завидно упорство за изреждане на злополуки и нещастия. Едновременно съ това, Блъсковъ представя и социалнитѣ отношения въ село, ролята на учители, попове и чорбаджии. Не е забравенъ и гръцкия владика. Предназначението му е известно: той ще бѫде злиятъ духъ, който носи поквара въ идилията на селото.

Въ „Злочеста Кръстинка" Блъсковъ проявява, преди всичко, склонностьта си да поучава народа. Той е загриженъ за запазване морала, имота и вѣрата на българския селянинъ. Въ конфликта (много слабо загатнатъ и проведенъ) между учителя Лулчо и селската обстановка, Блъсковъ е на страната на патриархалния битъ. Той е постояненъ, искренъ поклонникъ на селскитѣ добродетели. Повечето отъ героитѣ му сѫ крайно идеализирани, въплощение на християнскитѣ представи за човѣка. Само учителътъ Лулчо е съ по-сложна психика — единъ своеобразенъ недоволникъ отъ живота, въ когото възвишенитѣ стремежи сѫ приплетени съ толкова безхарактерность, че не можемъ да разберемъ истинската му сѫщность. Сантименталнитѣ описания въ „Злочеста Кръстинка" сѫ дадени въ излишекъ — дотамъ, че сѫ дотѣгали, сигурно, и на читателитѣ отпреди шестдесеть години. Затова тази повесть, въпрѣки значителната си широта, въпрѣки богатството си отъ действени социални, религиозни и културни проблеми, не е имала успѣха на „Изгубена Станка." Тия проблеми вече сѫ се разрешавали много по-конкретно и радикално. Участието на сѫдбата, като чинителка на човѣшкия животъ, надъ която Блъсковъ често се вайка, не е модерно за всуса на хората отъ седемдесетитѣ години. Ботйовъ и Каравеловъ вече обясняватъ социалнитѣ и националнитѣ нещастия много поубедително. Българинътъ се прощава съ сантименталната слъзливость. Той иска отъ литературата мѫжественость и идейна яснота. Затова харесва повече разказитѣ на Каравелова, макаръ често пѫти тѣ да сѫ далече по-сухи и непоетични отъ тия на Блъскова и Друмева.

ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ

Любенъ Каравеловъ е между най-изпъкващитѣ личности въ нашата предосвободителна епоха. Като двигатель въ историята на народа ни, той се явява следъ Раковски. Заедно съ имената на Левски и Ботйова, името му изпълва цѣло десетилѣтие. Преди да дойде въ Букурещъ (1869 год.), за да застане на чело на революционната партия, той живѣе и работи деветь години въ Москва, дето издава на руски езикъ първитѣ си литературни трудове, и две години всрѣдъ сръбската омладина (отъ които 9 месеца въ пещенския затворъ), предъ която разкрива нови идейни хоризонти и която, едновременно съ Светозара Марковичъ, насочва по пѫтя на трезвото реалистично мислене.

На фона на българската история Любенъ Каравеловъ изпъква като рѣдко талантливъ ученъ, вдъхновенъ писатель и напредничавъ политически водачъ.

Първитѣ му литературни опити сѫ отъ началото на шестдесетитѣ години. Въ Москва той публикува найнапредъ фолклорни материали, а следъ това и свои оригинални повести. Голѣмото руско списание „Вѣстникъ

Европы“ помѣства положителна критика за белетристиката на Каравелова. Тамъ се изтъква, че името му било вече известно въ руската литература: разказитѣ му, преди да ги събере въ отдѣлна книга, сж печатани въ списанията. — „На читателитѣ, които се интересуватъ отъ въпроса за нашитѣ „братя“ и „едновѣрци“ и които биха желали да се запознаятъ съ тѣхното днешно положение, ние бихме препоржчали особено книгата на г. Каравелова, написана леко и постигаща цельта си... Разказитѣ на автора, безъ съмнение, сж основани на дѣйствителни случки и събития. Тѣ, струва ми се, биха направили по-силно впечатление, ако авторътъ се придържаше още по-близу до фактитѣ, безъ да ги подлага на привичната литературна преработка, която донѣкжде прикрива истинското историческо зърно — а въ това зърно, наистина, се крие сжщностьта на работата“...[1]

Презъ 1867—1869 г., пъкъ и по-късно, Каравеловъ пише на сръбски статии и публицистични повести, които оставятъ незабравими следи въ сръбската литература. „Той — пише Скерличъ — въстаналъ срещу старата идеалистична естетика и съвременната сръбска романтична литература. Прилагайки своитѣ позивистични и реалистични идеи върху съвременния сръбски животъ и съвременната сръбска литература, Каравеловъ „братъ бугаринъ“, както сж го тогава наричали омладинскитѣ кржгове, е оказвалъ значително влияние на младитѣ сръбски духове, жадни за промѣни и нови опити“.[2]

Въ Букурещъ Каравеловъ редактира и издава вестницитѣ „Свобода“, „Независимость“ и списание „Знание“. Въ тѣхъ заедно съ статии, дописки, рецензии, той помѣства и свои стихове, разкази и повести — превежда печатанитѣ по-рано на руски езикъ и пише нови. Общо взето, белетристичнитѣ му творби сж около 30 на брой. Писанитѣ на сръбски езикъ бѣха преведени следъ смъртьта му. Тия повести и разкази, които на 1887 година вдъхновениятъ почитатель и ученикъ на Каравелова — Захари Стояновъ, събра въ осемь тома, сж рѣдко по нравстве-

[1] Вж. Боянъ Пеневъ — „История на новата българска литература“ томъ IV, часть II, стр. 1218.

[2] Јован Скерлич — Историја нове српске књижевности“, 1921, стр. 353.

ната си и историческа стойность богатство. Въ тѣхъ се оглежда широко отсѣнена цѣла епоха отъ живота на народа ни, съ всичкитѣ й идейни увлѣчения, съ обществения и семейния й колоритъ, съ типичнитѣ й културни, политически, стопански представители. Тъй българската белетристика, начало на която бѣха поставили Друмевъ и Блъсковъ, намѣри своето авторитетно утвърждение и започна не само да отразява въ образи и лирични фрази обществения и личенъ животъ, но и да движи, да осмисля този животъ.

*

Каравеловитѣ повести обикновено биватъ раздѣляни на три групи: битови, социални и исторически. Но е много мѫчно да се реши кой отъ тритѣхъ елементи на подѣлбата — битовиятъ, социалниятъ или историческиятъ преобладава или липсва въ дадена повесть. Каравеловъ е навсѣкѫде еднакво социаленъ; битовитѣ картини сѫщо тъй навсѣкѫде — въ всичкитѣ му повести — сѫ толкова много, че мѫчно би могло да се каже коя не е битова. Би помислилъ човѣкъ, че поне при историческата трилогия „Отмъщение", „После отмъщението" и „Тука му е краятъ" нѣма мѣсто за колебания — но и тя, въпрѣки сюжета си, е заплетена въ мрежата на толкова много социални, политически и битови теми, че чисто „историческото" въ нея остава само нѣкакъвъ хилавъ скелетъ.

Каравеловъ е първиятъ реалистъ въ нашата литература. Но той почти никога не се е домогвалъ само до едно вѣрно, точно предаване на българската действителность. Неговата „естетика" поставяше на литературното творение и много граждански, революционни задачи. Последнитѣ стоятъ дори преди чисто художественитѣ. Особено следъ като застана на чело на българската революция, Каравеловъ и като белетристъ не предприема нищо, което да нѣма за прѣка цель улесняването на българското революционно движение. А това движение, идеологическо осмислено отъ Каравелова и Ботйова, бѣше колкото национално, толкова и социално.

Значителна часть отъ своитѣ разкази и повести Каравеловъ написа въ Русия, на руски езикъ — въ началото на шестдесетитѣ години отъ миналия вѣкъ, когато

се подготвяше за бѫдната си дейность. Тогава той бѣше повече подъ влияние на славянофилитѣ, съ помощьта на които издаде и книгитѣ си. Повеститѣ и разказитѣ на Каравелова отъ това време иматъ повече осведомителенъ характеръ, — тѣхъ, както и пѫтнитѣ си бележки „Изъ записокъ болгара“, Караveловъ пише, за да запознае руското общество съ българската действителность, съ нравитѣ, обичаитѣ и страданията на българина и българката. Тогава нашиятъ начеващъ писатель е подъ силното обаяние на Гоголя, Марко Вовчокъ и Шевченко, докато по-късно — въ Бѣлградъ и Букурещъ следваше повече примѣритѣ на Чернишевски, Херценъ и Глѣбъ Успенски. Трѣбва да отбележимъ, че тъкмо повеститѣ, писани на руски езикъ, т. е. първитѣ опити на нашия белетристъ, сѫ най-хубави, тѣ сѫ и най-много битови. Между тѣхъ е и „Българе отъ старо време“ — повесть, която и днесъ пази свежестьта на своя изразъ и на образитѣ си. Въ първитѣ две десетилѣтия следъ Освобождението тя се чете съ увлѣчение. Т. Г. Влайковъ, Михалаки Георгиевъ, Ант. Страшимировъ, пъкъ дори и Елинъ Пелинъ иматъ за първи свои образци повеститѣ на Каравелова — преди всичко Българе отъ старо време.

Между тридесетѣхъ повести на Каравелова „Българе отъ старо време“ изпъква съ своето живо повествуване, съ художествената си чистота и съ вдъхновената поетизация на българската природа. Тукъ, повече отъ всѣкѫде другаде, Каравеловъ успѣва да даде пластични, цѣлостни образи, раздвижени съ умѣло подържана интрига. Надъ всичко, въ „Българе отъ старо време“ Каравеловъ влага лекъ хуморъ — художествено срѣдство, присѫщо на изключително дарени разказвачи. Тукъ най-много личи школуването при Гоголя („Повесть о томъ, какъ поссорился Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ“, „Вечера на хуторе близъ Диканьки“, „Тарасъ Бульба“), отъ когото Каравеловъ учи не само нѣкои общи начини на живо хумористично отношение къмъ живѣщитѣ въ опредѣлени битови форми, къмъ архаичнитѣ люде, но и отдѣлни моменти и състояния, пренасяни изцѣло въ неговото повествуване. Въпрѣки тия влияния, обаче, „Българе отъ старо време“ не губи своята оригиналность, а остава типично българско произведение, отразило живо и свежо редица характерни прояви на българския битъ

отпреди Освобождението и дало два релефни портрета на незабравими нашенци: Дѣдо Либенъ и Хаджи Генчо. Това сѫ първитѣ цѣлостни художествени образи въ нашата литература, ценни не само съ своята, тъй да кажемъ, естетична издържаность, но и като обществено-исторически типове. Съ тѣхъ Каравеловъ овѣковѣчи българина отъ срѣдата на миналия вѣкъ, като вникна както въ външната обстановка на живота му, тъй и въ неговата душа, въ мечтитѣ и поезията му. Хаджи Генчо, наподобавящъ нѣкѫде и Гоголевия Плюшкинъ, е не само егоистъ, хитрецъ и деспотъ, но и типиченъ представитель на старовременната килийна педагогика. Въ негово лице Каравеловъ осмива своя учитель — Хаджи Геро Мушекъ — баща на Найдена Геровъ. Той нѣкѫде пише и точнитѣ имена на своитѣ съграждани. Дѣдо Либенъ — български Тарасъ Булба, е рисуванъ като точенъ портретъ на Каравеловия дѣдо. Той е противоположенъ по душевни склонности на Хаджи Генча. Чрезъ него Каравеловъ иска да възвеличи българскитѣ харамии — първитѣ носители на воленъ духъ и национална гордость. По-нататъкъ, въ еволюцията на българската белетристика, въ явна зависимость отъ тая Каравелова повесть, сѫ Вазовитѣ „Чичовци“ и Алековия „Бай Ганю“.

Покрай портретитѣ на Дѣдо Либена и Хаджи Генча, въ повестьта е описанъ доста подробно семейния и общественъ животъ на нѣкогашното балканско село — съ неизбѣжното клюкарство, съ суевѣрията, съ борбитѣ между отдѣлни съсловия и семейства. Тукъ Каравеловъ запазва необходимия художнически неутралитетъ, пише съ еднаква любовь за всички свои герои — само по нѣкога не може да задържи ненавистьта си къмъ ленивитѣ, прекарващи времето си въ клевети чорбаджийки („Копривщенски свахи“). Общо взето, повестьта е писана спокойно. Честитѣ отклонения, които прави Каравеловъ, идатъ отъ една вѫтрешна нужда да се предаде цѣлата прелесть на оня битъ и на оная природа, които му сѫ скѫпи и съ които може да общува вече само мислено. Българскиятъ патриархаленъ битъ, споредъ Каравелова, е най-здравата крепость на българскитѣ добродетели, благодарение на него българинътъ запази чистъ своя моралъ и своя духъ. Каравеловъ описва най-подробно народнитѣ обичаи, наредбата на българската кѫща, красотата на

българскитѣ градини — все съ огледъ главната цель: — да се даде точна характеристика на човѣка, който живѣе и работи въ тая обстановка.

Изложението въ „Българе отъ старо време“ е издържано въ разговорна форма — води се отъ името на автора. Характерни за него сѫ интимнитѣ обращения: — „трѣбва да ви кажа“, „азъ мисла“, „но да ви кажа право“, „Бога ми ти казвамъ“ . . . Понѣкога авторътъ заема дейно и пристрастно отношение къмъ героитѣ, улавяно най-често въ карикатурнитѣ му сравнения. Друга характерна особеность на Каравеловския стилъ е честата употрѣба на минало неопредѣлено време: „Било утро, слънцето освѣтявало вече сичкото село. Било праздникъ. Росата още лежала по тревата и блѣстѣла, като едаръ маргаритъ“ . . . Тая особеность, както и употрѣбата на форми като „Българетѣ не обичатъ“ . . . „Всрѣдъ българетѣ такова нѣщо би било“ . . . „Въ България, дето нѣма гърци и турци, момичетата и младитѣ невѣсти почти сѣкога ходатъ за вода после захождането на слънцето“ . . . ние можемъ да си обяснимъ съ обстоятелството, че Каравеловъ е писалъ най-напредъ на руски.

Отъ тамъ иде осведомителския стилъ на повечето отъ Каравеловитѣ творби. Тѣ сѫ писани, преди всичко, за да приобщатъ къмъ живота на народа ни една чужда срѣда. Нѣкѫде тия повести явно издаватъ монтажния си характеръ. „Българе отъ старо време“, напримѣръ, не представя ли едно ловко сплитане на битови сцени и описания, „интригата“ тукъ не е ли дирена нарочно, за да могатъ повече и по-лесно да изпъкнатъ тъкмо битовитѣ елементи? И талантътъ на Каравелова, както е изтъкнато въ цитираната рецензия отъ „Вѣстникъ Европы“, личи най-силно въ тия описания.

Дори и по-късно, когато пише вече за български читатели, Каравеловъ запазва все този информативенъ начинъ на писане. То, до голѣма степень, е последица и на литературната школовка на Каравелова. Монтажниятъ, информативниятъ стилъ е най-подходящъ за една литература, която иска да предава точната действителность и чрезъ тия предавания да прави своитѣ социални и политически изводи.

*

Маминото детенце е сѫщо между най-хубавитѣ творби на Каравелова. Школскитѣ рѫководства по литература я опредѣлятъ като „битова.“ Ние бихме намѣрили повече основания да отнесемъ „Маминото детенце“ между социалнитѣ Каравелови повести. Защото въ своята основна сѫщность тя не е нищо друго, освенъ единъ жлъченъ, темпераментенъ протестъ срещу лоши, престѫпни обществени навици, срещу унижението на човѣка. Цельта на Каравелова не е да нарисува живота на Казанлъкъ, resp. на българския градецъ отъ втората половина на миналия вѣкъ, и да го завещае на поколѣнията за художествено, чисто естетично съзерцание, както е, до голѣма степень, съ „Българе отъ старо време“, — той тукъ има много по-близъкъ, по-прѣкъ и по-благороденъ идеалъ: — да възбуди нравственото съзнание на своитѣ съвременници, да активизира волята имъ за превъзмогване на единъ пороченъ обществен редъ. Обективнитѣ картини изъ живота, строго реалистичното предаване на моменти изъ битието на отдѣлнитѣ герои (сочи се точно датата и часа на рождението имъ!) идатъ само да засилятъ възможноститѣ за по-резултатно възприемане на нескриваната обществено-възпитателска тенденция:

— Отдѣлниятъ човѣкъ е създание на обществото. То може да го направи добъръ или лошъ. Младежътъ създава характера и идеалитѣ си най-напредъ въ семейството (основната социална клетка), после въ училището, на улицата, въ кръчмата. А на какви добродетели може да го научи едно семейство, което не познава честния трудъ и борбата за сѫществуване, или едно училище, което е въ рѫцетѣ на икономически зависими и слабодушни люде?

Най-главниятъ факторъ въ живота на малкия нѣкогашенъ градецъ е чорбаджията, а той за Каравелова е синонимъ на злото и разврата. Тъй е поне въ „Маминото детенце.“ Нено чорбаджи — представянъ винаги карикатурно („две любеници“, „вулканъ“, „мѣхъ“, „търбухъ“) създава едно паразитно семейство, което постепено загива, разлага се отъ собствените си нравствени неджзи.

Чорбаджиитѣ трупатъ богатства, крадатъ дори, за да осигуряватъ и да развращаватъ децата си, а

чорбаджийскитѣ синове „турятъ додъ петата си и унуката на дѣда ви Сатана.“ Такъвъ маминъ синъ е Николчо — трагичниятъ герой на Каравеловата повесть. Лишенъ отъ възможность да се труди, глезенъ и насърдчаванъ въ всички склонности да властвува надъ другитѣ — надъ слуги, приятели, че най-после и надъ нещастнитѣ си родители — той става опасенъ ленивецъ и пияница, но е самъ нещастенъ, — пороцитѣ му сѫ присадени и подхранвани отъ обществото, дето всичко е условно, зависещо отъ богатството и силата, а не отъ естественитѣ закони и отъ правдата. Не бѣше ли това сѫщото общество „слѣпо“ за разврата на чорбаджийския синъ, докато той имаше пари и сила? И не го ли заклейми едва следъ като изпадна голъ и жалъкъ!

Явно е, че Каравеловъ не гледа на Николчовата трагедия като на индивидуална — трагедия на единъ литературенъ герой и нищо повече! Не. Тя за нашия авторъ е типична проява на единъ животъ неправилно уреденъ, объркanъ нравствено и икономически — тя е трагедия обществена — пъкъ ако щете и национална. И затова Каравеловъ бие тревога, дава наставления за преустройство на живота. Трѣбва да се отнематъ всички възможности за леность, като животътъ на всѣки индивидъ и на обществото се осмисли чрезъ труда и правдата. Тогава нѣма да има „мамини синове“, нѣма да има безволни и зависими учители; моралътъ ще се обоснове на трайни принципи, идеалътъ за живѣене ще се съобрази съ естественитѣ закони и обществената хигиена.

Ето тази е социалната поука отъ Каравеловата повесть — сатира на чорбаджиитѣ и възхвала на трудолюбивитѣ и добродетелни сиромаси. И тукъ Каравеловитѣ герои сѫ раздѣлени на две групи — олицетворения на доброто и порока. Срещу Нено, Неновица и Николча стои семейството на Петъръ, бащата на Пенка, която, въпрѣки здравия си разумъ и цѣлата си вродена добродетелность, става жертва на Николча, защото не може да се противи на бащиното си желание. Нейната участь е косвенъ протестъ срещу тиранията на родителитѣ, особено на бащата, който е властенъ да разполага съ свободата и живота на децата си. Добъръ, честенъ и затова, може би, най-нещастенъ е и Стоянъ — друга жертва на чорбаджийския моралъ, сковалъ гражданското

и лично битие на казанлъчени. Но и Нено, и Петръ и всички покварени люде може да станатъ добри, ако попаднатъ въ други условия на животъ, ако се измѣни общественията редъ и заедно съ него семейния моралъ. Ето, напримѣръ, Нено чорбаджи. И той има съвѣсть — тя се събужда, когато той влиза въ двора на Петра и вижда, че ще развали семейното му щастие. . . но страхътъ отъ Неновица, безволието — дошло като последица на чорбаджийството — надделява. . .

Освенъ съ тия ясни социални изводи, повестьта на Каравелова изпъква и съ богатия си битовъ материалъ, съ точнитѣ, подробни и одухотворени картини изъ живота на българския градецъ. Представени сж, освенъ чорбаджиитѣ, — учители, свещеници, турци и калугерки — всички рисувани съ ирония или сарказъмъ, освѣтлени отъ гледището на Каравеловския идеалъ за свободенъ и нравственъ човѣкъ. Интересно е, че Каравеловъ ни дава положителенъ, симпатиченъ образъ на турчинъ — Али ага. Въ статиитѣ си, които е трѣбвало да вдъхватъ бойкость и принципна умраза къмъ поробителя, Каравеловъ е безусловенъ врагъ на всичко турско, а тукъ, въ повестьта, той оставя единъ турчинъ да разкрива на чорбаджи Нена истинския, дълбокъ смисълъ на християнския моралъ. Въ сжщото време Каравеловъ рисува съ най-черни краски български монахини — разплути отъ леность и нравствена тжпота. Тукъ той, явно е, пресилва рисунъка и изневѣрява на възможната за онова време историческа правда.

Отъ сравненията и отклоненията, които Каравеловъ прави тъй често, личи, че той познава бита на почти всички български краища. Това е белегъ на неговата изключителна наблюдателность и на паметьта му, запазила въ съзнанието му типичнитѣ отлики на всички български селища, които Каравеловъ е видѣлъ като юноша, по време на пжтуванията си изъ полуострова заедно съ баща си.

Цѣлата повесть е издържана въ подигравателенъ тонъ. Технически доста разпокжсана, тя се оживява отъ прѣкия събеседнически езикъ на автора, който увлича много умѣло, съ подкупваща интимность къмъ читателя. Последниятъ е призованъ направо за свидетель на онова, което се повествува — той е съучастникъ на автора.

Често пѫти Каравеловъ пише тъй, като че е хванал за ръка читателя и го води направо всрѣдъ героитѣ си или го кара да се крие задъ нѣкой жгълъ и отъ тамъ самъ да види, че това, за което му говори, е точна истина, че съ нищо не е преувеличено нищожеството на хората. Този живъ събеседнически стилъ Каравеловъ е научилъ отъ рускитѣ народници. Тѣхнитѣ „литературни очерки" — не повести, не разкази и романи, а скици на характери и външни положения — служатъ за примѣръ на Каравелова, до тамъ, че понѣкога той просто вмъква въ повествуването си цѣли, заети отъ тѣхъ, пасажи, които пригажда къмъ своя сюжетъ. Описанието, напримѣръ, на Неновия семеенъ животъ скоро следъ сватбата, е почти дословно преведено отъ Глѣбъ Успѣнски („Спустя рукава — изъ провинциальныхъ замѣтокъ" — Сочиненія, 1889 год. т. I, стр. 747). Каравеловъ е заемалъ често отъ чужди автори мисли и цѣли страници. Условията, при които е работилъ и целитѣ, които е преследвалъ (въ никой случай не и суетната цель да блѣсне, да се покаже, че е писатель — както правятъ мнозина празднословци) могатъ да ни изяснятъ най-непосрѣдствено този начинъ на писане. Каравеловъ не иска да прави писателска кариера, а да поучава, да просвѣтява народа си. Той пише за своитѣ вестници и за списание „Знание" статии, стихове, разкази, хроники. . . Често пѫти е почвалъ разказъ безъ да знае какъ ще го завърши. Продължения, които следватъ отъ брой въ брой, понѣкога идатъ нѣкакъ механически, разпокъсани. Подходящиятъ текстъ на нѣкой любимъ авторъ въ такива случаи се явява като добре дошълъ. Нали цельта е все една и сѫща: да се пробуди съвѣстьта на читателя, да се спечелятъ воини за правдата и свободата! Тия велики идеали могатъ да се препоръчатъ и кооперативно. . .

*

Въ групата националъ-политически и социални повести на Любена Каравеловъ изпъкватъ Дончо, Войвода и Неда. Въ тѣхъ е отразена политическата идеология не само на Каравелова, но и на цѣлото младо поколѣние, на което той е билъ призванъ и признатъ водачъ. На първо мѣсто, въ тия повести личи едно непримиримо отношение къмъ турцитѣ. За разлика отъ т. н.

дуалисти, които допускали, че българскиятъ и изобщо балканскиятъ въпросъ може да се разреши чрезъ разбирателство съ султана и турцитѣ, Каравеловъ е убеденъ, че турцитѣ не сѫ способни да проявятъ никаква човѣщина по отношение на ония, които сѫ тѣхни роби и които вѣрватъ въ други пророци, не въ Мохамеда. По този въпросъ Каравеловъ води препирня и съ нѣкои сърби презъ пролѣтьта на 1869 година. Тамъ още подчертава, че турчинътъ билъ недѣлимъ отъ религията си, която го правила враждебенъ на всички народи и на всички идеи за братство между хората. Българи, сърби, черногорци . . . сѫ длъжни, споредъ програмата на Каравелова, най-напредъ да отхвърлятъ всѣка зависимость отъ турцитѣ и следъ това да се организиратъ въ братски съюзъ.

Въ повеститѣ на Каравелова отъ тая втора група турцитѣ сѫ представени въ най-неблагоприятно освѣтление: тѣ сѫ животински свирепи, жестоки, развратни — изобщо, извънъ всички рамки на морала и човѣщината. Тая ярка тенденция надделява въ свѣтогледа на Каравелова по времето, когато редактира „Свобода“ и „Независимость“, за нуждитѣ на които превежда и преработва повеститѣ писани по-рано на руски езикъ и въ руската си редакция чужди на отбелязанитѣ идейни крайности. По-късно, когато се отказа отъ революцията, Каравеловъ рисуваше турцитѣ вече много по-спокойно и убедително. Въ „Маминото детенце“ тѣ сѫ дори по-симпатични отъ нѣкои българи.

На второ мѣсто, въ тия повести на Каравелова личи най-непосрѣдствено и широко неговия култъ къмъ хайдутитѣ, наследенъ отъ Раковски и издигнатъ като политическо знаме отъ нашата емиграция въ Румъния презъ шестдесетитѣ и седемдесетитѣ години на миналия вѣкъ. Българскитѣ хайдути сѫ носители на вродено чувство за правда и свобода — и особено на чувството за лично достоинство. Тѣ презиратъ колкото потисницитѣ турци, толкова и българитѣ, които дирятъ само личното си спокойствие и благополучие. Ето какъ войводата Дончо съветва своитѣ другари: „Момчета, да не бѫдете никога жадни за пари и за богатства, защото жадностьта (б. м. — алчностьта) и богатството сѫ най-голѣми злини на този свѣтъ. Мнозина наши българци е изяла тая прокле-

та жадность за пари; мнозина е направило богатството чифути и изедници; мнозина е то заровило въ гробоветѣ безъ честь и безъ слава. За какво е на човѣкътъ този животъ, когато той нѣма кой да оброни нито две сълзи на гробътъ му? Само тоя е честитъ човѣкъ и българинъ, който може да остави после смъртьта си добръ споменъ и честно, ненакаляно име. Ехъ, момчета, блазе човѣку, ако хората кажатъ за него после смъртьта му: „Той бѣше честитъ човѣкъ“ . . .

Този високъ моралъ прави хайдутитѣ извънредно симпатични рицари на добродетелята. Той подържа въ отношенията имъ чисти братски чувства и подчинение на войводата. Предъ войводата тѣ полагатъ клетва и той имъ разкрива хайдушкитѣ закони:

„Ако нѣкой изъ васъ убие християнинъ или го обере; ако нѣкой изъ васъ обезчести нѣкоя жена или я оскърби съ нѣщо; ако нѣкой изъ васъ хване турчинъ, обере го и го пустне живъ; ако нѣкой изъ васъ убие старецъ, бабичка, момиче, жена, дете или имъ направи друга нѣкоя пакость; ако нѣкой изъ васъ бѣга въ времето на боятъ и са предаде на турцитѣ — той трѣба да умре!“

Хайдутинътъ има единъ святъ дългъ: да отмъсти за поруганията, извършвани надъ беззащитнитѣ българи. Този дългъ внушава и чистотата на морала на хайдутина. Дончо е именно олицетворение на идеаленъ хайдутинъ. Роденъ да бжде Гарибалди за българитѣ, той не е можалъ да постигне пълното освобождение на народа си, защото „нѣмаше въ ржцетѣ си това, щото имаше Гарибалди“. Той умира въ юначенъ бой съ единъ възгласъ на уста: „Дръжте са, момчета! Бийте, момчета! Свободна България!“ И Каравеловъ, чрезъ изповѣдитѣ на Дончовия байрактарь, възклицава:

„Сиромаси българе, сирота България! Не скоро ще да са роди другъ Дончо! Кога турцитѣ нападнатъ на вашитѣ села и градове; кога тие опустошатъ вашитѣ хамбаре, кога окърваватъ вашитѣ кжщи и легнатъ на вашитѣ постелки съ женитѣ ви и съ дъщеритѣ ви, то трѣба да си помислите, че ако да бѣше живъ Дончо, то той щѣше да ви избави отъ тия нещастия!“

Всички хайдушки повести на Каравелова внушаватъ единъ общъ изводъ: достойниятъ, честниятъ и юначенъ българинъ трѣбва да стане хайдутинъ, ако иска да запа-

зи човѣшкото си достоинство. Само хайдутинътъ заслужава вниманието на историята — безъ него българскиятъ народъ остава една тъмна, антисоциална и антиисторична маса.

На трето мѣсто, и въ тая група повести изпъква Каравеловската умраза къмъ българитѣ чорбаджии и турски чиновници. Тѣхъ той смѣта за еднакво опасни съ турцитѣ. „Българскитѣ еничере, сичкитѣ продадени души, сичкитѣ изедници и кървопийци и сичкитѣ убийци на нашето отечество, трѣба да са окачатъ по дърветата".

Представитель на този типъ българи е векилинътъ Ганчо въ повестьта „Дончо". Обстойно, обаче, тѣ сѫ обрисувани въ предимно социалнитѣ повести на Каравелова: „Богатиятъ сиромахъ", „На чужди гробъ безъ сълзи плачатъ", „Хаджи Ничо", „Децата не приличатъ на бащитѣ си", „Крива ли е сѫдбата?" Тукъ се срѣщаме все съ престѫпни чорбаджии, врагове на свободата на народа си и на всѣка напредничава мисъль. Тѣ издаватъ на турцитѣ младитѣ и ихтелигентни дейци за културно свѣстяване и политическо освобождаване на българския народъ, тѣ ограбватъ простата и бедна народна маса и тъй я заробватъ още по-страшно . . .

Въ тия повести личи най-ярко школуването на Каравелова при рускитѣ радикали — Херценъ, Чернишевски, Добролюбовъ. Тѣхниятъ свѣтогледъ той пренася всрѣдъ българската и сръбска младежь, която насочва въ борба не само срещу политическия подтисникъ, но и срещу оня, който, чрезъ завладяване на стопанскитѣ и културни блага, сѫщо отнема свободитѣ на народа, сѫщо го държи въ унизително, робско състояние.

Една отъ характернитѣ прояви въ нашето културно и политическо възраждане е култътъ къмъ жената, пазителка на семейнитѣ добродетели и най-важна възпитателка на подрастващитѣ поколѣния. Почти всички първи дейци и писатели отъ оная епоха се застѫпватъ за освобождаване на българката отъ ориенталския деспотизъмъ и за приобщаването ѝ къмъ обществения животъ. У Каравелова този типиченъ възрожденски култъ къмъ жената се чувствува особено силно. Него той донася отъ Русия. Въ много отъ Каравеловитѣ повести жената се явява като истинска героиня-мѫченица. Тя често пѫти

сама е длъжна да пази не само собствената си честь, а и честьта на своя родъ.

Въ повестьта „Дончо“ главенъ двигатель на хайдушката борческа енергия е Добра, посестримата на войводата. Тя се явява като нѣкакво идеално въплъщение на родолюбието и юначеството. Въ критични моменти, когато всички хайдути, дори и войводата, изпадатъ въ малодушие и сѫ готови да бѣгатъ, Добра неочаквано завладѣва волитѣ имъ и имъ сочи пѫтя на борбата до последна победа:

— „Наша България е нещастлива за това, че нейнитѣ синове нѣматъ родолюбие, нѣматъ юначество, нѣматъ мѫжки сърдца, нѣматъ българска честита душа... Наша България е нещастлива и за това, че жената е станала мѫжъ, а мѫжетѣ — жени. Нѣма да бѫде добро тамъ, дека мѫжетѣ плетатъ чорапе и сучатъ прежда, а женитѣ чуватъ кѫщата. . .“

Мѫжътъ често пѫти е склоненъ да понася всички обиди на поробителя, да прощава дори когато безчестятъ семейството му, стига да запази името си — жената не е способна на такъвъ доленъ, животински практицизъмъ. Първото нѣщо, безъ което тя не може, то е честьта и сигурностьта на децата ѝ.

Каравеловъ е билъ отличенъ наблюдатель и затова ние трѣбва да ценимъ съ всичката имъ сериозность ония характеристики, които той дава на хора изъ народа. Ето една такава характеристика, която би трѣбвало да знаятъ всички ония, които теоретизиратъ за възвишеностьта на народната душа:

Монологъ на Добра отъ повестьта „Дончо:“

„Погледайте чича Стойча. Ако турцитѣ да бѣха убиле синътъ му, ако да бѣха откраднале дъщерята му, ако да бѣха обезчестиле жената му, ако да бѣха изгориле живъ баща му, то чичо Стойчо сичко щѣше да имъ прости; ала турцитѣ му газатъ нивитѣ и ливадитѣ; искатъ да запалятъ кѫщата му и да заколятъ волътъ му, и чичо Стойчо зема пушката и стана нашъ другарь (т. е. хайдутинъ). А отъ такива хора ти искашъ народолюбие!“

Тая нервна тирада, писана за да възбуди националната чувствителность на българитѣ, може да е пресилена, но въ сѫщината си тя налучква и една истина.

Жената, по мнението на Каравелова, има повече вродени качества, за да носи възвишенитѣ идеали на патриотизма. Затова Каравеловъ така пламенно се застѫпва за нейното пълно социално освобождаване, затова пише за българската домакиня — съпруга или момиче — съ толкова възторжени и сантиментални думи. Въ революционнитѣ му повести най-често жертва на турскитѣ жестокости сѫ жени, малки деца и невинни, кротки мѫже. Героичнитѣ натури, хората съ дейно чувство за достойнство, ставатъ хайдути — живѣятъ свободно, почти поетично, изъ планинитѣ и умиратъ съ пѣсни на уста и съ високото съзнание, че съ смъртьта си изкупватъ свободата на Родината. Тѣ носятъ въ душата си убеждението, че „Отечеството и свободата на човѣка сѫ по-скѫпи отъ сичко!“

Въ повеститѣ на Каравелова, въ които той разкрива неджзитѣ на социалния редъ, женитѣ обикновено страдатъ поради тиранията на семейството и на улицата, никога неспособна да оцени едно героично и чисто увлѣчение („Крива ли е сѫдбата?“ „Богатиятъ сиромахъ“).

*

Политическата и социална белетристика на Каравелова въ художествено отношение е доста по-неиздържана отъ битовата. Въ разказитѣ и повеститѣ, чрезъ които иска да изрази политическитѣ си и социални идеи, отношението си къмъ турци и чорбаджии, Каравеловъ е проявилъ най-силно своята тенденциозность и типичното неспокойство на езика си — до тамъ, че е убилъ всѣка илюзия за „обективность“ на изложението. Неговитѣ политически разкази и повести сѫ пълни съ толкова много публицистични отклонения, разсѫждения и прѣки възгласи къмъ читателя, че почти не се отличаватъ отъ уводнитѣ статии на „Свобода“ и „Независимость.“

Тенденциозностьта на Каравелова се проявява най-силно въ честитѣ противопоставяния на българи и турци, които за нашия писатель сѫ два отричащи се свѣта, два полюса на човѣшкитѣ възможности. Българитѣ, особено младежьта, сѫ представени като носители на всички добродетели, тѣ олицетворяватъ човѣшката нравственость и красота, а турцитѣ сѫ жестоки, безобразни и безнравствени. Такива сѫ и чорбаджиитѣ.

Неда е тънка, висока, съ сърмено поясче. „Косата ѝ бѣше като коприна, руса бѣше; очитѣ ѝ бѣха черни, като вишни череши; уста тя имаше мънички, устници аленички, а лицето ѝ бѣше пълно, бѣло и червено, като ябълчица.“ На външната ѝ хубость отговаря душевна чистота, свѣнливость и невинность. Сжщата е и Латинка (Войвода) — „хубавичко, прехубавичко, гиздавичко, прегиздавичко момиченце: очи черни като вишни череши, такива очи иматъ само сърнитѣ; лицето му кръвь съ млѣко; а весело като ластовица; бързо като препелица; хрисимо като гергьовско агънце.“ (Срв. съ портретитѣ на Лила въ „Българе отъ старо време“ и Пенка въ „Мамината детенце).“ Съ тия изразни срѣдства Каравеловъ рисува почти всички свои героини българки или младежи, които носятъ нравственитѣ прелести на народа ни. — „Какъвъ момъкъ бѣше тоя Проданъ, момчета! като цвѣте въ градина бѣше! . . И въ понедѣлникъ той бѣше хубавъ и гиздавъ, а въ праздникъ, кога са промѣнѣше, то само да си го гледашъ и окото си да не откжснешъ отъ него!“ (Войвода).

Всички тия краски, наредени съвсемъ въ духа на народнитѣ изразни естетични срѣдства, сж употрѣбени, за да може да подготвятъ възможната най-силна реакция въ душата на читателя, когато дойде момента за проява на турскитѣ или чорбаджийски жестокости. Невиннитѣ, красиви и добродетелни българи ставатъ жертва на турската свирепость.

Каравеловъ не оставя читательтъ самъ да направи своитѣ изводи отъ трагичнитѣ съпоставяния между двата нравствено противоположни свѣта, представени въ неговитѣ разкази. Той въ срѣдата на изложението самъ взема думата (чрезъ устата на нѣкой отъ героитѣ си) и тълкува онова, което следва като поука отъ разказванитѣ случки, или направо извиква възмущение и зове къмъ мъсть. Бабичката, отъ чието име се води разказа въ „Неда“, като рисува грознитѣ физиономии на делибашитѣ — („мустакитѣ имъ бѣха дълги, като карловскитѣ чушки, които са държатъ за туршия; лицата имъ бѣха черни и грапави, а главата имъ бръсната и остра като диня“) заключава: „азъ тогава бѣхъ още малка и не разбирахъ много, но сега твърде често си мисла: „Защо тия говеда сж наши господари? Защо ние позволяваме на тѣхнитѣ

камшици да шаратъ нашитѣ гърбове, когато сме хиляди пѫти по-юнаци, по-умни и по-яки отъ тѣхъ? . . . Боже мой, не е ли срамота да са кланяме и да са боиме отъ ония, които не сѫ способни ни за кучетари?“

И войводата Стоянъ, като разговаря съ момчетата си за сѫдбата на народа ни и като отсича, че „турцитѣ сѫ безвѣрни кучета и трѣбва да идатъ въ ада“, обяснява имъ, че българитѣ сѫ наказани да носятъ турския яремъ не по волята на Бога — „не Христосъ ни е далъ въ рѫцетѣ на своитѣ врагове“ — а поради собствената си виновность: — „Ние сме наказани, защото не сме биле сговорни и че малко сме обичале отечеството си и свободата си“.

Поуката отъ всичко това е една: „Кръвь за кръвь!“ (съ тия думи завършватъ нѣколко глави въ „Неда“, а Войводата обещава на дружината си пакъ да рѣже „по-добре и отъ младитѣ“).

Повеститѣ иматъ една и сѫща техническа схема и водятъ къмъ еднакви изводи: само революцията ще върне свободата на народа ни. Тая мисъль е съвсемъ прѣко изразена въ „Войвода“, дето още веднага, при първитѣ нѣколко фрази, Каравеловъ полемизира съ ония, които вѣрватъ, че Турция ще може да се обнови и по „законенъ редъ“ да избави християнитѣ отъ безчовѣчнитѣ насилия. Хайдутитѣ сѫ единственитѣ хора, които се грижатъ за честьта на българина и отмъщаватъ на насилницитѣ. Балканътъ е прибѣжището на „сичко, щото е гонено, сичко, щото е свободно, сичко, щото е честно... и оплаква отечеството си. Сички тия юнаци очакватъ гласътъ на трѫбата, която ще ги повика отъ тамъ и която заедно съ свободата, ще да имъ даде миръ и щастие.“

За да разгорещи повече родолюбието на своитѣ читатели, Каравеловъ, заедно съ страданията на невинни българи, рисува и хубоститѣ на българската природа — на планинитѣ и полетата. И тѣ зоватъ за борба, и тѣ очакватъ свободата.

Другаде той направо се обръща къмъ сънародницитѣ си, дава имъ съвети, зове ги за борба, проклиня ги, когато не го разбиратъ: „Бре хей, луда главо, не е ли по-добре да са боришъ и да умрешъ като юнакъ, като българинъ, като мѫжъ, когато турцитѣ та убиватъ като

говедо? И така и така ти ще бждешъ убитъ, закланъ, обесенъ, набиенъ на колъ, ама защо да си туришъ самъ вжжето на шията, а да не засучешъ ржкавитѣ си и да блъскашъ и ти по кеменчето своитѣ душмане? Букова е още твоята глава! Азъ мисля, че ти ще направишъ хилядо пжти по-добре, ако и ти биеше, когато та биятъ; ако и ти трепаше, когато та трепатъ; ако и ти бесѣше, когато та бесатъ. Мирнитѣ, кроткитѣ и боязливитѣ хора сѣкога сж биле, сѣкога ще и да бждатъ робове на посилнитѣ и на по-юнацитѣ. Земи топорътъ, мой братко, па удряй и ти, ако не искашъ да удрятъ тебе!" (Дончо).

Следващитѣ думи, отправени отъ Добра къмъ умърлушенитѣ хайдути, сж писани отъ Каравелова сигурно като подсѣщане за всички българи: „Проклети да сж тие юнаци, които иматъ голѣми мустаци, а заешки сърдца! Проклети да сж тие българе, които на драго сърдце сж готови да влѣкатъ турскитѣ вериги, да ходятъ голи и боси, гладни и жадни, да продаватъ своитѣ братя и сестри, своитѣ жени и дъщери на турцитѣ, и само и само за това, за да поживѣятъ три деня повече! Нека бжде проклетъ сѣки, който не желае да са бие за своята земя и за своята свобода!" (Дончо).

И въ тия повести на Каравелова се срѣщатъ твърде често подробни описания на народни обичаи и вѣрвания, съпроводени съ сантиментални изповѣди отъ страна на автора, който не може да сдържа обичьта си къмъ идилично простия, изпълненъ съ поетични и символични обреди животъ. Но и тия описания служатъ като възбуда срещу поробителя, който се явява, за да помрачи идилията и да изпълни българския животъ съ страдания и огънь. И при тия съпоставяния тенденцията на Каравелова е ясна:

„На улицата са е събрала цѣла купчина момичета и момчета, за да си поиграятъ и да са повеселятъ. Весело говорятъ тие млади сърдца между себе си. Скоро ще да са захване народното хоро, безъ което ни единъ българинъ, ни една млада българка не могатъ да живѣятъ. Мжки, неволи, кървави сълзи и кървавъ потъ владѣятъ на сѣкаде, а хорото пакъ съставлява необходимость! Знаете ли вие, че ние приличаме въ много отношения на животнитѣ? Когато у свинята отнемете нѣ-

кое прасе, то тя ви гони, квичи, грука и хапе; но щомъ вие заколите нейното чедо, то тя са умирява, забравя за рожбата си, и става пакъ покорна и послушна. Азъ мисла, че когато единъ човѣкъ не мисли да отмъсти на неприятелитѣ си, то той не е и човѣкъ"... (Неда)

И следъ тия думи, Каравеловъ продължава да изброява прелеститѣ на българското селско хоро, на носиитѣ, обичаитѣ и пр.

Схваналъ, че често подчертаваната отъ него препоржка за отмъстяване на турцитѣ е въ противоречие съ християнскитѣ заповѣди, Каравеловъ (чрезъ героитѣ си) обяснява: „Когато азъ убивамъ нѣкой беззащитенъ турчинъ, то твърде често чуя нѣкакъвъ вжтрешенъ гласъ, който ми казва: „Безжалостни Стоене, ти не си човѣкъ! Нема ти не си християнинъ?... Нема така те е учила майка ти и баща ти?.. Но щомъ припомна онзи страшни, проклети день (б. м. — когато турчинъ е убилъ брата и снаха му), то азъ ставамъ лютъ, безчовѣченъ и рѣжа, когото завърна."

— „А турцитѣ нема насъ жалятъ, отговаря цѣлата хайдушка чета на войводата Стоянъ... Защо ние да ги чуваме и да ги галимъ. Жалѣятъ ли тѣ нашитѣ жени и нашитѣ деца?" ... (Войвода).

Стилътъ на Каравеловитѣ политически разкази е агитационенъ, публицистиченъ. Каравеловъ тукъ не е никакъвъ художникъ. Героитѣ му сж схематични, чужди на всѣко психологично изясняване — не търпятъ еволюция и колебания. Тѣ сж дадени веднъжъ за винаги като символи на нравствени и обществени сили — не сж цель сами за себе си, а срѣдство за по-лесно и по-внушително пропагандиране на авторовитѣ идеи. Въ това отношение много интересно би било да се проследи чисто идейно-политическата еволюция, която отбелязва творчеството на Каравелова, сравнено съ това на Друмева и Блъскова. И героитѣ на последнитѣ двама сж схематични, издържани само въ една линия. Само че тѣ не сж носители на опредѣлени обществени и политически идеи. Тѣхната задача спира само при идеализацията на народнитѣ добродетели и народната юначность. Друмевъ и Блъсковъ, дори когато вмъкватъ въ творчеството си Балкана и хайдутитѣ, не вематъ отношение къмъ проблема за националната свобода. Героитѣ на „Нещастна фамилия"

и „Изгубена Станка“ се борятъ не съ представители на законната турска власть, а съ отстѫпници кърджалии, еничери и татари. Въ тия борби националниятъ идеалъ може само да се подразбира. При Каравелова вече той е ясно поставенъ — нѣщо повече: той е единствена задача.

Фатализмътъ взема все по-малко участие като двигатель на националната и лична сѫдба. Предчувствията и сънищата не сѫ пружини на действието — тѣ се вестяватъ съвсемъ рѣдко (Латинка въ „Войвода“ предусѣща, че ще се случи нѣщо страшно . . .) и служатъ само като рисунъкъ за по-точно изобразяване на хората отъ народа. Каравеловъ е позитивистъ. Религиознитѣ и мистични чувства въ него сѫ съвсемъ потаени, слабо действуващи. Обясненията на всички проблеми, които си поставя като белетристъ, той дири и намира въ фактътъ, че българинътъ робува на жестоки, тѫпи хора — духовно чужди на християнската добродетелность. Отъ тамъ иде и неговата войнственость. Никакво примирение не може да бѫде препоръчано по отношение злитѣ, безнравствени потисници. Когато говори и пише за тѣхъ, Каравеловъ трепери отъ възмущение и не подбира думитѣ си.

Характерни за всички разкази на Каравелова сѫ честитѣ отклонения. Понѣкога тѣ съвсемъ разкѫсватъ повествуването. Тия отклонения, както вече видѣхме отъ по-горнитѣ цитати, Каравеловъ прави въ повечето случаи за възхвала на българската природа или за да изтъкне поезията, духовната красота на обичаитѣ, които е установилъ българинътъ въ своя семеенъ или общественъ животъ. Описанията на битови обреди и обичаи често пѫти стоятъ произволно вмъкнати въ разказа. Тѣ спокойно могатъ да се извадятъ като самостойни фолклорни материали. (Напримѣръ, описанието на коледнитѣ обичаи въ „Неда“). Бихме разбрали по-лесно постоянната употрѣба на подобни битови материали, като имаме предвидъ не само предпочитанията на Каравелова къмъ селския патриархаленъ животъ, но и факта, че той е писалъ и издалъ много отъ повеститѣ си най-напредъ на руски езикъ, съ цель да представи колкото се може по-прочувствено нравственитѣ красоти на своя народъ и ужаситѣ, на които е изложенъ. Фолклорътъ, народното творчество и народнитѣ обичаи тогава сѫ страстно увличали

руската интелигенция — представитѣ за народа извиквали най-патетични и сантиментални идеализации въ интелигентското съзнание.

*

По примѣра на Венелина, Априлова, Раковски и на Караджича, за когото пише цѣла монография въ „Филологическія записки“ (1867 г. кн. 1), Любенъ Каравеловъ отрано се занимава съ народното творчество, чете известни по онова време сборници съ народни пѣсни и самъ събира материали. Тия му занимания сѫ насърдчавани и отъ славянофилитѣ, съ които Каравеловъ въ първитѣ години на своя животъ въ Москва е интимно свързанъ (особено съ И. С. Аксаковъ). На 1861 год., подпомогнатъ отъ украинеца И. Прыжовъ, Каравеловъ издава единъ обемистъ томъ (324 стр.) „Памятники народнаго быта болгаръ. Книга первая, Москва“. Тукъ сѫ помѣстени около 300 пословици и поговорки; „народенъ дневникъ“ — празднични обичаи, легенди и др. съпоставени съ великоруски, бѣлоруски, полски и сръбски обичаи и легенди; български имена, приказки, обяснения и речникъ. Значителна часть отъ материалитѣ, които събралъ Каравеловъ, останали ненапечатани. Нѣкои отъ тѣхъ издаде на 1905 год. П. А. Лавровъ: „Болгарскія народныя пѣсны, собраныя Л. Караведовымъ. Изд. подъ наблюденіемъ П. А. Лаврова. Москва 1905 г.“

Тъй че, много рано Каравеловъ се е сродилъ съ душата на народа си — чрезъ живо, непосрѣдствено вникване въ живота му, при своитѣ пѫтувания изъ турската империя, и чрезъ изучване на народното творчество. Той е очарованъ отъ чистотата и простотата на българския битъ, на идиличния животъ изобщо и отрано заема враждебна позиция срещу ония стремежи въ съвременността, които искатъ да отчуждатъ човѣка отъ поезията и нравствената чистота на патриархалния и на природосъобразния животъ. Тия възгледи Каравеловъ не напуска никога. Той виждаше ясно, че народътъ ни е оцѣлѣлъ въ петвѣковнитѣ си изпитания само благодарение на своята битова обособеность и на нравствената си чистота.

Записки за България и за българетѣ сѫ изцѣло пропити отъ основното убеждение на Каравелова, което дава всички предпочитания на битовия човѣкъ, срещу

„цивилизования“, и което дири спасението на българския животъ преди всичко въ битовото му запазване. Въ това отношение Каравеловъ повтаря донѣкжде Раковски. „Привързаността къмъ народната коренна старина е подържала и подържа и до днешния день българския народъ посрѣдъ страшнитѣ негови бедствия и не му е дала да умре. Ето защо азъ ценя така високо народнитѣ нрави, обичаи и обреди и защо въставамъ съ такова ожесточение противъ пияната и убивающа европейска „цивилизация“, която е преминала презъ турскитѣ хареми.“

Своитѣ „записки“ Каравеловъ пише тъкмо съ тая цель: да представи на руската интелигенция народа си, съ всичкитѣ му външни и вжтрешни отлики, съ обстановката, поезията и мжкитѣ на живота му. Въ началото на една отъ главитѣ въ „Изъ записокъ болгара“, именно „Святки у болгаръ“, Каравеловъ изтъква: „Изучая и изслѣдуя остатки нашихъ старыхъ вѣрованій и обычаевъ, мы этимъ самымъ входимъ въ исторію свободной, самобытной жизни народа, развивавшейся изъ присущихъ ей естественно-историческихъ условій. Съ этой стороны получаетъ необикновенную важность всякая болѣе или менѣе существенная замѣтка о народномъ бытѣ, ибо, признаться сказать, исторія только къ этому и вела народъ, чтобъ въ немъ было какъ можно менѣе народнаго“. И по-късно, въ политическитѣ си статии, Каравеловъ често изтъква това предимство на народния битовъ животъ предъ историческия. Историята за него е: политическа и народна. Българскиятъ народъ има само народна история — и оня, който иска да го познае, трѣбва да изучи нея. А ще я изучи само чрезъ приобщаване къмъ българския битъ, къмъ българското народно творчество, къмъ българскитѣ обичаи и вѣрвания. Може би, тъкмо затова гърцитѣ, чрезъ органитѣ на църквата, преследватъ тия пѣсни, обреди и легенди. „Да, подчертава Каравеловъ, тѣ сж езически, но тѣ именно сж съдействували да израстатъ на дадено мѣсто непремѣнно българи, а не гърци“. Българката, ако е здрава и честна, не може да живѣе безъ пѣсни и игри. „Азъ по-скоро ще се съглася, че тя би преживѣла безъ душа, отколкото безъ своитѣ пѣсни. Сжщото може да се каже и за народнитѣ обичаи...“

Каравеловъ знаелъ доста пжтни бележки на разни

европейци, минали презъ Турция, които — съ изключение на В. И. Григоровичъ, Ами Буе, Киприянъ Робертъ, Д-ръ Бартъ и Д-ръ Ханъ — не обръщали внимание на най-важния въпросъ: етнографическото положение на турската империя. И следъ като изобличава G. Legean'a въ непознаване на народноститѣ въ Турция,[1] той, въ предговора къмъ своитѣ записки изтъква, че се е заелъ да ги напише, за да даде, използувайки споменитѣ си, едно безпристрастно описание на живота въ България презъ петдесетитѣ години на миналия вѣкъ. И трѣбва да признаемъ, че неговитѣ записки, написани въ форма ту белетристична ту научно-описателна, сж постигали блестящо цельта си. Въ тѣхъ руската интелигенция е намирала данни, за да обоснове по-дълбоко славянофилскитѣ си домогвания и достатъчно поводи, за да оправдае всестранитѣ си интереси къмъ Балканския полуостровъ. Преведени по-късно на български, записките указватъ решително влияние надъ българскитѣ читатели и особено надъ тогавашната интелигенция, като ѝ внушаватъ обичъ къмъ простия народъ и умраза къмъ всички чужди домогвания. Въ тия записки се преплитатъ двете основни направления на Каравеловата мисъль и идеология: едното романтично, когато трѣбва да се възхвали българина и другото — реалистично, когато се чертае конкретна програма за преустройство на живота. Първото се проявява въ всички описания на картини изъ българската природа и изъ българския селски битъ, а второто — въ препоржкитѣ, които Каравеловъ дава за уреждане на семейния, общественъ, църковенъ, училищенъ животъ. Българитѣ, споредъ него, трѣбва да устроятъ у себе си всичко събразно своя битъ и своитѣ нужди. Така, напримѣръ, учението на българчетата „ще бжде полезно само тогава, когато въ него са заключава не само морално богатство за нашия мозъкъ, а и спомагателни срѣдства за нашето материално благосъстояние; въ противенъ случай то са заборавя така сжщо, както са и появлява. Ако народътъ на тая или оная мѣстность е земедѣлчески, то и земедѣлческитѣ науки трѣба да завзематъ първото мѣсто въ неговитѣ школи; ако народътъ въ тоя или оня градъ е търговски, то първенството

[1] Etnographie de la Turquie d'Europe, 1861.

трѣба да са даде на търговскитѣ науки; а ако народътъ на тоя или на оня окржгъ има намѣрение (както биваше до скоро у гърцитѣ) да са занимава съ духовна търговия, то богословието, логиката и др. трѣба да туратъ главното основание въ развитието. Другояче са не може." Трудътъ трѣбва да е първото задължение на човѣка. Каравеловъ мрази и калугеритѣ, които, по негова преценка, сж носители на лоши пороци, защото не живѣятъ съобразно „законитѣ на природата."

Възможности за всестраненъ напредъкъ на българитѣ даватъ тѣхното земедѣлие и тѣхнитѣ нравствени навици. — „Дайте на българския народъ движение и излазка, покажете му де е прелезътъ, дайте животъ на неговитѣ обичаи, и предъ него ще да са отвори новъ пжть, щастливо бждеще, честна деятелность и могжщественъ исторически животъ. . ."

Записките на Каравелова иматъ несравнима цена за историка на българския социаленъ и семеенъ битъ, за народопсихолога и народовѣда, — за оня, който иска да изучи религията, обичаитѣ и стопанския животъ на българина, както и цѣлата външна обстановка на българскитѣ градове и села преди Освобождението. Особено ценни сж тѣ за оня, който ще изучва духовното състояние на Пловдивъ по онова време, както и на Копривщица, София, Пирдопъ и др. Всички исторически и народоописателни научни дисциплини у насъ ще се справятъ съ богатия материалъ на Каравеловитѣ записки, които, заедно съ това, сж незамѣнима основа за изучване външната и вжтрешна биография на Каравелова, защото ни даватъ, въ форма на изповѣди, много данни за живота му на младини и неизброими указания за свѣтогледа му, за любовьта му къмъ народа и свободата. Отъ тѣхъ най-силно личи и каква изключителна способность за наблюдения, свързана съ чувство за хуморъ и дейни национални интереси, е ималъ Каравеловъ. Тѣ най-убедително ни подсѣщатъ и за свежата паметъ на Каравелова — първата отлика на неговата творческа личность.

*

Стихотворенията на Каравелова се явяватъ едновременно съ тия на Ботйова, иматъ общи съ неговитѣ теми и задачи — самоче разликата въ поетичнитѣ

дарби на двамата е грамадна. Каравеловъ пише много по-често, стихотворното му наследство надминава десеть пѫти това на Ботйова — но значението на пѣснитѣ му е съвсемъ преходно и слабо. Стихотворенията на Каравелова сѫ лишени почти отъ всѣкаква поетична живость, не сѫ организирани технически, образностьта имъ е груба, езикътъ въ повечето случаи — вестникарски. Тѣ сѫ писани по поводъ нѣкое събитие или само да изразятъ Каравеловитѣ идеи, симпатии и умрази. Стихотворната форма, — която представя преходъ отъ силабиченъ къмъ тониченъ стихъ, твърде еднообразна (хорей и ямбъ) и проста — е използувана като по-изразно, по-удобно срѣдство за агитация.

По „мотиви“ поезията на Каравелова зависи изцѣло отъ идейнитѣ двигатели на неговата обществена и национална дейность. До 1875 година тѣ сѫ предимно патриотични и революционни, а отъ 1875 год., следъ като се отказа отъ политиката, тѣ сѫ въ пълна услуга на просвѣтителската дейность на Каравелова. Тенденциозностьта и на еднитѣ и на другитѣ проличава не само въ поукитѣ, които даватъ, но и въ преобладаващия имъ разговоренъ слогъ.

Каравеловъ възхвалява хайдутитѣ и всички герои, които сѫ се жертвували за свободата на народа. — Раковски, Стефанъ Караджа, Хаджи Димитъръ, Левски, а хули и осмива чорбаджии, попове, калугери, учители, писатели, журналисти. Често пѫти той изразява ядовито недоволство и отъ народа, който търпи позора на робството:

Срамъ и укоръ! Живи хора
Да спятъ сънь мъртвешни
И да влѣкатъ робски животъ.
Животъ не човѣшки!

Подиграва практичнитѣ, угодливитѣ характери и всички, които не сподѣлятъ хъшовската сѫдба. Езикътъ му въ тия случаи е крайно несдържанъ, пъленъ съ груби, чужди на всѣко чувство за поетиченъ изразъ крайности.

Сравнително по-сдържани, по-спокойни и чисти въ езика си сѫ стихотворенията отъ втория идеенъ периодъ на Каравеловата дейность. Тѣ сѫ и по-малко на брой — всички дадени въ песимистична, тѫжна гама. Между тѣхъ сѫ дветѣ най-хубави пѣсни на Каравелова: „Премину-

ватъ годинкитѣ“ и „Хубава си, моя горо“ — последната твърде известна, заемаща първо мѣсто въ пѣсенния репертуаръ на млади и стари дори въ наши дни. Тия две пѣсни, особено „Хубава си, моя горо“, подкупватъ съ своята искреность, съ простотата и лиричната сдържаность на сравненията си.

Едновременно съ Каравелова пишатъ стихове П. Р. Славейковъ и Ботйовъ — и двамата значително по-даровити като поети, като личности съ богата чувствена природа. Каравеловъ е повече човѣкъ на разума, на сентенциитѣ и на практичната поука. Отдаденъ изцѣло на своята нравствено строга идеология, той подчинява на нейнитѣ норми, преди всичко, личния си животъ, а следъ то все мжчи, съ прѣки и косвени проповѣди, да ги внушава и на другитѣ. Той е чуждъ на Ботйовската хъшовска развихреность и на Славейковската еротична свобода — неговата душа е стегната отъ размисъль, отъ неуморенъ трудъ, а чувствата му иматъ по рождение твърде слаба амплитуда въ движенията си.

Каравеловъ, съ една дума, не е поетична натура. Неговата сила е въ статиитѣ и повеститѣ му — тамъ, дето трѣбва да се илюстрира една социална или политическа идея, една подробна картина изъ нерадостната българска действителность, чрезъ които да се възпламени нравствената природа на читателя и тъй да се въведе той въ движението на българската революция.

Въ първата половина на седемдесетитѣ години, обаче, стиховетѣ на Каравелова сж били четени съ напрежение, били сж учени наизустъ отъ хъшоветѣ, на които чертаели цѣла програма, величаейки тѣхната сиромашия като нераздѣлна и орисана спжтница на народолюбието имъ. Тия стихове сж разкривали най-ясно катихизиса на революцията и малцина отъ тогавашнитѣ читатели сж се сѣщали да дирятъ недостатъцитѣ, които виждаме ние и които въ наши дни отнематъ почти всѣка жизненость на Каравеловата поезия.[1]

[1] Повече за живота, идеитѣ и дѣлата на Каравелова вж. въ моята книга: Любенъ Каравеловъ, Хемусъ, 1937.

ХРИСТО БОТЙОВЪ

И днесъ, следъ почти седемдесеть годишенъ свободенъ животъ, при една стремглава еволюция, която ни отчуждава тъй леко отъ героитѣ и идеитѣ на близкото и далечно минало, Ботйовъ живѣе като най-деятелна, будна сила въ нашето гражданско и културно битие. Името му — гордо, ярко знаме — стои високо надъ преходнитѣ борби и залисии, единствено то сякашъ има нужднитѣ неувѣхващи енергии, за да се изправи срещу времето, като символъ на нашия младъ и благородно вдъхновенъ народъ. Него българската младежь избра за свой кумиръ, чрезъ него тя изпитва, калява своитѣ устреми за свобода и правда. И сждбата каточе го изпрати нарочно, за да остави на освободения и все още възраждащъ се народъ високъ живъ примѣръ, чрезъ който да осмисля своя непрестаненъ възходъ. Сждено е било единъ гениаленъ поетъ, една благородна, красива душа и едновременно единъ неуморимъ бунтовникъ да стане за българитѣ символъ на младостьта и на вѣчната обнова.

Обяснението на това леко и безпрѣкословно приемане на Ботйова като национално и социално знаме може

да намѣримъ единствено въ безграничната Ботйовска любовь къмъ свободата. Въ това отношение му съперничи само Левски.

Единъ съвременникъ на Ботйова пише въ своитѣ спомени: „по общи, па и по всички въпроси той допущаше критика, отнасяше се съ уважение къмъ чуждото мнение и отстжпваше отъ своето, ако намираше, че не е правъ. Фанатикъ не бѣше и надали има толкова свободолюбивъ човѣкъ въ днешната епоха. Искаше свобода за всички, въ това число и за турцитѣ, но съ условие да си живѣятъ настрани". Така може да постжпва само високо благородния духъ, който е освободенъ отъ лични чувства и капризи тогава, когато трѣбва да се действува само за свободата на Родината. Високиятъ идеалъ прави хората толерантни, любвеобилни и естествено героични. Носителитѣ на такъвъ идеалъ се чуждѣятъ отъ низоститѣ и дребнавоститѣ въ живота. За Ботйова сжщиятъ съвременникъ отбелязва: „Никога не съмъ чулъ отъ него мръсна дума. Той бѣше повече кротъкъ, миренъ човѣкъ, отколкото буенъ — любезенъ до неимовѣрность и общителенъ съ всѣкиго. За нищожни работи не се сърдѣше и въобще не бѣше нервенъ и мраченъ — напротивъ: 24 часа да не яде, бѣше веселъ. Всѣка несгода пренасяше философски, съ голѣмо спокойствие. При найлошото положение на четата, той не възропта срещу никого". Тая характеристика прилича много на характеристиката, която Ботйовъ, въ писмо до Тулешкова, дава на Левски. Двамата революционери и водачи на народа сж си приличали, значи, твърде много по възпитание и вроденъ аристократизъмъ. И Ботйовъ и Левски нѣматъ никакво чувство за цинизма и подлоститѣ въ живота. Никога не говорятъ недостойни, срамни анекдоти... Тѣ сж абсолютно чисти, носители на най-възвишенъ моралъ, на идеали, които ги отчуждаватъ и отъ всѣки инстинктъ за лично благополучие. Връзки съ живота пазятъ само доколкото чувствуватъ, че сж нуждни за осжществяване на идеала имъ. Левски посѣга понѣкога да убива, Ботйовъ може да задигне чужди пари — това, обаче, е осветено отъ канонитѣ на тѣхната народническа идейность, то не е толкова лично тѣхно дѣло (като такова то е немислимо), а дѣло на българската революция.

Василъ Лучковъ, който презъ 1866 година учител-

ствувалъ въ едно село близу до Задунайка, дето въ това време билъ Ботйовъ, покрай многото съмнителни показания за живота на нашия поетъ, дава и такива, на които нѣмаме никакво основание да не вѣрваме, защото явно сочатъ истината и съвпадатъ съ други подобни показания за Ботйова. „По външность — пише Лучковъ — Ботйовъ бѣше рѣдъкъ красавецъ: въ тази възрасть (18 години) той имаше лице бѣло като мома, нѣмаше още ни брада, ни мустаци, високъ, едъръ, снаженъ, физически силенъ, пъргавъ, подвиженъ. Носѣше дълги, черни, гжсти коси, които умѣеше да кичи, а когато потръсѣше този перчемъ, който достигаше почти до раменетѣ му, приличаше на истински лъвъ. Такава външность внушаваше респектъ. Както се оказа впоследствие тази негова красива външность е отговаряла и на неговия вжтрешенъ духовенъ миръ". Чистото, свѣтло, бѣло като на мома лице е огледало на Ботйовия чистъ, детски невиненъ и едновременно героично мжжественъ духъ. Като дете въ основното школо той блести съ своята паметь и съ своя пъргавъ умъ. По късно, въ Одеса, прави впечатление съ добротата и примиримостьта си. „Христо Ботйовъ — пише другарьтъ му отъ 1865 г. — Георги Смиловъ — никога не предизвикваше къмъ препирня. А изникнѣше ли тя нѣкога, той придружаваше своитѣ възражения съ веселъ тонъ, съ усмивка, всѣкога предразполагаща опонента къмъ него. И когато препирнята вземѣше горещъ характеръ, той не само не се забравяше и не говорѣше рѣзки думи, но съ душевната си доброта заставяше спорещитѣ да се смекчатъ и да се отнесатъ любовно къмъ него. Помня, въ нашата срѣда често ставаха различни свади и недоразумения, но не зная нито единъ случай, такава свада да е била предизвикана отъ Ботйова. Не зная срѣдъ тогавашнитѣ си другари да е ималъ единъ неприятель."

Седемнадесетгодишенъ юноша, въ онова тъмно и все още непросвѣтено време, Ботйовъ има възпитание и качества на душата, отличаващи само белязани или култивирано добри хора. Тогава още той е чувствувалъ и избѣгвалъ досадата на препирнитѣ. (Следъ всѣка препирня Толстой често плачелъ—усѣщалъ се унизенъ, оскандаленъ). Пристрастеностьта къмъ препирни е една отъ отликитѣ на слабитѣ и зли души. Достойнитѣ, великитѣ хора нѣ-

матъ нужда отъ препирни. Тѣхъ или ще ги слушатъ покорно — или . . . нѣма защо да говорятъ. А Ботйовъ, когато не сж сподѣляли огненитѣ му идеи и е искалъ непремѣнно да се наложи — викалъ е на помощь своята благость, усмивката и хумора си. По-късно, когато застана на чело на революционеритѣ и трѣбваше да се бори съ доста низости и клевети, вроденитѣ му качества се нѣкакъ поизостриха, той стана злъченъ — но никога недостоенъ!

Ботйовъ е винаги на разположение на близкитѣ и другаритѣ си. Намиралъ е съ какво да помогне дори и тогава, когато самъ е билъ гладенъ. Да откаже помощь — то би значило да отрече себе си. Той се отказва отъ ученичество въ Одеса не защото го мързи да чете, а защото вижда (това казва на своитѣ другари), че трѣбва веднага да почне да помага на народа си. И това е едно самопожертвуване. Неговъ кумиръ сж вече хайдутитѣ, Раковски, рускитѣ революционери. Чете и за Наполеона, като „говори съ увлѣчение за неговитѣ доблести и военни таланти, съ които покорявалъ народитѣ". (Г. Смиловъ).

Култътъ къмъ героитѣ и героичнитѣ подвизи е най-близъкъ на темпераментната му и пламенна натура. Той винаги говори съ възторжена унесеность за Раковски, Чавдаръ, Левски. Сравнява нашитѣ герои съ европейскитѣ революционери. (Дим. Ночевъ.)[1]

Кротостьта и добротата сж отлики на неговото нравствено съвършенство — а култътъ къмъ героичното е нераздѣленъ отъ поетичния му даръ. Поезия е — до голѣма степень — цѣлото революционерство на този младъ, гениаленъ, пълнокръвенъ младежъ. Той понѣкога обича да декламира свои стихове. Декламира и Лермонтова, съ когото толкова много си прилича.

И всичко това — красота на жестоветѣ, спретнатость, доброта, всеотдайность и наполеоновски мечтания — сж отлики на възпитанъ и благороденъ гражданинъ, на възвишена културность, на изключителна душевна сила. „По външность Ботйовъ бѣше цѣлъ аристократъ — винаги хубаво облѣченъ — не за да се харесва, а отъ влѣчение къмъ хубавото облѣкло". Той е естетъ.

---

[1] Вж. „Ботйовъ въ споменитѣ на свои съвременници." Неиздадени записки. Сп. Златорогъ, год. VII кн. 5.

Иначе не би билъ тъй нѣженъ и изисканъ въ просто написанитѣ си стихове. Не би билъ поетъ.

Върху всички тия вродени отлики на благородството, Ботйовъ изгражда своя идеалъ за свобода на Родината и на човѣка изобщо. Той се отказва отъ всичко свое, за да живѣе само съ мечтитѣ за свобода. Тия мечти овладяватъ душата му толкова силно, че той губи всѣка практична съобразителность. Поетътъ се грижи за блѣноветѣ си, тѣ сж по-важни отъ действителнитѣ възможности, надъ които мислятъ практичнитѣ люде и т. н. „реалисти". Поети бѣха по онова време много млади българи, загинали при страховити мжчения въ Априлското въстание. Всички тѣ нѣмаха свое лично, интимно битие и живѣеха само съ болкитѣ на народа и Родината. Пръвъ Ив. Вазовъ отбелязва тая отлика на Ботйова и на неговата дейность: — „Горещото свободолюбиво чувство заглушава проявленията на всички други чувства въ душата на Ботйова. Отъ биографията му знаемъ, че той е страстно любилъ величествената природа на България, ималъ е силни сърдечни привързаности, радости и страдания, изпиталъ е свирепи борби съ живота, ималъ е богато жизнено съдържание, но никжде той не изнася на показъ предъ нашитѣ очи своя вжтрешенъ животъ... Поетътъ се е погълналъ въ патриота, чувството — въ идеала". Тия Вазови преценки може да не сж абсолютно правилни, но ясно е, че въ основата имъ стои едно наистина точно познаване на Ботйовата нравствена природа. Съ тия свои качества той, като поетъ, се рѣзко отличава отъ П. Р. Славейкова и отъ мнозинството сетнешни наши поети, които пѣеха и пѣятъ за дребни свои вълнения.

Като е дума за отношението на Ив. Вазовъ къмъ Ботйова, трѣбва да отбележимъ, че въ него, покрай доста пресиленитѣ подчертавания на нѣкои мними отрицателни Ботйовски навици, лежатъ и много вѣрни опредѣления на естествената Ботйова възпитаность, за която говоримъ по-горе. Вазовъ въ своята бележита студия за Ботйова изтъкна факти, които могатъ да подкрепятъ нашитѣ схващания за вродената мекота и аристократичность на нашия пламененъ революционеръ:

„Ратоборенъ, непримиримъ, безпощаденъ, додето умътъ му се скита изъ неяснитѣ области на теорията,

Ботйовъ изведнажъ излиза другъ, щомъ се косва до почвата на живата действителность. Всеразрушаващиятъ комунарь въ Румъния, става милостивъ човѣкъ, човѣколюбивъ и снизходителенъ бунтовникъ въ България. Той става такъвъ, какъвто го е направила природата: добрякъ, рицарь и поетъ.

Чавдаръ страшенъ хайдутинъ
за чорбаджии и турци,

пѣеше ни той преди, а въ Козлодуй улови скрития въ единъ долапъ селски чорбаджия „изедникъ надъ изедницитѣ", отъ когото го просили да отърве селото. Ботйовъ дигналъ ржка да го убие, но после махналъ и казалъ: — „На дяволитѣ! Ние не сме дошли да убиваме хора изъ долапитѣ!" Когато минували по-нататъкъ нощемъ презъ село Борованъ, на което жителитѣ всички се закрили изъ дупкитѣ, вмѣсто да посрещнатъ уморената чета и да се присъединятъ къмъ нея, както били обещали по-напредъ, и дружината му предложила за наказание да запалятъ селото, той казалъ: „Зорлянъ гюзеликъ олмасъ" и напустналъ селото... Въ гората оттатъкъ Борованъ уловили единъ черкезинъ, като обиралъ единъ български овчарь... Какво мислите, че направя Ботйовъ съ тоя разбойникъ? Задоволилъ се да му удари нѣколко юмруци и го пустналъ на воля, — „Господь го убилъ! Нима сме главорѣзи да убиваме отдѣлни хора по пжтищата? Това е унижение за нашето знаме", казалъ той, когато черкезинътъ фърчалъ като стрела къмъ селото си, за да обади и дигне потеря...

Тая мекота и благородство въ характера на Ботйова, което въ дадения случай е една слабость, е черта присжща Ботйову и изкарва предъ насъ въ съвсемъ друга свѣтлина тоя рицарски образъ на борецъ-идеалистъ, който има отвращение отъ кръвопролитието. Ако чрезъ това войводата излиза лошъ, то човѣкътъ излиза подобъръ."[1]

В. Статковъ, който описва хода на приготовленията въ Враца по време на въстанието и липсата на оржжие, си спомня за нѣкакъвъ селянинъ, който ималъ въ пояса

[1] Вж. сп. Денница, 1891. кн. 6—10 и отдѣлна книга: „Хр. Ботевъ", критическа студия. Библиотека Ив. Вазовъ № 82.

си само кълцанъ лютъ пиперъ, съ който щѣлъ да се бори съ турцитѣ, като го хвърля въ очитѣ имъ. — „Тоя човѣкъ бѣше най-вѣрващия въ успѣха на дѣлото — и той именно най-много роптаеше, че врачанскитѣ съзаклетници не бидоха поведени да срещнатъ Ботйовата чета..." Ако въ Враца по това време е имало повече такива ентусиазисти и ако врачанскитѣ революционери бѣха срещнали и подкрепили наистина Ботйова въ Балкана, неговата героична експедиция щѣше да бѫде завършена сигурно съ много по-голѣма слава. Или най-малко: щѣше да се намали позора на ония селища, презъ които мина Ботйовъ, за да изпита студения душъ на апатията и непроходимата простотия на практичнитѣ роби.

Героизмътъ на непрактичнитѣ, на романтицитѣ, които Ботйовъ смъкна на родния брѣгъ толкова тържествено, бѣ оцененъ веднага отъ хора като капитана на „Радецки" Дагобертъ Еглендеръ, който въ своитѣ спомени пише:

„Ако шанса на тая шепа хора, които не бѣха успѣли да се обучатъ за борба съ турското владичество, бѣше почти безнадеждженъ и, ако, както чухъ, населението тогава не се е присъединило къмъ тѣхъ, а ги оставило на произвола на сѫдбата, тѣ все пакъ, бѣха герои, достойни за вѣрната паметь, която отечеството имъ е запазило за тѣхъ...

„Отъ това време произлиза високото уважение, което храня къмъ българитѣ".

И капитанъ Еглендеръ и всички ние забравяме практичнитѣ страхливци — тѣ не сѫ достойни да бѫдатъ зачитани, когато се оценява единъ народъ. Тѣмъ е достатъчно, че сѫ останали живи нѣколко десетки години повече за удовлетворение на статистиката. — А ония — непрактичнитѣ романтици, поетитѣ и мечтателитѣ, пръскатъ, заедно съ славата си на герои, и уважение къмъ цѣлия свой народъ. Капитанъ Еглендеръ поради тѣхъ уважава всички българи. И не се е измамилъ. За нѣколко десетилѣтия следъ подвига на Ботйова, българскиятъ народъ, възпитаванъ чрезъ този подвигъ, израстна толкова високо въ своя моралъ, въ своитѣ достоинства, че вече може спокойно да приема уваженията на чужденцитѣ.

*

Животътъ, идеитѣ и дѣлата на Ботйова, заедно съ заветитѣ на Левски, създадоха най-здравитѣ елементи на българската съвѣсть, най-високото мѣрило за общественъ моралъ и за лично достоинство. Ако не бѣха Левски и Ботйовъ, нашитѣ идеали, сигурно, щѣха да бѫдатъ помалко чисти, по-малко възвишени. Отъ тѣхъ българската младежь черпи вдъхновение, тѣ й даватъ нравственъ огънь. Имената на тия двама революционери сѫ свързани съ най-красивитѣ легенди за смѣлость и всеотдайность, тѣ даватъ чаръ и импулсъ на народностното ни битие. Безъ Левски и Ботйова светостьта на националното ни съзнание би намалѣла наполовина. Безъ поезията на Ботйова нашата духовность е немислима. Тая поезия сложи основата на най-благородната традиция въ живота ни.

Петко Славейковъ бѣ даровитъ поетъ, голѣма личность. Поезията му и днесъ на много мѣста звучи мѫжествено и мѫдро — но тя не можа да легне здраво въ нашия духовенъ опитъ. Има въ тая поезия много прояви на леко сладострастие и нисши увлѣчения, които не хармониратъ съ възвисенитѣ нравствени представи и идеали на българина. Повърхностната духовна проява не може да стане религия на никой народъ.

Ботйовъ, противно на Славейкова, потъва изцѣло въ вълнитѣ на най-възвишенъ хуманизъмъ. Идеалитѣ и изповѣдитѣ му не засѣгатъ нито една пуста мечта, чуждѣятъ се на нисшото и вулгарното въ човѣшката природа. Неговиятъ мощенъ и аристократиченъ духъ презира лекитѣ и долнитѣ навици. Той цѣлъ е въ вихъра на борбата за свобода и правда — отказалъ се е отъ личенъ животъ, всѣко желание за индивидуално или семейно добруване му се вижда позорно, нищожно. Въ едно отъ осемтѣхъ писма на „Послание отъ небето“, въ които подлага на злъчни хули съмнителния моралъ и дребнавостьта на своитѣ съвременници, Ботйовъ говори за „вѫтрешна човѣшка красота“. Тя се излѫчва отъ очарованието на честьта, на героичната доблесть и здравия разумъ. Такава „вѫтрешна красота“ има неговиятъ духъ, плененъ отъ идеала да се пожертвува за доброто на ближния и на народа. Затова и славата на Ботйова действува съ толкова внушения. Той, който виждаше въ лицето на

народа своя висшъ сѫдия, за когото народната паметь и признателность бѣ върховна нравствена санкция, справедливо бѣ канонизиранъ като първенецъ на народния духъ.

*

Поезията на Ботйова извира изцѣло отъ неговото социално и революционно съзнание. Като изключимъ стихотворенията „На прощаване“ и „Майце си“, пропити съ синовна нѣжность, съ сдържанъ елегиченъ тонъ — всичко останало въ Ботйова звучи като бойна тржба, като ядовитъ укоръ. Той е натура полюсна. Затова и поезията му отбелязва крайнитѣ устреми на сатирата, или милата нѣжна изисканость на елегията. Срѣдни, тихи или съсрѣдоточени състояния неговата душа не познава. Словото му иска да влияе, да води тълпитѣ къмъ бунтъ и борба, отъ него диша мѫжествена воля и зрѣлото, непоколебимо съзнание на вождъ. За Ботйова нѣма по-печална и по-жалка сѫдба отъ тая да умре въ нѣкой уютенъ кѫтъ. Най-прочувствената часть отъ неговата „Молитва“ изразява съкровеното му желание да загине за свободата:

Не оставай да загине
Буйно сърдце на чужбина,
И гласътъ ми да премине
Тихо като презъ пустиня!

Силнитѣ, могѫщитѣ по изразность и по чувствено напрежение стихове на Ботйова дишатъ съ стремителното желание да се победи низостьта и жестокостьта на живота. Поетътъ е отвратенъ отъ социалнитѣ, нравствени и политически неправди и несъвършенства на свѣта, той смѣта, че пръвъ човѣшки дългъ е да се измѣни духовния и социаленъ обликъ на обществото. Тая цель поставя той на своето слово, къмъ нея иска да отправи и народа си. „Както всѣка една разумна личность, така и всѣки колко годе събуденъ народъ, който е повиканъ да земе участие въ нравственото и умственото развитие на човѣчеството, преди всичко е длъженъ да си избере една каквато и да е опредѣлена цель за своятъ животъ, пакъ тогава вече да търси срѣдства за нейното постигане“. („Знаме“, год. I, бр. 7).

За културата, за напредъка сѫ нуждни специални условия. Българитѣ не ще могатъ да се развиватъ кул-

турно, докато сж роби. Това Ботйовъ подчертава непрестанно, ядовито и злъчно. И едновременно, той ясно сочи, че свободата може да се постигне само чрезъ революция (вж. „Знаме", год. I, бр. 1). Ботйовъ сложи поезията и публицистиката въ постоянна война не само срещу турци и чорбаджии, но и срещу свещеници, учители, писатели и журналисти, които залъгвали народа съ идеалитѣ на просвѣтата, науката и мирния напредъкъ. „Каква полза сж принесли и могатъ да принесатъ на народътъ ни голитѣ думи: наука, знание, образование и просвѣщение при онова диво угнетение и при онзи безчовѣчно варварски деспотизъмъ, който е оградилъ нашето отечество отъ влиянието на сѣка една здрава и нова човѣческа идея и който като вампиръ въ тъмнината смучи нашата топла кръвь, нашиятъ животъ и нашитѣ даже мозъци изъ главата?" („Знаме", год. I, бр. 10). Тия думи, които сж насочени срещу Каравелова — отказалъ се вече отъ идеитѣ на революцията — изразяватъ едно отъ основнитѣ убеждения на Ботйова. И поезията му, чрезъ своята мжжествена звучность, внушава сжщото убеждение. То й дава непреходна гражданска стойность, прави я близка на всички времена, на всички революции и мечти за облагородяване на човѣчеството. Въ това отношение Ботйовъ напомня Шилера. Най-силнитѣ, най-идейнитѣ негови стихотворения („На прощаване", „До моето първо либе", „Елегия", „Моята молитва", „Борба" и „Гергьовдень"), приличатъ съ своята гъвкавость и ударность на типични Шилеровски монолози. И Ботйовата поезия, като етична проява, е монологична — напрегнатъ разборъ на собствената поетова съвѣсть. Затова е тъй огнена и благородна. Понѣкога тя прозвучава риторично, други пжть е просто хулиганска — но това не намалява нито свежестьта й, нито нейниятъ аристократиченъ тонъ. Случайнитѣ влияния на хъшовската срѣда не помрачаватъ чистотата на сърдцето му. И когато ругае или злъчно подиграва, ние всички можемъ да го оправдаемъ.

Между двадесеттѣхъ стихотворения на Ботйова има само три, които рисуватъ външни картини, „обективенъ" свѣтъ: „Хаджи Димитъръ", „Пристанала" и „Хайдути". Тия три вълшебни пѣсни заключаватъ най-скжли съвършенства на поетиченъ изразъ и пластичность. Въ онова време, когато ние нѣмахме почти никаква стихотворна

традиция, буйниятъ и младъ синъ на Даскалъ Ботя отъ Калоферъ постигна най-изисканъ словесенъ художественъ изразъ. Въ силабичния, наученъ отъ народната пѣсень, стихъ на Ботйова трептятъ вѣчни очарования. Неговиятъ „Хаджи Димитъръ" е скѫпъ елмазъ въ короната на българската поезия. Нѣмаме друга балада тъй пластична, тъй одухотворена! Нея можеше да я създаде само тревожниятъ и нѣжниятъ едновременно духъ на Ботйова. Можеше да я излѫчи едно героично време, което се кланяше предъ подвига, което се хранѣше отъ геройството на народнитѣ първенци. Самъ Ботйовъ бѣ единъ отъ тия рицари на героичния български духъ, устременъ къмъ върховна човѣшка проява. И той загина като скѫпа жертва на свободата, за да се осѫществи заветната му мечта и да стане името му легенда — самото т о да разкрива една отъ най-величественитѣ поеми въ историята на народа ни.

*

Ботйовъ не е само мечтатель и поетъ. Като редакторъ на „Дума", „Будилникъ" и „Знаме" той е и мѫдръ идейникъ, трезвъ политикъ. Статиитѣ и фейлетонитѣ му сѫ образецъ на идейна публицистика. Въ тѣхъ Ботйовъ доразви заветитѣ оставени отъ Раковски и Каравеловъ, като имъ даде и своя украса. И той идеализира българскитѣ хайдути и хъшоветѣ. „Нашиятъ емигрантъ — четемъ въ програмната статия на в. „Дума" — като правъ и законенъ наследникъ на класическия ни хайдутинъ, приелъ и упазилъ е завещаната борба съ всичкитѣ му социални стремления, които са едни отъ най-хубавитѣ черти на народния ни характеръ." На емигрантитѣ и хайдутитѣ Ботйовъ възлага надеждата си за освобождение на България. Като говори за подвига на Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджата, той подчертава: „Тѣ измрѣха, но тѣхната смърть бѣше громенъ ударъ за Турция, громенъ и за нашето отечество — на първата извести падането, на второто — възраждането." Турция е разкапана нравствено и административно. Никакви рецепти на европейскитѣ сили не ще могатъ да дигнатъ смъртния болникъ, който умира по силата на желѣзната логика и на неумолимия законъ на напредъка. Българитѣ трѣбва да разбератъ това, да се стегнатъ и сами да извоюватъ свободата си.

Навсѣкждe Ботйовъ излиза отъ едно основно разбиране за истинска свобода: — тя не ще бѫде само външна, политическа, а и нравствена, т. е. ще даде пълeнъ просторъ на човѣшкия духъ за свободна проява и творчество. Подобно на Херцена и на рускитѣ революционери-романтици, които идеализираха руския народъ, нашиятъ поетъ и публицистъ счита, че българитѣ иматъ свой обществeнъ опитъ и особени заложби, за да си създадатъ едно идеално, свободно общество, една демократична държава, въ която нѣма да има икономическо и т. н. потисничество. „Нашия народъ, пише Ботйовъ въ втория брой на „Дума“ (25. VI. 1871), има свой особенъ животъ, особенъ характеръ, особена физиономия, която го отличава като народъ, — дайте му да са развива по народнитѣ си начала и ще видите каква часть отъ обществения животъ ще развие той; дайте му, или поне не бъркайте му да са освободи отъ това варварско племе, съ което той нѣма нищо общо, и ще видите какъ ще той да са устрои. Или не видите семето, зародишътъ въ неговитѣ общини безъ всѣка централизация, въ неговитѣ еснафи, дружества, мѫжки, женски и детински?“ Всички срѣди и лица, които се откѫсватъ отъ народния битъ и моралъ, Ботйовъ подлага на жестока хула. Той е врагъ на подражателитѣ и на ония, които чакатъ Европа да даде свобода на българитѣ. Въ една статия („Знаме“, брой 11, отъ 16 мартъ 1875 г.) писана година преди героичната му смъртъ всрѣдъ Балкана, Ботйовъ прави исторически прегледъ на народностното и културно развитие на народа ни, за да въстане срещу всѣко подражателство и да изведе една повелителна поука: Българитѣ трѣбва сами да поведатъ борба срещу турския азиятски, безнравственъ строй. Нашиятъ народъ е трудолюбивъ, възприемчивъ и енергиченъ, „но историческиятъ ходъ на работитѣ, който го хвърли въ съседство и въ борба съ разлагащиятъ се тогава старъ миръ, го доведе до такова положение, щото съ приемането християнството, той бѣше принуденъ да се зарази и съ болестьта на гнилата и развратната въ онова време Византия. Постоянната борба за сѫществуване, сродяването на българскитѣ царе съ византийскитѣ императори и приемането на тогавашната православно-идиотическа култура на Византия, отъ една страна не дадоха на нашиятъ на-

родъ време да развие своя националенъ характеръ и да изработи здрави основи за своето бъдеще, а отъ друга страна отдѣлиха една часть отъ него и съставиха известната по своята развратность българска аристокрация." Въ това гледище за историческия развой на нашата държава и на народа ни има нѣщо модерно. Въ него Ботйовъ се проявява не само като демократъ, но и като теоретикъ на национално обособена обществность. Тукъ той съ нищо не се отличава отъ Каравелова. Въ статиитѣ и фейлетонитѣ си Ботйовъ, подобно на Каравелова, постоянно говори за „нравствена" и „политическа" свобода. Първата е възможна само въ народностна срѣда. Извънъ тая срѣда човѣшкиятъ духъ не може да намѣри подходящъ въздухъ, за да вирѣе свободно и да твори. Отъ всички български царе, Ботйовъ признава само Самуила и Асеновци, защото тѣ обявиха война на византийщината и искаха да изградятъ народностна българска държава. Като сочи тѣхния примѣръ, нашиятъ поетъ и общественикъ зове съвременницитѣ си да влѣзатъ „въ Самуиловска борба съ новата Византия", пъкъ следъ това да заематъ отъ Европа само онова „щото ни е потрѣбно." Подобни предпазвания отъ Европа ние ще срещнемъ и у Раковски, П. Р. Славейковъ, Войниковъ, Нешо Бончевъ — тѣ сж характерни за идеологията на всички наши възродители.

Въ редица статии Ботйовъ разглежда въпроса за срѣдствата, съ които би се освободилъ нашиятъ народъ. Като Каравелова, и той — подъ влияние на Чернишевски — смѣта, че Балканитѣ трѣбва да се освободятъ съ усилията на населяващитѣ ги народи, които после да се обединятъ въ една федерация. За тая федерация — наричана Дунавска, Балканска, Южнославянска — Каравеловъ и Ботйовъ пишатъ постоянно, убедително. Каравеловъ дори направи отъ нея свой фетишъ. Ботйовъ се показа по-реалистъ. Той виждаше ясно, че гърци, румъни и сърби сж малко склонни да разбератъ смисъла на тая федерация. Онова, което писа „Дума" и „Знаме" по балканскитѣ отношения, за аспирациитѣ на нашитѣ тогавашни и днешни съседи, е преситено отъ прозорливость и политическа мждрость. То сякашъ се отнася прѣко до нашата съвременность. И днесъ по тия въпроси ние не сме направили нито крачка напредъ.

Освенъ стихове и статии, Ботйовъ остави и редица фейлетони, въ които осмива или подлага на саркастична преценка дейностьта на просвѣтители, свещеници и чорбаджии. Нѣкои отъ тия фейлетони и днесъ ни увличатъ съ изисканостьта и ударностьта на езика си. Тамъ Ботйовъ е проявилъ нашироко своята дарба на темпераментенъ публицистъ и поетъ. На неговитѣ фейлетони не липсва нито фантазия, нито идейна яснота, нито красота. „Послание отъ небето", напримѣръ, може да се чете като художествена проза безъ огледъ на това, че не знаемъ лицата и случкитѣ, ксито тамъ сѫ изобличени.

Елементи отъ Ботйовска духовитость ще намѣримъ въ разказитѣ и фейлетонитѣ на нѣкои млади писатели, които ни изглеждатъ днесъ модерни тъкмо съ онова, което Ботйовъ е завещалъ на литературата ни преди шестдесеть години. Нѣкѫде, както е, напримѣръ, въ „Политическа зима", е отразена зрѣла мѫдрость и рѣдко чувство за мѣрка, за уравновесенъ изразъ. Този фейлетонъ е най-ярко доказателство за голѣмия, за трескаво напрегнатия умъ на Ботйова. Въ наше време, при днешнитѣ възможности на българската младежь, ние не можемъ да си представимъ, че тия страници сѫ писани отъ двадесеть и седемь годишенъ човѣкъ . . .

За Ботйова днешнитѣ българи знаятъ много нѣщо, тѣ усѣщатъ патоса на словото и стремителностьта на душата му, носятъ въ сърдцата си доста отъ неговитѣ напредничави обществени идеали — но никога сякашъ не си даватъ смѣтка за неговата възрасть. За тѣхъ той носи внушенията и авторитета на възмѫжалъ гражданинъ, на прекипѣлъ мѫдрецъ. А това е характерно за повечето отъ нѣкогашнитѣ български пърменци, особено за революционеритѣ. Мнозина отъ тѣхъ едва можаха да доживѣятъ до тридесетата си година, а завещаха подвизи и прозрения, които днесъ сѫ най-скѫпо народностно богатство.

ИДЕОЛОГИЯТА НА РАКОВСКИ ПОДЕТА ОТЪ НЕГОВИТѢ УЧЕНИЦИ

Видѣхме, че въ нито единъ моментъ на своята дейность Раковски не изостави, нито подцени, чисто културнитѣ и вѣрски домогвания на народа. Тия му грижи го свързватъ здраво съ естествения ходъ на българската история, правятъ го преденъ представитель на цѣла епоха отъ нейното развитие. Следъ Неофита Бозвели Раковски е най-яростенъ врагъ на Патриаршията, най-непримиримъ борецъ за равноправие на българския езикъ.

На второ мѣсто въ идеологията и тактиката на Раковски стои идеята за народна революция. Тя е новото, което внася Раковски въ нашето политическо възраждане.

Съ тая идея се свързватъ нѣкои основни убеждения на този вѣчно бодъръ народенъ стражъ. На първо мѣсто, убеждението, че Турция се разлага, че тя е агонизиращъ трупъ. Това той знае отъ непосрѣдственъ опитъ, като адвокатъ и търговецъ въ Цариградъ; знае го и като внушение на събитията около Кримската война. Ако не е заинтересуваностьта на великитѣ държави, Източниятъ въпросъ ще се разреши, по убеждението на Раковски, много лесно: ще го разреши само християнското население въ империята. Има моменти, когато Раковски допуска и разбирателство съ султана — предпоставка на което може да бѫде една истинска и искрена реформена дейность.

Раковски не създава теоритична омраза къмъ чорбаджиитѣ — нѣщо, което правятъ неговитѣ ученици. Той дава, обаче, незабравими картини на общи противобългарски деяния на нѣкои лоши, престѫпни чорбаджии.

Основнитѣ убеждения на Раковски диктуватъ тактиката му на водачъ и теоретикъ. Борбата срещу фанариотитѣ имаше установена тактика и преди него. Народътъ ни въ Мизия, Тракия и Македония вече се организираше за изгонване на гръцкитѣ владици и попове.

Въ тая борба се прояви и самъ Раковски, а особено Н. Бозвели, П. Р. Славейковъ, Иларионъ Макариополски, Братя Миладинови, Григоръ Пърличевъ и др. Тя бѣше нѣкакъ по-лека, легална и популярна. Но че и тя е струвала скжпо на народа ни, показва случаятъ съ Братя Миладинови.

Нови подтици въ църковната борба внасятъ т. н. унияти. Раковски е тѣхенъ страстенъ врагъ. Омразата му къмъ агентитѣ на католицизма стига до тамъ, че той отрича цѣлото хърватско движение, дори и Щросмайера, който помага на Братя Миладинови да издадатъ сборника си съ великолепни народни пѣсни. Раковски основателно се страхува отъ едно духовно раздѣление на народа ни — защото то може да бжде пагубно, да създаде две души, два свѣтогледа всрѣдъ българитѣ. Православната вѣра за него е наша свята придобивка, тя е завещана отъ героични дѣди и е недѣлима часть на българското нравствено съзнание.

Колкото тактиката на Раковски за запазване езика и културата, за борба съ фанариоти и унияти е ясна, проста и неизмѣнна, толкова тая за извоюване на политическа свобода е колеблива, промѣнчива, а понѣкога и трагично раздвоена. И това можемъ да разберемъ лесно, като имаме предвидъ условията при които е работилъ Раковски. Той пръвъ, покрай вжтрешната легална борба за самостойна църква, насърдчава и една нова политическа дейность, която целѝ да порази направо султанската власть. Какъ? — Като се опитатъ всички възможни срѣдства! Първиятъ политикъ, първиятъ идеологъ на новата революционна партия по необходимость, неизбѣжно, е безогледенъ. За него е ясно само, че българскиятъ народъ узрѣва и за политическа свобода, но какъ ще се постигне тя — това оставя да бжде решавано отъ времето и обстоятелствата и, преди всичко, отъ неговата лична воля. Той живѣе съ хипнозата, че е призваниятъ вождъ на народа си и че има право да подбира всички срѣдства, които неговата нравствена воля и неговиятъ идеализъмъ одобрятъ. Самъ Раковски въ едно писмо до Дайневловъ отъ 10. II. 1861 година признава:

„Моя характеръ не търпи никакъвъ господарь надъ себе си, и то мя е докарало да ся отлжчж отъ ми-

лаго си отъчъства. То може да е погрѣшка въ мене, но какво да сторя, азъ съмъ превзетъ отъ нея и тъй ще си ида до гробъ!"

*

Въ особената емигрантска обстановка, Раковски създаваше едно ново идейно движение, свързано само съ революционнитѣ му идеали. Първи представители на това движение сѫ Левски, Каравеловъ и Ботйовъ.

Най-близъкъ и непосрѣдственъ ученикъ на Раковски е Василъ Левски. Той е участвувалъ въ бѣлградската легия, дето е дошълъ нарочно отъ Карлово презъ пролѣтьта на 1862 година. Тогава именно за първи пѫть изъ българскитѣ земи се говори за организирано народно въстание, тогава и дяконъ Игнатий сваля расото, за да служи военна тактика, съ намѣрение да бѫде сетне полезенъ на революцията. Въ Бѣлградъ Левски старателно учи военна тактика, съ намѣрение да бѫде сетне полезенъ на младитѣ българи, които имали нужда отъ бойна подготовка. Левски проявява въ Бѣлградъ своята чутовна смѣлость и е между тия, които уважаватъ своя вождъ. Четири години слѣдъ разтуряне на легията, когато ще поеме байрактарството на Панайотъ Хитовата чета,той пише отъ името на войводата почтително писмо до Раковски.[1]

Две години по-късно, когато Раковски вече не е между живитѣ, Левски е за втори пѫть легионеръ въ Бѣлградъ: — сега по споразумение между „старитѣ", (т. н. „Добродетелна дружина" въ Букурещъ) и князъ Михаилъ Обреновичъ се предприема нова българо-сръбска акция, насърдчавана и отъ Русия. И тя не дава за българитѣ по-добри резултати отъ тия, които постигна Раковски презъ 1861-2 година. Левски, вече известенъ между емигрантитѣ, се запознава сега и съ Любена Каравеловъ. Онова, което вижда въ Бѣлградъ и Букурещъ, тревожи неговата благородна и дълбоко загрижена за сѫдбата на Родината душа, и той, лежейки боленъ слѣдъ една тежка операция, дохожда до идеята за създаване масови революционни комитети вѫтре въ България. Онова, което въ грижитѣ на Раковски само проблѣсва — за Левски става основна необходимость.

---

[1] Вж. Д. Т. Страшимировъ — Василъ Левски, томъ I. Извори, стр. 3.

И Раковски, когато организира легията си, заедно съ нея подготвя и въстание вжтре въ България. Въ нѣколко града той има свои довѣрени деятели. Но, следъ като биватъ осуетени всички надежди за нахлуване на легията въ България, мѣстнитѣ дейци сж забравени. Тѣ и безъ това не сж били кой знае колко ценни. И ето сега Левски, давайки си смѣтка за всички злополучни опити въ течение на десетилѣтието, схваща, че българската революция трѣбва да почне тъкмо отъ тамъ, дето въ плановетѣ на Раковски е свършвала. Левски, съ вродения си умъ, разбира, че никой нѣма да помогне на народа ни, ако той самъ не се подготви за извоюване на свободата си. За него е било най-лесно да дойде до тия разбирания, защото самъ той предписва на себе си най-тежката мисия: предлага се за главенъ организаторъ на революционнитѣ комитети, знаейки предварително трудноститѣ, на които се излага. Тогава именно Левски пише до Панайотъ Хитова онова историческо писмо, въ което блѣстятъ като най-скжпъ скрижалъ думитѣ на Апостола: „Какво азъ мисля да правя, ще го направя, ако рече Богъ. . . за което ако спечеля, печеля за цѣлъ народъ, ако изгубя — губя само мене си. . .“

Какво направи по-нататъкъ Левски — знаемъ всички. Той на нѣколко пжти обикаля българскитѣ земи и следъ като подготви маса организации, заедно съ Л. Каравелова, създаде революционната организация съ всичкитѣ ѝ органи, съ устава и дисциплината ѝ. Българската народна революция бѣше изключително негово дѣло — нѣщо, което признаватъ и дейцитѣ по Априлското въстание. Три години следъ смъртьта на Левски, апостолитѣ отъ т. н. Гюргевски комитетъ — Стамболовъ, Воловъ, Икономовъ, Бенковски — успѣватъ само тамъ, гдето по-рано е обикалялъ Левски. Той имаше вродени дарби и добродетели, за да може да се сближи съ народа, да го очарова и възпламени, преди всичко, съ личния си примѣръ, съ безстрашието си, а следъ това и съ демократичнитѣ си идеи.

Тия идеи вече значително се отклоняватъ отъ онова, което е проповѣдвалъ Раковски. Въ тѣхъ е отразенъ свѣтогледа на едно ново поколѣние, идеолози на което сж Каравеловъ и Ботйовъ. Съ тѣхъ Левски работи отъ

1869 година нататъкъ. Тримата създаватъ революционната партия, която остави най-дълбоки следи въ народния свѣтогледъ. Нейното влияние се чувствувало доста значително и въ наши дни.

*

Дейността на Любена Каравеловъ всрѣдъ българската емиграция начева отъ лѣтото на 1869 година. До тогава той е работилъ като писатель и общественикъ въ Москва, Нови Садъ и Бѣлградъ. Съ Раковски не е ималъ лично познанство — знаелъ е, обаче, неговитѣ трудове и е сподѣлялъ идеологията му почти изцѣло. Сравненъ съ Левски и Ботйова, Каравеловъ е най-близу до заветитѣ на Раковски. Като него и той работи съвмѣстно съ сърбитѣ и очаква тѣхната помощь. Само че Каравеловъ измѣсти центъра на дейността си всрѣдъ напредничавата сръбска интелигенция. Възпитаникъ на Чернишевски и Херцена, той застжпва една широка програма за федериране на балканскитѣ народи върху принципитѣ на равноправието. И той не обича великитѣ сили, подчертавайки, че източниятъ въпросъ ще бжде разрешенъ само отъ християнскитѣ поданници на султана. Тѣ, обаче, трѣбва предварително да се разбератъ и да действуватъ братски, а не да се надхитрятъ.

Като Раковски, и Каравеловъ идеализира хайдутитѣ — бранители на българската честь и на българската свобода. Въ нашата нова история той внася единъ новъ лозунгъ — „Свободата не ще екзархъ — иска Караджата“, който отбелязва втората степень въ развоя на българската революция, органически свързана съ „конечното“ решение на Раковски за „борба чрезъ пресата и сабята“. Заедно съ това, Каравеловъ засиля и социалнитѣ идеали на революционната партия, формулирайки системно и омраза срещу българскитѣ чорбаджии.

Но, при едно внимателно вникване въ идеологията на Каравелова, ще видимъ, че къмъ тия две проблеми — за църквата и за чорбаджиитѣ — той нѣма постоянно, ясно отношение. Каравеловъ не е сектантъ до тамъ, че да не разбира значението на църковния въпросъ, самоче той поставя преди, а понѣкога и до него, въпросътъ за политическата свобода. Въ програмната статия на своя вестникъ „Свобода“ (7. XI. 1869 год.) той подчертава:

„Както е потрѣбенъ за земнитѣ животни въздухъ, а на рибитѣ вода, така сѫщо за човѣка е потрѣбна, най-напредъ отъ сичко, свобода. Безъ свобода човѣкъ не може да рече, че е човѣкъ, а половина човѣкъ; безъ свобода човѣкъ не може да бѫде такъвъ, какъвто го е създала природата, следователно, не може да бѫде и счастливъ. За човѣка, който има човѣческа душа и сърдце, е сто пѫти по-леко и по-приятно да гладува и да мръзне, и да бѫде свободенъ, нежели да бѫде султанъ и да робува. Само онзи може да каже, че е човѣкъ, който говори и мисли по своята воля; само онзи може да каже, че живѣе на свѣтътъ, който не търпи да види надъ себе си никакъвъ деспотизъмъ, никакъвъ бичъ. Отъ свободата зависи почти всичко: безъ свобода нѣма ни животъ, ни щастие — това е вѣрно като две и две = четири."

По-нататъкъ Каравеловъ обяснява, че щастието зависѣло отъ просвѣтата, а просвѣтата — отъ материалното богатство. Последното пъкъ зависи само отъ свободата. И „сичко — заключава Каравеловъ — що е свято, мило и потрѣбно на честенъ човѣкъ, то е така сѫщо потрѣбно и нуждно и на цѣлъ народъ. Само онзи народъ може да живѣе и да напредва, който има свой исторически животъ и своя вънкашна и вѫтрешна свобода, сир. който има своя господарствена независимость. Сѣки народъ, който съставлява отдѣлно господарствено тѣло, той сѣкога са подвергава — даже и при най-либералното правление, — на нѣкакво си невидимо влияние на централизацията и на господствующата националность, и рѣдко не търпи отъ това влияние ущербъ за своята народность."

Тая смѣла, убедителна, внушаваща аргументация е нѣщо ново въ българската история. Тя действува силно на младежьта, пъкъ и на всѣки българинъ съ дейно национално съзнание. Действува му и му сочи първия дългъ: борба за политическа свобода. По-нататъкъ Каравеловъ засѣга и църковната борба:

„Да земемъ за примѣръ нашиятъ черковенъ въпросъ. Българскиятъ народъ цѣли двадесеть години са бори съ гръцкото духовенство и иска да добие своя черковна иерархия, или свой самостоятеленъ духовенъ животъ, но и до сега неговитѣ желания и надежди оставатъ си само желания и надежди, а турското правител-

ство го храни само съ едни проекти. . . Ние мислимъ, че за нашето българско добро, черковниятъ нашъ въпросъ трѣба да са остави на страна за нѣкое време, и да обърнемъ внимание на нашето политическо положение, да са постараемъ да изкоренимъ главното зло."

Каравеловъ не е принципенъ врагъ на църквата. Въ редица други статии той, подобно на Раковски, разглежда борбата за самостойна българска църква съ симпатия и съ дълбока загриженость. Поради тая борба, Каравеловъ дълго време изключваше гърцитѣ отъ своитѣ проекти за балканска федерация.

*

Съвсемъ друго отношение заема къмъ църковния въпросъ Хр. Ботйовъ. Той, може би, единственъ отъ революционната партия не иска да отдаде никакво положително значение на борбата за самостойна българска църква. — „Доде са разиграваше безконечната комедия на черковния въпросъ, друга пиеса стжпи на сцената на Балканския театръ, друго отвлѣче вниманието на народа — яви са политическия въпросъ. Първия трагически актъ на драмата потресе афионния мозъкъ на Турция, настръхна й кожата, и тя за да спре ентусиазма и ржкоплесканията на публиката, за да отложи страшния финалъ на операта — следъ дълги колебания юрушки издаде кокетния ферманъ за българска Екзархия. Но късно бѣше! Не направи той онуй впечатление, кое можеше направи преди 10—12 години! Народътъ, който въ продължение на туй време не седѣше съ сгърнати ржце, а са учеше и развиваше и съ това усѣти други нужди, други потрѣби, видѣ, че не туй той искаше, не въ туй е неговото бждеще, неговата свобода. Въпросътъ стана несъвременъ" (1871). Още по-остръ, безогледенъ врагъ на Екзархията е Ботйовъ четири години по-късно. Въ бр. 7, год. I. на Знаме (26. I, 1875 год.) той пише: „Нашитѣ слѣпородени оптимисти искатъ да ни увѣратъ, че екзархията е начало на нашето освобождение, че тя ще да изведе народътъ ни изъ тинята на робството и на невѣжеството, че тя ще да прибере подъ своитѣ ощипани крила отдалеченитѣ части на народътъ и ще да огради своето стадо отъ сѣка една чужда и вредителна за неговото единство пропаганда и че ще да положи основниятъ камъкъ на неговото бждеще щастие и благоден-

ствие; но ние не можеме да предположиме това, което и самата история опровергава... Нашето духовенство отговорило ли е или пристжпило ли е да отговори баремъ на една отъ надеждитѣ на своитѣ духовни чада? Какво добро е дочакалъ и каква полза е видѣлъ нашиятъ народъ отъ това духовенство? Това ли, дето намѣсто да слуша християнската добродетель „търпи за да са спасишъ“ изъ устата на едни чужденци шарлатане и на единъ съвсемъ непонятенъ за него езикъ, той слуша тая сжща добродетель изъ устата на своитѣ искренно желани нѣкога си пастире, съ придобиването на които той виждаше вѣрни шансове за едно по-щастливо бждеще?“

Ботйовъ не приема безкритично заветитѣ и опититѣ на Раковски. Изтъквайки заслугитѣ на своя учитель, той критикува неговата тактика. „Раковски като политикъ и организаторъ — пише Ботйовъ — е примѣнявалъ сичко на практика, но неразбирчивъ на срѣдства, той са е мѣталъ ту въ една ту въ друга крайность.“ Ботйовъ смѣта за наивни очакванията на Раковски, както и на „сички почти негови съвременници“, съседитѣ да помогнатъ на народа ни въ „неравната борба за свобода.“ — „Въстанието на Лука Вукаловича, бомбардирането на Бѣлградъ, а после и излъгването на знаменитата българска легия бѣха достатъчно поучителни уроци противъ това неоснователно вѣроизповѣдание относително Сърбия. А епопеята на българскитѣ преселения въ пустинитѣ на руска Бесарабия, фанариотскитѣ преследвания на българскитѣ патриоти въ Румъния и крайно предпазливата политика на несамостоятелната дипломатически Черна Гора убедиха сѣкиго отъ насъ, че священната борба за нашата свобода са заключава въ силата на нашитѣ собствени мишци.“

И по-рано, преди да напише тая статия, Ботйовъ се е занимавалъ обстойно и специално съ сръбската политика относно българскитѣ домогвания за освобождение, за да изобличи и Милоша Велики и сина му Михаила въ неискреность и въ коварство.

Ботйовъ изобличава и румъни и гърци, за да внуши на читателитѣ си своето главно убеждение: че българитѣ трѣбва сами да се грижатъ за себе си, като изоставятъ чуждитѣ планове и черковната борба, за да се отдадатъ на революционна подготовка. Той иронизира надеждитѣ

на Раковски, който смѣталъ, че „само съ еднитѣ хайдушки чети и само съ едното извикване „ставайте братя!“ Дарданелитѣ щѣха да бждатъ въ наши рѫце и нещастниятъ български народъ щѣше да възкръсне отъ мъртвитѣ“... Ботйовъ прибавя, че „сваля шапка предъ жертвитѣ на това близко минало“ и че благославя „съ благоговение смъртьта на падналитѣ за свободата юнаци“ — но, все пакъ, не може да препоръча на съвременницитѣ си една изживѣна вече тактика, каквато била тактиката на Раковски. — „Идеята на Раковски и на комитетътъ са показа несъстоятелна. — „Трѣба отсреща да са работи, а не тука“ казаха е д н и и захвана са вториятъ периодъ на нашитѣ революционни стремления“ („Знаме“, бр. 20 и бр. 21 отъ юний и юлий 1875 год.)

Този втори периодъ се характеризира съ усилена работа вѫтре въ България и съ крайна революционна пропаганда въ Букурещъ. Следъ обесването на Левски, Каравеловъ изпадна въ униние и постепенно напустна фронта на революционеритѣ, за да се отдаде на мирна просвѣтителска дейность. Ботйовъ остана съ по-младитѣ. Той дочака Априлското въстание — най-върховната проява на българската национална революция, съ която слѣ последнитѣ си трепети и неговиятъ пламененъ духъ.

*

Интересно е да се отбележи, че и четиримата главни представители на българското национално революционно движение — Раковски, Левски, Каравеловъ, Ботйовъ — умиратъ твърде рано: Раковски на 46 години, Каравеловъ на 42, Левски на 35, Ботйовъ — на 28! Двама завлича въ гроба туберкулозата, единиятъ е обесенъ, а най-младиятъ — простреляно на Балкана. Това сѫ все млади, възторжени, волеви люде, които съ своята буйна кръвь движатъ новата българска история. Но това сѫ и рѣдки умове, познаващи всички проблеми на своята съвременность.

Тѣ поставиха българския националенъ идеалъ на фона на модерната европейска мисловность и хуманность, дадоха му дълбока осмисленость, чувствено благородство и широка перспектива. Животътъ и идеологията имъ, схванати въ тѣхната последователность, разкриватъ и отразяватъ върховни моменти въ процеса на бъл-

гарското Възраждане. Идеологията, която създаватъ тѣ, колкото и да изглежда прибързана, младежка, несъобразена съ възможноститѣ и интереситѣ на нацията, се оказа най-годна да въодушеви народнитѣ маси, да ги увлѣче съ една героична и възвишена мистика. Дейцитѣ за независима църква, еволюциониститѣ, сѫ, може би, много по-тактични и практично съобразителни, но тѣ, особено следъ създаването на Екзархията, се явяватъ твърде инертни, за да могатъ да овладѣятъ буйната енергия на единъ младъ, самоосъзналъ се народъ. Този народъ дирѣше вече други идеали, неговата неопорочена, девствена национална и гражданска чувствителность го тика стремително къмъ най-решителнитѣ и най-възвишени домогвания за свобода, възпитава въ него волята за саможертва. И ето на почвата на тия естествено, исторически изникнали въ народната душа предпоставки се явява революционната идеология, носена и проповѣдвана отъ люде съ мистична преданность на народа, отъ герои и поети, които иматъ всички нравстени добродетели, за да бѫдатъ призвани негови водачи. Тъй сѫдимъ ли, ние лесно ще можемъ да схванемъ величието на тия поети, които и днесъ будятъ най-живи очарования въ младитѣ души, и днесъ стоятъ като най-внушителни примѣри за ония, които живѣятъ съ идеалитѣ на нацията.

Освобождението на часть отъ българскитѣ земи дойде като непосрѣдствена последица на тѣхната идеология. Тя създаде Априлската епопея отъ 1876 година — върхътъ, до който стигна българското възродително движение, създадено и подхранвано отъ българската литература.

*

Ученици на Раковски, автори на книги, които по съдържание и слогъ се доближаватъ до неговитѣ творби, сѫ и:

Йорданъ хаджи Константиновъ Джинотъ, отъ Велесъ, бележитъ народенъ будитель, дописникъ на „Цариградски вестникъ“, съставитель на интересни диалози, стихове и други патриотични съчинения, написани все съ страстна любовь къмъ българския родъ, съ ненависть къмъ духовнитѣ поробители и къмъ родоотстѫпницитѣ.

Димитъръ и Константинъ Миладинови отъ Струга, главни дейци (особено Димитъръ) за възраждането на Македония, съставители на прочутъ сборникъ — „Български народни пѣсни“ (Загребъ, 1861), упражнилъ широко и дълбоко въздействие надъ редица наши и чужди книжовници и поети.

Райко Жинзифовъ отъ Велесъ, сѫщо народенъ будитель и стихотворецъ, редакторъ на сп. „Братски трудъ“ (Москва, 1860—62) и авторъ на редица патриотични стихотворения, поеми, статии и пѫтни бележки.

Григоръ Пърличевъ,[1] получилъ лавровъ вѣнецъ въ Атина за своята хубава епична поема „Сердарьтъ“, писана на гръцки, и прочулъ се после като продължитель на Миладиновското дѣло, като несполучилъ преводачъ на „Илиада“ и като авторъ на една извънредно ценна „Автобиография“.

Въ неговата сѫдба се отразяватъ ясно нѣкои отъ най-типичнитѣ моменти и прояви на нашето народностно възраждане. Животътъ му, въ своитѣ основни линии, се движи по насоки, предопредѣлени отъ външнитѣ и вѫтрешни условия на народното битие за всички изпъкващи дейци отъ оная епоха. Като Априлова, Д-ръ Селимински и Димитра Миладиновъ, и той най-напредъ е носитель на гръцка образованость и на гръцки културни идеали. Този „моментъ“ въ развитието на Пърличева е отекченъ отъ факта, че той, Пърличевъ, е гръкъ по мисъль и грамотность до насилствената смъртъ на братя Миладинови.

[1] За всички тия книжовници подробности вж. въ моята книга: „Възраждането и Македония“ издание на Министерството на народната просвѣта, 1943 год.

Като Неофита Бозвели и П. Р. Славейковъ, Пърличевъ води неравна борба съ гръцки владици и понася тежки страдания. Като Раковски, той възпѣва волнитѣ, героични българи, бранители на народната честь, и пише тѫжна автобиография, цель на която сѫ не външни описания, а вѫтрешната, духовната енергия, устояла на всички изпитания въ името на народната правда... Най-после, въ битието на Пърличева има и единъ Паисиевски случай:

— Беденъ, боленъ и постоянно меланхоличенъ студентъ въ Атина, Пърличевъ често слуша подигравки отъ гърцитѣ къмъ своитѣ родни братя. И пише после въ автобиографията си: „Когато костурскитѣ майстори вървѣха вечерь предъ университета и си говорѣха български, съученицитѣ ми казваха: — „Ето, минаватъ воловетѣ". Кѫсаше ми се сърдцето. Оскърбенъ въ народното честолюбие, тлѣехъ отъ гнѣвъ и не можехъ да го излѣя."

Не напомнятъ ли ни тия признания мѫкитѣ на Паисия въ Света гора и препирнитѣ на Раковски въ Куручешме?

Ето какъ, на фона на епохата, всички първенци на народа ни биватъ сближени не само съ идейнитѣ насоки на своята дейность, но и съ външната обстановка на живота си. И все пакъ, тѣ — защото сѫ първенци — сѫ рѣзко обособени. Обособенъ е и Пърличевъ — и то толкова силно, че изглежда изолиранъ, сѫществуващъ нѣкакъ самъ за себе си.

Пърличевъ е между преднитѣ дейци за българско национално свѣстяване въ Македония презъ втория (Миладиновския) периодъ отъ нейната духовна история.

Първиятъ, Паисиевскиятъ периодъ, е характеренъ съ това, че роденитѣ въ Македония дейци, като Паисий и Неофитъ Рилски, отиваха на северъ и тамъ изразходваха усилията си, ставаха първи двигатели на Възраждането. По това време въ Македония се явиха двѣтѣ първи български печатници (на Н. Карастояновъ въ Самоковъ и на х. Теодосий въ Солунъ). Отъ Македония е и родоначалникътъ на периодичния ни печатъ К. Фотиновъ, въ Македония работѣха първи следпаисиевски просвѣтители като Иоакимъ Кърчовски, Кирилъ Пейчиновичъ, Иорданъ х. Константиновъ Джинотъ.[1] Отъ Маке-

[1] Н. Карастояновъ и К. Фотиновъ сѫ отъ Самоковъ, който граничи съ Македония и е подъ духовна зависимость отъ Рилския монастиръ.

дония (Скопие) се почна най-напредъ борбата срещу гръцката патриаршия. И затова, съ голѣмо основание още проф. Маринъ Дриновъ, като отбелязва, че първата българска печатница е уредена въ Солунъ — градътъ на „славянското просвѣщение", посочва: „Изобщо, може да се каже, че Македонскитѣ българе сѫ захванале да се събуждатъ по-рано отъ източнитѣ." [1]

Миладиновскиятъ периодъ отъ духовната история на Македония се характеризира съ героична мѣстна борба за българска просвѣта и църква. Димитъръ Миладиновъ и следъ него Григоръ Пърличевъ сѫ главнитѣ дейци вѫтре въ македония. Константинъ Миладиновъ и Райко Жинзифовъ подпомагатъ движението отвънъ, чрезъ въздействие надъ славянофилитѣ въ Русия и другаде.

Три факти правятъ отъ Пърличева исторически важна личность: 1. поемата му „Сердарьтъ" наградена въ Атина презъ 1860 год. 2. борбата му за въвеждане на българския езикъ въ училища и черкви и 3. Автобиографията му, въ която сѫ отразени неговата несломима воля, неговата здрава мѫдрость и нравственията националенъ идеализъмъ на македонския българинъ. Найценни за българската история сѫ последнитѣ два „факта" отъ дейностьта на Пърличева. Поетичното му дѣло е откѫснато отъ движението на българската поезия, то влиза повече въ гръцката литературна история. За българитѣ е отъ значение само това, че чрезъ Пърличева сѫ показали една ценна възможность за приобщаване къмъ чужди езици и култури. Стиховетѣ, които Пърличевъ написа на български, сѫ безъ всѣкаква художествена стойность. Тѣ косвено указватъ колко пагубно е било влиянието на гръцката образованость дори надъ такива силни натури. Единъ родѣнъ, даровитъ поетъ бѣ лишенъ отъ възможность да твори на своя майчинъ езикъ.

---

[1] Вж. „Първата българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги", въ „Периодическо списание" кн. XXXI, 1889 год. Срѣдецъ, и въ „Съчинения на М. С. Дриновъ" томъ II. Издава Българската Академия на наукитѣ. София, 1911 год. стр. 425 нат,

За културната зависимость и за историческата сѫдба на Македония и България, вж. крайно интересната статия на проф. А. Теодоровъ—Баланъ: „Македония и България като духъ и сила", въ „Сборникъ въ честь и въ паметь на Луи Леже" София, 1925 год., стр. 211 нат.

*

Цани Гинчевъ (1832—1894) отъ Лѣсковецъ — подобно на К. Миладинова и Райко Жинзифова, е билъ личенъ приятель на Раковски. Запознали се въ Бѣлградъ и после въ Одеса живѣли заедно и заедно събирали материали за „Показалеца.“ Подъ влияние на Раковски Гинчевъ се отдалъ страстно на народното творчество. Той си създалъ и своя, наречена „тракийска“ теория за произхода на българитѣ, близка до разбиранията на Раковски. [1] Освенъ като фолкористъ и събирачъ на народно творчество, Цани Гинчевъ изпъква и като авторъ на нѣколко оригинални творби: 1. „Български басни“ (Русе, 1870), доста дълги и несржвно сглобени, но все пакъ на времето си четени и много известни на учители и ученици. 2. „Две тополи“ (Цариградъ, 1872) балада, писана въ стихове и проза, въ основата на която лежи повѣрието за вграждане на човѣшка сѣнка. 3. „Зиналата стена“ (1887) „историческа“ повесть за времето на еничеритѣ. 4. „Ганчо Косерката“ (1890) — историческа и битова повесть, ценна съ изобилнитѣ си описания на народния животъ и на турскитѣ нрави, както и съ доста умѣлото водене на разказа за геройството на Ганча Косерката. Между най-значителнитѣ дѣла на Гинчева е и списанието „Трудъ“ (Търново — 1887), излизало четири години (срѣдно по 1500 страници), събрало извънредно ценен културенъ материалъ и упражнило най-благотворно въздействие надъ създаващата се следъ Освобождението млада интелигенция и надъ писателитѣ. Цани Гинчевъ е писатель отъ типа на Илия Блъсковъ — неуморимъ, преданъ на просвѣтителскитѣ си идеали, надаренъ съ способность да наблюдава и да помни. Надъ всичко, Цани Гинчевъ е и самосъздалъ се ученъ, — фолклористъ и историкъ, сътрудникъ и на Сборника съ народни умотворения. [2]

---

[1] Вж. Ив. Д. Шишмановъ — Тракийската теория на Цани Гинчевъ. Юбилеенъ сборникъ на Славянска беседа. София, 1895

[2] Подробности вж. у Д. С. Миневъ — Цани Гинчевъ и Никола Козлевъ, Варна 1932 год., както и у Проф. Борисъ Йоцовъ — Цани Гинчевъ (1832—1894), въ сп. „Учителска мисъль“ од. XIII, кн. 9—10 (1932).

ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

НЕШО БОНЧЕВЪ

При постепенното задълбочаване и разрастване на литературния животъ, особено откакъ се създава и периодиченъ печатъ, започватъ да се явяватъ и критическитѣ отзиви. Първоначално тѣ сѫ насочени само къмъ езика на явяващитѣ се нови книги. Презъ нѣколко десетилѣтия главнитѣ усилия на българскитѣ възродители сѫ съсрѣдоточени въ усилието за създаване на книжовния езикъ. Критиката по това време има сѫщитѣ задачи. Едновременно, все като отгласъ на най-необходимитѣ национални културни нужди, критиката се старае да посочва истински полезното, нравствено и възпитателно четиво. Литературниятъ вкусъ на онова време е изцѣло зависимъ отъ просвѣтителскитѣ идеали, които поставятъ надъ всичко народната полза и добротворството. Професионални критици не сѫществуватъ, както не сѫществуватъ и професионални писатели и поети. Всички учители-книжовници сѫ и ценители на книжнината.

Къмъ края на шестдесетитѣ години въ нашитѣ вестници се говори вече за задачи на критиката, отъ която

се иска да бѫде „благородна, твърда, ясна и справедлива“ („Цариградски вестникъ“, бр. 478, 1860 г.). Ала истински прояви на литературенъ критицизъмъ въ България имаме едва отъ 1870 година насамъ, откакъ започнаха да излизатъ „Периодическо списание“ и „Читалище“. Съ тѣхъ се откри последното десетилѣтие на робството, презъ което литературата е необикновено оживѣна, не само поради яркитѣ прояви на първитѣ наши поети, писатели и драматурзи, но и поради общото идейно повисяване на националния животъ. Следъ като имахме творби като тия на Славейкова, Друмева, Каравелова и Ботйова, следъ като се създадоха идейни периодични органи, около които сѫ групирани истински подготвени и призвани за литературни дѣла хора, способни да отстояватъ високитѣ и строги искания на съвременната литературна критика въ Русия и Европа, можеше и трѣбваше да се явятъ вече и истински, професионални критици. Тодоръ Икономовъ, жеравненецъ, следвалъ въ Киевската духовна академия, единъ отъ редакторитѣ на „Читалище“, пише тамъ презъ 1871 година статия за „Поезията на природата и нашитѣ нужди“ въ която, пренасяйки нѣкои възгледи и речника на Бѣлински, посочва призванието на поета. — Неговата (т. е. на поета) „служба е да изобразява въ очистенъ видъ онова, що е, що сѫществува въ действителностьта и да го прави удобнопонятно и достѫпно за сичкитѣ. Поетътъ не трѣбва да създава своитѣ образи. Поезията трѣбва да бѫде вѣрна на природата и на живота и никога да не отстѫпва отъ тѣхъ, ако иска да има въ себе си нѣкаква цена“. Тия възгледи, дошли като отражение отъ нѣкои схващания на Бѣлински и на Чернишевски, допадатъ твърде много на тогавашния утилитаризъмъ на българската мисловность, която вече традиционно отрича всѣко произведение съ отвлѣчено съдържание. Но Икономовъ, пакъ подъ внушенията и съ речника на Бѣлински, се доизяснява: „Ний не разбираме, че поезията трѣбва да бѫде отпечатъкъ и слѣпа копия на природата и на действителностьта; ний искаме отъ нея да изобразява образи и дѣла отъ истински животъ, а не единъ животъ въображаемъ и лъжливъ“. Все въ „Читалище“, пакъ по подражание на руската критическа мисъль, на Бѣлински и Чернишевски се подчертава нравствено въз-

вишаващата роля на красотата, която — заедно съ истината и доброто — е „еманация на Върховното сѫщество, чрезъ които съглеждаме неговото съвършенство и които служатъ да ни доближатъ до него, като ни изтеглеватъ по-нависоко отъ ниската и животна природа на другитѣ земни сѫщества и ни възвеждатъ къмъ най-постижимиятъ идеалъ на осъвършенстваниетo". Преди тия вѫтрешни, нравствени отлики на прекрасното, в. „Турция" е посочила и чисто техническитѣ, изразнитѣ отлики на поезията. — „Цельта, къмъ която трѣбва да се стремимъ, е да дадемъ на изражението на мисъльта най-голѣма простота, присъединена съ чистота, точность и ясность. Най-много трѣбува да са въздържаме отъ тѣзи голѣми, праздни и великолепни речи, които нѣматъ друго достойнство, освенъ туй да укриватъ праздностьта". (бр. 40, 1869 год.).[1]

Виждаме, какъ редакторитѣ на българскитѣ списания и вестници постепенно сѫ поставили на обществено разискване основнитѣ обществени и естетични задачи на литературата и на изкуството и какъ — подъ влияние главно на руската идеалистична и утилитаристична критика — вече ставатъ изразителни на единъ здраво оформенъ литературенъ вкусъ, отговарящъ напълно на просвѣтителския духъ на епохата.

Презъ седемдесетитѣ години се явяватъ за първи пѫть и отдѣлни теоретични трудове по сѫщностьта на словеснитѣ изкуства, които сѫщо така съдействуватъ за създаване на по-широки и точни представи относно значението и ролята на художествената литература. Най-значителни, извикали на времето оживѣни разисквания въ печата, сѫ книгитѣ на:

Добри Войниковъ[2] — 1. „Сборникъ отъ разни съчинения, исчерпени отъ французската литература и преведени съ прибавления на нѣколко български съчинения за примѣръ на младитѣ, что се занимаватъ съ писменность" (Цариградъ, 1860) и особено 2. „Рѫководство за словесность съ примѣри за упражнение въ разни видове

[1]) Вж. Т. Атанасовъ — История на българската критика преди Освобождението. Известия на Семинара по славянска филология, кн. III, 1911.

[2] Вж. Г. Константиновъ — „Избрани страници" отъ Добри Войниковъ. Хемусъ, 1940.

съчинения на ученици въ народнитѣ ни мжжки и женски училища“ (Виена, 1874)

Петъръ В. Оджаковъ — „Наука за пѣснотворство и стихотворство. Учебникъ за въ по-главнитѣ общински български училища“ (Одеса, 1871).

Т. Н. Шишковъ — „Елементарна словесность, въ два курса. Сега първий пѫть са издава на езика ни въ полза на ученици отъ двата пола“. Томъ I. (Цариградъ, 1873).

Т. Икономовъ — „Ржководство за словосъчинение на българский язикъ“. (Виена, 1875).

По времето, когато излизатъ отъ печатъ тия теоретични трудове, деятеленъ контролъ надъ литературата упражняватъ първитѣ поети и писатели, като Петко Славейковъ, Василъ Друмевъ, Любенъ Каравеловъ и Христо Ботйовъ.[1] Тѣ внасятъ истинска критическа строгость въ преценкитѣ на литературнитѣ явления, като признаватъ само ония творци и творби, които действително изпъкватъ съ нѣщо ново и сериозно. Петко Славейковъ и Друмевъ дирятъ истинското вдъхновение и оригиналната мисъль, като изхождатъ въ преценкитѣ си отъ собствения си опитъ, а не отъ предпоставени естетически и обществени изисквания, докато Каравеловъ и Ботйовъ и тукъ се проявяватъ съ своята революционна и утилитаристична идеология. И четиримата сж еднакво строги и авторитетни. Заедно съ тѣхъ се проявява вече и първиятъ професионаленъ български критикъ: Нешо Бончевъ.

Нешо Бончевъ е известенъ главно съ статиитѣ, които печата въ продължение само на три години въ „Периодическо списание“, въ в-къ „Македония“ и въ в-къ „Свобода“. Всжщность, въ историята на българската литература и култура той заема мѣсто главно съ четири статии: 1. „За училищата (на българитѣ трѣбватъ

1. Вж. Тома Атанасовъ — Петко Р. Славейковъ като литературенъ критикъ. Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ. 1912 год.
Вж. сжщо Г. Константиновъ:
1) Василъ Друмевъ — животъ и творчество. Издава Казанлъшка долина, 1937.
2) Любенъ Каравеловъ — животъ, творчество, идеи. Хемусъ, 1936 г.
3) Съчинения на Христо Ботйовъ, издава Хемусъ, 1940 год. — томъ I стр. отъ 159—206 литературни критики.

срѣдни училища: гимназия, реално училище и духовна семинария"). 2. „Читалище — повременно списание" (прочутата критика за превода на „Илиада" отъ Пърличева), 3. „Класическитѣ европейски писатели на български езикъ и ползата отъ изучаване на съчиненията имъ (поради повестьта Тарасъ Булба)" и 4. „Гоголь — животътъ и литературнитѣ му дѣла" — всички печатани въ „Периодическо списание" отъ 1871 до 1873 година.[1]

Бончевъ печата и отлични за времето си, ценени и днесъ, преводи на „Разбойници" отъ Шилера и на „Тарасъ Булба" отъ Гоголя. Тия преводи, както и превода на първа пѣсень отъ „Илиада", Бончевъ е направилъ за да илюстрира и да оправдае нѣкои отъ разбиранията си на литераторъ и педагогъ.

Възпитанъ съ идеитѣ на Бѣлински и Писаревъ, на Спенсера и Адамъ Смита, — Нешо Бончевъ има трезвъ погледъ и ясно отношение къмъ действителностьта, специално къмъ българския националенъ животъ. Споредъ него, първа нужда на българина тогава е просвѣтата, знанието. Обяснявайки защо на нашия народъ сж необходими класическа и реална гимназии, както и духовна семинария, той подчертава: „трѣбва изпърво да подигнемъ степеньта на чистата наука въ отечеството си, да възвисимъ училищата, да обработимъ езика си и книжнината си, да приготвимъ момчетата за европейскитѣ училища". Чрезъ такива гимназии ще се създаде интелигенция, която ще знае историята и нуждитѣ на своя народъ, която „ще ни върне на сами себе си, за да се познаемъ кои сме". Невежеството е „люта рана". Ако българскиятъ народъ не бѣ тъй слабъ съ знанията си, нѣмаше да „тегли черното тегло". Гимназиитѣ, и изобщо образованието ще създаде граждани съ високъ моралъ, съ християнска етика и съ практически познания. Специално българинътъ трѣбва да се усъвършенствува не само нравствено, като личность съ културно и историческо съзнание, но и като добъръ стопанинъ, защото „нашата земя плаче за домовникъ". Затова, покрай гимназии и семинарии, Бончевъ настоява въ България да се откриватъ реални, практически земедѣлски и занаятчийски училища, които да създадатъ

[1]) Вж. Нешо Бончевъ — Съчинения, съ предговоръ отъ проф. Б. Йоцовъ, подъ редакцията на Недьо Гориновъ. Библиотека „Бележити панагюрци и панагюрско" № 5, 1942 г.

дѣлови стопани и творци на жизнени блага. Не се ли създадатъ такива училища, остане ли народътъ ни все тъй невежественъ и икономически зависимъ, той сигурно ще попадне подъ робство на европейския капитализъмъ, на ония, които „точатъ зжби на нашата горка, за окайване земя".

Така, Нешо Бончевъ изпъква, преди всичко, съ своя културенъ, просвѣтенъ патриотизъмъ и съ практическия си погледъ надъ нуждитѣ на българския животъ. Преди да е литераторъ и критикъ той е общественикъ и педагогъ — и въ това отношение представя идеаленъ типъ на възродитель и народникъ.

По-нататъкъ неговитѣ литературни разбирания и дейностьта му като критикъ се основаватъ върху тия основни обществени и патриотични схващания. И тукъ той се проявява като безусловенъ просвѣтитель, хуманистъ и реалистъ. Въ литературата, споредъ Бончева, се „проявява духовниятъ образъ на единъ народъ, както въ огледалото се огледва лицето на човѣка. Народъ, който е малко живѣлъ духовно, който всичкото си време харчи само за прехрана на тѣлото, който не мисли за себе си, ни за външния миръ, който е простъ зритель на това, що се върши около него, такъвъ народъ нѣма литература и за него всичко, що става въ човѣчеството, въ природата, въ ума на човѣцитѣ е просто нѣщо, минутно, което се загубва съ човѣка заедно. И въ такова низко състояние остава всичко, дорде не добие леснина да познава себе си и да познава мира около себе си. Самопознанието е начало на литературата".

Българскиятъ народъ по онова време е току-що пристжпилъ къмъ самопознание. И затова, споредъ Бончева трѣбва особено много да внимава: „първитѣ ни стжпки трѣбва да бждатъ обмислени, нескори. Каквато посока вземемъ отначало — права или крива — по нея щемъ и да вървимъ, и мжчно е после кривото да изправишъ."

Ето тукъ, въ това основно разбиране на Бончева, ще намѣримъ най-правилното обяснение на неговата сурова, безапелационна строгость като ценитель на българската литература. Къмъ нея Бончевъ има отрицателно отношение — защото е създавана отъ лъжеучители и

лъжеписатели, намѣрили възможность да печататъ и да продаватъ своя „изметъ за изгаряне."

Като критикъ въ „Периодическо списание", Бончевъ си поставя за задача да „помогне на нашата книжнина да излѣзе на правий пѫть." Отбелязалъ набързо и твърде общо нейното лошо състояние („отъ стотина и повече книги можъ изброи за въ работа петь, най-много десеть") той, изпълнявайки дълга си на ценитель и ржководитель, смѣта, че най-напредъ трѣбва да запознае българитѣ съ „прославенитѣ творения на европейската литература."

Поклонникъ на реализма въ изкуството, той иска и българската литература да се насочи тъй, че да стане „народно зерцало, което отъ една страна да отразява характеръть на народа и да помага на самопознанието, а отъ друга — да сѣе въ тъмната народна срѣда семена на питовенъ животъ."

Бончевъ, като пръвъ критикъ, съ здравъ вкусъ и сериозни изисквания, разбира, че трѣбва да почне отъ азбуката на литературния трудъ: — „българскитѣ писатели най-напредъ трѣбва да си дадатъ ясна смѣтка защо пишатъ, що пишатъ, за кого пишатъ и дали отъ писането имъ излиза полза". Защото „писане безъ полза е вредно и за тогова що пише и за тогова, що чете. Вредно е така, както е вредно пиянството . . ." Онова, което е минавало за българска литература, не само не задоволява Бончева, но го и дразни, защото вижда, че „нашитѣ писаче пишатъ не за народна полза, не да сѣятъ просвѣщението, а пишатъ, че имъ се пише, че могатъ да сочиняватъ. Та се изпопълниха дигенетѣ съ безполезни, за изгаряне, книги; а писачетѣ се сѐ оплакватъ, че бълретѣ не даватъ пари. Нека видятъ българетѣ добри училища, нека вкусатъ отъ плодътъ имъ, нека видятъ книги, а не изметъ: па щемъ тогава да си поприкажемъ другояче".

Ето тази ясна мисъль, тази безкомпромисна строгость, прави отъ Бончева ценна културна и исторически творческа личность. Честь е за младата българска култура, че още въ зачатъка си излѫчва човѣкъ съ такива строги искания, и което е най-важно, съ дързость да се бори въ името на тѣзи си искания и на единъ възвишенъ идеалъ: — просвѣтениятъ умъ, нравствената воля, чиститѣ желания. Всички дейности на човѣка, споредъ Бон-

чева, когато сж смислени, иматъ за задача да направятъ живота ни по-човѣшки, просвѣтенъ и чистъ.

Има люде, които мислятъ, че Бончевата крайна строгость не е подхождала за една създаваща се литература, за писатели, които творятъ безъ всѣкаква традиция. Обикновено такива сждии на Бончева взематъ за примѣръ случая съ Пърличевия преводъ на Илиада, смѣтайки, че тамъ строгостьта на Бончева се е проявила най-отрицателно, като е обезвѣрила единъ безспоренъ талантъ, единъ вѣнчанъ поетъ. Обаче, онзи, който иска и може да сжди трезво, не ще се трогне отъ никакви сантиментални съчувствия за Пърличева и въ случая ще даде пълно право на неговия критикъ. Самъ Пърличевъ въ своята „Автобиография“ му даде това право.

Може ли и бива ли критиката да прощава недостатъцитѣ на писатели, които не владѣятъ добре родния си езикъ. Може ли да не се говори за съдържанието, за смисъла на онова, което пишатъ и за обществената полза отъ него . . . Никоя критика не би могла да впише въ канонитѣ си такова снисхождение, такава милость. Ако я впише, тя ще бжде безсмислена, антикултурна и антиисторическа. Хр. Ботйовъ одобряваше поведението на Бончева и посочваше неговитѣ критики като „умни и справедливи“. „Ние, пише той, никакъ не сме съгласни съ ония наши „книжници“, които намиратъ критиката на Бончева пристрастно строга и прекалено остра“.

Затова Нешо Бончевъ изпъква тъй ярко на фона на нашата доосвободителна епоха. Той, съ рѣдкитѣ си качества на човѣкъ, на личность, и съ изисканата си подготовка, сложи здраво началото на българската критика.

„Литературното поле, пише той, не е бална зала, та да се гладимъ и да си казваме комплименти. На литературното поле нѣма мѣсто за деликатни чувства“. Иска да каже: тамъ всичко трѣбва да е въ служба на идеала, на човѣшкия напредъкъ и всѣки да знае мѣстото си.

Интересно е, че още преди 70 години, Бончевъ съ своя зоръкъ погледъ е видѣлъ единъ порокъ въ българската култура, за който днесъ пишемъ всѣкидневно, но никога не бихме предположили, че е можелъ да сжществува още въ зоритѣ на нашия културенъ животъ.

Въ седемдесетитѣ години, когато нашата създаваща се интелигенция е броела едва двадесетина люде съ

висше образование, Бончевъ пише: „Не че нѣмаме учени хора . . . Но погледнете каква е аномалия. Защото ние българитѣ нѣмаме опредѣлени поприща и цели въ животътъ, а живѣемъ, както ни се случи, и работимъ каквото ни падне".

Нешо Бончевъ е другарь и съпжтникъ на Маринъ Дриновъ, главниятъ стълбъ на „Периодическо списание" и на Браилското книжовно дружество, които поставиха началото на академичната хуманитарна българска мисловность. Маринъ Дриновъ откри за новитѣ български поколѣния смисъла на Паисиевото дѣло. Той създаде и научната българска историография. Заедно съ В. Друмева, Нешо Бончева и В. Стоянова, Дриновъ направи отъ „Периодическо списание" най-авторитетния органъ на възродилата се и осъзната българска интелигенция, призовавайки я вече къмъ строго критично обсжждане на всички културни проблеми, свързани съ миналото, настоящето и бждещето на българския народъ. Така, едно десетилѣтие преди Освобождението, българитѣ иматъ напълно изясненъ, стабиленъ, съобразѣнъ съ нуждитѣ на народа и съ съвременнитѣ художествени и идейни изисквания литературенъ животъ — иматъ своя поезия, белетристика и драма, проникнати съ ярко народенъ духъ и напълно годни да създадатъ една нова, истински модерна литературна традиция; иматъ своя хуманитарна наука, иматъ и строга критика т. е. всички отлики и предпоставки за свободно, творческо проявление на своитѣ духовни сили.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

ВЪЗРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ (ОБЩЪ ПОГЛЕДЪ)

Сжщность на Възраждането — Духовно състояние на българитѣ следъ падането на Второто царство. Фанариоти. Преследване на българския езикъ и на българскитѣ първенци. Гъркоманство. Противодействие на фанариотскитѣ домогвания. Поведение на турската власть. Българското и западноевропейското Възраждане 5

Обсегъ на Възраждането — Начало и завършекъ на възродителското движение. Мнения на проф. Ив. Шишмановъ и проф. Мих. Арнаудовъ. Ранно възраждане, сжщинско възраждане и късно възраждане. Условность на периодизацията. 25

Условия на Възраждането — а) Упадъкъ на турската държава: израждане на администрацията. Еничери. Засиляне на християнското население. Войни съ Австрия и Русия. Вжтрешни размирици. Кърджалии и даалии. Българитѣ сами се бранятъ. б) Опити за преустройство на турския държавенъ животъ: Селимъ III и Махмудъ II. Унищожение на еничерския корпусъ. Реформи на Абдулъ Меджидъ. в) Стопанско възмогване на българитѣ: Нарастване на градското население. Възмогване на занаятчийството. Национални заслуги на еснафскитѣ организации. Участие на българи въ вжтрешната търговия на империята. Връзки съ чужбина. Търговци съ западноевропейски идеали. Заслуги на българското търговско съсловие. Значение на панаиритѣ. Роля на чорбаджиитѣ. г) Чужди влияния: гръцко, сръбско, руско, френско, английско, американско и нѣмско 28

Осжществяване на възродителскитѣ идеали — а) Българското училище: Насоки на народната росвѣта. Килийни училища. Елино-българската школа на Райно Поповичъ. Петъръ Беронъ. Априловъ и Габровското училище. Найденъ Геровъ, Ботйо Петковъ, Н. Михайловски. б) Борба за самостоятелна църква: Първи почини въ Враца, Търново, Скопие. Роля на Неофитъ Бозвели и Иларионъ Макариополски. Повсемѣстна борба срещу гръцкото духовенство. Бунтъ на кукушани. Църковенъ съборъ отъ 1858 година. Цариградската българска община. Демонстрация отъ 3 априлъ 1860 година. Фермануътъ отъ 28. II. 1870. Учредяване на Екзархията. в) Българскитѣ читалища: Програма и заслуги. Ржководна роля на Цариградското читалище. г) Български печатници: Първи опити. Никола Карастояновъ и Теодосий Синаитски 60

КНИЖОВНИЦИ — НАРОДНИ БУДИТЕЛИ

Паисий Хилендарски — Зовъ на живота. Първата народна българска книга. Историята като срѣдство за въздействие надъ единъ народъ. Край на българската неразумность и „юродство“. Влияние на „Славѣноболгарская история“. 94
Други исторически трудове: „Зографска истории“. История на Иеромонахъ Спиридонъ 80

Софрони Врачански — Животъ и дейность. Значение на автобиографията му. „Житие и страдания“ и Житието на протопопъ Авакумъ. Другитѣ книжовни трудове на Софрония. Мѣстото на Софрония въ новобългарската история. 94

Хаджи Иоакимъ Кърчовски — съвременникъ на Софроний. Просвѣтителска дейность въ Македония. Социално дейно християнство 110

Кирилъ Пейчиновичъ — Ученикъ на Хаджи Иоакима 113

Д-ръ Петъръ Беронъ — Писатель-гражданинъ. Първата гражданска литературна творба. Нейното значение за българската просвѣта. Съдържанието й. Научно-философскитѣ трудове на Берона. „Патриархъ на мждростьта“ 116

Юрий Ивановичъ Венелинъ — Какво знаятъ европейцитѣ за българския народъ. Заслуги на Вукъ Караджичъ. Ролята на Венелиновитѣ открития. Характеристика на българина. Влияние на Венелина надъ руси и българи 130

Василъ Евстатиевъ Априловъ — Характеристика на личностьта му. Значението му като деятель за народна просвѣта и като книжовникъ. Габровското училище. Демократизация на образованието. Противодействие на чуждитѣ пропаганди. Предпочитане на живия езикъ 145

Неофитъ Рилски — Животъ. Книжовна дейность. „Жива лѣтопись на българското възраждане". Училището преди църквата. Какъвъ трѣбва да е книжовния езикъ 157

Неофитъ Хилендарски Бозвели — Учитель, книжовникъ, стихотворецъ — страстенъ патриотъ. Съвременници на Бозвели: Райно Поповичъ, Христаки Павловичъ, Емануилъ Васкидовичъ, Константинъ Огняновичъ 166

НАЧАЛО НА ПЕРИОДИЧЕНЪ ПЕЧАТЪ

Константинъ Фотиновъ — Животъ и дейность. Значение на „Любословие" и на другитѣ книжовни трудове на Фотинова. 183

Иванъ Богоровъ — Създатель на първия български вестникъ. Неуморимъ просвѣтитель и книжовникъ. Разностранность на дѣлото му. Борецъ за чистота на езика и за стопанско и културно издигане на народа. 197

НАЧАЛО НА СТИХОТВОРНА ПОЕЗИЯ

Първи стихотворци — Отъ Епископъ Константинъ до Найденъ Геровъ. Духъ и изразъ на първитѣ стихотворци. Първи теоретични познания за сжщностьта на стиха 209

Найденъ Геровъ — Авторъ на първото тоническо стихотворение. Учитель, критикъ, общественикъ, консулъ — свързанъ съ всички важни почини въ живота на народа отъ втората половина на XIX вѣкъ. Значение на речника и на архивата му. . . . 216

Добри Чинтуловъ — Първиятъ призванъ поетъ. Животъ и сждба 230

Петко Рачовъ Славейковъ — Изключителенъ изразитель и творецъ на националния животъ преди Освобождението. Народенъ водачъ и вдъхновенъ поетъ, който завършва, закржгля образа на цѣла епоха отъ културното развитие на българитѣ. Нравствена сжщность на поетичното му дѣло. . . 236

РЕВОЛЮЦИОННА РОМАНТИКА

Георги Стойковъ Раковски — Новото, което внася въ идеитѣ на Възраждането. Идеитѣ и тактиката му въ зависимость отъ условията, въ които живѣе и работи. Биография. Революционни прояви. Книжовни творби следъ Кримската война. Изключително значение на „Дунавски лебедъ“ и „Горски пжтникъ“. Българската легия отъ 1862 год. Разочарования отъ сърбитѣ. Въ Румъния 250

Начало на нова белетристика — Старобългарскитѣ повести и романи. Преводни сантиментални, поучителни и сензационни творби. Побългаряване на съдържанието 306

Добри Войниковъ и българския театъръ. — Първи театрални представления и първи диалогични и драматични произведения. Трупата на Войникова. Войниковъ като теоретикъ на драматичното изкуство и като авторъ на драматични творби . . 315

Василъ Друмевъ — Детски и юношески години въ Шуменъ. Влияние на Сава Доброплодни. Въ Одеса. „Нещастна фамилия“ — първата оригинална българска повесть. „Ученикъ и благодетели“. Участие въ легията на Раковски. „Книжовното дружество“ въ Браила. Друмевъ като сътрудникъ въ „Периодическо списание“. Литературенъ критикъ. „Иванко“. Значение на първата хубава българска драматична творба 334

Илия Блъсковъ — Ученикъ на Друмева. „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“. Приближаване къмъ реализма 360

Любенъ Каравеловъ — Първи литературни опити. Реализъмъ и национална романтика. Битови, социални, политически и исторически повести. Портретизация на българи и турци. Образътъ на хайдутина. Пресилена тенденциозность. Идеализиране на жената. Стилъ на Каравеловитѣ повести. „Записки за България и за българетѣ". Стихотворения. . . 371

Христо Ботйовъ — Характеристика на неговата личность. Ботйовъ и Левски. Вродено благородство на душата. Вазовъ за личностьта на Ботйова. Поезията му. Национално и революционно съзнание. Единство между идеология и животъ. Каква трѣбва да бѫде свободата. Идеализация на народа. Историческа участь на българитѣ. Срѣдства за постигане на свободата 397

Идеологията на Раковски подета отъ неговитѣ ученици. — Отношение на Левски, Каравеловъ и Ботйовъ къмъ духовнитѣ, социални и политически проблеми на епохата. Постепенно изясняване и задълбочаване на революционната идеология. Емигрантска обстановка. Чужди влияния . .

Други ученици на Раковски: Йорданъ Джинотъ, Братя Миладинови, Р. Жинзифовъ, Гр. Пърличевъ, Цани Гинчевъ 411

ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

— Първи критични отзиви. Въпроситѣ за езика и вѣрата на първо мѣсто. Първитѣ списания и начинанията на истинска литературна критика. П. Р. Славейковъ, В. Друмевъ, Л. Каравеловъ, Хр. Ботйовъ като критици. Влияние на руската критика. Поезия и природа. Първи ржководства по словесность. Нешо Бончевъ — пръвъ професионаленъ критикъ. Ролята и значението му 425

*

Указатель на всички имена, поменати въ тритѣ книги за стара и нова българска литература, ще бѫде даденъ въ втората часть на това изследване. Отдѣлна книга ще съдържа подробна библиография.

ПЪРВАТА ЧАСТЬ ОТЪ ТРУДА „НОВА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА“ НА ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВЪ СЕ ОТПЕЧАТА ВЪ ЧЕТИРИ ХИЛЯДИ БРОЙКИ ПРЕЗЪ ЗИМАТА НА 1942—43 ГОДИНА ВЪ ПЕЧАТНИЦА „ХЕМУСЪ“. КОРИЦАТА И ИЛЮСТРАЦИИТЕ ИЗРАБОТИ БОРИСЪ АНГЕЛУШЕВЪ. ИЗДАНИЕ НА „ХЕМУСЪ“ А. Д. — СОФИЯ.

27-Е